

ГІСТОРЫЯ І АРХЕАЛОГІЯ ПОЛАЦКА І ПОЛАЦКАЙ ЗЯМЛІ

2022

Міністэрства культуры Рэспублікі Беларусь
Упраўленне культуры Віцебскага аблвыканкама
Нацыянальны Полацкі гісторыка-культурны музей-запаведнік

ГІСТОРЫЯ І АРХЕАЛОГІЯ ПОЛАЦКА І ПОЛАЦКАЙ ЗЯМЛІ

МАТЭРЫЯЛЫ
VIII МІЖНАРОДНАЙ НАВУКОВА-ПРАКТЫЧНАЙ КАНФЕРЭНЦЫІ
(Полацк, 1—2 лістапада 2022 г.)

Полацк
Полацкае кніжнае выдавецтва
2022

УДК [94+902/94](476.5)(063)
ББК 63.3(4Бел)я43
Г51

Укладальнік: Т. У. Явіч, нам. дырэктара па навуковай рабоце
Нацыянальнага Полацкага гісторыка-культурнага музея-запаведніка

*На 1-й стар. вокладцы выява плінфы канца XI — пачатку XII ст.
з фрагментам будаўнічага чарцяжа храма, знойдзенай падчас археалагічных раскопак
на тэрыторыі Спаса-Еўфрасіннеўскага манастыра ў г. Полацку*

Гісторыя і археалогія Полацка і Полацкай зямлі : матэрыялы VIII Між-
Г51 народнай навукова-практычнай канферэнцыі (Полацк, 1—2 лістапада 2022 г.) /
уклад. Т. У. Явіч. — Полацк : Полацкае кніжнае выдавецтва, 2022. — 360.

ISBN 978-985-7201-26-6.

У зборніку змешчаны навуковыя артыкулы па выніках работы VIII Міжнароднай навуковай канферэнцыі «Гісторыя і археалогія Полацка і Полацкай зямлі», якая праходзіла 1—2 лістапада 2022 г. на базе Нацыянальнага Полацкага гісторыка-культурнага музея-запаведніка. У дакладах удзельнікаў знайшлі адлюстраванне разнастайныя праблемы гісторыі, археалогіі, культуры Полацка і Полаччыны ад старажытнасці да нашых дзён.

Разлічаны на прафесійных гісторыкаў, спецыялістаў музейнай справы, студэнтаў гістарычных і культуралагічных спецыяльнасцей і ўсіх тых, хто цікавіцца гісторыяй і культурай Беларусі.

УДК [94+902/94](476.5)(082)
ББК 63.3(4Бел)я43

ISBN 978-985-7201-26-6

© Нацыянальны Полацкі гісторыка-культурны музей-запаведнік, 2022
© Афармленне. ТАА «Полацкае кніжнае выдавецтва», 2022

Змест

Падсумаванне	5
У. Я. Аўсейчык. Стараверы Полацкага павета ў сярэдзіне XIX — пачатку XX ст.: асаблівасці рассялення і дэмаграфічная характарыстыка	7
М. М. Баўтовіч. Нязнаны аб’ект полацкага краявіду	17
І. А. Бортнік. Грамадска-палітычныя ідэі ў творах полацкага архіепіскапа Мялеція Сматрыцкага ў 1621—1623 гг.	25
Т. С. Бубенько, П. Н. Подгурский. Округа Витебска в середине — второй половине I тысячелетия н. э.	44
И. П. Воднева. К вопросу о становлении шахматно-шашечного движения на Полотчине в межвоенный период	58
М. А. Волкаў. Арсеналы замкаў у Беларускім Падзвінні ў XVI—XVII стст.	67
В. У. Галубовіч. Маёмасныя справы полацкага падваяводы Яна Лісоўскага ў 1630—1640-я гг.	83
В. В. Гліннік. «Археалагічная» рэстаўрацыя полацкага Сафійскага сабора (1912—1914 гг.)	93
Л. Р. Калбека. Актавыя пячаткі полацкіх князёў (па археалагічных даных)	100
І. Л. Калечыц. Графіці наоса полацкай Спаса-Праабражэнскай царквы: спроба абагульнення і інтэрпрэтацыі	107
Ю. Н. Кежа. Конфликты между полоцкими и киевскими князьями и способы их разрешения (980 — 1129/30 гг.)	125
М. В. Клімаў. Папярэднія вынікі археалагічных раскопак 2021—2022 гг. ва ўсходняй частцы Верхняга замка г. Полацка	140
В. И. Короневский. О некоторых тенденциях развития культа св. Евфросинии Полоцкой в 1910—1914 гг.	153
А. Л. Коц, Е. Н. Торшин, П. Л. Зыков И. В. Магалинский	
Д. В. Дук, В. Н. Матвеев. К вопросу о датировке разрушения галерей Спaso-Преображенского храма в Полоцке	161
А. К. Краўцэвіч. Полацк і Літва ў другой палове XIII — пачатку XIV ст.	168
Д. В. Лісейчыкаў. Армяне ва ўсходніх ваяводствах Вялікага Княства Літоўскага ў XVI—XVIII стст.	175
О. В. Лишкевич. Княжества Кукуеи и Герцики и их отношение к Полоцку в начале XIII в.: некоторые наблюдения и данные	181

І. У. Магалінскі. Суадносіны паміж тыпамі сплаваў і відамі ювелірных упрыгажэнняў з каляровых металаў X—XVIII стст. з тэрыторыі Цэнтральнай і Паўночнай Беларусі.....	196
А. У. Мацук. Функцыянаванне полацкіх соймакаў ў становішчы баявых дзеянняў Паўночнай вайны 1708—1711 гг.....	203
Т. А. Неклюдова. Деревянные шаровидные навершия («булавы») из раскопок городов Полоцкой земли: вопросы атрибуции	213
А. Ф. Оськин, Т. А. Джумантаева, Г. Ф. Конаплёва База знанняў «Історыя Полоцкага кадэцкага корпуса»	225
М. В. Півавар. Мемарыяльнае ўвекавечанне памяці пра знішчаныя ў гады Вялікай Айчыннай вайны населеныя месцы на Віцебшчыне.....	229
Ф. Д. Подберёзкин. Можно ли подарить Полоцкую землю? Несколько заметок о княжеских пожалованиях в истории русско-ливонских отношений XIII века	236
М. Н. Самонова. К проблеме о старшинстве Всеславичей	243
Г. В. Седова (сестра Евфросиния) Мастер Э. Шульц из Динабурга: в поисках источников	258
А. А. Соловьёв. О локализации гончарных мастерских конца XVI — XVIII вв. в г. Полоцке.....	270
С. В. Тарасаў. Афрасіння Полацкая і археалогія	289
С. В. Тарасаў. Канферэнцыя «Гісторыя і археалогія Полацка і Полацкай зямлі». Узнікненне і яе роля	307
А. А. Трусаў. Калі і хто будаваў Полацкую Сафію?	311
В. В. Урублеўскі. Генеалагічныя крыніцы па тэрыторыі Полацка і Полаччыны ў XIX — першай трэці XX ст. (па матэрыялах Нацыянальнага архіўнага фонду)	316
М. Л. Цыбульскі. Сяргей Прывада: ад натурнага рэалізму да рамантычных метафар.....	326
В. У. Чараўко. «Дзённік Полацкага Сафійскага манастыра» як крыніца па практыцы пахавання вышэйшага духавенства ў XVII—XVIII стст.	340
В. І. Шадыра. Віцебскае Падзвінне як тэрыторыя памежных культур эпохі жалеза і ранняга сярэднявечча	345
Д. В. Юрчак. Эвалюцыя дзяржаўнага ўліку аб'ектаў спадчыны г. Полацка ў другой палове XX — пачатку XXI ст.	352
Звесткі аб аўтарах	358

Падсумаванне

VIII Міжнароднай навукова-практычнай канферэнцыі «Гісторыя і археалогія Полацка і Полацкай зямлі»

Мы, удзельнікі Міжнароднай навукова-практычнай канферэнцыі «Гісторыя і археалогія Полацка і Полацкай зямлі», якая адбылася 1—2 лістапада 2022 г., канстатуем, што ўжо на працягу 35-ці гадоў канферэнцыя з’яўляецца адметнай навуковай пляцоўкаю, якая аб’ядноўвае спецыялістаў у галіне гісторыі і археалогіі Полацка. Кожная канферэнцыя — гэта новыя даследаванні і адкрыцці. Публікацыя матэрыялаў — вялікі ўклад у айчынную і еўрапейскую навуку. Удзельнікі канферэнцыі адзначаюць:

- Канферэнцыя «Гісторыя і археалогія Полацка і Полацкай зямлі» — адметная з’ява навуковага і культурнага жыцця Полацка і Беларусі, якая і далей мусіць праходзіць кожныя 5 гадоў.
- Археалагічная і гістарычная спадчына Полацка — гэта падмурак гістарычнай спадчыны Беларусі.
- Захаванне гісторыка-культурнай і археалагічнай спадчыны Полацка адпаведна заканадаўству Рэспублікі Беларусь — нязменны абавязак грамадзян краіны і дзяржаўных інстытутаў.
- Удзельнікі канферэнцыі зважаюць на ашчадныя адносіны да археалагічнай і гісторыка-культурнай спадчыны Полацка. На недапушчальнасць змянення і разбурэння архітэктурна-археалагічных аб’ектаў, іх вартасці, без адпаведнага навуковага даследавання.
- Удзельнікі канферэнцыі выказваюць надзею і спадзяванні на музеефікацыю гістарычнага цэнтра Полацка, стварэнне новых, у тым ліку археалагічнага, музеяў.
- Удзельнікі канферэнцыі звяртаюць увагу адміністрацыі горада Полацка на неабходнасць актывізацыі працы тапанімічнай камісіі з удзелам вядучых гісторыкаў і краязнаўцаў з мэтай аднаўлення гістарычных назваў вуліц і плошчаў гістарычнага цэнтра горада. А таксама выказваюць прапанову надаць вуліцам Полацка імёны: выдатнейшага археолага Георгія Штыхава, князя Усяслава, князя Барыса, князя Стэфана Баторыя, археолага Аляксандра Ляўданскага, полацкага краязнаўца Сяргея Глушкова.

У. Я. Аўсейчык

Стараверы Полацкага павета ў сярэдзіне XIX — пачатку XX ст.: асаблівасці рассялення і дэмаграфічная характарыстыка

У артыкуле разгледжаны асаблівасці месцавання стараверскага насельніцтва на тэрыторыі Полацкага павета Віцебскай губерні ў сярэдзіне XIX — пачатку XX стагоддзяў. Выяўлены асноўныя арэалы пражывання, прасочана дынаміка колькасці і рассялення старавераў. Крыніцамі для даследавання стаў комплекс статыстычных матэрыялаў і архіўных дадзеных.

Ключавыя словы: стараверы, этнічныя групы, Беларусь, рассяленне, дэмаграфія, этнакультурныя працэсы.

Гісторыя стараверства на беларускіх землях пачынаецца ў другой палове XVII ст. Царкоўная рэформа патрыярха Нікана ў сярэдзіне XVII ст. выклікала раскол у рускай праваслаўнай царкве. Значная частка вернікаў не прыняла новаўвядзенняў, за што падверглася рэпрэсіям і ганенням. Уцякаючы ад пераследу, прыхільнікі старых абрадаў былі вымушаны нават эміграваць за межы Расіі. Адным з накірункаў эміграцыі рускіх старавераў сталі беларускія землі, якія ў той перыяд уводзілі ў склад Вялікага Княства Літоўскага.

Пачынаючы з другой паловы XVII ст. на тэрыторыю Беларусі перасялілася значная колькасць старавераў. Іх рассяленне на беларускіх землях не было раўнамерным. Гістарычна складалася так, што асноўныя стараверскія цэнтры сфарміраваліся ў паўночным і паўднёва-ўсходнім рэгіёнах краіны. Адным з рэгіёнаў пасялення старавераў сталі землі Полаччыны. Фрагментарнасць крыніц не дазваляе прадставіць дэмаграфічную характарыстыку стараверскага насельніцтва ў рэгіёне ў раннія перыяды (у другой палове XVII — XVIII стст.). Маюцца толькі некаторыя звесткі аб іх знаходжанні тут у гэты перыяд. Паасобныя даныя аб іх колькасці і месцах рассялення адносяцца да другой паловы XVIII — пачатку XIX ст. Больш поўныя і сістэмныя даныя з’яўляюцца ў сярэдзіне XIX ст.

Мэта дадзенага артыкула — выявіць арэалы рассялення стараверскага насельніцтва на землях Полаччыны і ахарактарызаваць яго колькасны

Мал. 1. Адміністрацыйна-тэрытарыяльны падзел у паўночнай частцы Беларусі і сумежных тэрыторый у другой палове XIX — пачатку XX ст.

склад у сярэдзіне XIX — пачатку XX ст. Геаграфічныя межы даследавання ахопліваюць тэрыторыю Полацкага павета Віцебскай губерні (мал. 1). Аднак для выяўлення асаблівасцей працякання дэмаграфічных працэсаў у працы нярэдка супастаўляюцца даныя з іншымі беларускімі паветамі Віцебскай губерні. Крыніцазнаўчай базай даследавання стаў комплекс статыстычных і дэмаграфічных матэрыялаў па стараверскаму насельніцтву рэгіёна ў другой палове XIX — пачатку XX ст. Менавіта гэты перыяд характарызуецца наяўнасцю дастатковай колькасці даных, якія дазваляюць дасягнуць пастаўленай мэты.

Першыя афіцыйныя звесткі аб колькасці старавераў па губернях Расійскай імперыі адносяцца яшчэ да сярэдзіны 1820-х гг. Пачынаючы з 1826 г. Міністэрства ўнутраных спраў збірала і сістэматызавала даныя аб колькасці стараверскага насельніцтва па губернях Расіі. А таму з гэтага часу маюцца даныя і аб колькасці старавераў у беларускіх губернях (табл. 1). Пры гэтым неабходна адзначыць, што да дакладнасці гэтых лічбаў трэба ставіцца з асцярожнасцю. Пытанні аб даставернасці афіцыйнага падліку старавераў пастаянна ўзнікалі не толькі ў даследчыкаў стараверства, але і ў супрацоўнікаў дзяржаўных органаў, якія збіралі і сістэматызавалі гэтыя даныя ў гэты перыяд [1, с. 179—180].

Табл. 1. Дынаміка колькасці стараверскага насельніцтва ў беларускіх губернях (1826—1846 гг.)¹

Год	Колькасць старавераў у губернях (чал.)				
	Віленская	Віцебская	Магілёўская	Мінская	Гродзенская
1826	18 121	37 752	6 843	3 777	4
1827	21 071	37 246	8 044	4 670	4
1837	21 265	36 017	8 589	7 590	-
1839	21 394	36 899	8 714	7 122	-
1841	23 152	38 432	14 200	7 706	-
1846	10 976	38 735	14 668	4 151	-

Больш поўныя і сістэмныя даныя аб колькасці старавераў і месцах іх пражывання на беларускіх землях адносяцца да канца 1830-х гг. Згодна з прадпісаннем міністра ўнутраных спраў Расійскай імперыі ад 24 кастрычніка 1835 г. у губернях штогод павінна была збірацца інфармацыя аб колькасці старавераў і іх храмаў і прадастаўляцца ў міністэрства [19, с. 151—152]. У адпаведнасці з гэтым прадпісаннем ажыццяўляўся збор даных па губернях, паветах і асобных населеных пунктах. Таму з гэтага часу маецца даволі сістэмная інфармацыя аб колькасці старавераў і месцах іх пражывання на тэрыторыі Полацкага павета. У Табліцы 2 прадстаўлены даныя аб колькасці старавераў у Полацкім павеце, а таксама ў іншых беларускіх паветах Віцебскай губерні ў 1837—1843 гг.

Табл. 2. Колькасць старавераў у беларускіх паветах Віцебскай губерні (1837—1843 гг.)²

Год	Колькасць старавераў у паветах Віцебскай губерні (чал.)					
	Віцебскі	Гарадоцкі	Дрысенскі	Лепельскі	Полацкі	Усяго
1837	1 747	406	49	615	3 281	6 098
1838	1 792*	262	163	498	3 321	6 036
1843	1 852	254	238	593	3 934	6 871

* Згодна з Рапартам, за 1838 г. па Віцебскаму павету (без горада) былі пададзеныя звесткі за 1837 г., бо не паспелі зрабіць падлікі ў гэтым годзе. Але даныя па горадзе Віцебску былі пададзены ўжо за 1838 г. [2, арк. 77—78].

Як бачна з прыведзеных у табл. 2 даных, асноўная колькасць стараверскага насельніцтва беларускіх земляў Віцебскай губерні пражывала ў Полацкім і Віцебскім паветах (каля 80% ад усёй колькасці). З канца 1830-х гг. да сярэдзіны 1860-х гг. лідарам па колькасці старавераў быў Полацкі павет (такая сітуацыя захоўвалася да 1880-х гг., гл. ніжэй). У сярэдзіне XIX ст. у павеце налічвалася каля паловы ўсіх прыхільнікаў «старой веры»,

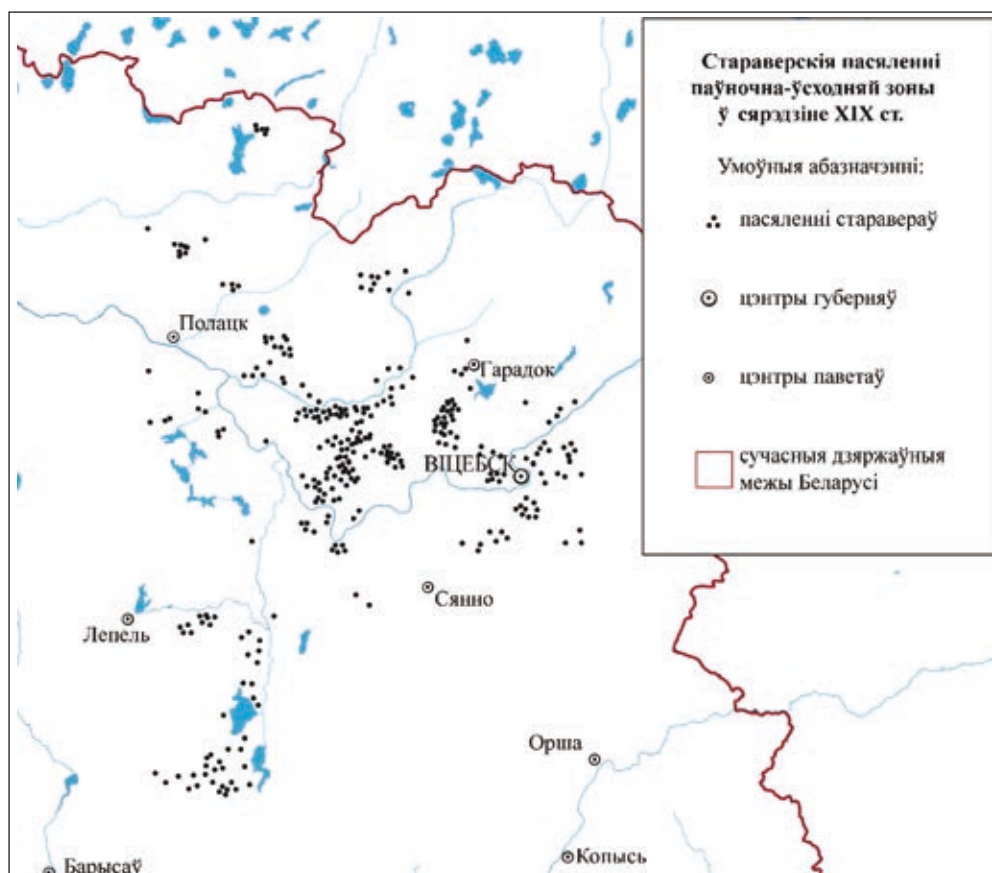
¹ Табліца складзена аўтарам паводле: [1, с. 160, 163, 170—171, 173, 374, 376, 378, 446—447].

² Табліца складзена аўтарам паводле: [2, арк. 24—91а; 4, арк. 96 аб—97; 9, с. 613; 11, с. 292—293].

што фіксаваліся ў беларускай частцы Віцебскай губерні. Большасць старавераў Полацкага павета ў гэты перыяд пражывала ва ўсходняй часцы павета (у сучасны перыяд памежжа Полацкага і Шумілінскага раёнаў). Некаторая колькасць была сканцэтрована ў арэале на поўначы ад Полацка, цэнтрам якога была в. Жарцы. Так, у 1843 г. у вёсцы пражывала 267 старавераў [4, арк. 13]. Невялікі куст стараверскіх вёсак размяшчаўся на поўдні ад Полацка ў ваколіцах возера Гомель. На 1843 г. у Полацкім павеце стараверы пражывалі ў больш чым ста населеных пунктах. Да сярэдзіны 1860-х гг. колькасць вёсак у павеце, дзе фіксаваліся стараверы, некалькі вырасла, але не так істотна [18; 4, арк. 17]. На аснове статыстычных даных канца 1830-х — першай паловы 1860-х гг. складзена карта-схема рассялення старавераў на беларускіх землях Віцебскай губерні (мал. 2).

Большасць старавераў Віцебскай губерні адносіліся да беспapoўскага толку. У рэгіёне пражывалі федасеўцы, філіпоўцы і паморцы. Праўда, у афіцыйных дакументах таго часу, што змяшчалі статыстычныя даныя, беспapoўскія сагласы называліся вельмі рэдка. Часцей у рознага шэрагу рапартах і справаздачах стараверы-беспapoўцы ўпаміналіся як «старобрядцы, не приемлющие священство», «раскольники, не признающие священства», «раскольники, не приемлющие священство, но поклоняющиеся иконом», «секта безпоповщины», або проста «безпоповщина» ці «безпоповцы». Часам яны вызначаліся як «Филипоны» ці «Пилюпоны» [2, арк. 40; 3, арк. 6]. У Полацкім павеце, як сведчаць архіўныя крыніцы, старавераў-папоўцаў амаль не налічвалася. У дакументах таго часу старавераў Полацкага павета характарызавалі як «раскольники, не приемлющие священство, но поклоняющиеся иконам» [2, арк. 66].

У сярэдзіне XIX ст. большасць стараверскага насельніцтва Полацкага павета, як і іншых беларускіх паветаў Віцебскай губерні, з'яўляліся вясковымі жыхарамі. Як сведчаць статыстычныя даныя, сярод гарадоў Віцебскага, Полацкага, Гарадоцкага, Дрысенскага і Лепельскага паветаў стараверскае насельніцтва пражывала толькі ў Віцебску і Полацку. У іншых беларускіх павятовых цэнтрах Віцебскай губерні стараверы не пражывалі (зусім невялікая колькасць старавераў па розных гадах налічвалася яшчэ ў Гарадку). У справаздачных дакументах таго часу даволі характэрнай была фармулёўка, што ў астатніх гарадах, апроч Віцебска і Полацка, «раскольников и их церквей не находится» [2, арк. 22, арк. 26]. Нават у канцы 1830-х гг. колькасць старавераў у Полацку і Віцебску, а таксама іх доля ў агульнай колькасці старавераў павета была даволі значная. Так, у 1838 г. у Полацку налічвалася 266 чалавек, што складала 8% ад агульнай колькасці старавераў у павеце, а ў 1843 г. — 284 (7,22%) [2, арк. 6; 4, арк. 96 аб—97]. Лідарам па колькасці старавераў сярод беларускіх гарадоў

Мал. 2. Арэалы рассялення старавераў у межах беларускіх паведаў Віцебскай губерні ў сярэдзіне XIX ст. (карта складзена аўтарам)

Віцебскай губерні быў Віцебск. Так, у 1837 г. тут пражывала 670 старавераў, што складала 38,35% ад агульнай іх колькасці ў павеце. А ў 1843 г. у горадзе налічвалася 679 прыхільнікаў старых абрадаў (36,66% ад агульнай колькасці) [2, арк. 70; 4, арк. 96 аб—97]. Аднак ужо ў 1860-я гг., як сведчаць статыстычныя даныя, колькасць старавераў у Полацку і Віцебску скарацілася. Так, у 1865 г. у Віцебску налічвалася толькі 392 чалавекі, а ў Полацку — 103. Гэта памяншэнне носіць выключна фармальны характар, паколькі ў гарадах у гэты час налічвалася значная колькасць аднаверцаў. Так, у тым жа 1865 г. у Віцебску іх пражывала 765 чалавек, а ў Полацку — 306 [11, с. 292]. Як сведчаць данясенні мясцовых уладаў, вялікая колькасць аднаверцаў у Полацку і Віцебску была толькі «на паперы». У рэальнасці ж, як сведчаць крыніцы, яны ў аднаверскія храмы не хадзілі, на споведзі не бывалі і прычасця не прымалі. Так, у канцы 1850-х гг.

у Полацку назіралася наступная сітуацыя: «В городе Полоцке цифра единоверцев на бумаге весьма значительна, но никто из них не бывает в святой единоверческой церкви, кроме причта и церковного старосты. Даже в годовые праздники Рождества и Воскресения Спасителя, собрание единоверцев, как все утверждают, не превышает 6—10 человек» [7, арк. 103].

У канцы 1830—1860-х гг. колькасць стараверскіх храмаў у беларускіх паветах Віцебскай губерні была невялікая. У гэты перыяд малельні старавераў налічваліся толькі ў Полацкім і Віцебскім паветах, а таксама ў гарадах Полацку і Віцебску. У Рапарце ад 24 снежня 1838 г. згадваецца пра адну стараверскую «часовню», якая знаходзілася ў в. Падлазнікі Віцебскага павета. Аднак, згодна з данымі за 1843 г., стараверскіх малельняў у павеце ўжо не налічвалася [2, арк. 22, арк. 76; 4, арк. 96 аб—97]. На 1840 г. у Віцебску налічвалася 3 стараверскія малельні (2 папоўцаў і 1 беспapoўцаў) [3, арк. 87]. Але ўжо ў 1843 г. у горадзе, згодна з афіцыйнымі данымі, была толькі адна каменная малельня беспapoўцаў (у 1-й частцы горада) [4, арк. 5 аб]. Найбольшая колькасць стараверскіх храмаў знаходзілася ў Полацкім павеце. Так, у 1840 г. у Полацку была 1 малельня, яшчэ 4 у павеце [3, арк. 162 аб—164]. Данія за 1843 г. таксама сведчаць аб адной стараверскай малельні ў Полацку і яшчэ 4 у павеце. Архіўныя матэрыялы таксама даюць звесткі яшчэ аб аб 2 «часовнях» у павеце [4, арк. 13—17]. У дакументах адзначана, што ў 1840-х гг. у Полацкім павеце дзейнічалі храмы ў Жарцах, Канстанцінаве, Сідараўшчыне, Шмане, Латкаве і Забор’і [5, арк. 3]. У Гарадоцкім, Лепельскім і Дрысенскім паветах стараверскіх храмаў у гэты перыяд не фіксавалася.

На працягу 1840—1850-х гг. назіраецца закрыццё стараверскіх храмаў і перавод саміх старавераў у аднаверцы. Так, ужо ў сярэдзіне 1860-х гг. у рэгіёне функцыянавалі 3 аднаверскія цэрквы. Дзве з іх былі ў Віцебску (Благавешчанская і Успенская, якая была перабудавана ў 1852 г. з малельні беспapoўцаў) і адна ў Полацку (Свята-Духаўская, пабудаваная ў 1858 г.) [7, арк. 103—103 аб; 8, с. 384]. У той жа час у 1866 г. згадана толькі малельня ў в. Забор’е Міхайлоўшчынскай воласці Полацкага павета (запчатана ў 1865 г.; ахарактарызавана як «безымянная», пабудаваная яшчэ ў 1812 г.). Акрамя яе ў данясеннях паліцэйскіх упраў згадваецца па Полацкаму павету аб зусім разбураных стараверскіх храмах у в. Жарцы і в. Латкава [8, с. 387—388].

У другой палове XIX—пачатку XX ст. колькасць старавераў у беларускіх паветах Віцебскай губерні актыўна расце. З пачатку 1860-х гг. да пачатку XX ст. яно павялічылася больш чым у чатыры разы. У гэты перыяд значнай была і колькасць аднаверцаў. У табліцы 3 прадстаўлены данія аб колькасці старавераў і аднаверцаў у беларускіх паветах Віцебскай губерні.

Табл. 3. Размеркаванне старавераў і аднаверцаў па беларускіх паветах
Віцебскай губерні (1861—1902 гг.)³

Год	Колькасць старавераў у паветах Віцебскай губерні (чал.)											
	Віцебскі		Гарадоцкі		Дрысенскі		Лепельскі		Полацкі		Усяго	
	Стараверы	Аднаверцы	Стараверы	Аднаверцы	Стараверы	Аднаверцы	Стараверы	Аднаверцы	Стараверы	Аднаверцы	Стараверы	Аднаверцы
1861	1 412	322	225	115	268	17	367	13	2 141	1 157	4 413	1 594
1863	2 040	520	208	114	218	-	611	16	3 753	295	6 830	945
1865	2 167	813	427	163	256	-	812	-	3 626	455	7 288	1 431
1882	3 740	807	496	372	257	-	799	-	3 591	161	8 883	1 340
1886	3 947	1011	507	413	262	-	741	-	3 713	252	9 170	1 676
1894	4 177	1 305	642	423	274	2	541	1	4 528	65	10 162	1 796
1897	6 622	*	734	*	373	*	844	*	5 953	*	14 526	*
1902	8 403	1 376	2 080	92	385	-	997	-	5 999	125	17 864	1 593

* Па перапісе 1897 г. аднаверцы прадстаўлены разам з праваслаўнымі і асобна не вылучаны.

Як бачна з прыведзеных у табліцы 3 даных, лідарамі па колькасці старавераў у рэгіёне па-ранейшаму былі Віцебскі і Полацкі паветы. У іх пражывала звыш 80% ад усіх старавераў беларускай часткі Віцебскай губерні. Даная сведчаць аб тым, што з 1880-х гг. лідарства па ліку стараверскага насельніцтва пераходзіць да Віцебскага павета. Калі ў 1880—1890-я гг. колькасць старавераў у Віцебскім павеце нязначна перавышала колькасць старавераў у Полацкім павеце, то ў пачатку XX ст. гэты разрыв стаў больш істотным. Акрамя таго, у Віцебскім павеце ў гэты перыяд налічвалася значная колькасць аднаверцаў.

У канцы XIX — пачатку XX ст. у Расійскай імперыі прадпрымаліся спробы па складанні карты рассялення старавераў. Гэта датычылася і беларускіх земляў. Так, у 1904 г. віцебскаму губернатару быў накіраваны ліст ад дырэктара дэпартаменту агульных спраў, у якім прадугледжвалася складанне карты рассялення старавераў па Расіі: «должна быть составлена карта с обозначением на ней современного положения раскола в отдельных местностях Империи». Разам з лістом дасылалася карта Віцебскай губерні, на якой прадугледжваліся наступныя абазначэнні стараверства ў губерні: «1) городов, сел и деревень, в коих проживают раскольники, подчеркнуть эти поселения красными чернилами ...; 2) всех молитвенных

³ Табліца складзена аўтарам паводле: [9, с. 613; 10, с. 282—283; 11, с. 292—293; 12, с. 164—169; 13, с. 168—173; 14, с. 85; 16, с. 74; 15, с. 90—95].

зданий раскольников, обозначив их число в каждом селении отдельными красными крестами; 3) места жительства расколического лжеепископа если таковой имеется, отметив его красным кружком». Гэты запыт быў перапраўлены ў Полацкую духоўную кансісторыю, на які прыйшоў наступны адказ: «Вследствие сего и имея ввиду, что по многочисленности поселений старообрядцев в витебской губернии, особенно в уездах Режицком, Люцинском, Себежском и Двинском нет возможности обозначить все эти селения на полученной карте» [6, арк. 1—3]. У адказ кансісторыя накіравала спіс населеных пунктаў, дзе пражывалі стараверы. Так, згодна з гэтымі данымі, на тэрыторыі Полацкага павета налічвалася каля 100 населеных пунктаў, дзе фіксавалася стараверскае насельніцтва. У гэты перыяд у павеце было зафіксавана 5 стараверскіх малельняў: у Полацку, Забор’і, Латкаве, Шмане і Жарцах. Як вынікае з аналізу прадстаўленых даных, на пачатку XX ст. на тэрыторыі Полацкага павета пражывалі ў асноўным стараверы-беспапоўцы федасееўскага сагласу. Толькі ў межах Станіслаўскага прыходу (інфармацыя, прадстаўленая Полацкай духоўнай кансісторыяй, была згрупіравана не па адміністрацыйных адзінках, але ў адпаведнасці з сістэмай праваслаўных прыходаў) фіксаваліся стараверы-філіпаўцы [6, арк. 11—11 аб].

Як сведчаць крыніцы, Віцебскім губернскім праўленнем на працягу 1907 г. на тэрыторыі Полацкага павета было зарэгістравана 7 стараверскіх абшчын. З іх 6 абшчын значыліся ўжо як абшчыны старапаморскага сагласу («старообрядческая община безпоповского старопоморского согласия»): Сідараўшчынская (17 кастрычніка 1907 г.), Латкаўская (17 мая 1907 г.), Полацкая (17 мая 1907 г.), Жарэцкая (30 мая 1907 г.), Шманаўская (9 чэрвеня 1907 г.), Жалудоўская (3 жніўня 1907 г.). У сваю чаргу Заборская абшчына была зарэгістравана 22 сакавіка 1907 г. як «старообрядческая община безпоповского поморского согласия» [20, с. 623; 21, с. 994; 22, с. 1025; 23, с. 1053; 24, с. 1101]. Такая ж колькасць абшчын у Полацкім павеце, згодна са справаздачай Полацкага епархіяльнага місіянера, фіксавалася і ў 1909 г. [17, с. 342].

Такім чынам, на аснове аналізу крыніц прыходзім да наступных высноў. Значная частка стараверскага насельніцтва паўночна-ўсходняй Беларусі ў сярэдзіне XIX — пачатку XX ст. пражывала на тэрыторыі Полацкага павета. У сярэдзіне XIX ст. у павеце налічвалася каля паловы ўсіх прыхільнікаў «старой веры», што фіксаваліся ў беларускай частцы Віцебскай губерні. На пачатку XX ст. доля старавераў Полацкага павета ад агульнай колькасці па беларускай частцы Віцебскай губерні зменшылася да адной трэці. На тэрыторыі павета пражывалі ў асноўным стараверы-беспапоўцы. У сярэдзіне XIX — пачатку XX ст. большасць стараверскага насельніцтва

рэгіёна з'яўлялася вясковымі жыхарамі. Але пры гэтым у горадзе Полацку на працягу ўсяго даследуемага перыяду таксама налічвалася значная колькасць старавераў.

Літаратура і крыніцы

1. Варадинов, Н. В. История Министерства внутренних дел. — СПб.: Тип. МВД. — 8 т. 8-ая, дополнительная книга : История распоряжений по расколу. — 1863. — [2], VI, IV, 656 с.
2. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі (НГАБ). — Ф. 1430. — Воп. 1. — Спр. 7602.
3. НГАБ. — Ф. 1430. — Воп. 1. — Спр. 8095.
4. НГАБ. — Ф. 1430. — Воп. 1. — Спр. 10543.
5. НГАБ. — Ф. 1430. — Воп. 1. — Спр. 11171.
6. НГАБ. — Ф. 1430. — Воп. 1. — Спр. 46554.
7. НГАБ. — Ф. 1430. — Воп. 1. — Спр. 52098.
8. Памятная книжка Виленского генерал-губернаторства на 1868 г. / Ред. А. М. Семеновский. — Санкт-Петербург : Тип. К. Вульфа. — [4], II, 499 с.
9. Памятная книжка Витебской губернии на 1863 год. — Витебск : Тип. губ. правл., [б. г.]. — [1], 7, 642, 57 с.
10. Памятная книжка Витебской губернии на 1865 год. — СПб. : Тип. К. Вульфа, 1865. — VIII, 376, 128, 7 с.
11. Памятная книжка Витебской губернии на 1867 год. — СПб. : Тип. К. Вульфа, 1867. — VIII, 319, 118 с.
12. Памятная книжка Витебской губернии на 1884 год. — Витебск : Тип. губ. правл., 1884. — V, 329 с.
13. Памятная книжка Витебской губернии на 1888 год. — Витебск : Губ. тип., 1888. — V, 195, 118, XIV, 150, XIV с.
14. Памятная книжка Витебской губернии на 1898 год. — Витебск : Губ. тип., 1898. — [2], IV, 43, 138, 343 с.
15. Памятная книжка Витебской губернии на 1904 год. — Витебск : Губ. типо-лит., 1903. — VIII, 32, 256, 119, 19 с.
16. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. / Изд. Центр. Стат. комитетом М-ва вн. дел; Под ред. Н. А. Тройницкого. — СПб.: Тип. Т-ва «Народная польза». — [Вып.] 5: Витебская губерния. — Тетрадь 3. — 1903. — [4], XIV, 283 с.
17. Полоцкие епархиальные ведомости. — 1911. — № 17. — 24 апреля.
18. Сведения о населенных местах Витебской губернии, собранные губернским статистическим комитетом МВД по предписанию Министра внутренних дел от 9 апреля 1859 г., для подготовки издания Полного списка населенных мест Российской Империи. Часть II [Дело] : 1866 г. — 614 л. (РГИА. Ф. 1290. Оп. 4. Д. 103). [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <https://www.prilib.ru/item/466671>.
19. Собрание постановлений по части раскола ; 2-е изд., испр. и доп. — Санкт-Петербург : Тип. министерства внутренних дел, 1875. — [4], 694, 65 с.
20. Церковь : старообрядческий церковно-общественный журнал. — 1908. — № 18. — 4 мая.
21. Церковь : старообрядческий церковно-общественный журнал. — 1908. — № 31. — 3 августа.

22. Церковь : старообрядческий церковно-общественный журнал. — 1908. — № 32. — 10 августа.
23. Церковь : старообрядческий церковно-общественный журнал. — 1908. — № 33. — 17 августа.
24. Церковь : старообрядческий церковно-общественный журнал. — 1908. — № 35. — 32 августа.

U. Y. Ouseichik. THE OLD BELIEVERS OF POLOTSK UYEZD
IN THE MIDDLE OF THE NINETEENTH
AND EARLY TWENTIETH CENTURIES:
PECULIARITIES OF SETTLEMENT
AND DEMOGRAPHIC CHARACTERISTICS

The article covers the peculiarities of the Old Believers' population settling in the Polotsk district of the Vitebsk province in the middle of the XIXth — beginning of the XXth century. The main habitats are revealed, the dynamics of the number of the Old Believers is traced. The sources for this research are statistic materials and archival data.

Keywords: Old Believers, ethnic groups, Belarus, settlement, demography, ethno-cultural processes.

М. М. Баўтовіч

Нязнаны аб'ект полацкага краявіду

У адным з пакояў былое рэзідэнцыі баварскіх каралёў у Мюнхене між дзясятка карцінаў, на якіх адлюстраваныя сцэны баёў баварскае арміі ў часе напалеонаўскіх войнаў, маеца вялікае палатно мастака Вільгельма Кобеля «Schlacht bei Polozk». Усе гэтыя маляўнічыя творы, у тым ліку і тыя, што выйшлі з-пад пэндзля Кобеля, выкананыя на замову караля Людвіка Першага. Аднак адзначыўшы высокі мастацкі ўзровень працы «Бітва пад Полацкам», варта звярнуць увагу на малюнак пяром, які аўтар зрабіў у часе падрыхтоўкі да выканання вялікага палатна. Пазней гэты накід трапіў да калекцыі французскага збіральніка размаітых твораў мастацтва Мішэля Энэна, а праз яго да збораў Нацыянальнае бібліятэкі Францыі [1]. Разам з ім захоўваюцца і чатыры малюнкi, якія з натуры выканаў капрал артылерыі Сымон Кох. Выглядае на тое, што знакаміты мастак у часе працы над палатном скарыстаў замалёўкі гэтага спрактыкаванага капрала, баявыя заслугі якога яшчэ ў 1809 годзе былі адзначаныя ордэнам Ганаровага легіёну. Згаданыя малюнкi кананіра Коха прыцягваюць увагу тым, што на іх аўтар змясціў выявы розных аб'ектаў, якіх можам не пабачыць на палотнах іншых мастакоў: спаленыя дамы ўздоўж вала Ніжняга замка, цагельня (аб наяўнасці якой, магчыма, не здагадваюцца даследчыкі гісторыі развіцця прамысловасці Полацка) і вялікая, невядомага прызначэння калона [2].

Менавіта гэтая таямнічая калона і стане аб'ектам далейшага доследу. Уважліва прыгледзеўшыся да твораў іншых мастакоў баварскае школы, прысвечаных полацкай бітве 18-га жніўня 1812 года між войскамі напалеонаўскай кааліцыі і Расеі, знаходзім тую ж самую калонуна карціне невядомага аўтара (верагодна Готліба Баўэра) са збору Баварскага вайсковага музея ў Інгольдштаце [3].

Не абыйшоў яе ўвагай і аўсбурскі мастак Ёган Лёранц Ругэндас.

Аднак малюнак Сымона Коха адметны тым, што не толькі калона, але і іншыя аб'екты гарадскога краявіду прамалёваны больш падрабязна.

Пасля ўважлівага агляду прыходзім да думкі, што маем справу з прыдарожнай двухпавярховай капліцай. Такія сакральныя пабудовы былі даволі пашыраныя на абшары Рэчы Паспалітай у другой палове XVIII стагоддзя.

Мал. 1. Малюнок Сымона Коха № 2 з виявами калони і цагельні

Мал. 2. Фрагмент замалёўкі да карціны Вільгельма Кобеля «Schlacht bei Polozk»

Мал. 3. Фрагмэнт карціны «Schlacht von Polozk, 16.-18. August 1812»

Мал. 4. Фрагмэнт карціны Ёгана Лёранца Ругэндаса «Schlacht bei Polozk»

Мал. 5. Калона на малюнку № 2 Сымона Коха

Мал. 6. Капліца на раздарожжы
ля в. Раманішкі Пастаўскага раёна
Віцебскай вобласці (1738)

Мал. 7. Прыдарожная капліца
ля в. Гетшвалд Ольштынскага павета
Вармінска-Мазурскага ваяводства (1800)

Мал. 8. Фрагмент плана бiтвы за Полацк

Часцяком яны будаваліся ля скрыжаванняў дарог. Пляцоўка на другім паверсе звычайна была адкрытай для агляду з трох або чатырох бакоў і на ёй усталёўвалася выява святога. У Беларусі капліц падобнага выгляду амаль не захавалася. Нельга выключачь таго, што збудаваная капліца была ў стылі барока.

Вызначыць дакладнае месца знаходжання капліцы на падставе апісаных вышэй выяваў даволі складана. Адно ясна, што знаходзілася яна між капліцай Св. Ксаверыя на могілках і Спаскай царквой у фальварку Спас, якім валодалі езуіты. Дапамагчы ў справе дакладнай лакалізацыі дазваляе план бiтвы за Полацк 18 кастрычніка 1812 года, складзены капітанам Веско, ад'ютантам камадзіра 6-й дывізіі генерала Лёграна [4].

Як раз на ім на павароце ад Невельскай дарогі да Спаскае царквы пазначаная квадратная ў плане пабудова, крытая, пэўна, шатровым дахам. Якому святому магла быць прысвечаная гэтая капліца? Не даюць адказу на гэтае пытанне ні выхаванцы Полацкай езуіцкай акадэміі Рафал Слізень [5, s. 209] і Эдвард Масальскі [6, s. 247—258], ні тагачасныя даследчыкі беларускіх старажытнасцяў Зарыян Даленга-Хадакоўскі [7, s. 189—191] і Пётр Кэпен, якіх цікавілі іншыя рэчы.

Аднак маем некалькі звестак, дзе апісваецца падобная да капліцы пабудова. Гэтак Ян Баршчэўскі ў апавяданні «Радзімая плямка на вуснах» піша: «Зімовай парой полацкі месціч, Якуб Плаксун, чалавек багаты (можа пан і ведае ягоны драўляны дом над самай Палатой, дзе стаіць мураваны слуп, а на версе статуя Святога Яна» [8, s. 44]. Яго дапаўняе даследнік

Мал. 9. Фрагмент карціны Петэра фон Геса

і падарожнік Аляксандр Башняк, які ў часе паездкі з Віцебска да Прыхабаў Себежскага павета ў сваіх падарожных нататках таксама адзначаў: «Пераехаўшы праз Палату па драўляным мосце, і прамінуўшы Пецяўбургскую старану, статую абаронцы горада Святога Яна і французскія рэтраншаменты і батарэі, прадоўжыў я рухацца праз бярэзавыя лясы і пералескі да мястэчка Белага, якое складалася з аднога каменнага касцёла і карчмы...» [9, с. 62]. Верагодна, статуя, пра якую згадваюць аўтары, была выяваю чэскага святога Яна Непамуцкага, пашырэннем культу якога ў другой палове XVIII стагоддзя актыўна займаліся езуіты. Ускосным пацверджаннем таму ёсць скульптура святога Яна ў акадэміцкім паезуіцкім касцёле ў Вільні, дзе знаходзіцца і арган з полацкага касцёла Святога Сцяпана, а таксама некалькі абразоў

святога, выкананых мастаком Сымонам Чаховічам, які ў 1770—1772 гадах займаўся аздабленнем езуіцкага касцёла ў Полацку. Адзін абраз Яна Непамуцкага полацкага паходжання сёння знаходзіцца ў касцёле Святой Тройцы ў Янове на Падляшшы. Пэўна, гэтым часам можна датаваць усталяванне выявы святога.

Маецца спакуса павязаць гэтыя пісьмовыя згадкі з нашаю капліцай, але ёсць адна супярэчнасць. Дарога да Белага, то бок Пецяўбургскі шлях, пачынаўся раней за паварот да Спаскае царквы (ад сённяшняга скрыжавання вуліц Еўфрасінні Полацкай і Кастрычніцкай). Магчыма, прыведзеныя вышэй згадкі тычацца аб'екта, які змясціў на карціне «Сражэнне пры Полоцке 7 октября 1812 г.» (сёння знаходзіцца ў Эрмітажы) мастак Петэр фон Гес.

На калоне няма статуі святога, але трэба ўлічыць, што Гес зафіксаваў сітуацыю не 1812-га, але 1839-га года, калі прыязджаў на запрашэнне імператара Мікалая I. Хаця і тут няма пэўнасці, бо Башняк, паслядоўна апісваючы сваё падарожжа, згадвае статую святога Яна не адразу пасля

Мал. 10. Капліца на малюнку Дзмітрыя Струкава

Чырвонага мосту, а далей — пасля Пецярбургскай стараны. Шкада, але і ананімовы езуіцкі аўтар не дадае пэўнасці, бо апісваючы ў «Месячніку полацкім» пахаванне ў лютым 1820 года генерала Таварыства Ісуса Тадэвуша Бжазоўскага, не згадвае на шляху ад касцёла Святога Сцяпана да могілак Святога Ксавэрыя пра нейкія калоны або капліцы: «Перад ганкам касцёлу цела паклалі на пахавальны воз і тым самым ладам рушылі праз рынак, вуліцы, аж да мосту праз Палату. Адсюль пахавальная працэсія духавенства і большая частка людю вярнуліся. Але некалькі святароў і частка натоўпу пайшлі суправаджаць цела памерлага паўтары вярсты да касцёлка Магілы Гасподняй, або св. Ксавэрыя» [10, s. 125].

Калі ж пагадзіцца на тое, што імя святога Яна тычыцца аб'екта ля Чырвонага мосту, тады назва нашае капліцы гэтак і застаецца невядомай. Аднак жа сама капліца працягвала існаваць і пасля выгнання езуітаў. У 1864 годзе ў часе экспедыцыі па заходніх губернях дзеля фіксацыі розных старажытнасцяў расейскі мастак Дзмітры Струкаў робіць замалёўку капліцы на тле Спаскага манастыра.

Гэта апошні і найбольш дакладны малюнак. За больш як пяцьдзсят гадоў ад часу напалеонаўскага паходу капліца без догляду абшарпалася, аднак мела яшчэ даволі прыстойны выгляд. Далейшы ейны лёс невядомы. Напалеон Орда, які здзейсніў шмат падарожжаў дзеля фіксацыі

старажытнасцяў часоў Рэчы Паспалітай, у 1876 годзе наведаў Полацк. Ён зрабіў малюнкi Сафіі з базыльянскім манастыром, езуіцкага і дамініканскага касцёлаў, Спаскае царквы, аднак капліцы, што на шляху да Спаскага манастыра, не зафіксаваў. Верагодна, між 1864 і 1876 гадамі яе напаткаў такі самы лёс, што і іншыя каталіцкія святыні пасля паўстання 1863 года. Але памяць засталася. Пэўна, з гэтае прычыны ў асяроддзі кліру расейскае праваслаўнае царквы паўстала ідэя збудаваць на гэтым месцы капліцу, што і было здзейснена ў 1897 годзе.

Літаратура і крыніцы

1. *Kobell, Wilhelm*. Bataille de Polozk : [dessin]. — Выява : электронная // Электронная бібліятэка «Gallica» Нацыянальнае бібліятэкі Францыі. — URL: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b84136752>. — Дата доступу: 21.10.2022.
2. *Koch, Simon*. Bataille de Polozk : [dessin]. — Выява : электронная // Электронная бібліятэка «Gallica» Нацыянальнае бібліятэкі Францыі. — URL: <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b8413676g/f2.item.hl>. — Дата доступу: 21.10.2022.
3. Schlacht von Polozk, 16. — 18. August 1812. — Выява : электронная // Інтэрнэт-партал «Königreich Bayern 1806—1918». — URL: https://www.hdbg.eu/koenigreich/index.php/objekte/xzoom/herrscher_id/1/id/475. — Дата доступу: 21.10.2022. — Месца знаходжання: Ingolstadt, Bayerisches Armeemuseum, B 5227.
4. Vesco. Plan de la ville et des environs de Polotsk. Campagne de Russie, août, septembre, octobre 1812. Plan de la bataille de Polotsk 18 octobre 1812. — Выява : электронная // Электронная бібліятэка «Gallica» Нацыянальнае бібліятэкі Францыі. — URL: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b55004535f>. — Дата доступу: 21.10.2022.
5. *Ślizień, Otton*. Z pamiętników Ottona Śliznia / Otton Ślizień // Pamiętnik Towarzystwa Literackiego imienia Adama Mickiewicza. — Lwów, 1888. — S. 208—238.
6. *Masalski, Edward*. Z pamiętników (1799—1824) / Edward Massalski // Z filareckiego świata. Zbiór wspomnień z lat 1816—1824. — Warszawa, 1924. — S. 206—303.
7. *Chodakowski, Zoryan*. Listy Zoryana Chodakowskiego z lat 1817—1821 / Zoryan Chodakowski // Biblioteka Warszawska. — Warszawa, 1866. — T. 2. — S.161—197.
8. *Barszczewski, Jan*. Szlachcic Zawalnia czyli Białoruś w fantastycznych opowiadaniach / Jan Barszczewski. — Petersburg : Karol Kraj, 1845. — T. 2, — 116 s.
9. *Бошняк, А. К.* Дневные записки путешествия А. Бошняка в разные области Западной и Полуденной России в 1815 г. / Бошняк, А. К. — Москва : Московский университет, 1820. — Ч. I. — 90 с.
10. Wiadomość o życiu, pismach i śmierci JX. Tadeusza Brzozowskiego Generała Jezuickiego // Miesięcznik Połocki. — 1820. — T. IV, Nr.2. — S.110—125

І. А. Бортнік

Грамадска-палітычныя ідэі ў творах полацкага архіепіскапа Мялеція Сматрыцкага ў 1621—1623 гг.¹

У артыкуле вызначана шырокае выкарыстанне ў працах полацкага архіепіскапа Мялеція Сматрыцкага ў 1621—1623 гг. ключавых паняццяў шляхецкага палітычнага дыскурса, які належаў да рэспубліканскай традыцыі; стварэнне першай у праваслаўнай думцы Вялікага Княства Літоўскага канцэпцыі «рускага народа» як супольнасці асоб прывілеяванага саслоўя, надзеленага спецыфічнымі духоўнымі і свецкімі правамі; фарміраванне канцэпцыі ўзнікнення Рэчы Паспалітай як добраахвотнага пагаднення трох народаў і каралеўскай улады, што ўяўляла з сябе сінтэз сярэднявечнага разумення канстытуіравання палітычнага народа шляхам надання правоў-прывілеяў з боку манархаў і раннемадэрнай ідэі грамадскага дагавора; спалучэнне рэспубліканскіх каштоўнасцяў з уяўленнямі аб дамінацыі арыстакратыі ў палітычнай сістэме.

Ключавыя словы: абывацелі, айчына, арыстакратыя, вольнасць, грамадскі мір, дыкурс, згода, дагавор, народ, права, праваслаўная царква, прывілеі, Рэч Паспалітая, шляхта, унія.

Значнай падзеяй у грамадска-палітычным і рэлігійна-царкоўным жыцці Рэчы Паспалітай стала пасвячэнне ў 1620 г. новай праваслаўнай іерархіі ў Кіеве іерусалімскім патрыярхам Феафанам. Пасвячэнне адбылося ў канспіратыўнай атмасферы пад аховай запарожскага казачства, з парушэннем каралеўскага права намінацыі на пасады мітрапаліта і епіскапаў. Гэта быў адказ з боку праваслаўнай супольнасці на дыскрымінацыйную ў яе адносінах палітыку караля Жыгімонта Вазы, праводзімую пасля Брэсцкай царкоўнай уніі. Дадзеная падзея азначала канчатковы раскол царквы «ўсходняга абраду» на праваслаўную і ўніяцкую са сваімі

¹ Артыкул падрыхтаваны ў межах тэмы Дзяржаўнай праграмы навуковых даследаванняў «Грамадска-палітычная і гістарычная думка другой паловы XVI — першай паловы XVII стст. У кантэксце гісторыі беларускіх зямель Вялікага Княства Літоўскага» у межах задання «Спецыяльныя гістарычныя навукі і антрапалогія як фактар забеспячэння гуманітарнай бяспекі беларускай дзяржавы» (Праграма 12. «Грамадства і гуманітарная бяспека беларускай дзяржавы; падпраграма 12.1. «Гісторыя», № дзяржрэгістрацыі 20211602).

асобнымі інстытуцыяналізаванымі структурамі (сітуацыя ў 1596—1620 гг. можа ацэньвацца як барацьба ўнутры адной царквы паміж прыхільнікамі і праціўнікамі ўніі) [3, с. 47, 102].

Эскалацыя рэлігійнага канфлікту прывяла да значнай актывізацыі літаратурнай палемікі паміж праваслаўнымі і ўніятамі. На баку праваслаўных найбольш прыкметнай фігурай выступаў Мялецій Сматрыцкі, які ў 1620 г. быў пасвечаны ў якасці полацкага архіепіскапа, а таксама пачаў займаць пасаду архімандрыта Віленскага Свята-Духаўскага манастыра. На той час ён быў добра вядомы ў якасці праваслаўнага палеміста. Паводле ўніверсалаў караля Жыгімонта Вазы, выдадзеных ураднікам ВКЛ на пачатку 1621 г., М. Сматрыцкі, а таксама новапасвечаны мітрапаліт Іоў Барэцкі, абвяшчаліся шпіёнамі і бунтаўшчыкамі, якія падлягалі арышту і суду. М. Сматрыцкі абвінавачваўся ў тым, што ён публічна праводзіў набажэнствы ў Вільні, незаконна карыстаючыся тытулам архіепіскапа [11, с. 64—66; 16, с. 32], а таксама дасылаў лісты з інфармацыяй аб сваім пасвячэнні на тэрыторыю Полацкай епархіі, правакуючы тым самым выступленні супраць законнага з пункту гледжання ўладаў уніяцкага архіепіскапа [19, с. 32; 20, с. 192]. Аднак нягледзячы на ўніверсалы, М. Сматрыцкі пэўны час бесперашкодна знаходзіўся ў Віленскім Свята-Духаўскім манастыры, а потым у маёнтку троцкага падкаморыя Багдана Агінскага ў Эўі.

З мэтай абгрунтавання пазіцыі праваслаўнай супольнасці ў канфлікце, які абвастрыўся ў сувязі з пасвячэннем новай царкоўнай іерархіі, Мялецій Сматрыцкі падрыхтаваў некалькі твораў: «*Veryficatia niewinności*» («Верыфікацыя невінаватасці»), што мела два выданні на працягу 1621 г. у Вільні [25; 26]; «*Obrona Verificacye*» («Абарона Верыфікацыі»), што выдадзена ў Вільні ў 1621 г. [24]; «*Elenchus pism uszczupliwych*» («Абвяржэнне з'едлівых лістоў»), што выдадзена ў Вільні ў 1622 г. [23]. Усе ўзгаданыя творы былі выдадзены ад імя манахаў Свята-Духаўскага манастыра. Іх змест адлюстроўвае пераважна адны і тыя ж тэзісы і аргументы на іх карысць, звязаныя з абгрунтаваннем легітымнасці пасвечанай у 1620 г. патрыярхам Феафанам праваслаўнай іерархіі. У сціслым выглядзе асноўныя тэзісы былі выкладзеныя М. Сматрыцкім ужо ў лістах, напісаных падчас побыту ў Эўі ранняй вясной 1621 г., да Багдана Агінскага [19, с. 38—39]. Большасць даследчыкаў таксама лічаць творам М. Сматрыцкага працу «*Justificatia niewinności*» («Абгрунтаванне невінаватасці»), напісаную ў 1622 г. ад імя мітрапаліта І. Барэцкага і ўсіх праваслаўных епіскапаў [18]. Некаторыя даследчыкі (У. Кароткі, П. Ярэменка) лічаць М. Сматрыцкага аўтарам скаргі, напісанай ад імя праваслаўнай шляхты Польскага Каралеўства і Вялікага Княства Літоўскага на сойм 1623 г. «*Supplicatia do przeoswieconego i jasnie wielmoznego przezacnej Korony Polskiej*

у W.X. Litewskieg oboiego stanu duchownego i swieckiego senatu <....>» («Скарга да святлейшага і яснавяльможнага сенату Кароны Польскай і В. К. Літоўскага духоўнага і свецкага стану <....>») [27].

Для характарыстыкі грамадска-палітычнага парадку Мялецій Сматрыцкі выкарыстоўвае тэрмін «Рэч Паспалітая». Гэта было найбольш распаўсюджанае паняцце ў шляхецкім дыскурсе таго часу, якое мела шматзначны характар, на што даследчыкі неаднаразова звярталі ўвагу [16, s. 31—76; 21, s. 27—30; 22]. Гэтая шматзначнасць мае месца і ў творах М. Сматрыцкага. Разгледзім некаторыя кантэксты выкарыстання тэрміну. Полацкі архіепіскап скардзіцца на тое, што ўніяты «wszystką Rzeczpospolitę turbują y molestują»², «wszystką Rzeczpospolitę w zadumienie niejakiś byli przywiedli»³ [25, с. 343]. У гэтых выказваннях Рэч Паспалітая можа разумецца і як дзяржава і як супольнасць грамадзян. У некаторых творах М. Сматрыцкі атаясамлівае Рэч Паспалітую з айчынай [26, к. 3—1] або вылучае гэтыя паняцці ў адзіным сэнсавым шэрагу («wszytkiey Rzeczypospolitey i miłey oyczyźnie»⁴ [23, с. 610]). Некалькі разоў Рэч Паспалітая ўзгадваецца як сфера публічнай дзейнасці, якая вымагае адпаведных дзеянняў з боку грамадзян («pracowitym trudem rycerskim na służbie Rzeczpospolitey»⁵ [26, к. 3—1]; «publicznie Rzeczypospolitey sprawy pod tak ciasny y ten niebezpieczny czas zatrudniać»⁶ [18, с. 526]). Як сінонім шляхты-грамадзян Рэч Паспалітая разглядаецца пры пералічэнні трох соймавых станаў («ze wszystkiemi stany, senatem i Rzeczpospolitą»⁷ [25, с. 343], „krol IM pan nasz miłościwy y wielmożności wasze y wszystka Rzeczpospolita»⁸ [27, с. 258]). Такім чынам, у творах Мялеція Сматрыцкага заўважнае выкарыстанне асноўных канатацый вузлавога паняцця ў межах дамінуючага ў той час у Вялікім Княстве Літоўскім і Польскім Каралеўстве рэспубліканскага дыскурсу.

У грамадска-палітычнай думцы разглядаемага перыяду звычайна ў адным сэнсавым шэрагу з Рэччу Паспалітай ужываўся тэрмін «айчына». Часта абодва ўзгаданыя паняцці выступалі як сінонімы. Але часта тэрмін «айчына» меў больш вузкае значэнне (так, у Вялікім Княстве Літоўскім у якасці айчыны маглі абазначацца як выключна Княства, так і Рэч Паспалітая абодвух народаў [16, s. 301; 21, s. 35—36]). Шматзначны характар выкарыстання гэтага паняцця мае месца і ў М. Сматрыцкага. Вышэй

² ... «ую Рэч Паспалітую турбуюць і калоцяць». (Тут і далей да канца артыкула пераклад з польскай мовы аўтара. — І. Б.).

³ ... «ую Рэч Паспалітую прывялі былі ў нейкае замяшальніцтва».

⁴ ... «усёй Рэчы Паспалітай і мілай айчыне».

⁵ ... «плённай рыцарскай працай на службе Рэчы Паспалітай».

⁶ ... «публічна абцяжарваць справы Рэчы Паспалітай у такі складаны і небяспечны час».

⁷ ... «з усімі станами, сенатам і Рэччу Паспалітай».

⁸ ... «кароль Ягомось пан наш міласцівы і вашыя вяльможнасці (сенатары) і ўся Рэч Паспалітая».

адзначаліся прыклады атаясамлівання айчыны з Рэччу Паспалітай. У такім сэнсе айчына разумелася ў творах М. Смятрыцкага часцей за ўсё [18, с. 527; 23, с. 610, 613; 24, с. 377, 405, 437—438]. Аднак у працы «Justificatia niewinności», дзе аўтар гаворыць пра правы і прывілеі, нададзеныя рускаму народу нароўні з польскім і літоўскім, ён пазначае сярод іх права «o dobrym państwie ich a oyczyzny swej radzić»⁹ [18, с. 513]. У дадзеным выпадку пад айчынай разумеецца Русь, як і ў тым выпадку, дзе аўтар узгадвае права пасвячэння царкоўных іерархаў «нашай айчыны» [18, с. 531]. Польская даследчыца Т. Хынчэўска-Гэннэль указвае, што гэта першы прыклад таго, калі менавіта Руская зямля называецца айчынай у грамадска-палітычнай думцы XVII ст. [15, с. 96]. Мае немалаважнае значэнне тое, што ў межах шляхецкага рэспубліканскага дыскурсу дамінавала думка аб тым, што айчыну маюць толькі свабодныя грамадзяне, якія могуць уплываць на лёс сваёй супольнасці (у адрозненне ад падданных у абсалютных манархіяў) [16, с. 304—305]. Відаць, у такім кантэксце ўжываў гэтак паяцце аўтар «Supplicatio <....>», калі распавядаючы пра рэлігійны прымус з боку ўніятаў, заяўляў: «Zażeśmy tu nie w oyczyźnie?»¹⁰ [27, с. 254].

Важную ролю ў грамадска-палітычным дыскурсе Рэчы Паспалітай мела паяцце «абывацельства» (грамадзянства). Дамінуючы пункт гледжання заключаўся ў атаясамліванні «абывацельства» са шляхецкім станам, які валодаў выключнымі правамі прыняцця рашэнняў у палітычнай сферы [16, с. 48—49]. М. Смятрыцкі ў сваіх працах выкарыстоўвае гэты тэрмін пераважна для пазначэння грамадзян праваслаўнага веравызнання: «рускія абывацелі», «абывацелі духоўныя і свецкія», «абывацелі Кароны Польскай і Вялікага Княства Літоўскага грэцкай рэлігіі», «абывацелі Рускай зямлі», «рускія абывацелі грэцкага набажэнства», «шляхта-абывацелі» [23, с. 611; 25, с. 288, 296, 306].

З паяццем «абывацельства» цесна звязанае таксама паяцце народа, пад якім разумелася супольнасць «абывацеляў». Полацкі архіепіскап неаднаразова гаворыць у сваіх творах пра рускі народ, вылучаючы яго ў Рэчы Паспалітай нароўні з польскім і літоўскім народамі [18, с. 513, 514; 24, с. 392; 26, к. 6—2]. Пры гэтым варта адзначыць, што да пачатку 1620-х гг. вылучэнне такога кшталту не было асабліва характэрным для праваслаўнай сацыяльна-палітычнай думкі.

Адказ на пытанне, каго М. Смятрыцкі меў на ўвазе пад рускім народам, спрабавалі даць розныя даследчыкі яго творчасці. Традыцыйна да рускага народа залічваліся «абывацелі» праваслаўнага веравызнання. Полацкі

⁹ ... «даваць парад адносна добра іх дзяржаў і свайго народу».

¹⁰ ... «Хіба мы не ў айчыне?»

архіепіскап таксама вылучае рэлігійны крытэрыў у працы «*Veryficatia niewinności*»: «*My Ruś Wschodniego posłuszeństwa u wyznania iesteśmy ludzie mere Religiey Graeckiey Katolickiey: Panowie Polacy u Litwa Zachodniego posłuszeństwa u wyznania są mere Religiey Rzymskiey Katolickiey*»¹¹ [25, с. 325]. Аднак раскол у выніку Брэсцкай уніі выклікаў сітуацыю, пры якой прадстаўнікамі «рускай» традыцыі лічылі сябе як праваслаўныя, так і ўніяты. М. Сматрыцкі адзначае спецыфічны статус уніятаў, які не ўкладаецца ў традыцыйныя рамкі: з аднаго боку, яны абвешчаюцца адступнікамі ад Усходняй царквы, з другога, не аддзяляюцца цалкам ад рускага народа («*новая Русь*») [8, с. 309; 23, с. 597, 612; 24, с. 379, 430; 25, с. 325; 27, с. 272, 282]. У працы «*Elenchus pism uszczupliwych <....>*» полацкі архіепіскап сцвярджае наяўнасць «русі грэцкага абраду» і «русі рымскага абраду», якія маюць асобныя правы [23, с. 612]. Паводле А. Няменскага, гэта сведчыць пра пошук М. Сматрыцкім новых ідэнтыфікацыйных крытэрыяў [8, с. 310]. У той жа час прыналежнасць да праваслаўнай царквы неаднаразова атаясамліваецца з «рускай» самаідэнтыфікацыяй. Гэта адлюстроўваецца ў абвінавачванні М. Сматрыцкага, скіраваным у бок сваіх апанентаў, што тыя жадаюць, каб «у Русі не было Русі» [25, с. 335] (гэты выраз ужо выкарыстоўваўся ў 1613 г. вядомым палітычным дзеячам Рэчы Паспалітай пачатку XVII ст. Янам Шчэнсным Гербуртам, які, нягледзячы на каталіцкае веравызнанне, выступаў абаронцам правоў праваслаўнай царквы і лічыў сябе русінам [17, с. 93]).

Дыскусійны характар мае такі ідэнтыфікацыйны крытэрыў рускага народа, як «кроў», уведзены М. Сматрыцкім у другім выданні твора «*Veryficatia niewinności*». У прадмове да твора аўтар з асуджэннем гаворыць пра распальванне варожасці з боку ўніятаў у адносінах да «*w iedney oyczyźnie z iedney krwi z iedney matki w Duchu od iednego Boga z WM porodzonym spolobywatelom*»¹², з жалем адзначае, што даводзіцца трымаць уцёск «*od sąsiadów zwłaszcza u braci, ktorych iedna oyczyzna, iedna wielu y też ruska krew u cerkiew porodziła*»¹³ [26, к. 2—1]. Крытэрыў «крыві» выкарыстаны праваслаўным палемістам і ў іншым фрагменце: «*<....> nie jest już kto z ruskiego narodu rzymskiej wiary zostaje, zaraz i z urodzenia Hiszpanem albo Włochem zostawa; Rusin szlachetny po dawnemu. Nie wiara bowiem Rusina Rusinem, Polaka Polakiem, Litwina Litwinem czyni, ale urodzenie i krew*

¹¹ ... «Мы Русь усходняга паслушэнства і вызнання з'яўляемся людзьмі рэлігіі грэцкай каталіцкай; паны палякі і літва — заходняга паслушэнства і вызнання людзьмі рэлігіі рымскай каталіцкай».

¹² ...«суграмадзян, народжаных у адной айчыне, з адной крыві, ад адной маці, у Духу ад адзінага Бога».

¹³ ...«ад суседзяў, асабліва ў братоў, якіх парадзіла адна айчына, адна і тая ж руская кроў і царква».

ruska, polska i litewska»¹⁴ [26, к. 60—2]. На аснове гэтага фрагменту асобныя даследчыкі сцвярджаюць наватарства М. Сматрыцкага, які адным з першых у гісторыі еўрапейскай думкі сфармуляваў мадэрнае этнічнае вызначэнне нацыі як усесаслоўнай супольнасці [3, с. 113—114; 7, с. 10; 10, с. 208—209]. Аднак, на нашу думку, больш слушным з'яўляецца меркаванне ўкраінскага гісторыка Н. Якавенка, заснаванае на ўважлівым працытанні фрагменту, што пад «сапраўднымі русінамі па нараджэнні і крыві» полацкі архіепіскап меў на ўвазе шляхту («Rusin szlachetny po dawnemu») [13, с. 306]. Этнічны крытэрыі быў запатрабаваны М. Сматрыцкім з мэтай вылучэння межаў канстытуявання рускага народу. Крытэрыі, звязаны з атаясамліваннем народу з адпаведнымі дзяржаўнымі ўтварэннямі, што быў характэрны для самаідэнтыфікацыі польскага і літоўскага народаў (Каралеўства Польскае і Вялікае Княства Літоўскае), у дадзеным выпадку не падыходзіў. Таму М. Сматрыцкі прапанаваў разглядаць народ як супольнасць асоб прывілеяванага стану, якія маюць паходжанне ад сваіх продкаў, што запачаткавалі традыцыю асобнай карпарацыі, надзеленай спецыфічнымі духоўнымі і свецкімі правамі (пры гэтым нават змена веравызнання не азначае выхаду за межы гэтай карпарацыі). Пагадзіцца можна з тэзісам Т. Хынчэўскай-Гэннэль аб арыгінальнасці дадзенай канцэпцыі [15, с. 115], але пры гэтым яна не выходзіла за межы саслоўнага разумення народу.

Характэрна таксама тое, што пра «кроў» як крытэрыі ідэнтычнасці народу М. Сматрыцкі гаворыць толькі ў адным сваім творы, прадмова якога прысвечана уплывовым прадстаўнікам рымска-каталіцкай і ўніяцкай шляхты «рускага» паходжання Адаму Храптовічу (у 1590—1600 гг. падкамору новагародскаму), старасце браслаўскаму Яну Скуміну-Тышкевічу, падкамору слонімскаму Мікалаю Трызне, падхаружаму слонімскаму Юрыю Мялешку. Тым самым знаходзіўся аргумент, які дазваляў нагадаць ім аб прыналежнасці да рускага народу, прычым да яго найбольш важнай часткі. Пры гэтым, звяртаючыся да сваіх адрасатаў, праваслаўны палеміст максімальна выкарыстоўвае набор элементаў шляхецкага рэспубліканскага дыскурсу: адзначае высакароднае паходжанне, актыўную дзейнасць на карысць Рэчы Паспалітай, агульнае дабро айчыны, высокі гонар, дабрадзейнасці і рыцарскія заслугі як саміх адрасатаў, так і іхніх продкаў [26, к. 3—1]. Адначасова М. Сматрыцкі сцвярджае, што князі і асобы, якія займаюць дзяржаўныя пасады, павінны выконваць функцыю апекі і абароны рускага народа [26, к. 4—2].

¹⁴ ... «калі хто-небудзь з рускага народу прымае рымскую веру, то ён не становіцца па нараджэнні іспанцам або італьянцам, а застаецца па-ранейшаму шляхетным русінам. Не вера робіць русіна русінам, паляка палякам, літвіна літвінам, а нараджэнне і кроў руская, польская і літоўская».

Вядома, што «*Veryficatia niewinności*» выклікала адмоўную рэакцыю сярод тых асоб, якім адрасаваўся твор. Неўзабаве ад іх імёнаў была апублікавана праца, у якой з уніяцкіх пазіцый крытыкаваліся тэзісы М. Сматрыцкага. У гэтым творы маецца фрагмент, дзе аўтары абвінавчваюць манахаў Віленскага Свята-Духаўскага манастыра, якія абвяшчаюцца асобамі нешляхецкага паходжання, у імкненні залічыць сябе да рускага народу на аснове кроўнага адзінства. Пры гэтым адназначна сцвярджаецца права называцца народам выключна за шляхтай [6, с. 737—738]. Некаторыя даследчыкі на гэтай падставе спрабуюць супрацьпаставіць шляхецкую канцэпцыю народу ва ўказаным творы больш мадэрнай этнічнай канцэпцыі М. Сматрыцкага [3, с. 118; 10, с. 208—210]. Апеляцыя да рэальнага або ўяўнага нешляхецкага паходжання апанентаў у якасці прыніжальнага аргумента ў іх адрас неаднаразова выкарыстоўвалася ў палемічнай літаратуры таго часу (сам М. Сматрыцкі быў асобай шляхецкага паходжання, але яго апаненты пастаянна імкнуліся паставіць гэта пад сумненне [23, с. 605, 641]). Праваслаўныя карысталіся гэтым прыёмам гэтак жа, як і ўніаты. Напрыклад, найбольш актыўны ў той час абаронца праваслаўя на соймах Рэчы Паспалітай чашнік валынскі Лаўрэнцій Дрэвіньскі востра кпіў з нешляхецкага паходжання ўніяцкіх епіскапаў [9, с. 209—212].

У той жа час у працы «*Justificatia niewinności*» М. Сматрыцкі вызначае народ «*condiciey mieyskiey*»¹⁵, які валодае адпаведнымі правамі. Гэта дало падставу некаторым даследчыкам сцвярджаць пра шматсаслоўнасць народа ў канцэпцыі праваслаўнага палеміста [7, с. 11] і нават пра тое, што М. Сматрыцкі быў прадстаўніком «плебейскай» інтэлігенцыі, што імкнулася да аб'яднання «вярхоў» і «нізоў» у межах аднаго народа-нацыі [3, с. 118]. Аднак прызнанне пэўных грамадзянскіх правоў і свабод за прадстаўнікамі мяшчанства і сцвярджанне аб неабходнасці іх абароны не было чымсьці незвычайным у грамадска-палітычным дыскурсе таго часу, асабліва ў кантэксце рэлігійнай барацьбы. Польскі гісторык У. Аўгустыняк нават сцвярджае, што ідэалагічная праграма шляхецкага антыклерыкальнага руху ў канцы XVI — пачатку XVII стст. выходзіла за межы выключна шляхецкіх саслоўных інтарэсаў і адстойвала правы і свабоды мяшчан, а ў некаторых выпадках нават сялян, у галіне свабоды веравызнання [14, s. 127]. У творах М. Сматрыцкага, безумоўна, таксама артыкулюецца неабходнасць адстойвання правоў праваслаўных мяшчан [24, с. 438], тым больш, што мяшчанства, асабліва ў Вільні, у разглядаемы перыяд з'яўлялася вельмі актыўнай групай у рэлігійным канфлікце на праваслаўным баку. Таму можна пагадзіцца з думкай расійскага даследчыка Б. Флоры

¹⁵ ...«мяшчанскага саслоўя».

аб тым, што ідэалагічныя канструкцыі праваслаўных палемістаў аб правах народа маглі выкарыстоўвацца мяшчанами ў барацьбе за свае правы [12, с. 73]. У той жа час гэтага недастаткова для таго, каб прызнаць мяшчан раўнапраўнай часткай рускага народа. Так, М. Смятрыцкі ўзгадвае права рускага народа ўхваляць выбар епіскапаў, праведзеныя духавенствам [23, с. 611; 25, с. 314]. Пры гэтым удзел у дадзенай працэдуры «паспалітага люду», на яго думку, недапушчальны і нават небяспечны: «ponieważ pospolitemu ludowi do spraw duchownych godnego obierać człowieka у Krolowi go zalecać, iak ślepeму sądzić o farbach»¹⁶ [24, с. 369]. Такім чынам, можна меркаваць, што ў ідэалагічных пабудовах М. Смятрыцкага за мяшчанами прызнаваліся «правы народа» ў межах канкрэтнага горада, аднак не ўсёй дзяржавы.

У другім выданні твора «*Veryficatia niewinności*» М. Смятрыцкі выкарыстоўвае тэрмін «хрысціянскія рускія народы» ў множным ліку. Сярод апошніх ім вылучаны валынцы, падгорцы, падляшане, палясяне, падаляне, нізоўцы, украінцы, Літва, Белая і Чорная Русь¹⁷ [26, к. 5—2]. Пад гэтымі «народамі» варту разумець рэгіянальныя супольнасці, што належаць да аднаго народа. Адметным выступае вылучэнне сярод «рускіх народаў» Літвы, паколькі, як было паказана вышэй, М. Смятрыцкі адзначаў асобна літоўскі народ нароўні з рускім і польскім, а таксама неаднаразова карыстаўся выразам «Літва і Белая Русь» [18, с. 521, 529; 23, с. 601, 604, 614]. Напэўна, у дадзеным выпадку, гаворка ідзе пра «абывацеляў» праваслаўнага паходжання, якія жылі на тэрыторыі, якую прынята было ў разглядаемы час называць уласна Літвой.

Важнейшым элементам грамадска-палітычнага дыскурсу Рэчы Паспалітай выступае права. Яно разглядалася як элемент упарадкавання чалавечага свету, што адрознівае яго ад жывёл, як фактар існавання грамадскага ладу [16, с. 5—2]. Даследчыкамі адзначалася асаблівая акцэнтацыя норм права ў праваслаўнай палемічнай літаратуры. Аўтары спасылаліся на іх у якасці аргументу пацвярджэння наяўнасці асаблівых правоў і прывілеяў праваслаўнай царквы ў Вялікім Княстве Літоўскім і Польскім Каралеўстве. У творах М. Смятрыцкага 1621—1623 гг. можна знайсці велізарную колькасць спасылак на прывілеі польскіх каралёў і вялікіх князёў літоўскіх, пацверджаныя іх прысягамі [18, с. 524, 528, 531; 19, с. 38—39; 23, с. 627; 24, с. 354, 392—399; 25, с. 284, 285, 287—294, 297, 299, 303, 306, 309, 315—317, 321—322, 339, 341—343]. Асобна вылучаюцца соймавыя канстытуцыі 1607 і 1609 гг., паводле якіх гарантаваліся свабода праваслаўнага культу

¹⁶ ... «паколькі для паспалітага люду абіраць годнага чалавека для духоўных спраў і рэкамендаваць яго каралю тое самае, што для сляпога рабіць меркаванні пра фарбы».

¹⁷ Пад Белай Руссю разумеліся паўночна-ўсходнія землі Вялікага Княства Літоўскага [Лат., с. 193—200].

і абавязак караля надаваць пасады епіскапаў і адпаведныя царкоўныя бенефіцыі прадстаўнікам «рэлігіі грэцкай»¹⁸ [19, s. 39; 23, с. 611, 641; 24, с. 383, 386—387, 399; 25, с. 286, 296, 306, 308, 317—320, 343]. М. Сматрыцкі сцвярджае, што гэтыя «духоўныя» правы належаць усяму рускаму народу нароўні са свецкімі правамі: «Oto Narod nasz Ruski Krola Iego M., Pana swego M., prosi, aby Iego Krolewska M. przy prawach naszych y wolnościach, tak świetskich, iako y duchownych, nas zostawić raczył»¹⁹ [24, с. 406].

У сваіх творах Мялецій Сматрыцкі некалькі разоў спасылаецца на натуральнае права (прыродны закон). У другім выданні твора «*Verificatia niewinności*» ён канкрэтызуе яго змест: першы прыродны закон забараняе людзям рабіць іншым тое, чаго яны б не хацелі, каб рабілі ў дачыненні іх саміх, а другі закон дазваляе адказваць гвалтам на гвалт [26, к. 2—2]. Пра другі прыродны закон узгадваецца таксама ў працы «*Elenchus pism uszczupliwych*» у кантэксце права абароны ад гвалту айчыны, яе правоў і свабод [23, с. 613]. У творы «*Justificatia niewinności*» да імператываў натуральнага права залічваецца патрабаванне паслушэнтсва ўладам [18, с. 518]. У працы «*Obrona Verificaciey*» М. Сматрыцкі сцвярджаецца прымат натуральнага права над пісаным: ён прывозіць у якасці прыкладу сітуацыю, калі з-за пагрозы галоднай смерці чалавек вымушаны красці — фармальна ён парушае закон, але прыроднае імкненне да самазахавання ў дадзеным выпадку вышэй за юрыдычныя прадпісанні²⁰ [24, с. 375—376].

Акрамя пісанага права праваслаўны палеміст нярэдка спасылаецца на звычаі, якія маюць працяглую традыцыю, а таму маюць аўтарытэт, асвечаны даўніной [18, с. 531; 24, с. 383, 392; 25, с. 303, 306, 309]. Сярод такіх звычаяў М. Сматрыцкі асабліва падкрэслівае падпарадкаванне Рускай царквы Канстанцінопальскаму патрыярхату і займанне ў царкве епіскапскіх пасадаў і адпаведных ім бенефіцыяў людзьмі праваслаўнага веравызнання.

Полацкі архіепіскап, спасылаючыся на шматлікія правы і прывілеі, адзначае, што яны былі нададзеныя і пацверджаныя манархамі. Такім чынам, тут узнаўляецца сярэднявечная канцэпцыя разумення прававых норм як прадукту волі пануючых асоб. Але пры гэтым М. Сматрыцкі імкнецца аднесці момант узнікнення духоўных і свецкіх правоў у як мага больш старажытныя часы, што адпавядала пэўнай тэндэнцыі ў еўрапейскай

¹⁸ Апошні тэрмін можна было трактаваць па-рознаму: паколькі ўніаты таксама лічылі сябе людзьмі «рэлігіі грэцкай», на практыцы канстытуцыі служылі сродкам абгрунтавання надання епіскапскіх пасадаў уніатам.

¹⁹ ...«Наш рускі народ просіць караля ягомосьць, пана нашага, каб яго каралеўская мосць пакінуў нас пры нашых правах і вольнасцях, як свецкі, так і духоўных».

²⁰ Дадзены прыклад прыведзены ў якасці аргументу на карысць публікацыі лістоў караля і шэрагу сенатараў на конт прыезду ў Рэч Паспалітую іерусалімскага патрыярха Феафана ў творы «*Verificatia niewinności*» без афіцыйнага дазволу. Абгрунтоўвалася гэтая публікацыя натуральнай неабходнасцю абароны праваслаўнай супольнасці ад паклёпаў у змове і шпіянажы.

грамадска-палітычнай думцы ранняга Новага часу. Такім момантам, на яго думку, з'яўляецца хрышчэнне Русі. Выключная роля належыць у гэтым Канстанцінопальскаму патрыярхату, які адыграў важнейшую цывілізатарскую асветніцкую місію, укараніўшы на Русі разам з хрысціянскай рэлігіяй пісьмовасць, духоўнае і цесна з ім звязанае свецкае права [24, с. 349, 392—393, 395, 397—399; 25, с. 309, 310, 312, 316]. У працы «Obrona Verificaciy» М. Смятрыцкі канкрэтызуе сваю думку: «<....> prawa w oycyzynie naszej narodowi Ruskiemu ieszcze zaraz od początku wiary w nas chrześcijańskiey zostały dwoiakiе — świeckie y duchowne. Świeckie były od Xiążąt Ich Młści ferowane i na piśmie podawane, iako od samego Włodziewierza, od syna iego Iaroslawa, y od inszych. Duchowne wszytkie ogулем od ś. Wschodniey cerkwie z wiarą zaraz przyięte są y do używania cerkwi Ruskiey podane»²¹ [24, с. 392]. Адзначаецца, што духоўныя правы рускага народа былі зацверджаныя ўсімі пазнейшымі манархамі, але канстанцінопальскі патрыярх выступае пры гэтым гарантам не толькі духоўных, але і свецкіх правоў, што сталі магчымымі дзякуючы прыняццю хрысціянства [24, с. 396; 25, с. 341]. Такім чынам, права рускага народа склалася, паводле М. Смятрыцкага, яшчэ ў часы Старажытнай Русі. Пазней яно было пацверджана спецыяльнымі прывілеямі польскіх каралёў і вялікіх князёў літоўскіх, якія выступалі ў якасці пераемнікаў сярэднявечных рускіх князёў [18, с. 515, 522; 24, с. 349, 354, 392; 25, с. 304].

Ідэя аб глыбокай старажытнасці рускага права ставіла пытанне аб месцы рускага народа ў палітычнай сістэме Рэчы Паспалітай. У гэтым рэчышчы была сфармуляваная своеасаблівая канцэпцыя ўтварэння Рэчы Паспалітай у выніку добраахвотнага пагаднення раўнапраўных самастойных суб'ектаў: польскага, літоўскага і рускага народаў [4, с. 49; 7, с. 8; 10, с. 325; 12, с. 70—71, 75—77]. Упершыню гэтая канцэпцыя з'яўляецца ў пратэстацыі, падрыхтаванай Іовам Барэцкім і іншымі праваслаўнымі епіскапамі ў маі 1621 г. [2]. М. Смятрыцкі развівае яе ў сваім творы «Obrona Verificaciy»: «<....> z prawami abowiem, z zwyczajami y wolnościami naszemi, tak świeckimi iako osobliwie duchownymi, Ruskie narody Ich Młści Krolowie Polscy Koronie y Wiel. X. Litewskiemu incorporowali <....> iako rownych do rownych, wolnych do wolnych ludzi, iako własny a prawdziwy członek ku własnemu ciału y głowie»²² [24, с. 349]. Праваслаўны палеміст вызначае

²¹ «<....> яшчэ ад часоў прыняцця ў нас хрысціянскай веры рускі народ атрымаў дваікія правы — свецкія і духоўныя. Свецкія былі нададзеныя князямі іх мосцямі і замацаваныя на пісьме ад Уладзіміра, яго сына Яраслава і іншых. Усе духоўныя былі агулам прынятыя разам з верай ад св. Усходняй царквы і дадзеныя для карыстання Рускай царкве».

²² «<....> з нашымі правамі, звычаямі і вольнасцямі, як свецкімі, так асабліва духоўнымі, іх мосці польскія каралі інкарпаравалі да Кароны і Вялікага Княства Літоўскага <....> як людзей роўных да роўных, вольных да вольных, як уласную і сапраўдную частку да ўласнага цела і галавы».

абавязальства з боку аб'яднаных народаў і манархічнай улады, якія заключаюцца ў захаванні ў нязменнасці старажытных правоў і свабод, з асаблівым націскам на духоўныя правы рускага народа [18, с. 513, 514, 522; 24, с. 349—350, 392—393, 438]. У такім кантэксце ў аснове ўтварэння Рэчы Паспалітай знаходзіцца дагавор, заключаны паміж народамі, якія атрымалі суб'ектнасць у выніку раней нададзеных ім правоў, і манархам. Гэта дазваляе бачыць у канцэпцыі М. Смятрыцкага своеасаблівыя сінтэз сярэднявечных уяўленняў аб фарміраванні палітычнага народа праз адпаведныя наданні з боку манархаў і раннемадэрнай ідэі грамадскага дагавору.

Асаблівы націск у творах праваслаўнага палеміста робіцца на тым, што мэтай усялякага палітычнага ўтварэння з'яўляецца грамадскі мір. Такая акцэнтацыя абумоўлена імкненнем знайсці выйсце з праваслаўна-ўніяцкага канфлікту, якое разглядалася як «супакаенне рэлігіі грэцкай», «супакаенне нас у нашай рэлігіі», «супакаенне айчыны» [24, с. 378, 407, 437, 441; 25, с. 288, 296, 309; 26, к. 7—1; 27, с. 258, 298, 310]. Мір унутры грамадства выступае ў адпаведнасці з рэспубліканскай традыцыяй як рэалізацыя агульнага дабра («дабро айчыны», «дабро Рэчы Паспалітай», «знешняе і ўнутранае і дабро») [26, к. 3—1, 5—2; 27, с. 232, 248]. Найбольш выразна каштоўнасць агульнага дабра акцэнтуюцца ў творы „Justificatia niewinności», дзе падкрэсліваецца, што на вальным сойме 1621 г. праваслаўныя паслы свядома адмовіліся адстойваць патрабаванні абароны сваёй канфесіі ва ўмовах абвастрэння знешнепалітычнай сітуацыі (вайна з Турцыяй), каб нельга было «*sprawą ta nasza prywatną publiczne Rzeczypospolitey sprawu pod tak ciasny u niebezpieczny czas zatrudniać*»²³ [18, с. 526].

Канфлікты разглядаюцца як прычына крызіснага стану грамадства, узростання сацыяльнай напружанасці, а таксама падзення знешняй абароназдольнасці дзяржавы [23, с. 604; 27, с. 302, 304]. У гэтым кантэксце негатыўна ацэньваецца Брэсцкая ўнія, якая прывяла да пагаршэння ўзаемаадносін у межах самога «рускага» грамадства [18, с. 529; 23, с. 619; 25, с. 336], а таксама паміж праваслаўнымі і рыма-католікамі [23, с. 642; 24, с. 405]. Віна за распальванне ўніяцка-праваслаўнага канфлікту, «неспакой у айчыне» ўскладаецца М. Смятрыцкім выключна на бок уніятаў [18, с. 524; 23, с. 605, 613, 614, 632—634, 640, 653; 24, с. 346, 372—373, 381—382, 386—387, 405, 409, 435, 438—439; 25, с. 343, 326]. Полацкі архіепіскап абвінавчвае ўніяцкае духавенства ў тым, што ў сваіх прыватных мэтах тыя свядома, грэбуючы каштоўнасцямі грамадскага міру і агульнага дабра, узвялі паклёп на праваслаўных епіскапаў у здрадзе і шпіянажы на карысць Турцыі і тым самым справакавалі караля на выданне рэпрэсіўных

²³ ... «нашай прыватнай справай абцяжарваць справы Рэчы Паспалітай у такі складаны і небяспечны час».

універсалаў [18, с. 519—522; 23, с. 600—601; 24, с. 374, 377—381, 389—390, 423—424, 431—432; 25, с. 281, 283, 311, 323—324, 338; 26, к. 2—2]. Абвінавачванне іерархаў кваліфікуецца ў дадзеным кантэксце як паклёп на ўвесь рускі народ, паколькі на практыцы абвінавачванні адносна епіскапаў сталі распаўсюджвацца на ўсіх, хто выказваў ім паслушэнства [18, с. 519, 521; 23, с. 604, 614]. Дадзеная рыторыка была тыповай для рэлігійнай палемікі таго часу і разлічвалася на прапагандысцкі эффект. Прадстаўнікі ўсіх без выключэння веравызнанняў у выпадку канфліктаў на рэлігійнай глебе абвінавачвалі ў іх распальванні і эскалацыі гвалту, у парушэнні права выключна сваіх апанентаў, адначасова прэзентуючы дзеянні прадстаўнікоў уласнага лагера як цалкам адпаведныя праву, этычным і грамадзянскім каштоўнасцям.

Больш істотна тое, што ўнія фактычна разглядаецца М. Смятрыцкім як парушэнне правоў рускага народа і абавязацельстваў іх захавання, замацаваных дагаворам аб утварэнні Рэчы Паспалітай [12, с. 75—77]. У гэтым жа кантэксце варта разумець дэкларацыі полацкага архіепіскапа аб несправядлівасці ў дачыненні да рускага народа, які церпіць уціск у абмен за сваё служэнне і вернасць дзяржаве [25, с. 331, 423, 438]. Тым самым сцвярджаецца, што рускі народ бездакорна выконвае ўзятых на сябе ў выніку дагавору абавязацельствы, а ўлада — не. Рэальнае становішча рускага народа, нягледзячы на афіцыйныя прававыя гарантыі, горшае, на думку М. Смятрыцкага, чым тое, у якім знаходзяцца «армяне, жыды, басурмане, лютэране, кальвіністы і новахрышчэнцы» [23, с. 618]. У еўрапейскай сацыяльна-палітычнай думцы другой паловы XVI ст. у межах канцэпцый грамадскага дагавору былі распрацаваныя ідэі аб актыўным супраціўленні ўладзе, якая парушае дагавор. Гэтыя ідэі актуалізаваліся ў грамадска-палітычным дыскурсе Рэчы Паспалітай у канцы XVI — пачатку XVII ст. падчас рокашу 1606—1609 гг., а таксама ў пратэстанцкай публіцыстыцы. У праваслаўнай літаратуры, аднак, нават ва ўмовах канфлікту з уніятамі, традыцыйна прызнаваліся дапушчальнымі толькі метады пасіўнага супраціўлення. Толькі ў творы «Апокрысіс», напісаным пратэстантам Марцінам Бранеўскім ад імя праваслаўнага Хрыстафора Філалета, падкрэсліваецца, што тая ўлада, якая не выконвае ўмовы дагавору, падлягае суду падданных [1, с. 1299—1300], але без далейшых высноваў. У творах М. Смятрыцкага 1621—1623 гг. падкрэсліваецца прынцыповае адмаўленне гвалту з адначасовай акцэнтацыяй асаблівай цяжкасці праваслаўных, нягледзячы на ўсе несправядлівасці, з якімі ім даводзіцца сутыкацца [23, с. 613; 24, с. 389, 437; 26, к. 2—2, 5—1]. Дапушчальнымі і нават неабходнымі сродкамі ў барацьбе за аднаўленне парушаных правоў і справядлівасці прызнаюцца тыя дзеянні, якія дазваляюць выкарыстоўваць

юрыдычныя інструменты ў межах інстытутаў існуючай палітычнай сістэмы, такіх як соймы, соймакі, суды розных інстанцый [18, с. 529—530; 23, с. 613, 671—672; 24, с. 400; 25, с. 343; 27, с. 232, 246]. Нягледзячы на ўскоснае прызнанне парушэння абавязацельстваў у дачыненні да рускага народа з боку караля (невыходнае абяцанняў, дадзеных у прывілеі 1607 г.), М. Сматрыцкі не артыкулюе яго адказнасць у канфлікце, выкліканым Брэсцкай уніяй і ўсяляк выказвае пашану манаршай годнасці, выказваючы спадзяванні на аднаўленне справядлівасці з дапамогай караля і сенату [18, с. 531; 24, с. 388—389, 437]. Больш за тое, полацкі архіепіскап дэкларуе сваю лаяльнасць у адносінах да рымска-каталіцкага духавенства [23, с. 643, 646, 663—666].

У разглядаемы перыяд у творах М. Сматрыцкага, аднак, выступаюць пэўныя кампрамісныя інтэнцыі ў адносінах да ўніятаў. Нягледзячы на наяўнасць дэкларацый аб неабходнасці ліквідацыі ўніі як умовы «заспакаення грэцкай веры», у творы «Obrona Verificaciey» сцвярджаецца: «Мы o to nie stoimy, ani iesteśmy na tym tak barzo, aby unia znoszona była, ponieważ w państwach tych wolno każdemu iako chce wierzyć. Oto narod nasz Ruski Krola Iego M., Pana swego M., prosi, aby Iego Krolewska M. przy prawach naszych y wolnościach, tak świejskich, iako y duchownych, nas zostawic raczył: aby nam były przywroczone dostoięstwa duchowne z należącemi do nich beneficjami, żeby nam oddane były cerkwie, abyśmy zostawali pod zwykłym nam posłuszeństwem, aby nam wolne było nabożeństwo»²⁴ [24, с. 406]. Такім чынам, ужо ў гэты перыяд у М. Сматрыцкага пачала фарміравацца думка аб магчымасці «заспакаення рэлігіі грэцкай» шляхам узаемных саступак з абодвух бакоў. Гэтай мэце служылі кантакты паміж прадстаўнікамі вышэйшага праваслаўнага і ўніяцкага духавенства, аб якіх паведамляюць як сам М. Сматрыцкі, так і іншыя крыніцы [20, с. 443—447; 23, с. 670; 24, с. 426].

Важнай часткай грамадска-палітычнага дыскурсу Рэчы Паспалітай разглядаемага часу былі ідэі і ўяўленні, звязаныя з палітычнай канструкцыяй дзяржаўнага ладу. Амаль адзінадушна ідэалам такой канструкцыі абвяшчалася змешанае праўленне, заснаванае на раўнавазе манархічнага, арыстакратычнага і дэмакратычнага элементаў [16, с. 175—200]. М. Сматрыцкі не разглядаў асобна гэтае пытанне, але ў яго творах ёсць узгадкі пра прызначэнне і функцыі трох соймавых станаў, якія ўтваралі структуру змешанага праўлення. Кароль выступае як гарант справядлівасці, правоў

²⁴ «Мы не настойваем на тым і не патрабуем так упарта таго, каб унія была скасавана, паколькі ў нашых дзяржавах кожны вольны верыць так, як хоча. Наш рускі народ просіць караля ягомосьць, пана свайго, каб яго каралеўская мосць пакінуў нас пры нашых правах і вольнасцях, як свецкіх, так і духоўных, каб нам былі вернутыя духоўныя пасады з прыналежнымі да іх бенефіцыямі, каб нам былі аддадзеныя цэрквы, каб нас пакінулі пад прывычным для нас паслушэнствам, каб у нас было вольнае набажэнства».

і свабод, боскі абраннік [18, с. 518, 524; 24, с. 382, 404; 25, с. 308, 334, 336]. Шматразова дэкларуецца лаяльнасць у дачыненні да караля і шанаванне яго годнасці [18, с. 526—527, 531; 19, с. 38; 23, с. 518; 24, с. 382, 400—401, 423—424, 438; 25, с. 295, 334; 26, к. 6—2]. Такая частата выклікана імкненнем абвергнуць абвінавачванні з боку ўніятаў у здрадзе і абразе каралеўскай годнасці з боку пасвечаных патрыярхам Феафанам епіскапаў і іх прыхільнікаў. У той жа час статычнае права, гарантам якога выступае кароль, стварае межы яго ўлады. Сапраўдны кароль, на думку М. Смятрыцкага, можа кіраваць толькі вольным народам, які карыстаецца грамадзянскімі і палітычнымі свабодамі [18, с. 516]. У творы «Supplicatio», адным з аўтараў якога мог быць полацкі архіепіскап, складзеным у форме скаргі да сенату Рэчы Паспалітай, неаднаразова ўказваецца на прызначэнне апошняга. Сенат разам з каралём разглядаецца як захавальнік правоў і свабод грамадзян і тым самым гарант забеспячэння грамадскага міру («praw, swobod y wolności naszych y swoich pierwsi po krolu IM panie naszym miłościwym Bogiem podani strożowie»²⁵) [27, с. 230, 232, 300, 306]. У якасці функцый сойму вызначаюцца захаванне правоў, свабод і вольнасцяў, а таксама арганізацыя грамадскага міру [27, с. 236]. Як відаць, падкрэслівалася перадусім стабілізуючая функцыя ўсіх соймавых станаў, накіраваная на захаванне існуючага парадку, у аснове якога знаходзіцца права.

У творах полацкага архіепіскапа знайшла адлюстраванне акцэнтацыя асноўных рэспубліканскіх сацыяльна-палітычных каштоўнасцяў, такіх як «вольнасць», «роўнасць», «згода», «братэрства».

Праблема вольнасці артыкулюецца пераважна ў творы «Justificatio niewinności». М. Смятрыцкі паглыбляецца ў тэарэтычны аналіз дадзенага паняцця: «Co bowiem u nas wolność iest, ieśli nie prawo swobodnego pożycia? To iest żyć nie z skinienia przełożonych, ale wedle praw dobrowolnie przyiętych»²⁶ [18, с. 514]. У гэтым сэнсе ўзнаўляецца негатыўны аспект у разуменні вольнасці як свабоды ад умяшальніцтва ў жыццё грамадзяніна, абароненай правам. З другога боку, М. Смятрыцкі акцэнтуюе ўвагу таксама і на пазітыўным аспекце ў разуменні вольнасці: „Fundament wolności, o ktorey nam słowo — cnota: bez ktorey wolność trwała y nabyta być nie może»²⁷ [18, с. 517]. Такое разуменне вольнасці адпавядае рэспубліканскай традыцыі, укаранёнай у шляхецкім грамадска-палітычным дыскурсе Рэчы Паспалітай [16, s. 149]. Вольнасці супрацьпастаўляецца няволя як залеж-

²⁵ ... «першыя пасля караля ягомасці, пана нашага міласцівага, дадзеныя Богам ахоўнікі правоў, свабод і вольнасцяў нашых».

²⁶ «Што такое ў нас вольнасць, калі не права свабоднага жыцця? Гэта значыць, жыць не паводле ўзмаху рукі начальнікаў, а паводле добраахвотна прынятага права».

²⁷ «Фундамент вольнасці, пра якую ідзе гаворка,— цнота, без якой трывалай і набытай вольнасці быць не можа».

насць ад чужой волі, немагчымасць кіраваць уласным жыццём [27, с. 274]. Зыходзячы з рызыкі няволі, вольнасць паўстае як дамінантная каштоўнасць, дзеля захавання якой варта ахвяраваць не толькі маёмасцю, але нават жыццём і здароўем («Oyczyna też nasza miła iest i wielce słodka, a wolności iey ieszcze słodsze»²⁸ [27, с. 252]). У якасці годнага прыкладу прыводзяцца гісторыі з часоў Антычнасці пра тое, як людзі аддавалі перавагу смерці перад перспекывай патрапіць у няволю [18, с. 513, 517].

Вольнасць як каштоўнасць варта адрозніваць ад вольнасцяў-прывілеяў, нададзеных манархамі, якія тым самым канстытуюць вольны народ [18, с. 516]. М. Сматрыцкі акцэнтуюе ўвагу на вольнасцях рускага народа, атрыманых ім яшчэ ад сярэднявечных рускіх князёў, а затым пацверджаных польскімі каралямі і вялікімі князямі літоўскімі. У гэтым аспекце дыскурс вольнасці дапасоўваецца да канцэпцыі дагаворнага аб'яднання рускага народа з польскім і літоўскім у межах Рэчы Паспалітай з магчымасцю карыстацца аднолькавымі правамі, як «вольныя з вольнымі, роўныя з роўнымі» [18, с. 513, 515]. Сярод канкрэтных вольнасцяў-прывілеяў, якімі рускі народ карыстаецца нароўні з іншымі народамі Рэчы Паспалітай, у творы «Justificatia niewinności» адзначаны наступныя: «<....> w senatorskiey poważności siadać, o dobrym państwie ich a oyczyzny swej radzić y ze wszystkich Krolestwa Polskiego dostoieństw, praerogatyw, urzędow zawołania, swobod, praw y wolności cieszyć się»²⁹ [18, с. 513]. У шэрагу прац падкрэсліваюцца роўныя правы шляхты на займанне любых урадаў незалежна ад веравызнання [24, с. 350; 26, к. 7—1]. Асобна адзначаны правы і прывілеі мяшчанства [18, с. 513; 27, с. 282]. Паводле П. Кралюка, вольнасць у М. Сматрыцкага, з аднаго боку, разглядаецца як адна з важнейшых каштоўнасцяў у рэчышчы рэнесансных ідэй грамадзянскай свабоды; з другога, выступае ў сярэднявечным духу як прывілей, нададзены манархамі за паслушэнства і шчырую службу [3, с. 128]. З гэтым можна пагадзіцца, з той заўвагай, што такое разуменне адпавядала ў цэлым устаноўкам пануючага дыскурсу ў тагачаснай Рэчы Паспалітай, дзе вольнасць як каштоўнасць выступала першаснай у дачыненні да вольнасцяў-прывілеяў.

Неаддзельна звязанай з вольнасцю з'яўляецца каштоўнасць роўнасці, якая прадугледжвала аднолькавыя правы і магчымасці ўдзелу ў палітычным жыцці ў межах шляхецкага стану. Канцэпт шляхецкай роўнасці адлюстроўваўся ў тэрміналогіі таго часу ў паняцці «братэрства». Папулярны моўны зварот «браты нашы» выкарыстоўваўся для абазначэння

²⁸ «Наша мілая айчына нам вельмі салодкая, але вольнасці яе яшчэ саладзейшыя».

²⁹ «(...) займаць сенатарскія годнасці, даваць парады пра дабро іх дзяржаў і сваёй айчыны і мець магчымасць карыстацца ўсімі пасадамі, прэрагатывамі і ўрадамі, цешыцца свабодамі, правамі і вольнасцямі і г. д.».

грамадска-палітычнай агульнасці шляхецкага стану Рэчы Паспалітай [21, с. 89—92]. У якасці формулы саслоўнай салідарнасці выкарыстоўвалася паняцце «міласці (прыязні) братэрскай». Братэрская прыязнь, безумоўна, магла ўяўляцца толькі паміж роўнымі па статусу людзьмі. У творах М. Смятрыцкага, аднак, дадзеная формула і адпаведная ёй каштоўнасць узгадваюцца рэдка. Пажаданне «міласці братэрскай» дзеля дасягнення грамадскага міру выказваецца напрыканцы твора «Obrona Verificaciey» [24, с. 442]. Згода і «міласць» паміж народамі Рэчы Паспалітай акцэнтуюцца ў працы «Verificatia niewinności» для дэманстрацыі прыярытэту саслоўнай салідарнасці перад адрозненнямі ў рэлігіі [25, с. 342].

У той жа час у працах М. Смятрыцкага шырока выкарыстоўваюцца моўныя звароты, што падкрэсліваюць іерархію ў межах прывілеяванага стану, з вылучэннем у якасці асобных катэгорый князёў і паноў нароўні са шляхтай: «князі, паны, шляхта, рыцарства і духоўныя грэцкага і рымскага абраду», «князі, паны, шляхта, рыцарства, духоўны і свецкі стан», «князі, паны і шляхта» «многія князі і іншая шляхта», «паны і шляхта», «князі Рускай зямлі, як рымскага, так і грэцкага абраду» [18, с. 513; 24, с. 350, 369, 370, 371; 25, с. 283, 305, 306]. Падобныя моўныя звароты ў грамадска-палітычным дыскурсе першай паловы XVII ст. выглядалі даволі архаічна. Яны ў большай ступені адлюстроўвалі ўстаноўкі палітычнай культуры Вялікага Княства Літоўскага далюблінскага перыяду. Тлумачэнне такога феномену можа быць звязана з паходжаннем М. Смятрыцкага са шляхты з Валыні, якая, па словах Н. Якавенка, заставалася «запаведнікам арыстакратызму», кліентальнымі сувязямі сям’і Смятрыцкіх з родам Астрожскіх. Адзначаецца, што ў культурным асяроддзі на Валыні ў канцы XVI — пачатку XVII стст. быў распаўсюджаны вобраз Астрожскіх як нашчадкаў старажытных рускіх князёў, ад якіх тыя атрымалі своеасаблівую сакральную інвестытуру [13, с. 233—239]. У прадмовах да сваіх тэалагічных твораў у 1616 і 1627 гг. М. Смятрыцкі называе Астрожскіх, а потым іх пераемнікаў Заслаўскіх, вялікімі князямі. Гэта дазваляе вызначыць пэўную спецыфіку ў разуменні структуры рускага народа ў палемічнай спадчыне полацкага архіепіскапа. Тут можна заўважыць пэўны сінтэз рэспубліканскіх каштоўнасцяў з уяўленнямі аб дамінацыі арыстакратыі ў якасці пануючай часткі народа. Апошнім падкрэсліваліся асаблівы статус і місія буйнейшых «рускіх» княскіх родаў, якія ўзвышалі іх над польскай і літоўскай магнатэрыяй і дазвалялі выступаць ад імя ўсяго рускага народа ў палітычнай сістэме Рэчы Паспалітай.

Падсумоўваючы, можна вызначыць асноўныя адметныя рысы ў разуменні грамадства і дзяржавы ў творах М. Смятрыцкага ў 1621—1623 гг.: шырокае выкарыстанне ключавых паняццяў шляхецкага палітычнага

дыскурсу, што належыць да рэспубліканскай традыцыі (Рэч Паспалітая, айчына, абывацелі, агульнае дабро, грамадскі мір (згода), вольнасць); стварэнне першай у праваслаўнай грамадска-палітычнай думцы канцэпцыі рускага народа як супольнасці асоб прывілеяванага стану, якія маюць паходжанне ад сваіх продкаў, што запачаткавалі традыцыю асобнай карпарацыі, надзеленай спецыфічнымі духоўнымі і свецкімі правамі; фарміраванне канцэпцыі ўзнікнення Рэчы Паспалітай як добраахвотнага пагаднення трох народаў і каралеўскай улады, што ўяўляла з сябе своеасаблівы сінтэз сярэднявечных уяўленняў аб канстытуяванні палітычнага народа праз адпаведны наданні з боку манархаў і раннемадэрнай ідэі грамадскага дагавору; акцэнт на стабілізуючай функцыі ўсіх соймавых станаў разам са сцвярджаннем дапушчальнасці выключна мірных сродкаў у палітычнай барацьбе (культура кампрамісу); спалучэнне рэспубліканскіх каштоўнасцяў з уяўленнямі аб дамінацыі арыстакратыі ў палітычнай сістэме.

Літаратура і крыніцы

1. Апокрисис. Сочинение Христофора Филалета в двух текстах польском и западнорусском 1597—1599 года // Русская историческая библиотека : в 39 т. — СПб., 1872—1927. — Т. 19 : Памятники полемической литературы в Западной Руси. Кн. 3 / под ред. П. Гильтебранта. — СПб. : Типогр. А. Траншеля, 1903. — С. 1003—1082.
2. *Борецький, Й.* Протестація 1621 р. / Й. Борецький та інші [Електронні ресурс]. — Режим доступа : <http://litopys.org.ua/suspil/sus46.htm>. — Дата доступа : 30.10.2022.
3. *Крालюк, П. М.* Мелетій Смотрицький і українське духовно-культурне відродження кінця XVI — початку XVII ст. / П. М. Крालюк. — Острог : Вид-во Національного університету «Острозька академія», 2007. — 208 с.
4. *Кутузова, Н. А.* Нация, религия и государственность в полемической литературе конца XVI — первой половины XVII вв. / Н. А. Кутузова ; науч. ред. Е. С. Прокошина. — 2-е доп. изд. — Минск : Право и экономика, 2005. — 98 с.
5. *Латышонак, А.* Нацыянальнасць — Беларус / А. Латышонак. — Вільнюс : Інстытут беларусістыкі ; Беласток : Беларускае гістарычнае таварыства, 2009. — 558 с.
6. Лист до законников Виленского Свято-Духовского монастыря, — сочинение, изданное униатами против православных в 1621 году // Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссиею для разбора древних актов : в 8 ч. — Киев : Унив. тип., 1859—1914. — Ч. 1, Т. 8 : Памятники литературной полемики православных южно-русцев с латино-униатами в Юго-Западной Руси за XVI и XVII стол. — 1914. — С. 732—761.
7. *Неменский, О. Б.* «Право народа» в православной мысли Речи Посполитой конца XVI — первой половины XVII вв. / О. Б. Неменский // Славяноведение. — 2012. — № 4. — С. 3—11.
8. *Неменский, О. Б.* Формы русской идентичности у Мелетия Смотрицкого / О. Б. Неменский // Анфологион. Власть, общество, культура в славянском мире в Средние века. Славяне и их соседи. К 70-летию Б. Н. Флори. Вып. 12. — Москва : «Индрик», 2008. — С. 305—316.

9. *Плохій, С.* Наливайкова віра : Козацтво та релігія в ранньомодерній Україні / С. Плохій. — 2-е вид., випр. — Київ : Критика, 2006. — 494 с.

10. *Сас, П. М.* Витоки українського націотворення / П. М. Сас. — Київ : Інститут історії України НАН України, 2010. — 702 с.

11. Сборник документов, уясняющих отношения латино-польской пропаганды к русской вере и народности. — Вып. 2. — Вильна : Типография Виленского губернского правления, 1866. — 281 с.

12. *Флоря, Б. Н.* Осмысление конфликтов, вызванных Брестской унией 1596 года верхами православного белорусского и украинского общества / Б. Н. Флоря // Брестская уния 1596 г. и общественно-политическая борьба на Украине и в Белоруссии в конце XVI — первой половине XVII вв. / отв. ред. Б. Н. Флоря : в 2 ч. — Москва : «Индрик», 1996—1999. — Ч. 2 : Брестская уния 1596 г. : Исторические последствия события. — 1999. — С. 59—86.

13. *Яковенко, Н.* Паралельний світ. Дослідження в історії уявлень та ідей в Україні XVI—XVII ст. / Н. Яковенко. — Київ : Критика, 2002. — 416 с.

14. *Augustyniak, U.* Państwo świeckie czy księżę? Spór o rolę duchowieństwa katolickiego w Rzeczypospolitej w czasach Zygmunta III Wazy. Wybór tekstów / U. Augustyniak. — Warszawa : Semper, 2013. — 688 s.

15. *Chynczewska-Hennel, T.* Świadomość narodowa szlachty ukraińskiej i kozaczyzny od schyłku XVI do połowy XVII w. / T. Chynczewska-Hennel. — Warszawa : PWN, 1985. — 190 s.

16. *Grześkowiak-Krwawicz, A.* Dyskurs polityczny Rzeczypospolitej Obojga narodów. Pojęcia i idee / A. Grześkowiak-Krwawicz. — Toruń : Wydawnictwo Naukowe UMK. — 451 s.

17. *Herburt, J. Sz.* Zdanie o narodzie ruskim (....) / J. Sz. Herburt // Z dziejów Ukrainy. Księga pamiątkowa ku czci W. Antonowicza, P. Świeckiego i T. Rylskiego ; pod red. W. Lipińskiego. — Kraków : Dr. A. Rippera, 1912. — S. 92—96.

18. Justificatia niewinności // Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссиею для разбора древних актов : в 8 ч. — Киев : Унив. тип., 1859—1914. — Ч. 1, Т. 7 : Памятники литературной полемики православных южно-русцев с латино-униатами. — 1883. — С. 511—532.

19. *Kempa, T.* Melecjusz Smotrycki contra król Zygmunt III w sprawie wyświęcenia prawosławnych władków (publikacja nieznanych źródeł) / T. Kempa // Latopisy Supraskie. — T. 10. — 2019. — S. 25—40.

20. *Kempa, T.* Nieznane listy biskupów unickich do kanclerza Lwa Sapiehy — źródła ukazujące sytuację wyznową w Wielkim Księstwie Litewskim w pierwszej połowie XVII wieku // Białoruskie Zeszyty Historyczne. — T. 22. — 2004. — S. 183—223.

21. *Opaliński, E.* Kultura polityczna szlachty polskiej w latach 1587—1652 / E. Opaliński. — Warszawa : Wydawnictwo Sejmowe, 1995. — 347 s.

22. *Pietrzyk-Reeves, D.* O pojęciu „Rzeczpospolita» (res publica) w polskiej myśli politycznej XVI wieku / D. Pietrzyk-Reeves // Czasopismo prawno-historyczne. — T. LXII. — 2010. — Z. 1. — S. 37—63.

23. *Smotrycki, M.* Elenchus pism uszczupliwych (....) / M. Smotrycki // Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссиею для разбора древних актов : в 8 ч. — Киев : Унив. тип., 1859—1914. — Ч. 1, Т. 8 : Памятники литературной полемики православных южно-русцев с латино-униатами в Юго-Западной Руси за XVI и XVII стол. — 1914. — С. 597—673.

24. *Smotrycki, M.* Obrona Verificacy / M. Smotrycki // Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссиею для разбора древних актов : в 8 ч. — Киев : Унив. тип.,

1859—1914. — Ч. 1, Т. 7 : Памятники литературной полемики православных южно-русцев с латино-униатами. — 1883. — С. 345—442.

25. Smotrycki, M. Verificatia niewinności / M. Smotrycki // Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссиею для разбора древних актов : в 8 ч. — Киев : Унив. тип., 1859—1914. — Ч. 1, Т. 7 : Памятники литературной полемики православных южно-русцев с латино-униатами. — 1883. — С. 279—344.

26. Smotrycki, M. Verificatia niewinności / M. Smotrycki — wyd. 2. — Wilno : Drukarnia Bractwa Św. Ducha, 1621. — [6], 28, [6], 73 k.

27. Supplicatia do przeoswieconego i jasnie wielmoznego przezacnej Korony Polskiej у W. X. Litowskiej oboiego stanu duchownego i swieckiego senatu (...) // Документы, объясняющие историю Западно-Русского края и его отношения к России и к Польше. — СПб. : Тип. Э. Праца, 1865. — С. 230—311.

I. A. Bortnik. SOCIO-POLITICAL IDEAS IN THE WORKS OF ARCHBISHOP MIALETY SMATRYTSKY OF POLATSK IN 1621—1623

The article defines the widespread use in the writings of Archbishop Mialety Smatrytsky of Polatsk in 1621—1623 of the key concepts of the gentry political discourse belonging to the Republican tradition; the creation of the first in the Orthodox thought of the Grand Duchy of Lithuania of the concept of the «Rus people» as a community of persons of a privileged class endowed with specific spiritual and secular rights; formation of the concept of the emergence of the Polish-Lithuanian Commonwealth as a voluntary agreement of the three peoples and the royal power, which represented a synthesis of the medieval understanding of the constitution of a political people by granting rights and privileges by monarchs and the early modern idea of a social contract; a combination of republican values with ideas about the dominance of the aristocracy in the political system.

Keywords: aristocracy, citizens, consent, contract, discourse, fatherland, gentry, law, liberty, orthodox church, people, rights, privileges, Rzeczpospolita, social world, union.

Т. С. Бубенько, П. Н. Подгурский

Округа Витебска в середине — второй половине I тысячелетия н. э.

В округе Витебска фиксируются городища близ дд. Старое Село, Лужесно, Зароново, возле которых, как и в Витебске, выявлены селища, датируемые третьей четвертью I тыс. н. э., содержащие керамику типа Банцеровицины-Тушемлии ранних длинных курганов. Эти памятники составляли единую территорию, на которой в конце I тыс. н. э. в результате расселения славянских племен образовалось локальное племенное образование с административным центром в Витебске.

Ключевые слова: округа Витебска, селища, городища-убежища, курганные могильники, банцеровско-тушемлинская общность, ранние длинные курганы, кривичи.

Введение. Несмотря на планомерное изучение средневекового Витебска во второй половине XX — начале XXI века, поселенческие структуры в близлежащей округе изучены крайне слабо. В радиусе 20—25 км от исторического ядра локализовано 12 городищ и 15 селищ, содержащих материалы середины — второй половины I тыс. н. э. Археологические раскопки проведены на восьми городищах, однако основной материал относится к рубежу — первой половине I тыс. н. э. и выходит за пределы нашей статьи. В настоящее время значительные по объему исследования осуществлены на средневековых селищах в историческом центре Витебска, возле аг. Зароново (250 кв. м) и Лужесно (204 кв. м), небольшие работы проведены в Старом Селе (24 кв. м), Кузменцы (20 кв. м), Мяклово-1 (16 кв. м). На остальных селищах этого периода проводилась шурфовка и сбор подъемного материала (Мяклово-2, Крыжи, Жолнерово). Курганные могильники (всего 14) изучались точечно: Старое Село (11 насыпей в трех группах), Лятохи (2 длинные насыпи), Сокольники (бывшее имение Каховка — 3 насыпи). Курганные могильники (2 группы) на территории Витебска были уничтожены в результате хозяйственной деятельности XX века. Возле археологических комплексов Зароново и Лужесно, Белыновичи погребальные памятники вообще не известны.

Таким образом, для характеристики раннесредневековой округи Витебска мы располагаем материалами из пяти археологических комплексов.

Цель статьи: на примере исследованных археологических комплексов в окрестностях Витебска проследить генезис поселенческой структуры в микрорегионе на протяжении середины — второй половины 1 тыс. до формирования племенного центра.

Результаты и обсуждение. *Витебск.* В середине — второй половине I тыс. н. э. поселения располагались на городище, известном под названием «Замковая гора», на склонах Двинской возвышенности, за оврагом восточнее городища, а также на обособленных участках на правом берегу р. Витьбы.

Условия жизни на холмистой местности являлись главной причиной неравномерного распределения стратиграфических слоев, особенно на раннем этапе существования поселений. Наиболее древние отложения встречены на дне естественной ложбины в центральной части Двинской возвышенности и на ее склоне, обращенном к реке [1, с. 35; 2, с. 72]. Это спрессованный слой коричневого цвета, мощность его колеблется от 0,1 до 0,4 м (к центру ложбины).

Среди находок древнейшего слоя — обломки тиглей для плавки цветных металлов, каменная форма для отливки лунниц, молот для проковки криц, шлаки (1, с. 35—36). В материковых ямах в центральной части возвышенности обнаружены: бронзовая булава с подвижным кольцом, датируемая VI—VIII вв. [2, 72], шпора с коническим шипом, датируемая в лесной полосе Восточной Европы, второй — третьей четвертью I тыс. н. э. [3, с. 122], ранние типы стеклянных бус VIII—X вв. [4, с. 154]. В данном слое присутствовала и груболепная керамика середины — третьей четверти I тыс. н. э., характерная для банцеровско-тушемлинской культурной общности, встречены фрагмент венчика с расчесами и фрагменты «сосудов с плечиком», относимые исследователями к культуре длинных курганов рубежа VIII—X вв.

Второй период существования селищ в черте Витебска исследователи связывают с расселением летописных кривичей. Из-за небольшой мощности слоя и нарушения его целостности позднейшими перекопами, застройку кривичских поселков реконструировать невозможно. Судя по немногочисленным развалам очагов и печей-каменок, постройки могли быть наземными, срубной конструкции. Материальная культура представлена в основном керамикой типа длинных курганов (IX — начало X в.) и т. н. «переходного типа» — лепной, но «слегка подправленной на гончарном круге» [1, с. 36]. Хронологические индикаторы слоя: два обломка арабских дирхемов конца VIII—IX в. [5, с. 27], ладьевидный

браслет с зигзагообразным орнаментом (последняя четверть VIII—X в.) [6, с. 496], булавка с крестообразной головкой IX—XI вв.; наконечники стрел: двушипный плоский, характерный для запада древней Руси VIII—IX вв., ранний вариант гнездовского типа (VIII — середина XI в.), ромбовидный, с расширением в верхней трети пера и ланцетовидный наконечник (IX—XI вв.) [7, с. 163—166]. Из описываемого слоя происходят сердоликовые и хрустальные бусы, большинство из которых датируется IX—XI вв., более десятка глиняных дисков для вертикального ткацкого станка, известных по материалам в северо-восточной Руси в IX—X вв. [8, с. 116].

Анализ всей совокупности вещевого материала, содержащегося в напластованиях VIII—X вв., показывает, что на данном этапе существования ремесленный облик поселков еще не прослеживается. Слаборазвитая ремесленная деятельность (при отсутствии в древнейших напластованиях сельскохозяйственного инвентаря) позволяет предположить, что главным занятием населения была дальняя торговля. Подтверждением этому может служить функционирование в VIII веке двинского отрезка пути «из варяг в греки», высокий удельный вес импорта среди артефактов IX—X вв. [9, с. 133—136].

Старое Село. Археологический комплекс Старое Село занимает озовую грядку между правым коренным берегом р. Западной Двины и безымянным ручьем. Площадка городища треугольной формы, размером 65 × 32 м, расположена в мысовой части гряды и отделена от последней рвом и валом, высотой более 1 м. Остатки укреплений имеются и со стороны оврага (восточный склон), однако их высота здесь незначительная. Вторая линия укреплений, вероятно, более поздняя, шла по краю площадки с напольной стороны. Раскопки на городище проводили А. Н. Лявданский (1928 г.) и П. Н. Подгурский (2000—2001 гг.) [10, с. 95—102; 11, с. 239—241], на селище — Т. С. Бубенько (2019 г.), курганные могильники изучали А. Н. Лявданский, Г. В. Штыхов, Т. С. Бубенько [12, с. 21; 13, с. 34—44].

С ранним средневековьем связан заключительный период жизни на городище возле д. Старое Село. В V—VII вв. сохраняется прежняя планировка поселка, постройки возводят на краю площадки и на ее восточном склоне. Два исследованных жилища из верхнего слоя имеют срубно-столбовую конструкцию и частично углублены в материк, одно жилище — наземное, срубной конструкции. В качестве отопительных устройств в наземных жилищах использовали не открытые очаги, а печи-каменки.

Материальная культура городища продолжала линию развития днепродвинской культуры, на смену которой пришли классические банцеровско-тушемлинские древности. Керамический комплекс представлен

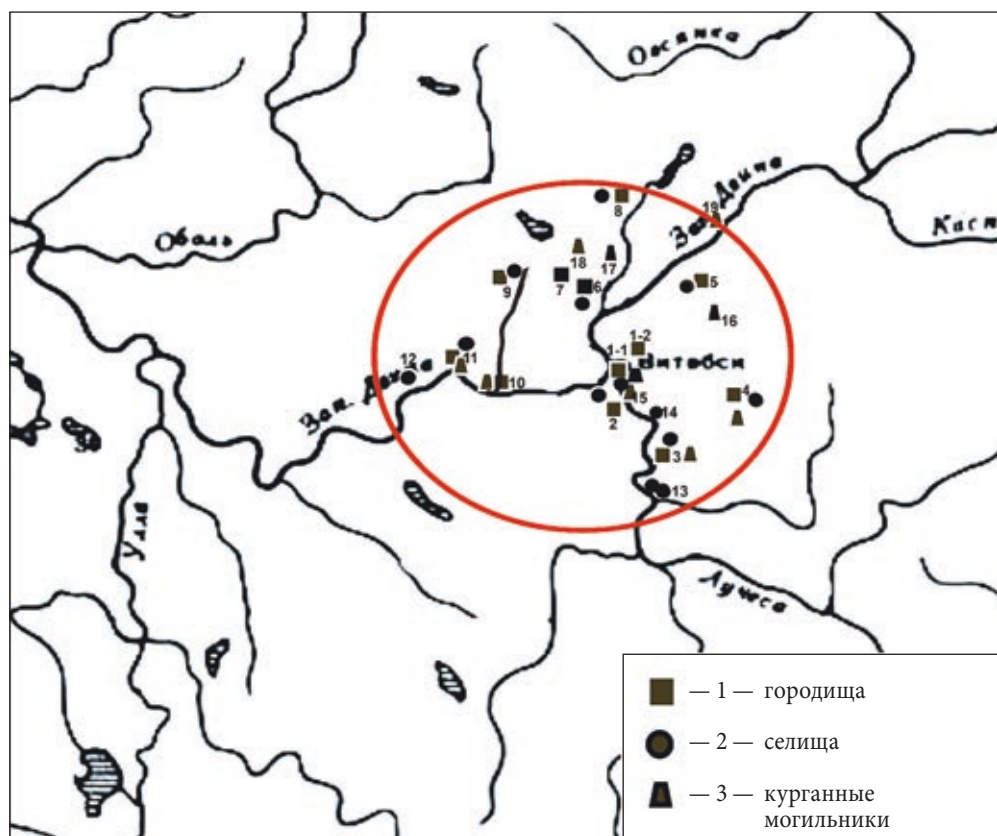

Рис. 1. Локализация памятников I тыс. н. э. в округе Витебска

1-1 — археологический комплекс на р. Витьбе (городище, два селища, два курганных могильника); 1-2 — городище в черте Витебска; 2 — городище Бороники; 3 — Мяклово (городище, два селища, курганный могильник); 4 — Жолнерово (городище, селище, курганы и сопка); 5 — Бельновичи (городище, селище); 6 — Лужесно (городище, селище); 7 — Дреколье (городище); 8 — Прудники (городище, курганный могильник); 9 — Зароново (городище, селище); 10 — Летцы (городище, курганный могильник); 11 — Старое Село (городище, два селища, три курганных могильника); 12 — Крыжи (селище); 13 — Кузменцы (три селища); 14 — Шапуры (селище); 15 — Лятохи (курганный могильник); 16 — Лебартово (курганный могильник); 17 — Сокольники — им. Каховка (курганный могильник); 18 — Боровляны (курганный могильник); 19 — Хотоли-Курино (курганный могильник)

толстостенными сосудами тюльпановидных форм, со слегка отогнутым наружу венчиком.

Селище возникло у подножья городища в середине, но не исключено, что и во второй четверти I тыс. н. э. В культурном слое встречена немногочисленная керамика, соотносимая с племенами банцеговско-тушемлинской культурной общности, несколько фрагментов от подлощенных горшков и фрагмент стенки с расчесами более раннего времени [13, с. 35]. Один фрагмент керамики имеет четко выраженное снаружи ребро. Пряслица из данного слоя биконические, с оттянутым ребром и плоскими

основаниями. Ближе к восточному склону площадки в раскопе частично исследован углубленный в материк объект (2,2 (?) × 1,8(?) м). Это могла быть постройка со срубной конструкцией стен. В ее заполнении найдено довольно много кусочков глиняной обмазки, фрагменты керамики, шлаки.

Различие керамических комплексов из верхнего слоя городища и материалов селища может указывать на смешанный состав населения последнего. Судя по керамике верхнего слоя, селище функционировало вплоть до IX—XI вв., что не подтверждает выдвинутую А. Н. Лявданским версию о том, что в конце VIII в. поселение было оставлено людьми [10, с. 102].

Курганный могильник находится на краю площадки озовой гряды, у подножья которой располагалось селище. Курганы расположены в одну линию вдоль берега Западной Двины. Нами учтена 21 насыпь (по А. Н. Лявданскому — 16 курганов). В состав группы входят две длинные насыпи (15—18 м), одна — удлинённая.

В 1928 г. А. Н. Лявданский раскопал три насыпи. Раскопки двух курганов не были завершены из-за сильных повреждений захоронениями XVIII—XIX вв., лишь курган № 6 изучен полностью [10, с. 99—102].

Т. С. Бубенько в 2019 г. изучено две насыпи, совершенные по обряду кремации на стороне. В обоих случаях первоначально сооружалась погребальная площадка, в центре которой затем выкапывали яму, куда помещали остатки кремации, погребальную тризну и утварь (маленькие ритуальные горшочки, железный пробойник, шило). Погребальная площадка сверху перекрыта насыпью из гумуса серого цвета, в котором встречается керамика второй — третьей четверти I тыс. н. э.

В 1,0 км восточнее описанного комплекса, в лесу, расположены еще две курганные группы, насчитывающие 26 и 47 насыпей соответственно, где А. Н. Лявданским изучены три насыпи. Исследователи связывают их с культурой ранних длинных курганов и датируют по выявленной керамике VI—VIII вв. [14, с. 18]. Однако в группе 2 наряду с ранними погребениями присутствуют захоронения древнерусского времени, совершенные по обряду ингумации. В одном из раскопанных курганов (1872 г.) М. Ф. Кустинский обнаружил четыре костяка, железную шейную гривну и 48 разноцветных стеклянных бусин [6, с. 499]. Поскольку обряд погребения во всех изученных курганах идентичен, то вполне допустимо, что в курганной группе у подножья городища также могут находиться ранние захоронения.

Зароново. Археологический комплекс занимал южную оконечность высокой и довольно узкой моренной гряды; от основного плато городище было отделено яром, по дну которого протекал ручей, впадающий в р. Горожанку. Селище полукольцом опоясывало городище с востока, юга

и юго-запада, его площадь была не менее 1,2 га. Спасательные раскопки на городище и селище в 1964 г. проводил К. П. Шут [15, с. 9—13, 23—24].

Не исключено, что в середине тысячелетия продолжало функционировать городище, на что указывает найденный под поздним валом развал горшка середины — третьей четверти I тыс. В мощном культурном пласте поселения было найдено большое количество керамики, костей животных, шлаков. Собранные на площадке городища шлаки указывают на существование здесь производственных комплексов по добыче железа из болотной руды и его переработке. В этот период склоны городища дополнительно укрепляются двумя линиями валов, которые местами плавно переходили в террасу.

С ранним этапом существования селища органично связывается небольшой по мощности слой — 1, который, судя по немногочисленным находкам (нож с горбатой спинкой, круглая пряжка с утолщенной рамкой, керамика), образовался здесь не ранее второй четверти I тыс. н. э. Полное отсутствие в керамическом комплексе посуды днепродвинского облика позволяет предположить, что днепродвинцы покинули поселок под давлением населения, проникшего в регион с юга. Судя по небольшой мощности слоя, селище функционировало непродолжительное время и погибло во время пожара, на что указывает зольно-угольная прослойка, перекрывающая сверху древнейшие напластования.

Повторное заселение участков у подножья городища и возвышенной террасы с его южной стороны произошло, по-видимому, непосредственно после пожара. Новый период характеризует средний стратиграфический слой, содержащий в основном артефакты, временные рамки бытования которых не выходят за пределы второй половины IV—V вв.

Судя по исследованным жилищам, население проживало в небольших домах срубной конструкции с углубленным в землю полом. В качестве отопительных устройств использовались открытые очаги.

Напластования последнего этапа существования поселения свидетельствуют о возросшей хозяйственной активности жителей. О плотности застройки можно судить по количеству очагов, вскрытых в верхнем стратиграфическом слое (7 очагов). Отсутствие следов столбовых ям позволяет предположить, что население проживало в наземных жилищах срубной конструкции. Материальная культура продолжает линию развития предыдущего периода. Среди артефактов, относящихся к последнему периоду жизни поселения, выделяется группа древностей, которую следует связывать с колочинским населением и ранними длинными курганами.

Хронологические индикаторы слоя (В-образные пряжки, полиэдрические синие бусы, серп «с пяткой», шпоры с загнутыми наружу

расплюснутыми крючками, узколезвийный боевой топор, браслеты с расширяющимися концами и т. д.), в большинстве случаев перекрывающие друг друга, позволяют предварительно датировать его V—VII вв. [16, с. 73—74].

Лужесно. Городище расположено на краю моренной гряды, окруженной болотом, на высоте 15—20 м. Площадка овальной формы, размерами 50 × 45 м, укреплена двумя валами: по краю площадки и пониже, у подножия холма. Вал по краю площадки был возведен в раннем средневековье, когда городище использовалось в качестве убежища. Третий вал — естественное дугообразное возвышение, высотой 3—4 м и шириной 10 м, огибал городище с запада, перекрывая подъезд к поселку со стороны соседней гряды. На гребне вала зафиксирован слой черного цвета, мощностью около 1 м.

Разведочные шурфы на городище закладывали К. П. Шут и А. Г. Митрофанов, раскопки проводил Г. В. Штыхов (100 кв. м) [17, с. 259—274]. В предматериковом слое городища найдена немногочисленная керамика позднего этапа днепро-двинской культуры: серп-косарь, нож с прямой спинкой. В верхнем стратиграфическом слое присутствует керамика середины — третьей четверти I тыс. и встречаются подправленные на круте сосуды IX—X вв. Из железных вещей найдены ножи с прямой спинкой и плоским черенком, характерные для второй половины I тыс. н. э., две бронзовые привески: одна треугольная гладкая (VI—VII вв.) [18, с. 21], вторая — трапециевидная, декорированная пятью рядами точечного орнамента (VII—X вв.) [19, с. 47].

Время запустения городища Лужесно, по-видимому, происходит не позднее X века. Самой поздней находкой с городища является трапециевидная подвеска с рельефной каймой по трем сторонам и многорядным точечным орнаментом по нижнему краю (VII—X вв.).

Селище площадью около 4 га примыкает к городищу с северо-восточной стороны, от городища оно было отделено рвом. В 1972, 1974 гг. Г. В. Штыховым была изучена площадь 204 кв. м.

Были найдены остатки углубленного в материк жилища размерами 4 × 5 м. Пол располагался ниже уровня земли, на глубине от полуметра до одного метра. Стены возвышались над поверхностью земли, крыша, по наблюдениям автора, опиралась на стены. У дальней от входа стены, недалеко от угла, размещена печь-каменка. Ее развал размерами 1,5 × 1,5 м сохранился на высоту 0,6 м. Несмотря на разрушенный свод, устье печи не пострадало, размеры внутреннего пространства невелики — 0,2 × 0,2 м. Печь стояла непосредственно на земляном полу жилища, Г. В. Штыхов предполагает, что основной ее функцией был обогрев жилища [17, с. 260].

В жилище возле печи было много лепной посуды, найдено глиняное пряслице линзовидной формы. Вне комплекса найден фрагмент глиняного тигля для плавки цветных металлов, внутри которого был залит расплавленный металл, бронзовый пинцет, со слегка расширенными концами и фиксирующим кольцом. Подобные изделия представлены во многих культурах на протяжении всего римского периода. К артефактам, имеющим относительно узкую дату, отнесены два пластинчатых кресала, временные рамки бытования которых укладываются во вторую — третью четверть I тыс. Найденные на селище биконические пряслица и ножи с прямой спинкой и плоскими прямыми черенками также служат маркерами третьей четверти I тыс. н. э.

Керамический комплекс селища представлен фрагментами лепной посуды середины — третьей четверти VIII—X вв. Преобладает баночная и слабопрофилированная керамика, характерная для памятников банцеровско-тушамлинской общности. Сосуды имели короткие, слегка изогнутые венчики с утолщенным или, наоборот, утонченным краем. Единичные фрагменты имели небольшой валик под венчиком, ребро по тулову. Один фрагмент ребристого горшка Г. В. Штыхов отнес к керамике т. н. «ладожского типа» и датировал VIII веком [17, с. 262].

Мякलोво. Городище расположено на одиночном холме, у подножья которого протекает безымянный ручей, впадающий в р. Лучесу. Площадка овальной формы, размерами 50 × 59 м, имеет небольшой наклон в южном направлении. Высота городища — 10 м над уровнем заболоченного берега. По склону городище укреплено оплывшим валом, высотой 1 м. Небольшие работы разведочного характера были проведены на памятнике Г. В. Штыховым (1972 г.), в 1998—1999 гг. П. Н. Подгурским было изучено 36 кв. м [20, с. 236].

В незначительном по мощности верхнем слое, кроме немногочисленной керамики, найдены железный ножной браслет, терочник, несколько фрагментов костей со следами обработки. Посуда представлена слабопрофилированными формами, характерными для V—VII вв. н. э. П. Н. Подгурский полагает, что в этот период городище использовалось местными племенами как убежище [21, с. 286—287].

В последней четверти тысячелетия поселения открытого типа возникают в 1 км от городища на обоих берегах вышеупомянутого безымянного ручья, на правом берегу р. Лучесы. На селище Г. В. Штыховым собран подъемный материал, лепная керамика отнесена им к третьей четверти I тыс. н. э., гончарная — «к X веку и позднее» [22, с. 32]. Судя по собранной авторами лепной и гончарной керамике, селища возникают не ранее VIII—IX вв. Датированных вещей, к сожалению, не встречено. Особого

внимания заслуживает лишь фрагмент чернолощеного сосуда-водолея, с протомой барана. Слив водолея — «мургоби» оформлен в виде головы барана с закрученными в тугую спираль рогами. На рогах имеются косые насечки. Глаза животного оформлены в виде наlepных кольцевидных валиков. К. М. Байпаков, изучавший культ барана у сырдарьинских племен, реалистически выполненные протомы баранов относит ко второй хронологической группе и датирует их VIII—XII вв. [23, с. 35]. На краю поселения у кромки воды расположен курганный могильник, от которого сохранилось 4 насыпи. Под курганами зафиксирован культурный слой мощностью до 0,8 м. По предположению Г. В. Штыхова, курганный могильник не только насыпан на месте селища, но и насыпи сооружены из культурного слоя [22, с. 29].

Таким образом, существенные изменения, вызванные расселением в округе Витебска земледельческого населения из южных регионов, привели к изменениям в поселенческой системе середины — третьей четверти I тыс. н. э. Характерной чертой для этого периода является общее сокращение числа укрепленных поселений и переход к жизни на селищах, которые становятся основным типом поселений. Городища используются в основном как убежища, хотя на некоторых интенсивная жизнь продолжается всю третью четверть (Старое Село, возможно, Зароново).

Совершенствуется система обороны существующих городищ. Они дополнительно укрепляются валами по склону и краю площадки, превращаясь в довольно неприступные форпосты (Зароново, Бороники, Лужесно). Отметим лишь, что количество линий обороны и высота земляных укреплений имели тенденцию к увеличению (до 3—5 м).

В этот период в округе Витебска появляются городища-убежища, имеющие несколько линий обороны (Дреколье, Жолнерово). Судя по концентрации рядом с ними курганных могильников, они, по-видимому, обустраивались в зоне расположения раннесредневековых селищ.

От селищанских жилищ сохранились углубленные в грунт нижние части построек либо развалы очагов и куски глиняной обмазки стен в местах локализации наземных сооружений. Полуземляночные жилища врезались в материк на глубину от 0,25—0,5 м до 0,5—1,0 м. Это были квадратные (или близкие к квадрату) постройки, размерами 3—4 × 5 м. Отсутствие следов от столбовых ям позволяет предположить срубную конструкцию стен жилищ. Судя по значительному количеству фрагментов глиняной обмазки, стены рубились из относительно тонких бревен и, для лучшего сохранения тепловых качеств, промазывались глиной.

Конструктивные изменения повлекли за собой изменения в планировочной структуре жилищ и совершенствование отопительных устройств.

Отопительные устройства — открытые очаги, изредка печи-каменки — располагались возле одной из стен жилища: ближней или дальней от входа (Лужесно, Зароново, Старое Село). Судя по размерам подочажных ям, очаги имели небольшие размеры (Зароново), в ряде случаев они устанавливались непосредственно на земляной пол. Под основание печей-каменок могла быть подведена подушка из глины и культурного слоя (Зароново), однако, чаще всего, поды в печах-каменках отсутствуют.

Как мы видим, исследованные на поселениях в округе Витебска жилища середины I тыс. н. э. отражают две традиции в домостроительстве Витебского Подвинья: местную, представленную наземными постройками срубной конструкции, и южную, визитной карточкой которой были полуземлянки.

В материальной культуре исследованных поселений тесно переплетаются черты, характерные для тушемлинско-банцеровской общности и культуры ранних длинных курганов. Наличие в округе Витебска курганных могильников VI—VIII вв. (Лятохи, Старое Село) позволяет включить регион в зону распространения ранних длинных курганов, которые интерпретируются как погребения балто-славянского населения [14, с. 95]. Отдельные формы ранней керамики на селищах Зароново и Витебск близки к древностям колочинской культуры.

В последней четверти окончательно сформировались водно-волоковые маршруты, по которым осуществлялись миграции населения и торговые связи. Это привело к изменениям в топографической привязке неукрепленных поселений, которые все чаще размещаются по берегам небольших рек вне связи с городищами-убежищами.

Известные в округе Витебска селища последней четверти расположены по берегам судоходных рек, являющихся участками торговых путей раннего средневековья. На Лучесе это парные селища возле дд. Кузьменцы и Мяклово, на Вымнянке — Жолнерово. На Западной Двине продолжают функционировать открытые поселения предшествующей эпохи: в черте Витебска локализовано три поселка, селища возле дд. Старое Село и Крыжи (ныне не существует), на Лужеснянке — селище Лужесно. Концентрация довольно крупных курганных могильников в округе Витебска предполагает существование в непосредственной близости от них древнерусских селищ (Бороники, Прудники, Лебартово). К сожалению, поселения последней четверти I тыс. — начала II тыс. н. э., локализованные в округе города, специально не изучались. На сегодняшний день исследованы лишь догородские поселения в историческом центре Витебска, которые исследователи связывают с летописными кривичами.

К X веку прекращают свое существование селища возле Старого Села и Лужесно, Зароново. Городище на Витьбе, расположенное на крупнейшем торговом пути «из варяг в греки», превращается в административный центр, выделяющийся наибольшей концентрацией населения, наличием зачатков ремесленной деятельности. Неукрепленные поселения, расположенные вокруг Замковой горы, постепенно трансформируются в городские посады.

Заключение. В округе Витебска фиксируются городища близ дд. Старое Село, Лужесно, Зароново, Мяклово, возле которых, как и в Витебске, выявлены селища, датируемые третьей четвертью I тысячелетия н. э., содержащие керамику типа Банцеровщины-Тушемли и ранних длинных курганов. Эти памятники составляли единую территориальную основу, на которой в конце I тысячелетия н. э. в результате расселения славянских племен образовалось локальное племенное образование, т. н. малое племя (по О. Н. Левко), с административным центром в Витебске [24, с. 180].

Литература

1. Штыхов, Г. В. Города Полоцкой земли (IX—XIII вв.) / Г. В. Штыхов. — Минск : Наука и техника, 1978. — 160 с.
2. Бубенько, Т. С. Стратиграфия и хронология нижнего слоя Витебска / Т. С. Бубенько, О. Н. Левко // Материалы по археологии Беларуси. — Минск, 2003. — Вып. 8 : Ранние славяне Белорусского Поднепровья и Подвинья. — С. 71—95.
3. Перхавко, В. Б. Появление и распространение шпор на территории Восточной Европы / В. Б. Перхавко // Советская археология. — М., 1978. — № 3. — С. 113—126.
4. Бубенько, Т. С. Стекланные украшения средневекового Витебска / Т. С. Бубенько // Материалы по археологии Беларуси. — Минск, 2001. — № 3. — С. 154—164.
5. Бубенько, Т. С. Отчет об археологических исследованиях возле Благовещенской церкви на Нижнем замке Витебска в 1997 г. / Т. С. Бубенько // Центральный научный архив НАН Беларуси. Фонд археологической научной документации. — Минск, 1998. — Д. № 1770. — 192 с.
6. Еремеев, И. И. Очерки исторической географии лесной части пути из варяг в греки. Археологические и палеогеографические исследования между Западной Двиной и озером Ильмень / И. И. Еремеев, О. Ф. Дзюба. — СПб. : Нестор-История, 2010. — 667 с.
7. Медведев, А. Ф. Оружие Новгорода Великого / А. Ф. Медведев // Материалы и исслед. по археологии СССР. — М. : Наука, 1959. — № 65 : Тр. Новгород. археол. экспедиции. — С. 121—191.
8. Дубов, И. В. К вопросу о хронологии и назначении глиняных дисков / И. В. Дубов, В. Н. Седых // Археол. исслед. Новгородской земли. — Л., 1984. — С. 111—118.
9. Бубенько, Т. С. Средневековый Витебск. Посад — Нижний замок (X — первая половина XIV в.) / Т. С. Бубенько. — Витебск : Издательство УО «ВГУ им. П. М. Машерова», 2004. — 276 с. : ил.

10. Ляўданскі, А. М. Археолёгічныя досьледы ў Віцебскай акрузе / А. М. Ляўданскі // Запіскі аддзелу гуманітарных навук. Працы археолёгічнай камісіі. — Менск, 1930. — Т. II. — С. 94—104.
11. Подгурский, П. Н. Раскопки городища Старое Село / П. Н. Подгурский // Актуальные проблемы из исторического прошлого и современности в общественно-гуманитарных и социо-религиоведческих науках Беларуси, ближайшего и дальнего зарубежья. — Витебск : Издательство УО «ВГУ им. П. М. Машерова», 2007. — Ч. 2. — С. 239—241.
12. Штыхов, Г. В. Отчет об исследованиях в Витебской области в 1973 году / Г. В. Штыхов // Центральный научный архив НАН Беларуси. Фонд археологической научной документации. — Минск, 1974. — Д. № 454. — 113 с.
13. Бубенько, Т. С. Исследования селища и курганного могильника-1 возле деревни Старое Село Витебского района в 2019 году / Т. С. Бубенько // Материалы по археологии Беларуси. — Минск, 2022. — № 32. — С. 34—44.
14. Штыхаў, Г. В. Крывічы : па матэрыялах раскопак курганоў у Паўночнай Беларусі / Г. В. Штыхаў. — Мінск : Навука і тэхніка, 1992. — 191 с.
15. Шут, К. П. Отчет о полевых археологических работах в 1964 г. / К. П. Шут // Центральный научный архив НАН Беларуси. Фонд археологической научной документации. — Минск, 1965. — Д. № 237. — 64 с.
16. Бубенько, Т. С. Зароново — селище эпохи Великого переселения народов в окрестностях Витебска / Т. С. Бубенько // Ученые записки УО «ВГУ имени П. М. Машерова» : сб. науч. трудов. — Витебск : ВГУ имени П. М. Машерова, 2019. — Т. 29. — С. 69—75.
17. Штыхаў, Г. В. Лужаснянскі археалагічны комплекс каля Віцебска / Г. В. Штыхаў // МАБ. — 2003. — Вып. 8 : Ранние славяне Белорусского Поднепровья и Подвинья (к 80-летию Л. Д. Побоя). — С. 258—277.
18. Розенфельдт, И. Г. Древности западной части Волго-Окского междуречья в VI—IX вв. / И. Г. Розенфельдт. — М. : Наука, 1982. — 177 с.
19. Гавритухин, И. О. Маленькие трапецевидные подвески с полоской из прессованных точек по нижнему краю / И. О. Гавритухин // Гістарычна-археалагічны зборнік. — Мінск, 1997. — № 12. — С. 43—58.
20. Бубенько, Т. С. Результаты разведочных работ на археологическом комплексе у д. Мяклово Витебского района / Т. С. Бубенько, П. Н. Подгурский // МАБ. — 2018. — Вып. 29 : Даследаванні пахавальных і пасяленчых помнікаў эпохі сярэднявечакоў і Новага часу на тэрыторыі Беларусі і суседніх краін. — С. 236—241.
21. Подгурский, П. Н. Раскопки городищ в Витебском районе / П. Н. Подгурский // Археологические открытия 2000 года. — М. : Наука, 2001. — С. 286—287.
22. Штыхов, Г. В. Отчет об археологических исследованиях Полоцко-Витебского отряда в 1972 г. / Г. В. Штыхов // Центральный научный архив НАН Беларуси. Фонд археологической научной документации. — Минск, 1973. — Д. № 413. — 86 с.
23. Байпаков, К. М. Культ барана у сырдарьинских племён / К. М. Байпаков // Археологические исследования древнего и средневекового Казахстана. — Алма-Ата, 1980. — С. 32—45.
24. Левко, О. Н. Средневековые административно-территориальные центры северо-восточной Беларуси: Формирование и развитие / О. Н. Левко. — Минск : Беларуская навука, 2004 — 280 с.

T. S. Bubenko, P. N. Podgursky. THE DISTRICT OF VITEBSK
IN THE MIDDLE — SECOND HALF
OF THE 1st MILLION AD

Introduction. Despite the systematic study of the early medieval Vitebsk, the settlement structures in the nearby district have not been studied enough. Within a radius of 20 — 25 km from the historical core, there are 12 settlements and 15 settlements containing materials from the middle — second half of the 1st millennium AD. At present, considerable research has been carried out in medieval settlements: in the historical center of Vitebsk, Zaronovo and Luzhesno, exploratory excavations in the settlements of Staroe Selo, Kuzmentsy, Myaklovo-1. At the other settlements of this period, pitting and collection of lifting material were carried out (Myaklovo-2, Kryzhi, Zholnerovo). Burial mounds were studied pointwise.

The purpose of the article: using the example of the studied archaeological complexes to trace the genesis of the settlement structure in the microregion during the middle — the second half of the 1000 before the formation of the tribal center.

Results and discussion. The study of the material culture of the studied monuments shows that the settlement of the agricultural population from the southern regions in the Vitebsk region led to significant changes in the settlement system of the middle — third quarter of the 1st millennium AD. A characteristic feature of this period is the general reduction in the number of fortified settlements and the transition to life in settlements, as the main type of settlements. The settlements are mainly used as shelters, although some intensive life continues throughout the third quarter. Judging by the concentration of burial mounds, settlements-shelters, apparently, were settled in the zone of early medieval settlements. The material culture closely intertwines features characteristic of the Tushemli-Bantser community and the culture of the early long mounds. The presence in the district of Vitebsk burial mounds VI — VIII centuries. makes it possible to include the region in the distribution zone of early long mounds, which are interpreted as burials of the Balto-Slavic population.

In the last quarter, water-carriage routes were finally formed, along which population migration and trade relations were carried out. This led to changes in the topographical linkage of unfortified settlements, which are increasingly located along the banks of small rivers without connection with the settlements-shelters.

By the 10th century, settlements near Staroye Selo and Luzhesno, Zaronovo, and Myaklovo ceased to exist. The settlement on Vitba turns into an administrative center, distinguished by the highest concentration of the population, the presence of the rudiments of handicraft activity. Unfortified settlements located around the settlement begin to transform into urban settlements.

Conclusion. In the district of Vitebsk, settlements are recorded near Staroe Selo, Luzhesno, Zaronovo, near which, as in Vitebsk, settlements dating back to the third quarter of the 1st millennium AD, containing ceramics of the Bantserovshchina-Tushemla type and early long barrows, were found. These monuments formed a single territorial basis,

on which at the end of the 1st millennium AD. as a result of the settlement of Slavic tribes, a local tribal formation was formed with an administrative center in Vitebsk.

Keywords: districts of Vitebsk, settlements, settlements-shelters, burial mounds, Bantser-Tushmla community, early long mounds, Krivichi.

И. П. Воднева

К вопросу о становлении шахматно-шашечного движения на Полотчине в межвоенный период

Статья посвящена истории развития шахматно-шашечного движения на Полотчине в межвоенный период. При её подготовке автором использованы документы Зонального архива в г. Полоцке. Впервые в научный оборот введена информация о деятельности Полоцкого окружного совета физкультуры 1920—1930-х гг., раскрывающая особенности проведения шахматно-шашечных турниров на территории одного из округов БССР, установлены имена наиболее активных спортсменов Полотчины, их участие в соревнованиях различного уровня.

Ключевые слова: Полоцк, окружной Совет физкультуры, шахматно-шашечное движение.

Шахматы и шашки являются древнейшими настольными интеллектуальными играми. Однако, будучи действительно значимым общественно-культурным феноменом, эти игры на протяжении большей части своей истории не выходили за рамки отведённой им роли. Кардинальные изменения в данной ситуации начали происходить лишь в первой четверти XX века, когда из настольных игр и приятного времяпрепровождения шахматы и шашки превращаются в профессиональный спорт, со всеми вытекающими из этого обстоятельствами. На Всероссийском шахматном турнире в 1920 г. один из основателей шахматного движения в Советской России А. Ильин-Женевский сказал: «Главная ценность спорта ... это то, что он вырабатывает в человеке душевные качества, чрезвычайно важные для бойца. Здесь невольно напрашивалась параллель с шахматами. Ведь шахматы тоже, и в иных случаях даже больше, чем спорт, вырабатывают в человеке смелость, находчивость, хладнокровие, волю, а главное (чего не имеет спорт) — развивают стратегические способности» [13].

Исследованием истории игры в шашки и шахматы в Полоцке занимались в последние десятилетия лишь учёные-археологи, которые во время раскопок на территории Полоцка находили уникальные в своём роде шахматные фигуры прошлых столетий. Сегодня известно о 14 шахматах из разных наборов и одной шашке XI—XVII вв., найденных в промежутке

с конца 1950-х по 2000-е гг. Изучение же шахматно-шашечного движения на Полотчине как одного из профессиональных видов спорта до настоящего времени не проводилось. Поэтому целью данной работы стало изучение особенностей становления шахматно-шашечной деятельности на Полотчине в межвоенный период по материалам Зонального архива в г. Полоцке.

О развитии шахматно-шашечной работы в Полоцке в первой половине 1920-х гг. известно очень мало. После организации в марте 1924 г. шахматно-шашечной секции при Высшем совете физкультуры (ВСФК) был созван очередной Всероссийский съезд, на котором окончательно установили новую организационную структуру. Съезд также принял ряд важных постановлений по организационным вопросам, вопросам шахматно-шашечной пропаганды, квалификации игроков и т. д. Отныне единой организацией, ведающей вопросами шахматно-шашечного движения, становилась Всесоюзная шахматно-шашечная секция при ВСФК, при ближайшем участии шахсекций ВЦСПС как органа, ведущего работу по линии профсоюзов. В БССР при Высшем Совете Физкультуры БССР (ВСФКБ) также была создана шахматно-шашечная секция, которой непосредственно подчинялись окружные организации. При Полоцком окружном Совете физкультуры (СФК) шахматно-шашечная секция была образована в 1924 г. Известно, что в 1928—1930-х гг. ею руководил чемпион города по шахматам Борух Шалаев [7, л. 50].

Во второй половине 1920-х гг. происходило только становление шахматно-шашечной работы на Полотчине, за которую отвечало непосредственно руководство Полоцкого окружного СФК. Ежегодно составлялись календари соревнований, где среди прочих турниров были и соревнования по играм в шашки и шахматы. Согласно архивным документам 4—5 февраля 1928 г. в окружном центре прошли очередные районные шахматно-шашечные соревнования, в которых приняли участие по 1 представителю из 5 районов Полоцкого округа. Победителем турнира, набравшим 4 из 4 возможных очков, стал шахматист из Россон товарищ Лещинский, «легко обыгравший своих соперников» [2, л. 13]. Чемпион играл в шахматы не первый год, ещё в 1924 г. он был участником 1-го Всебелорусского шахматного съезда. Серебряным призёром районных соревнований в 1928 г. стал товарищ Кутенко из Воłyнецкого района, набравший 3 очка. Остальные участники турнира — Головач (Ветренский р-н), Пази (Ульский р-н) и Костюшко (Дриссенский р-н) — получили по 1 очку. Главным судьёй соревнований в феврале 1928 г. выступал Б. Шалаев.

Участие в соревнованиях 1928 г. лишь пяти шахматистов из районов Полоцкого округа объясняется слабой организационной работой на селе

и отсутствием районного шахматно-шашечного кружка, который был создан только к концу года. На заседании Районного СФК в ноябре 1928 г., где присутствовали товарищи Фурман, Орлов, Свердлов, Рышах-Рит, Цир, рассматривался ряд вопросов, среди которых был и вопрос о создании двух самостоятельных кружков. В резолюции протокола заседания было записано, что шахматный кружок возглавит т. Цира, а шашечный — т. Самойлович [1, л. 9].

Как отмечалось в Положении о зимней части соревнований по физкультуре на 1928 г., кроме районных шахматно-шашечных турниров, в течение года по Полоцкому округу должны были пройти и соревнования среди школьников и работников профсоюзов [3, л. 9].

Своё мастерство во второй половине 1920-х гг. лучшие игроки в шашки и шахматы Полотчины демонстрировали и во время дружеских матчей между окружными центрами. Известно, что 23 сентября 1928 г. в Полоцк прибыла команда из Витебска в составе следующих товарищей: Тышлера — действующего чемпиона Витебска, секретаря шахматно-шашечной секции Витебского ОСФК (игрок 1-й кат.), Бобрика (2-я кат.), Жигиса (2-я кат.) и Цетлина (3-я кат.). Полоцкая команда была представлена следующими игроками: товарищ Шалаев (2-я кат.), а также товарищи Просмушкина А., Просмушкин Г., Фейгин И. — все без категории. Витебские игроки приехали в Полоцк накануне, 22 сентября, за счёт областного СФК, а содержание в Полоцке и обратный проезд должны были быть профинансированы Полоцким ОСФК. Несмотря на то, что Полоцк смог выставить практически неквалифицированную команду, матч окончился со значительным перевесом в пользу полочан, которые выиграли 5 с половиной очков из 8 возможных [3, л. 191].

На 4-й Всебелорусский шахматно-шашечный съезд, который проходил с 6 по 17 октября 1928 г. в Минске, Полоцкий окружной СКФ представил команду из 8 человек в следующем составе: шашки — тт. Будневич, Хайкин, Гольдман, шахматы — тт. Шалаев (капитан команды), Просмушкина, Фейгин, Тышкевич, Филимонов [3, л. 198]. Все, кроме Филимонова, представляли различные организации Полоцка. Филимонов был красноармейцем 5-й стрелковой дивизии [3, л. 199], которая ещё с начала 1920-х гг. дислоцировалась на территории Полоцка и его окрестностях. Согласно распоряжению ВСФКБ за участниками съезда на все дни соревнований сохранялся их заработок.

В марте 1929 г. состоялся Пленум ВСФКБ по итогам работы по развитию физкультурного движения в Беларуси за 1928 г., на котором немало слов было сказано и о шахматно-шашечной деятельности. Отмечалось, что за последние годы в республике произошёл значительный рост

количества шахматно-шашечных секций и кружков. На начало 1929 г. в БССР их насчитывалось более 200, с общей численностью 4 442 человека [4, л. 109]. В республике ежегодно проходила целая серия соревнований и турниров разного уровня. Лучшие игроки принимали участие во Все-белорусском шахматно-шашечном съезде, победители которого представляли республику уже на Всесоюзных соревнованиях. На мартовском Пленуме ВСФКБ в качестве достижения белорусского спортивного движения отмечали победу команды БССР на 5-м Всесоюзном шахматно-шашечном турнире в Москве.

Однако в шахматно-шашечной работе в БССР во второй половине 1920-х гг. существовал и ряд проблем: недостаточное финансирование со стороны советов физкультуры и профсоюзов, отсутствие квалифицированных специалистов, слабая агитация среди всех слоёв трудового населения. В резолюции Пленума было записано: «Шахматно-шашечное движение ещё недостаточно вошло в общую систему работы кружков физической культуры» [4, л. 110].

Ситуация на Полотчине в конце 1920-х гг. по созданию шахматно-шашечных секций также шла медленно. На очередном заседании Президиума Полоцкого окружного СФК в октябре 1929 г. председатель шахматно-шашечной секции Б. Шалаев обратил внимание на то, что на Полотчине шахматно-шашечные кружки мало популярны, в них недостаточное количество членов [5, л. 36]. Он также указал и на то, что заседания шахматно-шашечной секции проходят нерегулярно, а в работе руководства отсутствует должное планирование. Среди задач, которые были поставлены Полоцким ОСФК перед председателем шахматно-шашечной секции, это «вербовка новых товарищей секции среди профсоюзов, красноармейцев и учащихся, составление сметы на содержание кружков и проведение соревнований, а также постановка вопроса об организации шахматно-шашечного отдела перед редакцией газеты «Чырвоная Полаччына» [5, л. 36]. Эти же проблемы ещё раз поднимались и на Пленуме Полоцкого ОСФК, который проходил 2—3 ноября 1929 г. К ранее озвученным вопросам лишь добавилась активизация шахматно-шашечной работы при народных домах и избах-читальнях на селе [5, л. 43].

Ситуация продолжала оставаться сложной и в начале 1930-х гг. Как сообщал в одном из отчётов Б. Шалаев, шахматно-шашечные кружки существовали лишь при девяти учреждениях города: Доме просвещения (10 шахм.), Клубах железнодорожников (29 шахм. и шаш. — далее ш/ш), сотворгслужащих (40 ш/ш), Рабземлеса (15 ш/ш), строителей (30 ш/ш), ремесленников (40 ш/ш), а также при педтехникуме (15 ш/ш), 1-й школе (15 ш/ш) и 9-й школе (8 ш/ш). Они были малочисленны, по сравнению

с другими видами спорта и собирались нерегулярно [7, л. 46]. Гораздо лучше была налажена работа в шахматно-шашечных секциях при воинских частях 5-й стрелковой дивизии: «Секции имеют плотную связь: председатель воинской шахматно-шашечной секции входит в состав секции при ОСФК». Что касалось инвентаря, то его в секции также было недостаточно. Столы, наборы шахмат и шашек были только в Доме просвещения и в клубах. Также только в Доме просвещения было 4 пары шахматных часов.

В 1930 г. члены шахматно-шашечной секции при Полоцком ОСКФ, несмотря на свою малочисленность, регулярно продолжали принимать постоянное участие в дружеских матчах между городами и в республиканских соревнованиях. В команде Полоцкого округа появляются новые имена. Это было вызвано тем, что на Пленуме Центральной шахматно-шашечной секции ВСФБ были высказаны конкретные предложения по активному включению в работу кружков рабочих и крестьян. В докладах руководства ВСФБ указывалось и на изгнание из секции «социально-чуждых элементов и рекордомании», обращалось внимание, что больше внимания нужно уделять «подготовке пролетарских кадров среди руководителей шахматно-шашечной работы». Там же делались предложения и по поводу роспуска старого состава Центральной шахматно-шашечной секции, которая «не справляется с поставленными задачами, проявив бездейственность в своей работе по отдельным округам» [8, л. 16]. В резолюции Пленума были записаны конкретные мероприятия по улучшению шахматно-шашечной работы в республике.

1. Развернуть широкую работу по организации шахматно-шашечных кружков на предприятиях, в учреждениях, совхозах, колхозах и избах-читальнях. К 1 октября 1930 г. довести цифру по количеству в профсоюзных кружках до 12 тысяч, на селе — до 7 тысяч. При этом особое внимание уделить участию в кружках женщин.

2. Организовать и систематизировать проведение массовых шахматно-шашечных мероприятий по типу заводских и колхозных спартакиад, массовых турниров, которыми охватить до 1 октября не менее 30 тысяч человек. Вокруг каждого мероприятия должна быть создана «общественная мысль» (печать, беседы и др.).

3. Провести работу по организации дееспособных бюро шахматно-шашечных кружков, на которых оговорить вопрос будущей работы.

4. Необходимо приступить к работе по подготовке пролетарских кадровых руководителей шахматно-шашечного движения через организацию специальных курсов, систематизировать работу с активом «по подъёму организаторских и методических знаний путём проведения» кратковре-

менных вечерних курсов и подготовить к 1 июля 200 человек (среди них 70% должны быть рабочими, а 25% — работниками колхозов и совхозов).

5. Всем шахматно-шашечным секциям пересмотреть состав руководителей с точки зрения их «социально-общественной значимости и специальной подготовки».

6. Руководителям кружков и секции обязательно планировать свою работу, систематически проводить отчёты о работе, созывать конференции и съезды [8, л. 17].

Также в резолюции Пленума были внесены замечания и о системе проведения шахматно-шашечных соревнований: «...Спаборніцтвы павінны выявіць лепшыя калектывы, ні ў якім разе не павінны з'явіцца мерапрыемствам здавальняючых асобных ліц, для якіх спаборніцтва з'яўляюцца самамэтай (атрымаць месца або катэгорыю), а не срокам развіваючым шахматна-шашачны рух» [8, л. 18]. В резолюции Пленума было отмечено, что успешное выполнение намеченных задач произойдёт лишь при условии включения шахматно-шашечного движения в общую систему физкультурной массовой работы профсоюзных, комсомольских и других организаций при всестороннем развитии самостоятельности и самокритики [8, л. 20].

Руководство Полоцкого ОСФК в апреле 1930 г. получило конкретные рекомендации по составу команды, которая должна была представлять округ на Всебелорусских шахматно-шашечных соревнованиях 5—10 мая того же года. В команду из 7 членов должно было войти 4 шахматиста от рабочих и 3 шашиста, из которых 2 были представителями деревни. Анализ архивных документов показал, что из-за неподготовленности команд по отдельным округам, Всебелорусские соревнования перенесли на начало июня. Полоцкий окружной СФК на республиканские соревнования выставил команду из 7 игроков (табл. 1) вовремя и с учётом всех рекомендаций ВСФКБ [8, л. 27]. Тренером полочан был назначен т. Промушкин, который во второй половине 1920-х гг. неоднократно занимал призовые места.

Команда Полоцкого округа в том же составе приняла участие и во Всебелорусской шахматно-шашечной спартакиаде, которая с 15 по 20 июля 1930 г. проходила уже в Гомеле [8, л. 25, 116].

Уже к середине 1930-х гг. шахматно-шашечное движение активизировалось и в городе, и на селе. Секции были открыты практически при всех учебных заведениях. Соревнования среди школьников чаще всего устраивали в каникулярное время. Так, с 26 по 30 марта 1937 г. в Полоцке проходил окружной шахматно-шашечный турнир среди школьников, в котором от каждого района участвовало по 4 игрока: два шахматиста,

Табл. 1

Фамилия, имя	Год рождения	Националь- ность	Партийность	Класс	Специальность	Вид игры	Сколько време- ни занимается
Юдин Гдала	1905	еврей	Канд. КПБ	рабочий	чернора- бочий	шашки	3 года
Барабанер Вульф	1908	еврей	Беспарт.	рабочий	камен- щик	шахматы	2 года
Кузьмицкий Вениамин	1905	белорус	Беспарт.	рабочий	землекоп	шашки	1 год
Шерман Симон	1906	белорус	Член КСМ	рабочий	кровель- щик	шахматы	1 ½ года
Чабута Евхим	1900	белорус	Беспарт.	рабочий	землекоп	шахматы	1 месяц
Юля Иван	1908	белорус	Член КСМ	колхозник	батрак	шашки	3 года
Кабылинский Пётр	1911	белорус	КМС	колхозник	бедняк	шахматы	3 года

один шашист и одна шахматистка [9, л. 9]. Перед этим были проведены внутриклассные, школьные и районные шахматно-шашечные турниры. Всего в кустовом турнире, за организацию которого отвечал методист Полоцкого окружного комитета по физкультуре и спорту т. Тараткевич, приняло участие 27 человек (табл. 2).

Окружные соревнования проходили с 11 до 3 часов дня и с 18 до 21 часа вечера. В свободное от турнира время ребята посетили представление 3-го Белгостеатра, киносеанс и присутствовали на докладе Окружкома партии, посвящённого событиям в Испании [11, л. 95]. 1-е общекомандное место завоевала команда города Полоцка, 2-е — Дрисса, 3-е — Ветрино, 4-е — Россоны, 5-е и 6-е разделили Полоцкий район и Освея. Победители получили ценные призы и грамоты.

В календаре соревнований по Полоцкому округу на 1938 г. турниры среди школьников были запланированы ещё и на 1—15 ноября, городские и районные первенства — на 15 февраля — 1 марта, а окружной лично-командный школьный турнир должен был пройти на весенних каникулах [10, л. 10].

Все вышеперечисленные соревнования проводились согласно Положению ВСФКБ о спортивных секциях. Среди взрослого населения также организовывались соревнования согласно этого же Положения, где заключительным турниром становился матч за звание мастера

Табл. 2.

Участники	Место	Фамилия игрока	Район	Кол-во очков
Шахматы девочки	1-е	Кудянова	Ветрино	3 из 3
	2-е	Биргер	Дрисса	2 из 3
	3-е	Гурьева	Полоцк	1 из 3
Шахматы мальчики	1-2-е	Эйгес	Полоцк	10 из 11
	1-2-е	Гильштейн	Полоцк	10 из 11
	3-4-е	Раппопорт М.	Дрисса	8,5 из 11
	3-4-е	Раппопорт З.	Дрисса	8,5 из 11
Шашки мальчики	1-2-е	Тихоня	Дрисса	7,5 из 9
	1-2-е	Горош	Полоцк	7,5 из 9
	3-е	Поляков	Полоцк	7 из 9

СССР по шахматам. Особенностью 1930-х гг. стало обязательное участие в шахматно-шашечных турнирах девушек и женщин, а также проведение самостоятельных женских первенств [12, л. 19]. Например, в 1938 г. такие республиканские соревнования проводились в марте. От каждого округа в нём участвовали 1 шахматистка и 1 шашистка.

Таким образом, в 1920—1930-х гг. на Полотчине шла планомерная работа по развитию шахматно-шашечной движения. В первые годы советской власти из-за малой популярности данных игр среди рабочих и крестьян кружки при учебных заведениях и профсоюзах Полоцка организовывались слабо. Малое количество участников соревнований на всех уровнях объяснялось ещё и недостаточным финансированием как со стороны ВСФКБ, так и со стороны профсоюзов. В 1930-е гг. ситуация и в Полоцке, и по республике в целом стала постепенно меняться. Шахматно-шашечная деятельность оживилась, в турнирах увеличилось количество участников, среди которых постоянно стали выступать представительницы женского пола. К концу 1930-х гг. шахматно-шашечный спорт уже являлся неотъемлемой частью общественной жизни советских граждан всех возрастных категорий.

Литература и источники

1. Зональный государственный архив в г. Полоцке (далее — ЗГАП). — Ф. 559. — Оп. 1. — Д. 4.
2. ЗГАП. — Ф. 559. — Оп. 1. — Д. 7.
3. ЗГАП. — Ф. 559. — Оп. 1. — Д. 9.
4. ЗГАП. — Ф. 559. — Оп. 1. — Д. 11.
5. ЗГАП. — Ф. 559. — Оп. 1. — Д. 12.

6. ЗГАП. — Ф. 559. — Оп. 1. — Д. 15.
7. ЗГАП. — Ф. 559. — Оп. 1. — Д. 19.
8. ЗГАП. — Ф. 559. — Оп. 1. — Д. 20.
9. ЗГАП. — Ф. 559. — Оп. 1. — Д. 33.
10. ЗГАП. — Ф. 559. — Оп. 1. — Д. 34.
11. ЗГАП. — Ф. 559. — Оп. 1. — Д. 37.
12. ЗГАП. — Ф. 559. — Оп. 1. — Д. 39.
13. Левин, Е. А. Феномен политизации шахматного спорта в СССР / Е. А. Левин [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <https://cyberleninka.ru/article/n/fenomen-politizatsii-shahmatnogo-sporta-v-sssr/viewer>. — Дата доступа : 02.09.2022.

I. P. Vodneva. ON THE QUESTION OF BECOMING CHESS AND CHECKERS MOVEMENT IN POLOTCHINA DURING THE INTERWAR PERIOD

The work is devoted to the study of the peculiarities of the formation of chess and draughts activities on the Canvas in the interwar period. The author's research was based on the materials of the 1920s—1930s, stored in the Zonal Archive in Polotsk. In this article, for the first time, the names and surnames of the Polotsk residents — participants of the district and republican draughts and chess competitions are introduced into scientific circulation, the features of the Polotsk District Council of Physical Education, as well as the practice of chess and draughts circles at city institutions are analyzed.

Keywords: *Polotsk, District Council of Physical Education, chess and checkers movement.*

М. А. Волкаў

Арсеналы замкаў у Беларускім Падзвінні ў XVI—XVII стст.

Беларускае Падзвінне ў ранні Новы час варта разглядаць як асобны тэатр ваенных дзеянняў, а для вызначэння ваеннага патэнцыялу ўмацаванняў у гэтым рэгіёне і разгляду іх як цэласнай сістэмы найбольш зручным з’яўляецца вывучэнне арсеналаў. Такім чынам мы атрымліваем колькасныя дадзеныя для параўнальнага аналізу. Галоўнымі крэпасцямі ВКЛ у Падзвінні былі Полацк і Віцебск, астатнія замкі значна саступалі ім па ўзбраенні. Падчас Лівонскай вайны (1558—1582 гг.) арсеналы былі значна папоўнены і мадэрнізаваны, што дазволіла ВКЛ захаваць кантроль над часткай рэгіёна нягледзячы на страту Полацка ў 1563 г. З канца XVI да сярэдзіны XVII ст. узбраенне крэпасцей не папаўнялася, што было звязана з прадстаўленнем аб большай важнасці палявой арміі. Пасля вайны 1654—1667 гг. выразна бачная дэградацыя арсеналаў крэпасцяў у рэгіёне, што было звязана з адсутнасцю сродкаў на ўтрыманне ўмацаванняў і агульным крызісам ВКЛ і Рэчы Паспалітай.

Ключавыя словы: Беларускае Падзвінне, Вялікае Княства Літоўскае, Маскоўская дзяржава, замкі, зброя.

Беларускае Падзвінне у ранні Новы час варта разглядаць як асобны тэатр ваенных дзеянняў у межах ваеннага тэатру Вялікага Княства Літоўскага. Адпаведна для яго забеспячэння на тэрыторыі Полацкага ваяводства, Віцебскага і Браслаўскага павеатаў паўстала сетка абарончых умацаванняў — замкаў. Вызначыць іх ваенны патэнцыял, а таксама прааналізаваць іх як цэласную сістэму, на нашу думку, найбольш зручна праз вывучэнне арсеналаў агняпальнай зброі асобных замкаў, што дазваляе атрымаць колькасныя даныя для параўнання. Пры разглядзе фартыфікацый такі шлях нашмат цяжэйшы, паколькі ўмацаванні пастаянна патрабавалі напавы або мадэрнізацыі, што ўскладняе ацэнку іх абарончых якасцяў. А апісанні ў інвентарах ці іншых дакументах часта залежалі ад суб’ектыўнага ўспрымання складальнікаў. У сваю чаргу памеры гарнізонаў моцна залежалі ад канкрэтнай ваеннай сітуацыі. Таму апрацоўка колькасных даных па агняпальнай зброі дазваляе лепей зразумець, як змянялася сістэма абароны ў Падзвінні ў XVI—XVII стст.

Спецыфіка агняпальнай зброі палягала ў яе дастаткова высокім кошце і неабходнасці забеспячэння порахам. Таму яна не адносілася да асабістага ўзбраення жаўнераў і патрабавала асобнага догляду і захавання. У выніку з часу яе з'яўлення ва ўмацаваннях пачалі стварацца асобныя арсеналы, а складзеная там зброя ўлічвалася і апісвалася. Як правіла, гэта рабілася пры апісанні саміх замкаў, аднак складаліся і асобныя інвентары ўзбраення, таксама маюцца звесткі пра рассылку зброі па асобных замках. Гэты корпус крыніц дазваляе прааналізаваць забеспячэнне ўзбраеннем умацаванняў Падзвіння. Гісторыя артылерыі і ручной агняпальнай зброі нас цікавіць у меншай ступені, таму мы пазбегнем падрабязнай характарыстыкі наменклатуры ўзбраення.

Актыўнае выкарыстанне агняпальнай зброі ў ВКЛ пачалося з канца XIV ст., але першыя інвентары ўзбраення мы маем толькі з другой паловы XV ст., і тычыліся яны ўкраінскіх замкаў [4, с. 178—179; 18, с. 54, 58—59, 69, 98]. Самыя раннія згадкі пра арсеналы падзвінскіх замкаў датуюцца пачаткам XVI ст. Тым не менш, забяспечваць умацаванні ў Падзвінні артылерыяй і ручной агняпальнай зброяй пачалі нашмат раней. У інвентары Полацка 1552 г. сярод іншага згаданы тры «мождеры спижаные Витолтовы», 11 «киев старосвецких железных» [26]. Згадка пра Вітаўта не сведчыць напрамую, што згаданая зброя з'явілася ў Полацку ўжо пры гэтым князі, яе маглі прывезці і пазней пры іншых абставінах. Але з вялікай доляй упэўненасці можна сцвярджаць, што ў першым выпадку згаданы познесярэдніявечныя бамбарды, якія пазней адпаведна іх вялікаму калібру і кароткаму ствалу называлі «марцірамі». Падобным узбраеннем Вітаўт, верагодна, забяспечыў і Кіеўскі замак [18, с. 59]. Для XVI ст. архаічнымі былі і кії, якія ўяўлялі сабой прымітыўны від агняпальнай зброі [4, с. 197—198].

Ваеннае супрацьстаянне з Масквой, якое ўзнавілася ў пачатку XVI ст., прымусіла Вільню надаць пільную ўвагу павышэнню абароназдольнасці падзвінскіх замкаў. Вядома, што ў 1507 г. у Віцебск кароль прыслаў 6 гармат, і яны выкарыстоўваліся для адбіцця маскоўскага нападу. Праўда, у наступным годзе арсенал зменшыўся: засталася толькі дзве вялікія гарматы, а таксама згаданы дзве серпанціны былога віцебскага ваяводы Юрыя Глябовіча. Пры гэтым цалкам зніклі гакаўніцы, якія перад гэтым былі ў Віцебску [62, р. 330]. У 1514 г., напярэдадні трэцяга паходу маскоўскай арміі на Смаленск, урад ВКЛ забяспечыў значнай колькасцю гакаўніц памежныя ўмацаванні. Пры гэтым 100 стрэльбаў былі накіраваны ў Смаленск, 40 — у Полацк, 10 — у Крычаў, 3 — у Дуброўну [1, с. 157]. Гэтыя лічбы сведчаць, што ў сістэме абароны дзяржавы Падзвінне мела другаснае значэнне ў параўнанні са Смаленскам, але пасля страты апошняга ў тым жа годзе сітуацыя змянілася.

У 1523 г. значны арсенал узбраення знаходзіўся у Чэрсвятых: 23 гарматы розных тыпаў і 65 гакаўніц [63, р. 146]. Пры гэтым згадваецца пра «замак». Аднак, насамрэч, у гэтым паселішчы знаходзіўся вялікакняжацкі двор [6, с. 68—74]. Ён наўрад ці меў значныя ўмацаванні, а такі арсенал быў для яго занадта вялікі. Выбар Чэрсвяткаў для захавання ўзбраення тлумачыўся ваеннай лагістыкай: адсюль зброю, у залежнасці ад ваенных задач, можна было накіраваць за палявой арміяй у бок Пскова, Вялікіх Лук ці Смаленска. Таму ў час кампаніі супраць Маскоўскай дзяржавы 1580 г. Стэфан Баторый сканцэнтраванам сваю армію ля блізкіх Чашнікаў. Такім чынам, Чэрсвяткі не варта разглядаць як доўгачасовае ўмацаванне, нягледзячы на згадку пра вялікі арсенал узбраення.

У чарговы раз напружанасць у адносінах з усходнім суседам пачала ўзрастаць у сярэдзіне XVI ст. Сур'ёзную заклапочанасць урада ВКЛ выклікала маштабная ваенная падрыхтоўка, якая праводзілася ў Маскве ў 1552 г., але, як выявілася пазней, Іван IV рыхтаваў паход на Казань [55, с. 39]. Тым не менш, гэта падштурхнула Вялікае Княства да папаўнення і мадэрнізацыі арсеналаў памежных замкаў. У 1552 г. з Вільні было выслана 605 гакаўніц, якія лічыліся асноўнай зброяй для абароны ўмацаванняў. Пры гэтым найбольш стрэльбаў было накіравана ў падзвінскія замкі: у Полацк — 50, Віцебск — 40. Для параўнання, у Магілёў выслалі 30 гакаўніц, а ў іншыя беларускія замкі — па 10—20 [57, бл. 16—38v]. У выніку ў 1552 г. у Полацку было 25 гармат рознага тыпу, 79 гакаўніц і 11 старасвецкіх кіёў [26, с. 34—35]. Гэта быў адзін з самых моцных памежных замкаў ВКЛ. Амаль ідэнтычны арсенал меўся ў Кіеве — галоўным замку на мяжы з Маскоўскай дзяржавай ва Украіне. У 1552 г. там налічвалася 29 гармат, 82 гакаўніцы і 8 старасвецкіх кіёў [3, с. 109].

Аслабленне Інфлянцкага ордэна ў сярэдзіне XVI ст. натхніла суседзяў на спробы пашырыць за кошт яго свае тэрыторыі і ўплыў. Увага да Інфлянцкага і падрыхтоўка да ваеннага супрацьстаяння з боку ВКЛ добра бачна па папаўненні арсенала Браслаўскага замка, куды ў 1556 і 1558 гг. былі высланы 60 гакаўніц [57, бл. 31]. Замак у Браславе быў узведзены яшчэ пры Вітаўце і першапачаткова меў важнае значэнне для супрацьстаяння інфлянцкаму Дынабургу [69, с. 264]. Першым вайну з ордэнам у 1558 г. пачаў Іван IV, у сваю чаргу Жыгімонт II Аўгуст рабіў захады, каб падпарадкаваць яго дыпламатычным шляхам. У 1559 г. існавала небяспека пачатку паўнамаштабнай вайны з Масквой, прычым у ВКЛ найбольш баяліся нападу на Падзвінне, таму сюды з Вільні ў чарговы раз павезлі зброю: у Полацк — 2 гарматы, 100 гакаўніц, у Віцебск — 2 гарматы, 29 гакаўніц, у Браслаў — 30 гакаўніц, у Азярышча — 4 гарматы [57, бл. 17v, 19, 31, 33]. Пры гэтым у дадзеным выпадку мы маем першую згадку аб замку ў Азярышчы.

Вялікаму Княству Літоўскаму і Маскоўскай дзяржаве ўдалося працягнуць перамір'е да 1562 г., але ў сакавіку гэтага года баявыя дзеянні аднавіліся. Аб характары памежнай лініі абароны ВКЛ выразна сведчаць пастаўкі зброі з Вільні. Найбольш запасаў у 1562 г. было перакінута ў Полацк у жніўні і лістападзе — 19 гармат і 100 гакаўніц. У сваю чаргу, у Віцебск у чэрвені адправілі 100 гакаўніц, а ў жніўні — 6 гармат. Тады ж у Сураж і Дрысу накіравалі па 30 гакаўніц, прычым аб папаўненні суражскага арсенала пачалі клапаціцца ўжо ў студзені 1562 г., што сведчыць аб падрыхтоўцы Вільні да будучага ваеннага супрацьстаяння. Замак пры ўпадзенні Дрысы ў Дзвіну першы раз згадваецца ў 1546 г. [5, с. 23]. У сваю чаргу, Суражскі замак збудаваў ўжо ў час Інфлянцкай вайны, а першым ускосным сведчаннем аб яго існаванні з'яўляецца прывілей мяшчанам Суража 1560 г. [16, с. 31, 94, 205]. У 1562 г. таксама былі папоўнены запасы боепрыпасаў і пораху ў Браславе і Азярышчы [57, bl. 17v—19v, 31, 33, 34v].

Такім чынам, ужо на пачатку Інфлянцкай вайны сетка ўмацаваных пунктаў у Падзвінні была павялічана. Пры гэтым галоўнымі замкамі заставаліся Полацк і Віцебск: у першы з 1552 па 1562 г. агулам былі высланы 21 гармата, 250 гакаўніц, у другі з 1552 па 1562 г. — 8 гармат, 203 гакаўніцы. Для параўнання, Магілёў у гэты час атрымаў 4 гарматы, 110 гакаўніц, а Кіеў — 2 гарматы, 110 гакаўніц [57, bl. 17v—19v, 21v, 28]. Такім чынам, выразна бачна, што ўжо напярэдадні і на пачатковым этапе Інфлянцкай вайны у ВКЛ разумелі выключнае значэнне падзвінскага ваеннага тэатра і рабілі захады для забеспячэння двух яго галоўных фартэцый. У выніку на пачатку 1563 г., калі да Полацка падышла велізарная маскоўская армія, у ім быў засяроджаны самы значны ў ВКЛ арсенал, які складаўся з 46 гармат розных тыпаў і 279 гакаўніц [26, с. 34—35; 57, bl. 17v—18v]. Большыя запасы ўзбраення меліся толькі ў Вільні, дзе быў цэнтральны арсенал дзяржавы і адкуль забяспечвалася палявая армія. Для параўнання, у Пскове, які ў 1581—1582 гг. вытрымаў аблогу вялікай арміі Стэфана Баторыя, а ў 1615 г. — Густава Адольфа, у 1633 г. налічвалася 111 гармат і 287 гакаўніц [20, с. 184]. У Смаленску, які на працягу 1609—1611 гг. стрымліваў пад сваімі мурамі армію Рэчы Паспалітай, налічвалася каля 100 гармат і 170 гакаўніц [21, с. 308]. Гэта былі самыя магутныя маскоўскія крэпасці на заходняй мяжы з вялікай працягласцю абарончых сценаў.

15 лютага 1563 г. ВКЛ страціла Полацк і фактычна з нуля пачало ствараць ланцуг абарончых умацаванняў на левабярэжжы Дзвіны. Адзіным замкам, які закрываў дарогу далей у Інфлянты, была Дрыса. Таму ў маі—чэрвені 1563 г. васал вялікага князя Жыгімонта II Аўгуста курляндскі герцаг Готард Кетлер прыслаў сюды 215 ручніц. 3 лістапада 1563 г. па жнівень 1564 г. з Вільні ў Дрысу выслалі яшчэ 36 гакаўніц і 140 ручніц. А ў 1565 г.

мясцовы арсенал папоўніўся 2 гарматамі, 3 гакаўніцамі і 10 ручніцамі. Пры гэтым арсеналы Віцебска, Браслава, Азярышча ў 1563 г. былі папоўнены толькі боепрыпасамі і амуніцыяй [57, bl. 19v, 31, 33].

У першыя гады пасля страты Полацка існавала высокая верагоднасць маштабнага маскоўскага паходу на Вільню. Аб гэтым сведчыць рассылка зброі ў студзені 1564 г. Акрамя павелічэння арсенала Дрысы, аб чым згадвалася вышэй, 10 гакаўніц і 50 ручніц былі высланы ў Друю і 50 ручніц — у Мядзел. Арсенал апошняга ў сакавіку—красавіку быў папоўнены яшчэ 4 гарматамі і 30 гакаўніцамі [57, bl. 29, 36v]. Замак у Друі належаў князям Масальскім і, па ўсёй верагоднасці, быў закінуты пасля спалення ў 1515 г., таму яго давялося адбудоўваць наново за дзяржаўны кошт. Мяркуючы па невялікай колькасці зброі, высланай туды, гэта было даволі сціплае ўмацаванне. У сваю чаргу, Мядзельскі замак яшчэ ў 1540-я гг. перайшоў у дзяржаўную ўласнасць, але абарончы патэнцыял гэтай колішняй магнацкай рэзідэнцыі быў нездавальняўчым, таму ўмацаванне было мадэрнізавана [10, с. 70—73, 87—88]. З поўначы дарогу на Вільню, апроч Браслава, абаранялі таксама меншыя замкі ў Дрысвятах і Даўгелішках, узведзеныя яшчэ ў першай палове XVI ст. Аднак абодва мелі невялікія арсеналы. У Даўгелішках у 1553—1554 гг. налічвалася 2 гакаўніцы і 3 ручніцы [11, с. 121; 50, с. 1], а ў Дрысвятах у 1622 г. — 2 гакаўніцы і 1 штурмак [64, l. 221].

Летам 1564 г. пачалося ўзвядзенне моцнага замка пры ўпадзенні Дзісны ў Дзвіну. Аб значэнні гэтага ўмацавання сведчаць пастаўкі зброі. Так, у ліпені—жніўні 1564 г. сюды выслалі 4 гарматы, 80 гакаўніц і 100 ручніц, а ў кастрычніку — 30 ручніц. У 1565 г. аб'ёмы паставак скараціліся: у лютым выслалі 30 ручніц [57, bl. 37—38]. Важнасць гэтага ўмацавання тлумачыцца тым, што яно закрывала водную дарогу па Дзісне ў бок Вільні, а таксама пашырала кантроль над рэчышчам Дзіны. Пазней, у 1579—1581 гг., Дзісна стала асноўнай базай для забеспячэння артылерыяй арміі Стэфана Баторыя. У канцы лета 1564 г. было прынята рашэнне апроч Дзісны ўзвесці таксама замак у Лепелі [65, с. 468]. У лістападзе 1564 г. туды выслалі свінец і порох, у студзені 1565 г. — 20 ручніц [57, bl. 37].

Зацягванне вайны прыводзіла да вычарпання рэсурсаў, тым не менш ВКЛ працягвала папаўняць арсеналы падзвінскіх замкаў. Частка зброі паступала з Барысава і Магілёва, якія выконвалі функцыі дзяржаўных арсеналаў, адкуль часткова забяспечваліся замкі, збудаваныя ў Падзвінні пасля страты Полацка. У сакавіку 1568 г. 4 гарматы з Барысава папоўнілі арсенал узвядзенага ў Чашніках замка. У чэрвені 1568 г. для забеспячэння Чашніцкага замка, а таксама новазбудаванага ў Сорыцы з Магілёва былі выпраўлены 1 гармата і 20 гакаўніц, яшчэ 2 гарматы былі ўзяты з Лепеля, куды іх раней прывезлі з Барысава. Але ў ліпені было

вырашана скіраваць іх у Туроўлю, дзе ў той час спрабавалі ўмацавацца войскі ВКЛ. Туды ж з Барысава былі высланы яшчэ 4 гарматы і 10 гакаўніц. Неўзабаве Туроўля была пакінута, а барысаўскія гарматы павезлі ў Крывін, у які планавалася перавесці залогу з Сорыцы. У пачатку верасня 1568 г. для забеспячэння здабытай месяц раней Улы, а таксама Віцебска меркавалася выслаць 60 гакаўніц і 100 ручніц з Вільні і яшчэ 100 ручніц з Пінска. У кастрычніку яшчэ 2 гарматы меркавалася паслаць у Улу з Барысава, а ў пачатку снежня ў Улу і Віцебск былі накіраваны па 2 гарматы і агулам 30 гакаўніц. Такім чынам, у 1568 г. арсеналы падзвінскіх замкаў былі папоўнены агулам 15 гарматамі, 120 гакаўніцамі і 200 ручніцамі. Адначасова з гэтым вытворчасць зброі была наладжана ў Віцебску, куды ў 1568 г. з Вільні быў высланы людвісар для пераплаўкі старых і няспраўных гармат. Тут увосень 1569 г. віцебскі ваявода Станіслаў Пац за свае грошы адліў тры гарматы для мясцовага арсенала. Гэты факт, а таксама прыклад Чашнікаў, дзе вясной 1568 г. з 8 гармат 4 былі пазычаны магнатамі, сведчыць аб тым, што прыватная ініцыятыва мела досыць істотнае значэнне для забеспячэння ўмацаванняў у выпадку тэрміновай неабходнасці [51, s. 135, 138, 153, 160, 163—164, 167, 231, 241—242, 278, 283, 286, 298—299, 306, 309, 335, 355—356].

Пастаўкі ўзбраення з Вільні ў 1551—1566 гг. паказваюць важнасць розных ваенных тэатраў ВКЛ у азначаны перыяд. Так, у Падзвінне (10 замкаў) было накіравана 47 гармат, 762 гакаўніцы і 615 ручніц, у Беларускае Падняпроўе (12 замкаў) — 15 гармат, 596 гакаўніц, 174 ручніцы, ва Украіну (17 замкаў) — 33 гарматы, 925 гакаўніц, у Інфлянты (16 замкаў) — 59 гармат, 712 гакаўніц, 20 ручніц, у цэнтральныя рэгіёны ВКЛ (5 замкаў) — 17 гармат, 62 гакаўніцы, 240 ручніц [57]. Гэтыя лічбы выразна сведчаць, што папаўненню і мадэрнізацыі арсеналаў падзвінскіх замкаў урад ВКЛ надаваў найбольш увагі, адпаведна за гэты рэгіён вялася найбольш зацятая барацьба.

Параўнанне арсеналаў дазваляе ацаніць сістэмы фартыфікацый, выбудаваныя праціўнікамі ў Падзвінні ў час Інфлянцкай вайны. На баку ВКЛ выдзяляліся важнейшыя фартэцыі і меншыя замкі, хоць іх значэнне на розных этапах вайны мянялася. Пасля страты Полацка першаступенную важнасць набыў Віцебск, у якім быў засяроджаны найбольш значны арсенал. З 1552 па 1565 г. сюды былі высланы 8 гармат і 203 гакаўніцы [57, bl. 19—20]. Папаўняўся ён узбраеннем і пазней, у прыватнасці, у 1568—1569 гг. тут з'явілася прынамней 5 новых гармат [51, s. 309, 335]. Наступнымі па значнасці ўмацаваннямі былі Браслаў і Дзісна. Так, у Браслаў у 1556—1559 гг. былі высланы 90 гакаўніц, а ў Дзісну ў 1564—1565 гг. — 8 гармат, 80 гакаўніц, 130 ручніц [57, bl. 31, 37—38]. Істотнае значэнне мелі Дрыса

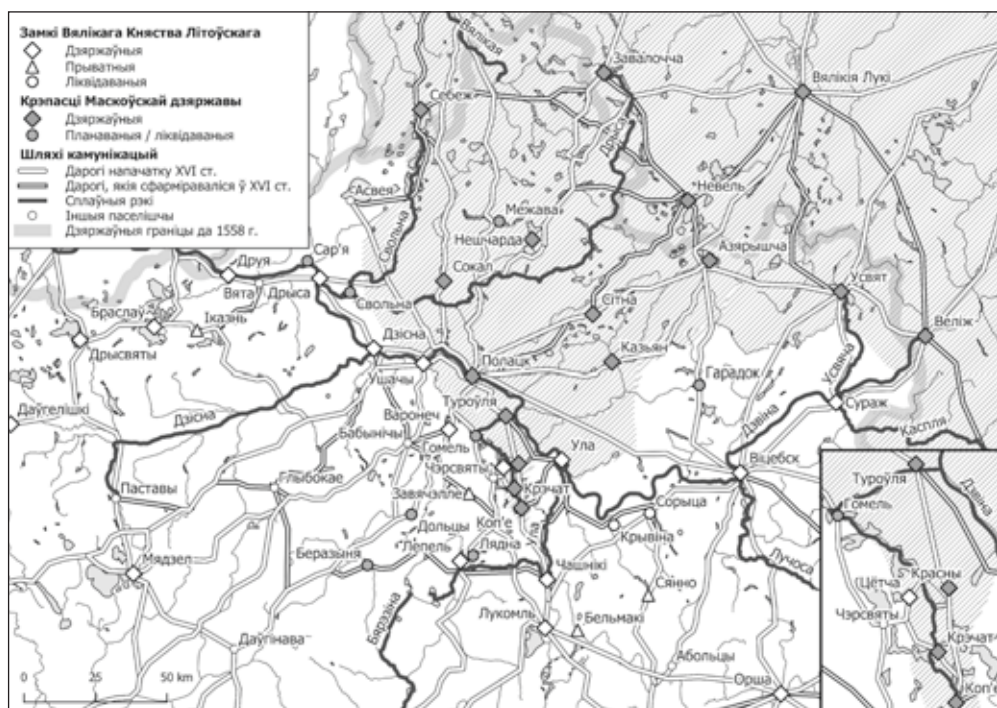
і Ула. Так, у Дрысу ў 1562—1565 гг. выслалі 2 гарматы, 69 гакаўніц і 365 ручніц [57, бл. 34v]. Таксама вядома, што ў 1593 г. у арсенале Дзісны захоўвалася 7 гармат з Дрысы [24]. Аднак пасля будаўніцтва Дзісенскага замка значэнне Дрысы, відавочна, знізілася. Магутнай была маскоўская крэпасць у Уле, здабытая разам з вялікім арсеналам узбраення войскамі ВКЛ у 1568 г. Верагодна, у далейшым яна страціла сваё ваеннае значэнне, у прыватнасці пасля вызвалення Полацка ў 1579 г., а значная частка арсеналу была вывезена. Таму ў інвентары 1581 г. Ульскага замка згадваюцца ўсяго 2 гарматы, 5 шмыгаўніц, 22 гакаўніцы і 11 пулгакаў [14, с. 100]. Меншымі былі замкі ў Варонечы, Дрысвятах, Лепелі, Суражы, Ушачы, Цётчы і Чашніках. У 1568 г. 8 гармат было ў Чашніках [51, с. 241]. У 1564 г. 4 гарматы, 30 гакаўніц і 50 ручніц прывезлі ў Мядзел, у 1562 г. 30 гакаўніц — у Сураж, у 1565 г. 20 ручніц — у Лепель [57, бл. 29, 33, 37]. Арсеналы двух апошніх, верагодна, былі большыя і ўключалі ў тым ліку гарматы. У 1580 г. у Варонечы мелася 7 гармат (з іх 1 сапсаваная), 31 гакаўніца і 100 ручніц, тады ж у Цётчы налічвалася 2 гарматы, 61 гакаўніца (з іх 2 няспраўныя) [25, л. 110—110 об.]. У дадзеным выпадку можна з упэўненасцю казаць, што мы маем справу з мінімальным наборам узбраення малога дзяржаўнага «замачка». Варта таксама прыгадаць замак у Азярышчы, які быў забяспечаны на пачатку вайны 4 гарматамі, але неўзабаве захоплены Масквой. Сціплымі па сваім ваенным патэнцыяле былі замкі ў Дрысвятах і Даўгелішках, у арсеналах якіх была толькі невялікая колькасць ручной агняпальнай зброі, а таксама прыватныя замкі ў Друі, Іказні, Сянно і Бельмаках. Вядома, што арсенал Друі у 1564 г. быў папоўнены 10 гакаўніцамі і 50 ручніцамі [57, бл. 36v].

Маскоўскія крэпасці таксама можна падзяліць на шэраг катэгорый. Галоўным умацаваннем у рэгіёне быў Полацк, у якім у 1579 г. жаўнеры Стэфана Баторыя знайшлі 38 гармат, 300 гакаўніц і 600 ручніц [8, с. 173]. Горад быў акружаны кальцом крэпасцяў, мацнейшымі з якіх былі Сокал на Нішчы і Коп'е ў Сушы. У 1579 г. у апошняй была 21 гармата, 136 гакаўніц і 123 ручніцы [56, с. 431]. Да гэтай катэгорыі належала таксама Ула з арсеналам у 27 гармат і 300 гакаўніц, аднак у 1568 г. яна была здабыта ВКЛ [28, с. 116—118]. Далей на поўнач размяшчаліся крэпасці Себеж, Невель і Завалочча, збудаваныя ў колішніх полацкіх воласцях. Арсенал Невеля ў 1580 г. складаўся з 11 гармат, 55 гакаўніц і 49 ручніц, Завалочча — 12 гармат, 46 гакаўніц, 25 ручніц [23, л. 661 об. — 662]. Відавочна, слабейшымі былі Казьян, Красны, Нешчарда, Сітна і Туроўля, аднак звестак пра іх арсеналы няма. Віцебск быў сціснуты маскоўскімі крэпасцямі ў Азярышчы, Усвяце і Веліжы. Мацнейшай з іх быў Веліж, дзе ў 1580 г. налічвалася 14 гармат і 80 гакаўніц. Тады ж ва Усвяце было 6 гармат, 50 гакаўніц і 143 ручніцы [67, с. 192, 213].

Колькасныя даныя па арсеналах дазваляюць ацаніць магутнасць сістэм абароны абодвух бакоў у Падзвінні. Пры гэтым, аднак, трэба разумець пэўную ўмоўнасць такой ацэнкі, паколькі звесткі няпоўныя, а ў некаторых выпадках іх даводзіцца збіраць у крыніцах з шырокім храналагічным дыяпазомам ад 1552 да 1593 г. Тым не менш, такі падыход нам падаецца апраўданы. У 13 замках ВКЛ з улікам страты Полацка і Азярышча, а таксама здабыцця Улы налічвалася 78 гармат і 906 гакаўніц. Яшчэ пра арсеналы 3 дзяржаўных і 4 прыватных замкаў у нас няма звестак, але гэта былі невялікія ўмацаванні. Агулам у замках ВКЛ у Падзвінні налічвалася, верагодна, не больш за 100 гармат і 1200 гакаўніц. У 7 маскоўскіх крэпасцях налічвалася 106 гармат і 667 гакаўніц, пры гэтым, аднак, у нас няма даных па арсеналах дастаткова моцных Сокала і Себежа, а таксама 6 меншых умацаванняў. З вялікай доляй умоўнасці можна дапусціць, што агульны артылерыйскі парк маскоўскіх крэпасцяў у Падзвінні набліжаўся да 170 гармат і 1000 гакаўніц. Такім чынам, маскоўскія крэпасці былі лепей забяспечаны ўзбраеннем, а гармат у іх было амаль удвая больш. У замках ВКЛ на 1 гармату прыпадала 11—12 гакаўніц, у маскоўскіх гэтая прапорцыя складала 1 да 6—7. Пры гэтым параўнанні трэба, аднак, улічваць, што пры Жыгімонце II Аўгусте ў Вільні быў арганізаваны маштабны выраб сучаснага ўзбраення, якое ў далейшым накіроўвалася ў памежныя замкі і пераважала ў арсеналах Падзвіння ў азначаны перыяд. Таму яго баявыя характарыстыкі маглі быць вышэйшыя, чым у маскоўскіх аналагаў. У гэтым плане параўнанне арсеналаў па колькасці не ў поўнай меры адлюстроўвае рэальную абароназдольнасць умацаванняў. Тым не менш агульныя колькасныя даныя дазваляюць уявіць, наколькі важнымі былі асобныя ўмацаванні. Так, у выніку капітуляцыі Полацка ў 1563 г. ВКЛ страціла амаль палову ўсяго ўзбраення, сабранага ў Падзвінні. Гэтаксама балючай для маскоўскага боку была страта Улы ў 1568 г., дзе было засяроджана каля чвэрці ўсяго ўзбраення.

Неўзабаве пасля заключэнне перамір'я 1570 г. ВКЛ пачало адмаўляцца ад утрымання асобных замкаў для эканоміі рэсурсаў, адпаведна з іх вывозілася і ўсё ўзбраенне. Гэты працэс працягнуўся пасля адваявання Полацка ў 1579 г. Так, увесь арсенал з Варонеча ў Полацк меркавалася вывезці ўжо ў 1580 г. [25, л. 110—110 об.]. Зімой 1580/1581 гг. лінія абароны ВКЛ у Падзвінні была перанесена на новаздабытыя на поўначы замкі. Пры гэтым арсеналы Завалочча і Невеля былі папоўнены 64 гакаўніцамі і 500 ручніцамі [23, 661 об.—662]. Але пасля заключэння Ям-Запольскага перамір'я ў 1582 г. згаданыя замкі былі перададзены Маскве, прычым былі апісаны іх арсеналы. У Невелі было 12 гармат, з якіх 4 пазначаны як «прывезеныя з Полацка», і 102 ручніцы; у Завалоччы — 10 гармат

Мал. 1. Замкі і дарогі ў Беларускім Падзвінні ў 1570 г.

і 36 гакаўніц. Акрамя таго, на гэтых двух замках знаходзіліся 64 гакаўніцы і 600 ручніц¹, якія належала вярнуць Рэчы Паспалітай [13, с. 244—245].

Пасля заканчэння Інфлянцкай вайны і да вайны 1654—1667 гг. сістэма абароны ў Падзвінні не зазнала істотных зменаў, акрамя таго, што ў 1619 г. ВКЛ адышлі Невель і Себеж. Разам з тым па арсеналах добра бачна, што працы па направе ўзбраення праводзіліся за кошт мясцовых рэсурсаў, а цэнтральная ўлада не рабіла захадаў па папаўненні памежных замкаў новым узбраеннем.

Першаступеннае значэнне захоўвалі Полацк і Віцебск, здольныя абараніць цэнтральныя землі ВКЛ у выпадку буйнамаштабнай вайны. У 1580 г. у арсенале Полацка мелася 40 гармат (з іх 34 спраўныя), 3 шмыгаўніцы, 54 гакаўніцы, 415 ручніц і 126 неасаджаных ствалоў ад розных стрэльбаў. Тады ж яго меркавалася папоўніць 3 гарматамі і 100 гакаўніцамі. Акрамя таго сюды была звезена зброя з меншых замкаў, у прыватнасці з Варонеча [25, л. 110—110 об.]. У 1602 г. у Полацку налічвалася 37 гармат [49, к. 173, 174], а ў ліпені 1654 г. — 12 гармат, 106 гакаўніц [27, л. 116]. Верагодна, мясцовы арсенал істотна пацярпеў у час пажару 1643 г. [7, с. 459], і пазней не

¹ Верагодна, мелася на ўвазе 500 гакаўніц, а лічба была запісана памылкова, паколькі ў рукапісе «5» і «6» пішучца падобна [17, л. 662].

папаўняўся. Падобная сітуацыя мела месца і ў Віцебску, умацаванні якога былі знішчаны пажарам 1614 г. Да 1629 г. умацаванні Верхняга і Ніжняга замкаў былі адбудаваны, аднак арсенал не папаўняўся. Паводле інвентара 1638 г., у Віцебску мелася 21 гармата (з іх 9 спраўныя), 124 гакаўніцы (з іх 82 спраўныя), 8 шмыгаўніц (з іх 4 спраўныя) і 16 жалезных кіёў [22, арк. 3 адв.—4]. Да 1639 г. колькасць спраўнай зброі павялічылася: гармат — да 12, шмыгаўніц — да 8, гакаўніц — да 110. Пры гэтым з'явіўся 1 жалезны штурмак і надалей выкарыстоўвалася 10 архаічных жалезных кіёў [66, s. 27—28]. Можна меркаваць, што зброю напраўлялі мясцовымі сіламі.

За час Інфлянцкай вайны важнае значэнне набыла Дзісна, дзе ў 1593 г. было 28 гармат, 90 гакаўніц, 60 пулгакаў, а таксама 20 ствалоў ад розных стрэльбаў [24]. Пры гэтым 7 гармат з дзісенскага арсенала былі раней прывезены з Дрысы, што сведчыць аб адмове ад утрымання гэтага замка. У 1602 г. у Дзісне налічвалася тых жа 28 гармат [49, k. 173, 174], а ў сярэдзіне XVII ст. у мясцовым арсенале налічвалася 27 гармат і 30 гакаўніц [19, с. 91]. Блізкім па ваенным патэнцыяле быў Браслаўскі замак, адкуль маскоўскія жаўнеры ў 1661 г. вывезлі 20 гармат, 85 гакаўніц (з іх 62 спраўныя), 257 мушкетаў (з іх 238 спраўныя) і 6 карабінаў [9, с. 166—167].

У параўнанні з папярэднім перыядам вырасла значэнне прыватных умацаванняў, хоць яны надалей адыгрывалі дапаможную ролю ў параўнанні з цэнтральнымі замкамі. У канцы XVI — пачатку XVII ст. Леў Сапега праводзіў працы па адбудове Іказенскага замка. У гэты час збудавалі новы цэйхгаўз, а таксама быў папоўнены арсенал узбраення [15, арк. 79—80, 160, 181, 255, 331, 394—395, 433, 435, 454, 457, 458, 461, 463, 465, 466]. Клопат пра забеспячэнне замка зброяй і амуніцыяй праяўляў і Ян Станіслаў Сапега. У прыватнасці згадваецца, што ў 1628 г. у мясцовым цэйхгаўзе мелася 20 няспраўных гакаўніц [59, l. 12, 23v; 60, l. 8; 61, l. 1]. Пра ўзбраенне ў Іказні згадваецца і ў тэстаменце Казіміра Льва Сапегі 1656 г. [68, l. 219] З канца XVI ст. у валоданне Сапегаў перайшла Друя, побач з якой у 1618 г. было закладзена новае мястэчка Сапезын. У прывілеі адзначалася, што паселішча мусіла быць абнесена абарончымі ўмацаваннямі і забяспечана зброяй [19, с. 40]. Аднак крыніцы і падзеі пазнейшага часу сведчаць аб тым, што планы па стварэнні ў Сапезыне значнай фартэцыі з вялікай колькасцю ўзбраення не былі рэалізаваны.

Да прыватных адносіліся таксама Невель і Себеж, якія ў 1619 г. адышлі ВКЛ, а неўзабаве былі перададзены біржанскім Радзівілам. У Невельскім замку ў 1619 г. мелася 15 гармат, 1 шмыгаўніца, 21 гакаўніца і 36 ствалоў ад розных стрэльбаў, а ў Себежскім — 15 гармат (з іх 13 спраўныя), 24 гакаўніцы [30, s. 38, 73]. Гэтую зброю выкарыстоўвалі надалей. Праз дзесяць гадоў у Невелі налічвалася 9 гармат (з іх 7 спраўныя), 2 шмыгаўніцы,

25 гакаўніц і 1 штурмак, а ў Себежы — 15 гармат, 1 шыгаўніца, 19 гакаўніц, 9 «старых самапалаў» і 19 ствалоў да іх [31, с. 4, 45]. Вядома, што ў здабытым маскавітамі Невелі ў 1632 г. было 14 гармат і 25 гакаўніц [17, с. 144], а ў 1636 г. — 13 гармат, 25 гакаўніц (з іх 24 спраўныя) [32, к. 10v]. У Себежы ў 1641 г. захоўвалася 13 гармат, 1 шыгаўніца і 14 гакаўніц [47, с. 3].

Памежную лінію абароны ў Падзвінні разам з Невелем і Себежам утваралі замкі ў Азярышчы, Веліжы, Суражы і Усвяце. Вядома, што ў 1623 г. ва Усвяцкім замку было 6 гармат, 32 гакаўніц і 40 ручніц [12, с. 76]. Суражскі замак, па ўсёй верагоднасці, быў знішчаны пажарам у 1633 г. разам з узбраеннем, у прыватнасці, згадваецца пра «спаленую замкавую зброю» [16, с. 115—116].

У 1654 г. пачалася новая зацяжная вайна з Маскоўскай дзяржавай, якая засведчыла неэфектыўнасць сістэмы абароны ВКЛ. Памежныя замкі былі хутка здабытыя. Себеж спаліў сам мясцовы дзяржаўца, а 18 гармат вывез у Дзісну [54, с. 133]. Даўжэй за іншыя (тры месяцы) трымаўся Віцебск, аднак да канца 1654 г. Масква фактычна заняла ўсё Падзвінне. У далейшым маскоўскае камандаванне палічыла немэтазгодным утрымліваць шырокую сетку невялікіх умацаванняў і паступова значную частку з іх пакінула і знішчыла. Вясной 1655 г. планавалася спаліць Веліж, аднак гэтыя намеры не былі рэалізаваны [9, с. 43—44]. Летам таго ж года быў разабраны Суражскі замак, а ўзбраенне перавезлі ў Віцебск [9, с. 260; 27, л. 147]. Гэтаксама былі скасаваны замкі ў Азярышчы і Усвяце, якія ў 1667 г. згадваюцца як «пустыя гарадзішчы» [9, с. 260]. У 1660—1661 гг. маскоўскія гарнізоны пакінулі і знішчылі занятыя імі раней замкі ў Іказні і Браславе. Умацаванні захоўваліся ў Веліжы, Невелі і Себежы, якія ахоўвалі дарогі да Полацка і Віцебска. А ў Веліжы ў 1660 г. налічвалася 8 гармат [2, с. 105]. Разам з тым вельмі выразна бачна тэндэнцыя па канцэнтрацыі рэсурсаў на абароне галоўных крэпасцяў — Полацка і Віцебска, аб чым сведчаць апісанні іх арсеналаў. Так, 1 жніўня 1654 г. у Полацку налічвалася 14 гармат (з іх 13 спраўныя), 110 гакаўніц і 13 гакаўнічных ствалоў [9, с. 278—279], а 25 жніўня — 20 гармат і 76 гакаўніц [27, л. 117]. У далейшым колькасць гармат істотна вырасла, верагодна, за кошт арсеналаў меншых замкаў. У 1661 г. у Полацку было 42 гарматы, 146 гакаўніц, 530 мушкетаў. 26 ліпеня 1662 г. у горадзе адбыўся пажар, у выніку частка ўзбраення была пашкоджана. Паводле апісання 1664 г., у Полацку было 58 гармат, 99 гакаўніц, 1050 спраўных мушкетаў; акрамя таго, шмат зброі таксама было на руках жаўнераў і мяшчан. А ў 1667 г. у полацкім арсенале налічвалася 73 гарматы, 73 гакаўніцы і 488 мушкетаў [9, с. 201—202; 27, л. 122—123]. Вядома, што летам 1655 г. 2 гарматы ў Віцебск былі перавезены з Азярышча, што было звязана з ліквідацыяй гэтага замка. У гэты час у віцебскім арсенале мелася

16 гармат, 12 шмыгаўніц і 77 гакаўніц [27, л. 147], а ў 1667 г. — 17 гармат, 4 шмыгаўніцы, 137 гакаўніц, 5 штурмакоў і 46 іншых стрэльбаў [7, с. 371].

У 1661 г. ВКЛ змагло вярнуць Дзісну, у якой у 1667 г. мелася 13 гармат, 4 шротаўніцы і 41 гакаўніца (з іх 39 спраўныя) [19, с. 51—52]. Пры гэтым новыя замкі не будаваліся, а войскі абмяжоўваліся ўзвядзеннем палявых умацаванняў. Па ўмовах Андрусаўскага перамір'я 1667 г. Маскоўская дзяржава вярнула ВКЛ Полацк і Віцебск. У 1678 г. былі перададзены таксама Веліж, Невель і Себеж. У далейшым сітуацыя з умацаваннямі ў ВКЛ працягвала пагаршацца. Калі ў першай палове XVII ст. існавала ўпэўненасць, што памежныя замкі могуць стрымаць ворага, а ў далейшым перамога будзе дасягнута з дапамогай палявой арміі, то пасля вайны 1654—1667 гг. было зразумела, што наяўныя ў рэгіёне ўмацаванні ва ўмовах далейшага развіцця ваеннай справы больш не здольны выканаць задачы па абароне памежжа, але ўрад не здолеў рэалізаваць праграму па мадэрнізацыі пагранічных замкаў і іх арсеналаў.

На цяперашні час не выяўлены звесткі пра далейшы лёс арсеналаў Полацка і Віцебска. Верагодна, яны былі канчаткова ліквідаваны ў час Вялікай Паўночнай вайны 1700—1721 гг. У прыватнасці, фатальным для ўзбраення, сабраанага ў Віцебскіх замках, мусіла стаць спаленне горада расійскімі войскамі 28 верасня 1708 г. [7, с. 466]. А полацкі арсенал, найверагодней, трапіў у распараджэнне расійскага войска, якое ператварыла Полацк ва ўмацаваны лагер, а пазней быў вывезены ў Расію. Аб поўным заняпадзе сістэмы памежнай абароны ВКЛ сведчаць і апісанні меншых замкаў. Няма згадак пра зброю ў інвентарах Себежскага замка 1681 г. [48] і Усвяцкага замка 1743 г. [52]. У Веліжы ў 1744 г. мелася ўсяго 3 гакаўніцы [53]. Нягледзячы на войны, свой арсенал удалося захаваць Невельскаму замку, аднак і той паступова скарачаўся і, верагодна, успрымаўся як пэўны рэлікт папярэдніх часоў. Да 1694 г. у інвентарах фігуруюць 7 гармат, 1 шмыгаўніца, 17 гакаўніц [29, с. 199; 33, к. 2v; 34, с. 4; 35, с. 5; 36, с. 4]. У 1700 г. засталася 6 гармат (з іх 2 без лафетаў) і 12 гакаўніц [37, с. 7; 38, с. 6]. У 1712 г. колькасць гакаўніц вырасла да 14 [39, с. 11; 40, с. 10], а ў 1731 г. да іх дадалася 48 карабінаў [41, с. 4]. У 1749—1754 гг. у Невелі меліся 1 гармата і 15 гакаўніц (з іх 3 неасаджаныя) [42, с. 6; 43, с. 6; 44, с. 6; 45, с. 9], а з 1761 г. згадкі пра агняпальную зброю знікаюць з інвентароў [46].

Такім чынам, падлікі колькасці ўзбраення ў арсеналах замкаў досыць выразна паказваюць характар сістэмы абароны Беларускага Падзвіння, яе эвалюцыю і значэнне для Вялікага Княства Літоўскага. Пасля страты Смаленска ў 1514 г. значэнне гэтага рэгіёна і двух яго галоўных замкаў — Полацка і Віцебска — істотна ўзрасло. У час Інфлянцкай вайны (1558—1582 гг.) сетка ўмацаванняў у Падзвінні была істотна разбудавана,

а іх арсеналы значна ўзраслі, што дазволіла ВКЛ утрымаць кантроль над часткай рэгіёна нават пасля падзення Полацка ў 1563 г. Перамога ў гэтай і шэрагу наступных войнаў сфарміравала ў палітычнай эліты Рэчы Паспалітай да сярэдзіны XVII ст. перакананне ў сіле ўласна палявой арміі, таму на стан умацавання звярталася мала ўвагі, а захады па папаўненні і мадэрнізацыі арсеналаў не прадпрымаліся. У час вайны 1654—1667 гг. Маскоўскай дзяржава дастаткова хутка заняла Падзвінне, а неўзабаве ліквідавала значную частку малых замкаў, сканцэнтравашы наяўныя рэсурсы, у тым ліку ўзбраенне, у Полацку і Віцебску. Дыпламатычным шляхам удалося вярнуць кантроль над усім Падзвіннем, але ў другой палове XVII ст. выразна бачна дэградацыя арсеналаў мясцовых замкаў, што было абумоўлена адсутнасцю сродкаў на ўтрыманне ўмацаванняў і агульным крызісам ваеннай сферы ў ВКЛ і Рэчы Паспалітай.

Літаратура і крыніцы

1. Акты Литовско-Русского государства / М. Довнар-Запольский. — Москва : Унив. тип., 1899. — 258 с.
2. Акты Московского государства, изданные Императорской Академией наук / ред. Н. А. Попов : в 3 т. — Санкт-Петербург : тип. Имп. Акад. наук, 1890—1901. — Т. 1 : Разрядный приказ. Московский стол. 1571—1634. — 1890. — 767 с.
3. Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов, высочайше учрежденной при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе : в 8 ч. — Киев : Унив. тип., 1859—1911. — Ч. 7, т. 2 : Акты о заселении юго-западной России. — 1890. — II, II, 210, 644 с.
4. Бохан, Ю. М. Узбраенне войска ВКЛ другой паловы XIV — канца XVI ст. / Ю. М. Бохан. — Мінск : Экаперспектыва, 2002. — 335 с.
5. Варонін, В. А. Дрыса ў XVI стагоддзі / В. А. Варонін // Commentarii Polocenses Historici — Полацкія Гістарычныя Запіскі. — Полацк, 2004. — Т. 1. — С. 20—31.
6. Варонін, В. А. Чарсцвяды : ад двара княскага да двара гаспадарскага / В. А. Варонін // Гісторыя і археалогія Полацка і Полацкай зямлі : матэрыялы VI Міжнароднай навуковай канферэнцыі (1—3 лістапада 2012 г.) : у 2 ч. / уклад Т. У. Явіч. — Полацк, 2013. — Ч. 1. — С. 68—74.
7. Витебская старина : в 5 т. / сост. А. Сапунов. — Витебск : Типография Губернского правления, 1883—1888 (далее — ВС). — Т. 1. — 1883. — XXII, 668 с.
8. ВС. — Т. 4, ч. 1. — 1885. — 273 с.
9. ВС. — Т. 4, ч. 2. — 1885. — 394 с.
10. Волкаў, М. А. Мядзельскі замак у святле пісьмовых і археалагічных крыніц / М. А. Волкаў, М. А. Плавінскі // Архіварыус : зб. навук. паведамл. і арт. — Мінск, 2015. — Вып. 13 — С. 65—92.
11. Документы Московского архива Министерства юстиции / сост. М. В. Довнар-Запольский. — Москва : Товарищество типографии А. И. Мамонтова, 1897. — Т. 1. — 596 с.
12. Историко-юридические материалы, извлеченные из актов книг губерний Витебской и Могилевской, хранящихся в Центральном архиве в Витебске : изданы

под редакцией архивариуса Витебского центрального архива : вып. 1—28. — Витебск, 1871—1906. — Вып. 21. — 1891. — 280 с.

13. Книга посольская Метрики Великого княжества Литовского, содержащая в себе дипломатические сношения Литвы в государственование короля Стефана Батория : (С 1573 по 1580 год) [Кн. 2] / Изд. проф. М. Погодиным и магистром Д. Дубенским. — Москва : Унив. тип., 1843. — 285 с.

14. Латушкін, А. М. Невядомы інвентар Улы 1581 г. / А. М. Латушкін // Крыніцазнаўства і спецыяльныя гістарычныя дысцыпліны. — Вып. 6. — Мінск, 2011. — С. 94—102.

15. Львівська національна наукова бібліотека України імені В. Стефаника. Відділ рукописів. — Ф. 103. — Оп. 10. — Т. 880.

16. Макараў, М. Ад пасада да магдэбургіі : прававое становішча насельніцтва местаў Беларускага Падзвіння ў XIV — першай палове XVII ст. / М. Макараў. — Мінск : Экаперспектыва, 2008. — 248 с.

17. Малов, А. В. Начальный период Смоленской войны на направлении Луки Великие — Невель — Полоцк до разгрома Полоцка 3 июня 1633 г. / А. В. Малов // Памяти Лукичева. Сборник статей по истории и источниковедению. — Москва : Древлехранилище, 2006. — С. 124—172.

18. Мальченко, О. Є. Арсенали українських замків XV — середини XVII ст. / О. Є. Мальченко. — Київ : НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, 2004. — 398 с.

19. Материалы по истории и географии Дисненского и Вилейского уездов Виленской губернии / А. Сапунов, В. Друцкий—Любецкий. — Витебск : Губернская типолитография, 1896. — 262, 144 с.

20. Михайлов, А. А. Затинные пищали на вооружении крепостей Псковской земли в XVII в. / А. А. Михайлов // Археология и история Пскова и Псковской земли. — Вып. 59. — Псков, 2014. — С. 183—191.

21. Молочников, А. М. Смоленская артиллерия в 1609 г. / А. М. Молочников // Война и оружие. Новые материалы и исследования. — Санкт—Петербург, 2017. — Ч. 3. — С. 307—314.

22. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі. — Ф. 694. — Воп. 2. — Спр. 1228.

23. Российская национальная библиотека (далее — РНБ). — Ф. 958. — Ф. IV. — №165.

24. РНБ. — Ф. 971. — Авт. 321/2. — №19.

25. Российский государственный военно-исторический архив. — Ф. 846. — Оп. 16. — Д. 18613.

26. Рэвізія Полацкага ваяводства 1552 года / уклад. В. Варонін. — Мінск, 2011. — 271 с.

27. Ткачев, М. А. Белорусский феодальный город XIV—XVIII веков (структура и организация обороны) : дис.... д-ра ист. наук : 07.00.02 / М. А. Ткачев. — Гродно, 1985. — 556 л.

28. Янушкевич, А. Н. Ливонская война. Вильно против Москвы : 1558—1570 / А. Н. Янушкевич. — Москва : Квадрига ; Русская панорама, 2013. — 384 с.

29. Archiwum Główne Akt Dawnych (далее — AGAD). — Archiwum Radziwiłłów (далее — AR). — Dz. XXV. — Sygn. 2104.

30. AGAD. — AR. — Dz. XXV. — Sygn. 2612.

31. AGAD. — AR. — Dz. XXV. — Sygn. 2613.

32. AGAD. — AR. — Dz. XXV. — Sygn. 2614.

33. AGAD. — AR. — Dz. XXV. — Sygn. 2615/1.
34. AGAD. — AR. — Dz. XXV. — Sygn. 2615/2.
35. AGAD. — AR. — Dz. XXV. — Sygn. 2616.
36. AGAD. — AR. — Dz. XXV. — Sygn. 2617.
37. AGAD. — AR. — Dz. XXV. — Sygn. 2618/1.
38. AGAD. — AR. — Dz. XXV. — Sygn. 2618/2.
39. AGAD. — AR. — Dz. XXV. — Sygn. 2619/1.
40. AGAD. — AR. — Dz. XXV. — Sygn. 2619/2.
41. AGAD. — AR. — Dz. XXV. — Sygn. 2620.
42. AGAD. — AR. — Dz. XXV. — Sygn. 2622.
43. AGAD. — AR. — Dz. XXV. — Sygn. 2623/1.
44. AGAD. — AR. — Dz. XXV. — Sygn. 2623/2.
45. AGAD. — AR. — Dz. XXV. — Sygn. 2623/3.
46. AGAD. — AR. — Dz. XXV. — Sygn. 2624.
47. AGAD. — AR. — Dz. XXV. — Sygn. 3682.
48. AGAD. — AR. — Dz. XXV. — Sygn. 3683.
49. AGAD. — Archiwum Zamojskich. — Sygn. 3112.
50. AGAD. — F. 395. — Sygn. 251.
51. Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie : w 7 t. — Lwów, 1887—1910. — T. 4. — 1890. — XXXIII, 647 s.
52. Biblioteka Czartoryskich (далее — BCzart). — Rkps 9319.
53. BCzart. — Rkps 9327.
54. *Bobiatyński, K.* Działania armii Wasyla Piotrowicza Szeremietiewa na terenie województwa połockiego w czasie wojny Rzeczypospolitej z Moskwą w latach 1654—1655 / K. Bobiatyński // *Studia historyczno-wojskowe.* — T. 2. — Zabrze, 2008. — S. 129—143.
55. *Ferenc, M.* Radziwiłłowie wobec zagrożenia moskiewskiego w latach 1548—1558 / M. Ferenc // *Radziwiłłowie w służbie Marsa* / red. M. Nagielski, K. Zojdź. — Warszawa : DIG, 2017. — S. 33—48.
56. *Kronika polska, litewska, żmódzka i wszystkiéj Rusi Macieja Strykowski.* T. 2. — Warszawa : Gustaw Leon Glücksberg, 1846. — 572 s.
57. Kungliga Bibloteket. — MS D. — № 1473.
58. *Lesmaitis, G.* Wojsko zaciężne w Wielkim Księstwie Litewskim w końcu XV — drugiej połowie XVI wieku / G. Lesmaitis. — Warszawa : Wydawnictwo Neriton, 2013. — 204 s.
59. Lietuvos mokslių akademijos Vrublevskių biblioteka (далее — LMAVB). — F. 139. — Nr. 105.
60. LMAVB. — F. 139. — Nr. 2148.
61. LMAVB. — F. 139. — Nr. 3414.
62. Lietuvos Metrika (1494—1506) : užrašų knyga 6 / par. A. Baliulis. — Vilnius : Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2007. — 515 p.
63. Lietuvos Metrika (1518—1523) : įrašų knyga 11 / par. A. Dubonis. — Vilnius : Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 1997. — 226 p.
64. Lietuvos valstybės istorijos archyvas. — Senieji aktai. — Nr. 58.
65. *Listy króla Zygmunta Augusta do Radziwiłłów* / oprac. I. Kaniewska. — Kraków : Wydaw. Literackie, 1999. — 647 s.
66. *Opisy zamków białoruskich z inwentarzy dóbr przechowywanych w Archiwum Radziwiłłów w Archiwum Głównym Akt Dawnych* / W. Mikulski, J. Zawadzki. — Warszawa : DiG, 1999. — 88 s.

67. Sprawy wojenne króla Stefana Batorego. Dyjaryjusze, Relacyje, Listy i Akta z lat 1576—1586 / wyd. I. Polkowski. — Kraków: Druk. Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1887. — 430 s.
68. Vilniaus universiteto biblioteka. — F. 4. — Nr. 13330—13375.
69. Wojtkowiak, Z. Sprawa przyłączenia Braśława do Litwy. Przyczynek do tworzenia nowych podziałów terytorialnych w W. Ks. Litewskim / Z. Wojtkowiak // *Ars historica. Prace z dziejów Polski*. — Poznań, 1976. — S. 259—269.

M. A. Volkau. ARSENALS IN THE BELARUSIAN PART OF THE DVINA REGION IN THE 16th—17th CENTURIES

The Belarusian part of the Dvina region in the Early Modern Age should be considered as a separate theater of operations, and for determining the military potential of fortifications in this region and consider them as an integral system, the most convenient is the study of arsenals. Thus, we obtain quantitative data for comparative analysis. The main fortresses in this region were Polack and Viciebsk, the rest of the castles were significantly inferior to them in armament. During the Livonian War (1558—1582), the arsenals were significantly replenished and modernized, which allowed the GDL to maintain control over part of the region despite the loss of Polack in 1563. From the end of the 16th to the middle of the 17th century the armament of the fortresses was not replenished, which was associated with the idea of the greater importance of the field army. After the war of 1654—1667 the degradation of the arsenals of fortresses in the region is clearly visible, which was due to the lack of funds for the maintenance of fortifications and the general crisis of military affairs in the Grand Duchy of Lithuania and the Commonwealth.

Keywords: Dvina region, Grand Duchy of Lithuania, Muscovy, castles, weapons.

В. У. Галубовіч

Маёмасныя справы полацкага падваяводы Яна Лісоўскага ў 1630—1640-я гг.

Мэтай дадзенага даследавання з’яўляецца дапаўненне вядомай інфармацыі аб дзейнасці і маёмасным стане полацкага падваяводы (намесніка) Яна Лісоўскага. Аналіз гістарыяграфіі дазволіў канстатаваць недастатковую крытычнасць у адносінах да сведчанняў, пакінутых Янам Лісоўскім аб яго ролі ў падзеях лета 1633 года ў Полацку. Факты сведчаць пра тое, што Лісоўскі мог прадухіліць захоп горада маскоўскім войскам.

У другой частцы артыкула аўтар прадставіў вынікі аналізу матэрыялаў кніг запісаў дзяржаўнага архіва Вялікага Княства Літоўскага, у прыватнасці, кніг запісаў за 1630—1640 гг., якія датычацца маёмасных аперацый Яна Лісоўскага. Зроблены вывад аб мэтанакіраванай дзейнасці Лісоўскага па зборы ўладанняў менавіта на тэрыторыі Полацкага ваяводства.

Ключавыя словы: права, уладанне, маёнтак, ваявода, шляхта, Вялікае Княства Літоўскае, Рэч Паспалітая, Полацк.

Гістарыяграфічны ўступ. Так выйшла, што дзякуючы літаральна аднаму эпізоду сваёй біяграфіі полацкі падваявода Ян Лісоўскі стаў сталым персанажам не толькі на старонках даследаванняў, прысвечаных мінуламу Полацка, але і ў рознамаштабных абагульненнях па айчыннай гісторыі. З зайздроснай рэгулярнасцю складзены Лісоўскім ці ад яго імя і актыкаваны ў полацкай магістрацкай актавай кнізе 6 ліпеня 1633 г. дакумент мабілізуецца аўтарамі ідэалагізаваных (псеўданавуковых), навуковых і папулярных прац, а сціплых звестак, якія выклаў Лісоўскі з нагоды захопу і разбурэння маскоўскімі войскамі Полацка ў 1633 г., дагэтуль хапае для шматслоўных пераказаў [1, с. 326—228]. Апошнім часам дайшла справа да філалагічнай прэпарацыі знакамітай заявы полацкага падваяводы [2]. Такая «папулярнасць» Яна Лісоўскага некалі стала не апошнім штуршком для нашай цікавасці да сфрагістычных эксперыментаў полацкага падваяводы [3; 4, с. 61—84].

У беларускай гістарыяграфіі, бадай, найбольш рэалістычна паспрабаваў акрэсліць ролю Я. Лісоўскага ў падзеях Смаленскай вайны на Полаччыне Генадзь Сагановіч, які мабілізаваў максімум звестак, у тым ліку ліставанне Лісоўскага за 1633 г. [5, с. 29, 34—35, 37—38]. Г. Сагановіч слухна спрабуе

збіць хвалю ідэалагічнага ўспрымання падзей, што прывялі да спалення места ў 1633 г., але, на жаль, нічога не дадае да характарыстыкі полацкага падваяводу, кіраўніка абароны, паколькі прадстаўляе яго так, як, напэўна, апошняму хацелася б. Магчыма, гэта заўвага занадта катэгарычная, але спрабуючы апісаць ролю Лісоўскага ў падзеях 1633 г. Г. Сагановіч не дае адзнак рэальных вынікаў дзейнасці падваяводу, які быў нібыта ў справе, але ні пры чым. Між тым, хваліцца Лісоўскі асаблівых падстаў не меў і сам гэта разумеў, бо навошта ў такім выпадку апраўдвацца і шукаць вінаватых.

З часу фабрыкацыі міфа пра полацкае «паўстанне» 1633 г., аўтарам якога быў савецкі гісторык І. Лочмель (тэма развіта ў выданні 1940 г., разлічаным на «шырокае кола чытачоў Чырвонай Арміі»), выразныя негатыўныя адзнакі самога Лісоўскага як прадстаўніка ўлады адсутнічалі [6, с. 43—44], але, прынамсі, яго імя і пасада не хаваліся ды не інтэрпрэтаваліся. Пазней ад гэтай схемы паспрабавалі адарваць імя галоўнага героя, які альбо свядома ператвараўся ў нейкую нейтральную існасць, безыменную крыніцу інфармацыі, альбо з ім адбываліся нейкія неверагодныя метамарфозы. Прыкладам першага прыёму былі тэксты З. Капыскага, які проста згадваў падваяводу без імя [7, с. 180; 8, с. 57—58]. Узорам іншай тэхналогіі, якая была разлічана на непісьменнасць чытача і адначасова ілюстравала бязмежнасць махлярскіх практык, з’яўляюцца «кананічныя» абагульненні савецкіх часоў. У дадзеным выпадку гаворка ідзе пра даволі дзіўнае падваенне асобы, якое фіксуецца ў першым томе «Гісторыі Беларускай ССР» (выдадзеным у 1972 г.), дзе замест Лісоўскага ўся справа 1633 г. была прыпісана «ваяводзе і войту», прычым, на думку аўтара тэксту, гэта былі менавіта «яны» [9, с. 253]. Пры гэтым была зроблена спасылка на крыніцу, дзе пра ваяводу і войта не было і слова (тут фігуруе толькі Лісоўскі як падваявода і лантвойт) [10, с. 271—272]. Між тым ваяводай і войтам полацкім была тады адна асоба: Януш Кішка [11, с. 238, 252]. Маніпуляцыя гэта была свядомая, як і выкарыстанне выразу «польскае камандаванне» ў дачыненні арміі ВКЛ. Дарэчы, аўтар гэтай глупоты Л. Абэцэдарскі сам з’яўляўся рэдактарам зборніка (на які не спасылаўся), дзе з абдрукамі (гл. даты) быў ізноў жа перавыдадзены тэкст заявы Лісоўскага [12, с. 115—116]. Цікава, што гэта фантазія пра «ваяводу і войта» шчасліва перажыла савецкую эпоху і бескрытычна трансліруецца некаторымі беларускімі выданнямі: напр., лекцыйны курс «Гісторыі Беларусі», праўда, з пэўнай карэкцыяй, але толькі як фрагмент раздзела пра антыўніяцкія(?) хваляванні [13, с. 493].

Крыніца славы: пратэстацыя vs апраўданне. Добра вядомае з часоў хіба першай публікацыі ў 1865 г. «Оповедане его милости пана Лисовского...» па сутнасці з’яўляецца судовай заявай, якую друкавалі і выкарыстоўвалі

з рознымі мэтамі, але з салідарнай упэўненасцю ў яе праўдзівасці. Вядомы цэлы шэраг публікацый гэтай заявы [14, с. 90—91; 10, с. 271—272; 12, с. 115—116; 15, с. 451—452; 16, с. 184—185]. Па сваёй форме — гэта класічная скарга, па зместу — спроба апраўдацца перад магчымымі наступствамі: фактычна, Я. Лісоўскі і не хаваў, што не здолеў арганізаваць належным чынам абарону места. Полацк быў зруйнаваны, адзін з замкаў ледзь выстаяў, і лагічна, што генеральную адказнасць за гэта нёс падваявода, але рабіць ён гэтага не хацеў і таму апераджальным чынам прызначыў вінаватых. Сваіх апанентаў Лісоўскі абвінавачвае амаль адразу не проста ў абыхавасці ці бяздзейнасці, але ў дзяржзdraдзе: «в речи барзо вельце его королевской милости, пану нашему милостивому и всей Речи Посполитой шкодливой». Галоўны аргумент Лісоўскага гучаў так: абараняць Полацк яму не было з кім, бо ў наймітаў з павятовай харугвы на чале з Віскоўскім скончыўся на той час тэрмін кантракта. Само ж выкладанне абставін з боку Лісоўскага выглядае досыць дзіўным, паколькі падваявода і, заўважым, ротмістр свядома прадстаўляў сябе не бяздзейснай, але няздольнай і жалюгоднай ахвярай абставін: да яго асобы і ўрада «грубое поспольство» паставілася неадпаведна, без павагі і падпарадкавання «в великом тумулте и в галасах», што ён суміраваў у «незычливость противко кролеви его милости». Цікава, што сярод пагроз асабліва прынізліва прагучала прапаноў «пусціць шапку» на збор грошай «по шелегу на знесенье мене подвоеводего». Можна толькі пазаздросціць такому нахабству палачан. Але ўся гэтая гісторыя скончылася ў выніку нічым для бунтароў, у адрозненне ад большасці сведак падзей з боку падваяводы, г.зн., тагачаснага лантвойта, бургамістра і іншых, каго ці пазабівалі ці забралі ў палон маскавіты. На жаль, ніхто з даследчыкаў не спрабаваў задацца пытаннем, а ці ўвогуле не хлусіў Лісоўскі, які меў для гэтага ўсе падставы, ці не быў здольны Лісоўскі нешта дадумаць, тым больш, што справа была актыкавана пасля падзей, няхай і неўзабаве: 11 чэрвеня — «бунт» мяшчан супраць прапаноў падваяводы, 12—13 чэрвеня — захоп места, а актыкацыя скаргі — 6 ліпеня 1633 г. Ян Лісоўскі сцвярджаў, што сваю скаргу ён склаў адразу пасля пратэсту, а актыкаваў пазней з прычыны нападу маскавітаў, але гэта не азначае, што ён адразу не мог нешта дадаць на сваю карысць. Але самае дзіўнае ў гэтай гісторыі для Лісоўскага наступнае. Спробы актывізаваць падрыхтоўку адбыліся менш чым за два дні да нападу, адпаведна ўзнікае пытанне — што падваявода рабіў да гэтага часу, дзе была выведка і ці не варта было мяшчан заклікаць да ўцёкаў, ці, прынамсі, запрасіць схавацца за сценамі больш падрыхтаваных да абароны замкаў, а не да збору грошай на гарнізон у пару соцень чалавек.

Пасады як люстэрка маёмасных магчымасцей Лісоўскага. Гісторыя кар’еры чалавека амаль заўсёды карэлюецца з яго матэрыяльнымі магчымасцямі. У гэтым сэнсе вялікіх поспехаў Ян Лісоўскі не дасягнуў. Пачаўшы з вайскавай службы яшчэ пры Жыгімонце Вазе, ён атрымаў званне ротмістра (да 1622 г.), себжскага і краснагорскага капітана (1622—1624 гг.) [17, s. 228], а з 1625 г. па 1647 г. бесперапынна выконваў абавязкі полацкага падваяводы [11, s. 181]. Цікава, што да першых дзесяцігоддзяў XVII стагоддзя падваяводы ў ВКЛ называліся намеснікамі [18, s. 28—34], а змена назвы пасады адбылася, хутчэй за ўсё, пры прызначэнні менавіта Лісоўскага. Падзеі 1633 г., у выніку якіх загінуў ці трапіў у палон полацкі лантвойт Я. Храмінскі, які выконваў свае абавязкі да 12 чэрвеня, паспрыялі сумяшчэнню Лісоўскім дзвюх пасадаў: з ліпеня 1633 г. і, магчыма, на працягу некалькіх гадоў Лісоўскі таксама выконваў абавязкі лантвойта [19, с. 61]. Працяглая служба Лісоўскага, а з ліку вядомых намеснікаў і падваявод ён быў на другім месцы па часе займання ўрада [11, s. 179—184], была сведчаннем даверу да яго з боку полацкага ваяводы Януша Кішкі, але не полацкай шляхты. Полацкія абывацелі не ўпусцілі Лісоўскага ў склад павятовай эліты, больш таго, сувязей і заслуг самога падваяводы хапіла толькі на тытулярны ўрад іншага павета ВКЛ — Упіцкага. Першая згадка пра Лісоўскага як упіцкага мечніка адносіцца да 23 сакавіка 1646 г., але гэта нават не намінацыйны прывілей, копія якога па нейкіх прычынах у дзяржархіве ВКЛ не захавалася [20, s. 477]. Сама гэта намінацыя выглядае як развітальная падзяка ваяводы перад скасаваннем кантракта з Лісоўскім і прызначэннем замест яго на пачатку 1647 г. нейкага Матыса Шпака [11, s. 181].

За службу на пасадзе падваяводы Лісоўскі павінен быў атрымліваць сталы прыбытак, памер якога складана акрэсліць, але ён не быў вялікім з улікам таго, што сама «полацкая дзяржава», г. зн., утрыманне ваяводы, не належала да заможных, больш таго, ваяводства з’яўлялася сталым аб’ектам войнаў і рабаванняў. Як ваявода, так і падваявода часам былі вымушаны аплочваць з уласнай кішэні мерапрыемствы дзяржавы, галоўным чынам, абарончага характару. Так, у 1633 г. Я. Лісоўскі сведчыў, што адну з замкавых вежаў у Полацку збіраўся (!) будаваць «своим коштом» [10, с. 271]. Крыніцай такой ахвярнасці была ўласнасць (і адпаведныя прыбыткі ад яе) Лісоўскага, звесткі пра якую можна падзяліць на вядомыя і новыя.

а) *Вядомыя.* Асобным пытаннем з’яўляецца паходжанне Лісоўскага і наяўнасць у яго спадчыннай уласнасці. Як намі было папярэдне высветлена, найверагодней, на Полаччыне Лісоўскі меў дачыненне да пэўнай маёмасці яшчэ ў першых дзесяцігоддзях XVII ст. На жаль, нічога не вя-

дома пра тое, што ён атрымаў ад шлюбу з княжэўнай Марынай Друцкай-Саколенскай [4, с. 68—69].

Фільтрацыя апублікаваных крыніц і сведчанняў гістарыяграфіі дазваляе сцвярджаць пра наяўнасць у Яна Лісоўскага пэўнай маёмасці ў розных рэгіёнах Вялікага Княства Літоўскага, але яго галоўны інтарэс быў сканцэнтраваны на Полаччыне. Невыпадкова ў 1623 г. ён фігуруе як «змянін Полоцкага ваяводства» [4, с. 68]. На падставе вядомай інфармацыі можна казаць пра дачыненне Яна Лісоўскага да наступнай уласнасці:

— Ветрына ў Полацкім ваяводстве — 11 студзеня 1623 г. разам з жонкай Лісоўскай здаў у заклад дзесяць аселых службаў у ветрынскім маёнтку [4, с. 68];

— Ушачы ў Полацкім ваяводстве — у лістападзе 1640 г. маёнтка і двор Яна Лісоўскага, саўласніцай маёнтка была жонка падваяводы [10, с. 323—324];

— Забалоце ў Полацкім ваяводстве — аб'ект спрэчак паміж Лісоўскім і Аляксандрам Юзафовічам у 1642 г. [4, с. 72];

— Замошша ў Віцебскім ваяводстве — 20 сакавіка 1645 г. манарх даў Лісоўскаму дазвол на адсуджванне гэтай маёмасці ў так званых бяспраўных уладальнікаў [4, с. 72];

— Мерлішкі і Скірмантаўшчына — 1646—1647 гг. Лісоўскі з жонкай былі аб'яўлены банітамі ў выніку судовай справы з ксяндзам Рычынскім, плябанам Задароўскім адносна гэтых уладанняў [4, с. 72];

— Пляц з домам у верхнім Полацкім замку — дазвол на пабудову дома Уладзіслаў Ваза пацвердзіў 29 сакавіка 1645 г. [4, с. 68];

— Язна ў Полацкім ваяводстве — частка маёнтка належала Лісоўскаму, па сведчаннях, якія адносяцца да 1668 г. [4, с. 68];

б) *Новыя*. У нашым папярэднім даследаванні [3; 4, с. 61—84], дзе з'яўляліся асобныя старонкі жыцця і кар'еры Лісоўскага, па аб'ектыўных прычынах не знайшлося месца для даволі вялікай колькасці матэрыялаў, датычных розных іншых маёмасных аперацый полацкага падваяводы, якія дазваляюць значна пашырыць уяўленне пра маштабы яго маёмасных уладанняў і прэтэнзій. Галоўнай крыніцай гэтай інфармацыі з'яўляюцца актавыя матэрыялы з дзяржаўнага архіва — Метрыкі ВКЛ. Ніжэй прадстаўленая выбарка, складзеная на падставе аналізу шэрагу запісаў Метрыкі за 1630—1640-я гг.

25.08.1636 г. — Дазвол на адсуджванне («правам даходзіць») Лісоўскаму ў Полацкім ваяводстве маёмасці розных асоб: па беспатомна памерлым Сямёне Храшчы — маёмасць Армеі на рацэ Армейцы; па Пятры Тартакоўскім — маёмасць Тартакоўшчызна ля Уклеіны ў Сутоках; па людзях простага стану, якія бяспраўна трымалі земскую ўласнасць, Матвеі і Герасіме

(пяць службаў у Заджэ, Забойдзіне, Навумае, Кухняцове, Далозцах), Аксюце Кілесі (дзве службы ў Зарэччы), Лукашы Юрэвічы і нейкіх Кайсяёнках (у Арцейкавічах). Паколькі ўладанні падлягалі земскаму праву, Лісоўскі абавязваўся толькі да вайсковай земскай службы. Адзначаны ён быў гэтым наданнем за заслугі, якія выявіў з маладосці ў вайсковых экспедыцыях [21, арк. 712—712 адв.].

6.10.1637 г. — Цэсія (перадача правоў) ці дазвол Я. Лісоўскаму перадаць правы на ўласнасць ў Невельскім тракце каралеўскаму сакратару, полацкаму падчашаму Балтазару Дароўскаму. Знаходзячыся ў Варшаве і маючы «патрэбу», Лісоўскі фактычна прадаў свае правы на ўласнасць Еменец і пляц з дваром у Невельскім замку разам з гаспадарчай забудовай і садам «ад найменшай да найвялікшай рэчы», што аформіў дакументальна 5.10.1637 г., а на наступны дзень манарх пацвердзіў перадачу правоў на ўласнасць. З якога часу Лісоўскі валодаў гэтай ўласнасцю, не згадваецца, але атрымаў ён даніну за заслугі ад Жыгімонта Вазы [22, арк. 214 адв.—215 адв.].

6.10.1637 г. — Каўцыя ці гарантыйнае абавязацельства Яна Лісоўскага аб перадачы маёмасці Балтазару Дароўскаму. Актыкацыя адбывалася ў большай канцылярыі ВКЛ. Падваявода сведчыў, што атрымаў ад Дароўскага 2200 польскіх злотых. Новы ўласнік павінен быў уступіць у свае правы 1 лістапада 1637 г. Лісоўскі пацвярджаў, што нікому раней не перадаваў правы на ўладанне Еменец, а калі б узніклі любыя прэтэнзіі, ён мусіў сваім коштам залагодзіць справу. Акрамя таго, ён гарантаваў, што адсутная на момант заключэння здзелкі ў Варшаве яго жонка Марына Саколенская, на якую таксама распаўсюджваліся правы на ўладанні Лісоўскага, зрачэцца са сваіх правоў на бліжэйшай сесіі полацкага земскага суда. Гарантыя таксама была падпісана 5.10.1637 г. і пакетна зацверджана Уладзіславам Вазам на наступны дзень [22, арк. 215 адв.—217].

18.11.1639 г. — Дазвол на адсуджванне («правам даходзіць») Лісоўскаму ўласнасці ў Полацкім ваяводстве (Арэхаўшчызна на возеры Язна, а таксама Коламж і Акіншчызна) пасля беспатомнай смерці Івана Васілевіча Прысёлка. Паколькі ўладанні падлягалі земскаму праву, Лісоўскі абавязваўся толькі да вайсковай земскай службы «на вечны час» [23, арк. 421 адв.].

6.06.1640 г. — Дазвол на адсуджванне («правам даходзіць») Лісоўскаму часткі службаў у маёнтку Кушлікі ў Полацкім ваяводстве. Згодна з прывілеем, Тэадор Уладзіслаў Чапліцкі атрымаў правы на сем службаў у Кушліках, але высветлілася, што службаў там было больш, і Лісоўскі здабыў дазвол гэтыя службы адсудзіць і трымаць на дажыўотным праве. Меў пратэцыю «Паноў-рады» і заслугі [23, арк. 536].

22.06.1640 г. — Дазвол на адсуджванне («правам даходзіць») маёмасці Забалоцце ў Полацкім ваяводстве. Лісоўскі атрымаў права адсуджваць у няслушнага ўладальніка Мікалая Катоўскага маёмасць Забалоцце і трымаць яе на дажывотным праве пры ўмове выплаты на вайсковы апарат. Меў пратэкцыю «Паноў-рады» і спасылку на свае «адважныя заслугі» [23, арк. 549 адв.].

Дадаткова 11 верасня 1641 г. Лісоўскі атрымаў у справе Забалоцця пастанову аб пакаранні, так званую *contumatio*, на Мікалая Катавіцкага (Катоўскага?), які завалодаў уласнасцю «без адпаведнай працэдуры (права) па смерці свайго бацькі» [24, арк. 46—47].

Аднак Лісоўскі сутыкнуўся з праблемамі рэалізацыі атрыманага дазволу, паколькі не здолеў з’явіцца на вызначаны тэрмін пасяджэння Асэсарскага суда, які быў прызначаны ў Варшаве на 12 сакавіка 1642 г. У выніку дзедзічны ўласнік Забалоцця Аляксандр Юзафовіч, відавочна, здолеў адвесці прэтэнзіі полацкага падваяводы [25, арк. 65—66 адв.].

22.10.1644 г. — Дазвол на адсуджванне («правам даходзіць») у Полацкім ваяводстве маёмасці шэрагу асоб, якія не здолелі скасаваць інфаміі (пазбаўлення годнасці): уладанні Яна Баляслава Касарэўскага (Замшаны, Бельчыцы, дом у полацкім месце і агарод (сад) у ніжнім замку) і ўладанні Крышпіна і Хрызастома Свядскіх (Парэчча). Лісоўскі атрымаў права на іх маёмасць Забалоцце на дажывотным вечным праве. Меў пратэкцыю «Паноў-рады» і адзнаку пра заслугі перад манархам і Рэччу Паспалітай у вайсковых экспедыцыях [26, арк. 638—639].

23.03.1646 г. — Пацвярджэнне (кансэнс) ліста полацкага ваяводы з распадаржэннем аб вылучэнні трох службаў у вёсцы Язна ў Полацкім ваяводстве і млына пад верхнім Полацкім замкам Я. Лісоўскаму [27, арк. 40 адв.—41]. Я. Кішка зракаўся ад пералічанага і перадаваў падваяводзе на ўмовах пажыццёвага карыстання. Манарх агаварыў толькі неабходнасць абавязковай выплаты на так званы «вайсковы апарат». Перадачу належала юрыдычна аформіць у любой судовай установе. Асобнае пытанне: ці зрабіў гэта Лісоўскі. Справа гэта магла мець складанасці ў рэалізацыі ў сувязі з тым, што яшчэ 23.06.1644 г. полацкую дзяржаву (эканомію) манарх дазволіў ваяводзе здаць у арэнду [26, арк. 569 адв.—570]. Дарэчы, менавіта ў гэтым дакуменце (23.03.1646 г.) Лісоўскі ўпершыню згадваецца як упіцкі мечнік.

28.03.1646 г. — Дазвол на адсуджванне («правам даходзіць») шэрагу ўладанняў у Полацкім ваяводстве пасля смерці шляхетнага Лукаша Загорскага. Гаворка ішла пра маёмасць на Ісцюі: Казлова, Няфёдава, Клюкіна, Пятрова, Іванкава, Матысава, Топарава і Нядзведкі. Меў адзнаку пра заслугі перад манархам і Рэччу Паспалітай у вайсковых экспедыцыях [27, арк. 24 адв.—25].

26.03.1646 г. — Дазвол на адсуджванне («правам даходзіць») ленных уладанняў у Віцебскім ваяводстве (Зеровічы, Скавародзіна, Маскеўшчызна, Юзвіна, Кандратаўшчызна і Мураўніца) у няслушных уладальнікаў Косаваў—Касцяў (Астафея, Льва, Юрыя, Канстанціна, Аляксандра, Фёдара і Крыштапа). У выпадку доказу бяспраўнага трымання зямель Лісоўскі атрымліваў іх на ленным праве [27, арк. 41—41 адв.].

Прыведзеныя дадзеныя далёка не вычэрпваюць крынічны патэнцыял дзяржархіва ВКЛ. Дадатковыя звесткі пра ўласнасць Я. Лісоўскага можа даць таксама вывучэнне кніг судовых спраў Метрыкі. Прыкладам можа быць зафіксаваная 28 верасня 1644 г. заява на полацкага падваяводу ад імя Антонія Гарноўскага па справе аб непадпарадкаванні пры канфіскацыі «отправы» памерам 200 коп грошаў літоўскіх на маёнтку Барсукі, які належаў Лісоўскаму [28, арк. 247—247 адв.].

Высновы. Татальны давер да гістарычных крыніц, тым больш, створаных афіцыйнымі службовымі асобамі з мэтай самаапраўдання, нельга не назваць, па меншай меры, наіўным. Апублікаваны ў 1865 г. эмацыйны тэкст Лісоўскага дагэтуль успрымаецца большасцю даследчыкаў як вартая даверу крыніца, а сам падваявода, адпаведна, як здольны да аб'ектыўнасці чалавек. Вядома, можна сказаць, што няма падставаў сумнявацца ў яго праўдзівасці, але нічога не пацвярджае няслушнасць сумнення ў шчырасці падваяводы.

Па сваім маёмасным стане Ян Лісоўскі належаў да ліку сярэднезаможнай шляхты. Частка яго маёмасці была вайскавай выслугай, іншае, хутчэй за ўсё, спадчына і набытак ад шлюбу. Наяўнасць мінімум дзесяці аселях службаў (адзінак падаткаабкладання) на 1623 г., напэўна, не апошніх, якія Лісоўскі здаваў у арэнду, сведчыць пра даволі сур'ёзны адрыў ад масы шляхецкай беднаты. У 1633 г. падваявода сапраўды меў за што арганізоўваць абарону Полацка, але гэтага не зрабіў. Як вынікае з прадстаўленых звестак, нават страта ўласнасці на Невельшчыне (восень 1632 г.) не прастымулявала Лісоўскага да больш хуткіх дзеянняў.

Полацкі падваявода Лісоўскі пасля вайны не толькі застаўся на сваёй пасадзе, але і максімальна імкнуўся забяспечыць свой дабрабыт. Не маючы сапраўды вялікіх спадчынных уладанняў, ён карыстаўся звычайным для таго і нашага часу шляхам акумуляцыі той уласнасці, правы на якую кантралявала дзяржава. Урадніку такога ўзроўню, як Лісоўскі, гэта было зрабіць лягчэй, тым больш, што яму, як відаць з каралеўскіх прывілеяў, аказвалі падтрымку неакрэсленыя «Паны-рада», а хутчэй за ўсё, персанальна Януш Кішка. Даволі паказальна, што ў 1630—1640-я гг. Лісоўскі, упіцкі мечнік (!), намагаўся збіраць маёмасць пераважна на Полаччыне, дзе ў выніку правёў апошнія гады жыцця.

Як відаць па прыведзеных дакументах, на дзесяцігадовы перыяд перад выхадам Лісоўскага «на адпачынак» выпадае максімум каралеўскіх дазваляў на розныя юрыдычныя працэдуры, звязаныя з маёмасцю, што праўда, далёка не ўсе яны былі рэалізаваныя.

Літаратура і крыніцы

1. Родэвальд, Ш. «Пра Полацкую Венецыю». Калектыўныя дзеянні сацыяльных груп горада паміж Усходняй і Цэнтральнай Еўропай (Сярэднявечча, ранні Новы час, XIX ст. — да 1914 г.) / Ш. Родэвальд. — Мінск, 2020. — 632 с.
2. Вардомацкі, Л. М. «Протестация Яна Лисовского» как отражение языка жителей Полоцка начала XVII века / Л. М. Вардомацкий // Ученые записки УО «ВГУ имени П. М. Машерова». — Т. 33, № 1. — 2021. — С. 129—135.
3. Галубовіч, В. Праблема родавага герба на пячатках Яна Лісоўскага, полацкага падваяводы (1625—1646) / В. Галубовіч // Сфрагістычны щорнік. — Выпуск IV. — Київ : НАН Украіны, Інститут україньскої археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського ; Інститут спеціальних історичних дисциплін Музею Шереметьевых, 2013. — С. 495—511.
4. Галубовіч, В. У. Miscellanea historica polocensia = Даследаванні па гісторыі Полаччыны XII—XVII стст. / В. У. Галубовіч. — Гродна : ГДАУ, 2014. — 224 с.
5. Сагановіч, Г. Вайна на полацка-віцебскім рубяжы ў 1632—1633 гг. і «паўстанне» ў Полацку / Г. Сагановіч // Беларускі гістарычны агляд. — Т. 18. Сш. 1—2 (34—35). — 2011. — С. 21—41.
6. Лочмель И. Ф. Очерк истории борьбы белорусского народа против польских панов / И. Ф. Лочмель. — Москва : Военное издательство НКО СССР, 1940. — 163 с.
7. Копыцкий З. Ю. Социально-политическое развитие городов Белоруссии в XVI — первой половине XVII в. / З. Ю. Копыцкий. — Минск : Наука и техника, 1985. — 192 с.
8. Полоцк: ист. очерк. — Минск : Наука и техника, 1987. — 320 с.
9. Гісторыя Беларускай ССР. У пяці тамах. — Мінск : Навука і тэхніка, 1972. — Том 1. — 632 с.
10. Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси, издаваемый при управлении Виленского учебного округа. — Т. 1. — Вильна : Печатня Губернского Правления, 1867. — 409+X с.
11. Urzędnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV—XVIII wieku : spisy. — T. V. Ziemia Połocka i województwo Połockie XIV—XVIII wiek / pod red. Henryka Lulewicza. — Warszawa : IH PAN, 2018. — 306 s.
12. Русско-белорусские связи. Сборник документов (1570—1667 гг.). — Минск : Высшая школа, 1963. — 536 с.
13. Гісторыя Беларусі : у 2 ч. Ч. 1. Са старажытных часоў да кан. XVIII ст. : курс лекцый / І. П. Крэнь, І. І. Коўкель, С. В. Марозава [і інш.]. — Мінск : РІВШ БДУ, 2000. — 656 с.
14. Акты, относящиеся к истории южной и западной России. — Т. 2. — 1599—1637. — СПб. : Тип. Эдуарда Праца, 1865. — 312 с.
15. Белоруссия в эпоху феодализма. — Т. 1 : С древнейших времен до середины XVII века. — Минск: Издательство АН БССР, 1959. — 516 с.

16. Памяць: гіст.-дакум. хроніка Полацка. — Мінск : БелЭн, 2002. — 912 с.
17. Urzędnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV—XVIII wieku : spisy. — T. IV. Ziemia smoleńska i województwo smoleńskie XIV—XVIII wiek / pod red. Andrzeja Rachuby. — Warszawa : «DiG», 2003. — 412 s.
18. Chonik, Z. Urząd podwojewódzkiego w Wielkiem Księstwie Litewskiem. Studium historyczne / Z. Chonik. — Wilno : «Kraj» Spółka Drukarska, 1935. — 39 s.
19. Макараў, М. Дз. Месцякі ўлады Полацка (1580—1772 гг.) : арганізацыя, персанальны склад / М. Дз. Макараў. — Смаленск : Інбелкульт, 2014. — 198 с.
20. Urzędnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV—XVIII wieku : spisy. — T. II. Województwo Trockie XIV—XVIII wiek / pod red. Andrzeja Rachuby. — Warszawa : Wydawnictwo DiG, 2009. — 688 s.
21. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі (НГАБ). — Ф. КМФ-18. — В. 1. — Спр. 111.
22. НГАБ. — Ф. КМФ-18. — В. 1. — Спр. 107.
23. НГАБ. — Ф. КМФ-18. — В. 1. — Спр. 113.
24. НГАБ. — Ф. КМФ-18. — В. 1. — Спр. 321.
25. НГАБ. — Ф. КМФ-18. — В. 1. — Спр. 117.
26. НГАБ. — Ф. КМФ-18. — В. 1. — Спр. 114.
27. НГАБ. — Ф. КМФ-18. — В. 1. — Спр. 121.
28. НГАБ. — Ф. КМФ-18. — В. 1. — Спр. 322.

V. U. Golubovich. PROPERTY AFFAIRS OF POLOTSK VICEGERENT JAN LISOVSKY IN 1630s—1640s

The purpose of the study is to supplement the known information about the activities and property status of Polotsk vicegerent Jan Lisovski. The analysis of historiography allowed us to state the lack of criticism regarding the evidence left by Jan Lisovski about his role in the events of the summer, 1633 in Polotsk. The facts show that Lisovsky could have prevented the capture of the city by Moscow army.

In the second part of the article, the author presented the results of the analysis of the record books materials in the State Archive of the Grand Duchy of Lithuania, in particular the record books 1630-1640, concerning Jan Lisovski property transactions. The conclusion is made about Lisovsky purposeful activity to collect possessions on the territory of Polotsk province.

Keywords: law, possession, estate, governor of province, gentry, Grand Duchy of Lithuania, Polish-Lithuanian Commonwealth, Polotsk.

В. В. Гліннік

«Археалагічная» рэстаўрацыя полацкага Сафійскага сабора (1912—1914 гг.)

Аднаўленчыя работы, праведзеныя у 1912—1914 гг. на полацкім Сафійскім саборы, належыць разглядаць у кантэксце станаўлення новай «археалагічнай» тэорыі рэстаўрацыі, якая фармавалася ў першыя дзесяцігоддзі XX ст. Дасканала выкананая рэстаўрацыя сабора сталася мажлівай у выніку намаганняў палачан, якія правялі доўгую падрыхтоўчую работу і разгарнулі плённую дыскусію ў тагачасным друку аб мэтах, задачах і ходзе рэстаўрацыйных работ. Высокі навуковы ўзровень даследаванняў і рамонтна-аднаўленчых работ быў забяспечаны ўдзелам найлепшых прадстаўнікоў расійскай «археалагічнай» школы рэстаўрацыі — археолагаў і архітэктараў Суслава, Пакрышкіна, Шчароцкага, Суханава, а таксама інжынерна-тэхнічнага персаналу. Дзякуючы намаганням гэтых людзей Сафійскі сабор быў захаваны не толькі як археалагічны помнік, але як выдатны твор познебарокавай архітэктуры.

Ключавыя словы: Сафійскі сабор у Полацку, рэстаўрацыя полацкага Сафійскага сабора, П. П. Пакрышкін, В. В. Суслau, І. П. Суханаў.

Пасля таго як у 1839 г. у полацкім Сафійскім саборы адбыўся ўрачысты акт скасавання царкоўнай Уніі, саборны будынак перайшоў у праваслаўнае ведамства. У наступным годзе Сафія губляе статус архікатэдральнага сабора і становіцца прыхадской царквой пры Полацкай духоўнай семінарыі. Пасля пераводу Полацкай духоўнай семінарыі ў Віцебск у 1856 г. святыня пазбаўляецца прыходу і прыпісваецца да гарадскога Мікалаеўскага сабора. У прыпісной царкве сталага богаслужэння ўжо не праводзіцца, службы ладзяцца хіба некалькі разоў на год [3, с. 36]. Змены адміністрацыйнага статусу прыводзяць да змяншэння скарбовых сродкаў, якія вылучаліся на ўтрыманне будынка ў добрым тэхнічным стане. Тым не меней, да канца стагоддзя Сафія два разы рамантавалася.

Першы «праваслаўны» рамонт адбыўся ў 1846—1851 гг. У архіўных дакументах рамонтныя работы гэтага часу характарызуюцца як «исправление». Работы выконваліся пад наглядам епархіяльнага архітэктара А. Порта. Апроч утылітарнага рамонту, праграма работ прадугледжвала ачышчэнне сабора ад уніяцкіх дэталей у архітэктуры і дэкарацыі. У выніку

былі знішчаны барокавыя дэкаратыўныя скульптуры і стукавы барэльеф над галоўным уваходам. Першапачаткова стромыя дахі цэнтральнага нефа і алтарнае часткі былі абніжаны амаль у тры разы, пры гэтым перароблены дэталі фронтонаў. Цагляная падлога заменена на дошкавую.

На момант выканання рамонтных работ ані епархіяльны архітэктар, ані падрадчык К. Гранат не ўсведамлялі вартасці барокавай архітэктуры і не ставілі задачаў захавання аўтэнтчных дэталей і элементаў XVIII ст. Працытуем перапіску з будаўнічай справы: «При понижении высоты крыши сделалось необходимым сделать окно в фронтон», «фонарик над алтарной крышей [ранее] (В. Г.) был искусно устроен с просветами. Вместо сего, по указанию Архитектора, подрядчик устроил фонарь без просветов, и устроил не потому, чтобы он был пропущен по смете <...>, но потому, что при съёмке старой крыши с алтаря, плотники сломали прежний фонарь», «дверь, прежде бывшую раскрашенную в виде фальшивого окна, при работах на чердаке Собора плотники, употребляя для примосток, испортили и изломали, а посему и должен был подрядчик устроить новую», «полуокно в щите фронтона устроено подрядчиком вместо бывшего без наствеления такового ж изломаного плотниками» [12, л. 33—38 об.].

Гэткія «исправления» дзіўным чынам спрычыніліся да ўсведамлення эстэтычных вартасцяў барокавае Сафіі. У 1851 г. натхнённы ўдзелам у асвячэнні адрамантаванай святыні настаўнік полацкай семінарыі Ксенафонт Гаворын (Гаворскі) напісаў тэкст, у якім называе барокавую архітэктуру сабора «величественно-изящной» і сцвярджае, што «все внутренние и внешние части сего храма, от самых колоссальных размеров до мельчайших украшений гармонируют с целым удивительным образом, так, что все носит печать гениального художника» [11, л. 1—7 об.].

Наступнае «ремонтное исправление» адбываецца ў 1876—1881 гг., калі Сафія ўжо страціла статус сабора, пазбавілася свайго прыходу і стала звычайнай прыпісной царквой і паступова разбуралася. У лісце да Сінода ад 1877 г. полацкі епіскап Віктарын аргументуе патрэбу ў фінансаванні рамонтных работ двума прычынамі. Па-першае, Сафія «представляет собой глубокой древности памятник православия», па-другое, «в этом храме <...> униатские иерархи и множество духовенства... подписали акт о соединении их и паств <....> с православной церковью» [13, л. 1—2]. Усведамленне праваслаўным духавенствам гістарычнай вартасці Сафіі спрычынілася да патрабавання Сінода гэтым разам «произвести надлежащие по собору исправления без всякого изменения прежнего, как наружного, так и внутреннего вида его» [13, л. 3].

Акурат у гэтыя самыя гады архітэктура Сафійскага сабора пачынае вабіць гісторыкаў полацкай мінуўшчыны. Цягам наступных двух

дзесяцігоддзяў выходзяць грунтоўныя публікацыі А. М. Семянтоўскага (1878), Д. М. Струкава (1884), А. П. Сапунова (1888), П. Н. Бацюшкава (1890), А. М. Паўлінава (1893, 1896), К. М. Быкоўскага (1893), В. Я. Данілевіча (1896), у якіх разглядаюцца розныя аспекты будаўнічай гісторыі Сафійскага сабора. Гэтыя публікацыі абудзілі цікавасць да археалагічнага даследвання ацалелых частак сабора XI стагоддзя.

Пра існаванне ў мурах познебарокавай Сафії фрагментаў сабора XI ст. упершыню ўзгадвае ў 1824 г. Іван Грыгаровіч. У рукапісе «Беларуская іерархія» археограф піша, што ад старажытных пабудов «засталася адна толькі сцяна, з якой адметным спосабам злучана гэта царква» [2, с. 95—96]. Мажлівасць назіраць фрагменты XI ст. паўстала падчас грунтоўных рамонтных работ, якія праводзіліся ў 1847—1851 гг. У апошні дзень 1848 года Камітэт па выпраўленні сабора звярнуўся з рапартам да вышэйшых інстанцый, з якога вынікала, што «при устройстве тротуара вокруг Собора и утрамбовке земли вокруг Собора обнажились с северной стороны стены и фундаменты неоштукатуренные в аршин высотой» [9, арк. 16]. Камітэт пытаўся дазволу патынкаваць мury, што і было дазволена імператарскім ўказам, які з'явіўся на пачатку сакавіка 1850 г. На адкрытыя фрагменты старадаўніх муrow звярнуў увагу Гаворскі, які ў 1851 г., што «вопреки обычаю восточной церкви, храм сей алтарем обращен на север, и построен на том же самом месте, где искони была православная кафедральная церковь, так, что восточная часть стены сей церкви вошла в состав настоящей, которую можно отличить по особенным древним кирпичам» [11, л. 1—7 об.].

У 1893 г. на IX археалагічным з'ездзе ў Вільні А. М. Паўлінаў зрабіў даклад аб старадаўніх мурах, якія часткова ўвайшлі ў сцены існага Сафійскага сабора. Д. М. Струкаў, будучы ў Полацку ў 1897 г., таксама абследаў руіны ў падвале і занатаваў у дзённіку: «Софийский собор, имеющий наружный вид обширного костела, построенного в 17 веке на остатках древнего здания Софийского собора, что можно видеть в подвальном этаже здания» [7, л. 16 об.].

Актывізацыя гістарычных даследаванняў полацкага мінулага і развіццё археалогіі прывялі на пачатку XX ст. да росту цікавасці мясцовага грамадства да лёсу Сафійскага сабора. У 1901 годзе ў Полацку створаны археалагічны гурток, які ставіў сабе за мэту вывучэнне тутэйшай старажытнасці. Неўзабаве энтузіясты-краязнаўцы не толькі возьмуць чынны ўдзел у рабоце будаўнічага камітэта па рамонту сабора, але распачнуць надзвычай цікавую дыскусію аб магчымых падыходах да рэстаўрацыі Сафійскага сабора. Усведамленне полацкім грамадствам археалагічнай вартасці святыні забяспечыць вельмі высокі навуковы ўзровень рэстаўрацыйных работ, падрыхтоўка да якіх пачалася ў 1907 г.

12 жніўня 1907 г. епархіяльны архітэктар В. Ф. Коршыкаў агледзеў будынак сабора і склаў спіс патрэбных рамонтных работ. Праграма работ на гэтым этапе не прадугледжвала ніякіх навуковых даследаванняў і не тычылася фрагментаў XI ст.

На пачатку 1909 г., разглядаючы запыт полацкага епіскапа ад 1908 г., прадстаўнікі Тэхна-будаўнічага камітэта пры Сінодзе звярнуліся ў Імператарскую Археалагічную камісію (ІАК) па ўзгадненне. У чэрвені 1909 г. на падставе заключэння акадэміка П. П. Пакрышкіна ІАК дазволіла рамонт, але пры ўмове выканання навуковых даследаванняў. Камісія раіла асабліва ўважліва аднесціся да рамонту старадаўніх частак сцен:

«1. При исправлении пола отнюдь не должны быть разрушены или изменены в чем-либо остатки первоначальных столбов и стен XI—XII веков, сохраняющиеся доселе под нынешним деревянным полом.

2. При отбивке наружной и внутренней штукатурки трех восточных алтарных полукружий, почти целиком сохранившихся с XI—XII столетий, а также и на западной стене храма, отчасти сохранившейся с XI—XII столетий, должна иметься в виду возможность открытия первоначальной стеной росписи (снаружи может оказаться стенопись в плоских декоративных нишах), и посему самая отбивка должна производиться с особенной осторожностью.

3. Прежде чем будет приступлено к отбивке штукатурных карнизов во всем храме и украшений внутри и снаружи, с них должны быть исполнены точные шаблоны для верного воспроизведения их при ремонте.

4. Малый иконостас должен быть сохранен без изменения.

5. Железный крест со сгоревшего верха колокольни должен быть исправлен в прежнем виде и поставлен на прежнее место.

6. Должны быть представлены в Комиссию на рассмотрение проекты внутренней раскраски храма и новых киотов к большому иконостасу» [14, л. 10].

Цягам 1910—1911 гг. сярод неабыякавых палачан — выпускнікоў Кадэцкага корпуса — і гараджан разгарнулася дыскусія аб канцэпцыі рэстаўрацыі Сафійскага сабора. Спрэчкі ішлі спаміж адэптамі радыкальных цэласных, стылістычных рэстаўрацый і прыхільнікамі памяркоўных кансервацыйных, захаваўчых падыходаў. Першыя (генерал-лейтэнант Н. Н. Кайгародаў) выступалі «за полную реставрацию древней Софии в византийском стиле «с 7 верхами»». Другія (сябар Будаўнічага камітэта па рамонце сабора, выкладчык Кадэцкага корпуса І. І. Далгоў) выступалі «за капитальный ремонт современного храма, построенного в изящном западном стиле». Як можна даведацца з некралога, Далгоў, які памёр у кастрычніку 1911 г., «стоял за сохранение современной Софии и был

решительно против первого проекта. Он почитал за совершенную утопию самую мысль о реконструкции прежней Софии, вследствие утраты старых ее планов и крайней скудости исторических известий о ней. Однако исследование старой кладки собора академиком Покрышкиным, открытие генерал-лейтенантом Кайгородовым древнего орнамента в основании одной древней колонны прежнего храма, а главное: весьма большой район распространения древней кладки во все стороны подземелья, привели, по-видимому, генерал-лейтенанта Кайгородова и Ивана Ивановича Долгова к примирению на том, что необходимо возбудить новое ходатайство об устройстве особой подземной Софии или в виде церковной крипты, или, по меньшей мере, в виде часовни, с отражением сохранившейся кладки древних колонн и стен» [5, с. 9].

Да мясцовай дыскусіі далучыліся агульнадзяржаўныя медыя. Санкт-Пецярбургскі часопіс «Старые годы» — «штомесячнік для аматараў мастацтва і даўніны» — у верасні 1912 г. паведамляў, што «прекрасный Софийский собор в Полоцке, чрезвычайно характерный образец западной постройки иезуитского барокко, приспособленный потом для православного храма, ремонтируется на сумму <...> ассигнуемую Св. Синодом. Собор сейчас в таком печальном состоянии, что этой суммы хватит, вероятно, только на самый необходимый ремонт <...> Отчасти поэтому можно надеяться, что детали останутся неприкосновенными и общий архитектурный облик не будет изменен «согласно православному характеру», на что, как известно, большая мода среди православного духовенства в Западном крае» [10, с. 148]. А ў студзені 1913 г. член Таварыства архітэктараў-мастакоў Санкт-Пецярбурга Георгій Лукомскі ў тым самым часопісе пісаў, што «о восстановлении древнейшего Софийского православного храма нечего и думать, тем более, что от него осталось лишь основание да цоколь. Архитектура <...> нынешней церкви <...> тоже очень оригинальна и ценна» [6, с. 53].

Выдзяленне скарбовых сродкаў на рамонт Сафіі зацягнулася амаль на два гады. У кастрычніку 1911 г. быў заключаны папярэдні дагавор з падрадчыкам В. Е. Крastoўскім, але зацвярджэнне дамовы Сінодам адбылося хіба 1 чэрвеня 1912 г., таму частка запланаваных на летні перыяд будаўнічых работ перанеслася на 1913 г.

У жніўні 1912 г. «Витебский вестник» гэтак асвятляў ход работ: «Все делается прочно и основательно. Новая кладка и вставка кирпича вместо старого делается на цементе, а штукатурка производится известью в смеси с цементом и без алебаstra, что, как говорят, очень практично. Будем надеяться, что ремонт будет исполнен вполне хорошо, ибо в комитете по ремонту собора, кроме других членов, отдающих всю душу этому

делу, принимают участие два инженера: Г. Г. Потоцкий и Бах, и ремонт производится по их указаниям» [4].

У маі 1913 г. сабор аглядаў запрошаны полацкім будаўнічым камітэтам дзейсны член Імператарскага археалагічнага таварыства акадэмік-архітэктар В. В. Суслаў. «Витебский вестник» пісаў са слоў вядомага археолага, што «производившимся ремонтом не повреждены части древнего храма, имеющие археологическую ценность, и даны указания для подробнейших промеров древнего храма в подполье, в стенах, в фундаментах, по составлению чертежей и описаний и фотографированию наиболее интересных мест. Заслуживает быть отмеченным также и решение отбить штукатурку стен внутри храма, обнажив интересную древнюю кладку и прикрыть ее толстым стеклом, чтобы можно было обозреть археологическую редкость, какую представляет собой эта кладка» [1].

Пры ўдзеле Суслава прадстаўнікі Полацкай духоўнай кансісторыі і будаўнічага камітэта 10 мая склалі акт з пералікам дадатковых работ, выкананне якіх неабходна для захавання сабора як археалагічнага помніка. Сярод іншага азначалася неабходнасць:

«— Сделать обмеры древних стен и столбов ниже существующего пола и сделать дополнительные разведки пола и древнего фундамента.

— Где заложены древние наружные ниши позднейшей кладкой, эту последнюю выбрать, если она не в перевязь.

— Для осмотра части старого древнего храма и декоративных стенописей, находящихся под полом, устроить в полу люк и деревянную лестницу.

— Разыскать под современной штукатуркой внутри собора наиболее сохранившиеся части древней кладки и покрыть ее зеркальным стеклом для обозрения.

— При дальнейшем продолжении работ вновь обнаруженные древние части зарисовать, обмерить и описать, а более важнейшие сфотографировать.

— Не преследуя восстановления главных древних форм храма, где окажется возможным удалить поздние накладки и заделки» [14, л.105].

Двойчы — 19 ліпеня і 10 жніўня — Полацк наведваў акадэмік П. П. Пакрышкін, які ў сваім дзённіку занатаваў «Внутри импозантно! Особенно при вечернем освещении» [8, л. 52].

На падставе справаздачы П. П. Пакрышкіна 20 жніўня ІАК пацвердзіла неабходнасць выканання дадатковых работ і дадала наступныя ўмовы: «Чтобы неотлучное наблюдение за работами было поручено рекомендованному Комиссией специалисту» і «чтобы отбивка штукатурки внутри на стенах великокняжеской эпохи и снаружи в зеркалах декоративных

ниш той же эпохи, а также исправление икон были поручены кому либо из специалистов по древней стенописи и иконописи» [14, л.99].

Нагляд за ходам работ на месцы ІАК даручыла інжынеру-архітэктару І. П. Суханаву. У лісце да яго Пакрышкін пісаў: «Ваша задача не только техническая, художественная, но главным образом научная. На Вас возлагается архитектурное исследование. Требуется точнейшие, педантичные чертежи уцелевших фрагментов XII в.» [8, л.46].

Цягам будаўнічых сезонаў 1913—1914 гг. рамонтна-рэстаўрацыйныя работы былі завершаны і 17 кастрычніка 1914 г. Сафійскі сабор быў урачыста асвечаны.

Літаратура і крыніцы

1. Витебский вестник.— 18 мая.— 1913 г.— № 110.
2. *Грыгаровіч, І. М.* Беларуская іерархія / І. М. Грыгаровіч. — Мінск : БелЭн, 1992. — 100 с.
3. *Дэйніс, І. П.* Полацкая даўніна / І. П. Дэйніс.— Мінск, Медісонт 2007.— 328 с.
4. *Кий.* Постановка крестов на полоцком Софийском соборе // Витебский вестник. — 25 августа 1912 г.
5. *Леонардов, Д. С.* Памяти действительного члена Витебской Ученой Архивной Комиссии Ивана Ивановича Долгова, умершего 5 октября 1911 г. в г. Полоцке / Д. С. Леонардов // Полоцко-Витебская старина. Кн. 1. — Витебск, 1916.
6. *Лукомский, Г.* Материалы по истории вандализма в России. III / Г. Лукомский // Старые годы.— СПб., январь, 1913. — 74 с
7. НА ИИМК РАН, ф. 1, д. № 121, 1897 г., л. 16 об.
8. НА ИИМК РАН, ф. 21, № 447. Д. № 447.
9. НГАБ. Ф. 2763, воп.1, спр. 4, арк. 16.
10. *Р[остиславо]в. А.* Вести за июнь—август / Р[остиславо]в А. // Старые годы.— СПб., июль—сентябрь, 1912. — 178 с.
11. РГИА. Ф. 1661, оп. 1, д. 273. Л. 1—7 об.
12. РГИА. Ф. 796, оп. 126, д. 1607, л. 33—38 об.
13. РГИА. Ф. 796, оп. 159, д. 773.
14. РГИА. Ф. 799, оп. 26, д. 157.

Л. Р. Калбека

Актавыя пячаткі полацкіх князёў (па археалагічных даных)¹

Артыкул прысвечаны абагульненню даных аб пячатках, якія выкарыстоўваліся прадстаўнікамі полацкай княжацкай дынастыі. Першая з іх належала полацкаму князю Ізяславу і адлюстроўвае раннюю сфрагістычную традыцыю. Астатнія былы маюць больш складаны і дасканалы выгляд. Другая пячатка належала княгіні Саф'іі, трэцяя — яе сыну Васільку Святаславічу. З асобай дачкі Саф'іі — Еўфрасінні Полацкай — звязана выкарыстанне пячатак трох тыпаў, якія адпавядаюць традыцыям княжацкіх бул, але адлюстроўваюць статус Еўфрасінні як ігуменні Спасакага манастыра.

Ключавыя словы: *актавыя пячаткі, полацкія князі, Полацк, сфрагістыка.*

Уводзіны. У канцы X ст. з Візантыі на Русь прыйшла традыцыя выкарыстання віслых свінцовых пячатак (бул, маліўдавулаў) [2, с. 35; 14, с. 14]. Яны надавалі дакументам юрыдычную сілу, сведчылі аб іх сапраўднасці, пазначалі асобу свайго ўладальніка і яго статус. Замацаванне дакумента актавай пячаткай выглядала наступным чынам. У аркушы пергамену загадзя рабілася адтуліна для падвешвання булы. Свінцовая нарыхтоўка, якая ўяўляла сабой дыск са скразной адтулінай, мацавалася да ніжняй часткі дакумента з дапамогай шнура. З дапамогай булатырыя — спецыяльнай прылады ў выглядзе абцугоў з матрыцамі — нарыхтоўка сціскалася. Скразная адтуліна (канал) пры гэтым таксама сціскалася, што надзейна замацоўвала шнур. Матрыцы пакідалі з двух бакоў нарыхтоўкі выявы. Так нарыхтоўка ператваралася ў пячатку [2, с. 13].

Актавыя пячаткі адрозніваюцца паволе выяў і надпісаў, якія ўказваюць на іх уладальнікаў. Выгляд бул падпарадкоўваецца пэўным традыцыям. Так, асабліваасцю княжацкіх віслых пячатак, за некаторымі выключэннямі, з'яўляецца наяўнасць выявы святога — нябеснага апекуна ўладальніка пячаткі [2, с. 41]. Распрацаваная даследчыкамі М. П. Ліхачовым,

¹ Работа выкана ў межах Дзяржаўнай праграмы навуковых даследаванняў «Грамадства і гуманітарная бяспека беларускай дзяржавы» на 2021—2025 гг. (падпраграма «Гісторыя», заданне «Археалагічная спадчына як фактар забеспячэння гуманітарнай бяспекі беларускага грамадства», праект «Гаспадарка, культурныя традыцыі і насельніцтва Полацка і Полацкага Падзвіння ў эпоху станаўлення і развіцця гістарычных форм беларускай дзяржаўнасці ў IX — XVIII стст.», нумар дзяржаўнай рэгістрацыі 20211489 ад 21.05.2021).

В. Л. Яніным, С. В. Бялецкім методыка дазваляе дастаткова ўпэўнена атрыбутаваць булы пры ўмове іх добрай захаванасці. Калі факт выяўлення віслай пячаткі ўказвае на першапачатковую наяўнасць дакумента, да якога яна была прымацавана і які не захаваўся, то знаходка княжацкай пячаткі сведчыць аб палітычных сувязях паміж усходнеславянскімі землямі, што рэалізоўваліся праз ліставанне князёў. Гэта дазваляе вызначыць геаграфію дыпламатычных стасункаў.

Мэтай артыкула з'яўляецца абагульненне даных аб пячатках, якія выкарыстоўваліся прадстаўнікамі полацкай княжацкай дынастыі і выяўлены ў Полацку і ў іншых усходнеславянскіх княствах.

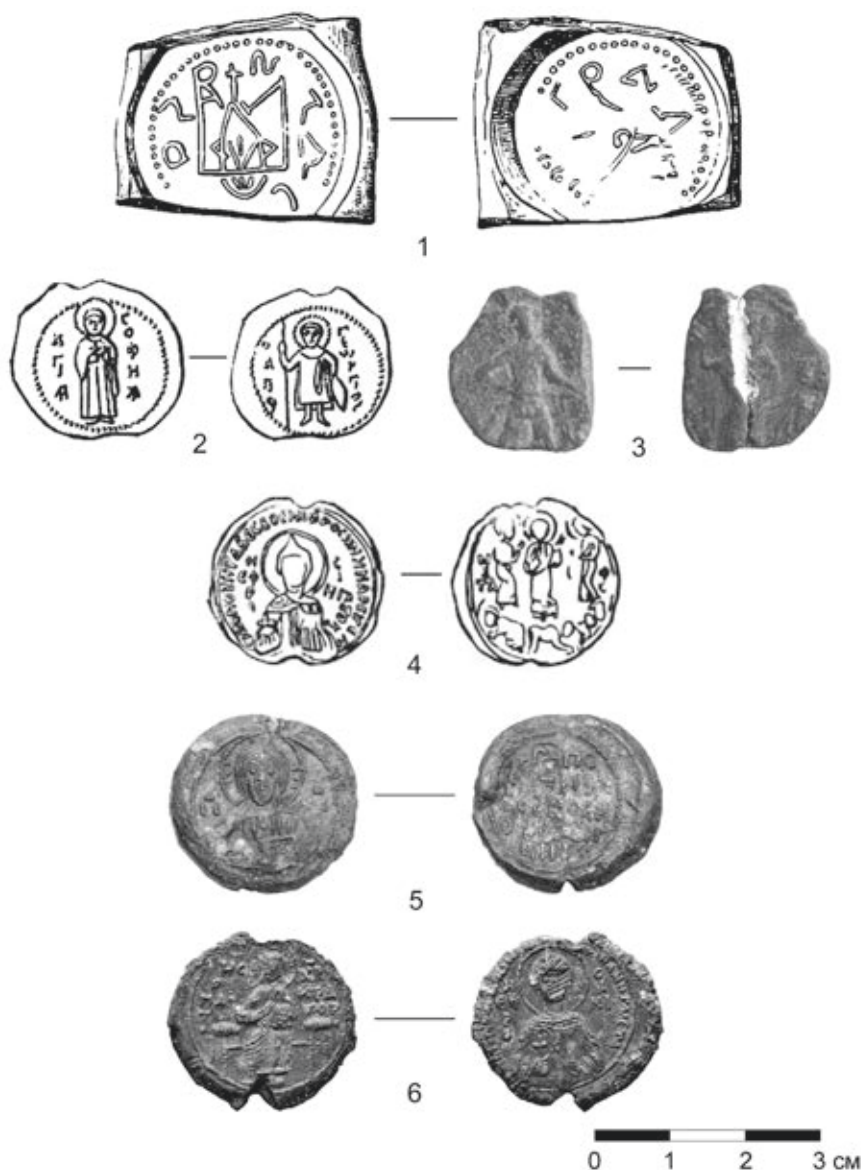
Асноўная частка. На сённяшні момант можна казаць аб наяўнасці віслых пячатак, якія належалі чатыром прадстаўнікам полацкай княжацкай дынастыі: Ізяславу Уладзіміравічу, Сафіі, Васільку Усяславічу і Еўфрасінні Полацкай.

1. Пячатка Ізяслава Уладзіміравіча (989—1001 гг.) (мал. 1: 1). Храналагічна першай з'яўляецца пячатка полацкага князя Ізяслава Уладзіміравіча. Яна была знойдзена ў Ноўгарадзе ў 1953 г. пры археалагічных раскопках і вядома пад №2 у Зводзе актавых пячатак В. Л. Яніна [14, с. 41].

У адрозненне ад пераважнай большасці бул, яна ўяўляе сабой няроўны свінцовы брусок трапецыяпадобнай формы. Таўшчыня бруска вагаецца ад 8 да 11 мм, даўжыня — ад 24 да 30 мм, шырыня складае 38 мм. На адным баку пячаткі змешчана выява княжацкага знака-трызуба і кругавы надпіс «ІЗАС(ЛАВ)ОС» у кропкавым абадку. З іншага боку — пашкоджаны надпіс «ГРАД» у кропкавым абадку. Дыяметр адбіткаў складае 32 мм. Пячатка прывешвалася да дакумента з дапамогай не шнурка, а скуранога раменьчыка, аб чым сведчыць прамавугольны ў папярочным сячэнні канал ад яго. Зыходзячы з падабенства выяўленага на артэфакце трызуба і знакаў на першых усходнеславянскіх манетах (златніках і сярэбраніках Уладзіміра), а таксама на іншых археалагічных знаходках, В. Л. Янін датаваў яе другой паловай X — першай паловай XI ст. і атрыбутаваў як пячатку полацкага князя Ізяслава Уладзіміравіча [13, с. 40—42].

Адзначым, што маюцца альтэрнатыўныя варыянты атрыбуцыі пячаткі. С. М. Міхееў датуе яе другой чвэрцю XII ст. і лічыць, што яна належала пісцу наўгародскага князя Сазонту [8, с. 55]. С. В. Бялецкі падтрымаў першапачатковую датыроўку артэфакта X—XI стст., але лічыў яго своеасаблівай геральдычнай падвескай [3, с. 130].

2. Пячатка княгіні Сафіі (мал. 1: 2). Наступнай па храналогіі з'яўляецца була княгіні Сафіі [14, с. 102, № 221]. Яна таксама выяўлена ў Ноўгарадзе і паходзіць са збору М. П. Ліхачова [9, с. 106]. У 1962 г. аналагічная пячатка была знойдзена на гарадзішчы Кокнесе (Кукенойс) у Латвіі [10, с. 157].

Мал. 1. Свінцовыя актавыя пячаткі полацкіх князёў

1 — пячатка Ізяслава Уладзіміравіча (989—1001 гг.); 2—пячатка княгіні Сафіі; 3— пячатка Васількі Святаславіча (1132—1144 гг.); 4—6 — пячаткі Ефрасінні Полацкай (1100—1167 гг.).

Пячатка адціснута на круглай нарыхтоўцы. Яе дыяметр складае 17 мм. На адным баку булы змешчана выява святой Сафіі з пакутніцкім крыжом у руках у поўны рост. Па двух баках ад выявы — калонкавыя надпісы «АГІА / СОФІА». Вакол выявы кропкавы абадок. На другім баку — выява

святога Георгія ў поўны рост, які трымае кап'ё ў правай руцэ і шчыт — у левай. Па абодва бакі ад выявы знаходзяцца калонкавыя надпісы «АГІОС / ГЕОРГІ».

Першую спробу атрыбутаваць булу зрабіў Б. А. Рыбакоў. Паводле яго версіі, була з'яўляецца сумеснай пячаткай кіеўскага веча (выява Сафіі) і князя Ігара Ольгавіча (выява Георгія) і ўжывалася ў 1146 г. падчас узнікнення двоеўладдзя [9, с. 108]. Г. В. Штыхаў, які звярнуў увагу на наяўнасць патранальных выяў Георгія і Сафіі на крыжы Еўфрасінні Полацкай, выказаў меркаванне аб прыналежнасці пячаткі княгіні Сафіі — жонцы князя Георгія, сына Усяслава Брачыславіча [12, с. 245]. Князь Георгій разам з іншымі Усяславічамі ў 1129 г. быў высланы ў Візантыю і хутка там памёр. Княжычы вярнуліся ў Полацк у 1133 і 1140 гг. Магчыма, у гэты час вярнулася з Візантыі і Сафія [14, с. 102].

3. Пячатка Васількі Святаславіча (1132—1144) (мал. 1: 3). Артэфакт паходзіць са збору выпадковых знаходак С. Міхейкі на тэрыторыі Полацка [1, с. 57, № 81]. Аналагічная пячатка захоўваецца ў фондах Наўгародскага музея-запаведніка (НГМ КП 47227-59). Памер пячаткі — 20 × 18 мм. Яна адносіцца да разраду VI/1 — княжацкіх бул XII—XIII стст. з выявамі святых з абодвух бакоў [2, с. 60].

З аднаго боку пячаткі змешчана пакаленняя выява святога Георгія з німба. Правай рукой Георгій вымае меч з ножнаў, за яго спіной адлюстраваны шчыт. Па абодвух баках ад выявы святога — калонкавыя надпісы: «АГІОС / ГЕОРГІЙ». На другім баку булы знаходзіцца выява святога Васілія Кесарыйскага ў поўны рост. Яго правая рука ўзнята (жэст бласлаўлення), у левай руцэ святы трымае кнігу-кодэкс. Па абодвух баках ад выявы святога размешчаны калонкавыя надпісы: «АГІОС / ВАСІЛІЙ». Выявы адціснуты на нарыхтоўцы круглай формы, маецца канал для шнура.

На падставе размешчаных на буле выяў святых Васілія і Георгія можна выказаць меркаванне аб прыналежнасці пячаткі полацкаму князю (1132—1144 гг.) Васільку Святаславічу, сыну Георгія Усяславіча.

4. Пячаткі Ефрасінні Полацкай (1100—1167 гг.). Наступныя тры тыпы пячатак належаць Еўфрасінні Полацкай, якая хоць і не з'яўлялася княгіняй, належала да полацкага княжацкага роду і карысталася пячаткамі княжацкага тыпу. Вядомы 3 варыянты пячатак Еўфрасінні Полацкай.

Тып 1 (мал. 1: 4). На адным баку размешчана выява святой Еўфрасінні з кругавым надпісам «Господі, помози рабе своеі Ефросиніі нарицаемоі». На адваротным баку знаходзіцца шматфігурная кампазіцыя «Праабражэнне Гасподняе» з грэчаскім надпісам «МЕТА(МОР)Ф(О) 3(IC)» у лінейным абадку. На наўгародскім гарадзішчы у 1968 і ў 1993 гг. знойзены два экзэмпляры пячатак гэтага тыпу [14, с. 231, № 121a; 15, с. 41, № 121e].

Маюцца звесткі аб яшчэ адным экзэмпляры з ліку выпадковых знаходак з тэрыторыі Беларусі (час знаходкі невядомы), які захоўваецца ў асабістай калекцыі [7, с. 18, мал. 66].

Тып 2 (мал. 1: 5). З аднаго боку булы знаходзіцца паясная выява Ісуса Хрыста (Спаса) у лінейным абадку. Адваротны бок змяшчае надпіс у пяць радкоў «Гі помози рабе своеі Офросініі». Дзве пячаткі гэтага тыпу знойдзены ў Спаса-Еўфрасінеўскім манастыры ў Полацку ў 1998 і 2015 г., адна — на наўгародскім гарадзішчы ў 1977 г. [4, с. 17; 11, с. 337; 15, с. 41], адна была паходзіць з горада Усвят і захоўваецца ў прыватнай калекцыі, час знаходкі невядомы [6, с. 514, мал. 450: 1]. Маюцца звесткі аб яшчэ адным экзэмпляры з ліку выпадковых знаходак, які быў выяўлены на тэрыторыі Беларусі ў 2010 г. і захоўваецца ў асабістай калекцыі [7, с. 18, мал. 6а]. На нашу думку, гэты артэфакт, прыведзены І. Жукавым у якасці «выпадковай знаходкі» з тэрыторыі Беларусі, і пячатка з Усвята з’яўляюцца адным артэфактам [6, с. 514, мал. 450: 1].

Тып 3 (мал. 1: 6). На адным баку булы знаходзіцца выява Ісуса Хрыста, які сядзіць на троне, у кропкавым абадку. З адваротнага боку змешчана выява святой Еўфрасіні з пакутніцкім крыжам у руках, з кругавым надпісам «(П)ОМО... НА МН(О)ГА(Я) ЛЕТА». Адна пячатка гэтага тыпу знойдзена на тэрыторыі Спаса-Еўфрасінеўскага манастыра ў Полацку ў 2017 г. [5, с. 5]. Маюцца звесткі аб двух выпадковых знаходках з Друцка (Беларусь, 2006 г.) і Чарнігаўскай вобласці (Україна, 2012 г.), якія захоўваюцца ў асабістых калекцыях [7, с. 17, мал. 3а, 3б].

Заклучэнне. Такім чынам, нам вядомы пячаткі чатырох прадстаўнікоў полацкага княжацкага дома. Першая з іх належала заснавальніку асобнай галіны Рурыкавічаў і полацкай дынастыі князю Ізяславу Уладзіміравічу. Яе выгляд адлюстроўвае працэс засваення на Русі візантыйскай практыкі выкарыстання віслых пячатак. Другая пячатка належала княгіні Сафіі — жонцы полацкага князя Святаслава-Георгія (праўнука Ізяслава). Була мае іншы, больш складаны і дасканалы выгляд, характэрны для помнікаў усходнеславянскай сфрагістыкі XII ст. На ёй размешчаны выявы святых Сафіі і Георгія — нябесных патронаў самой княгіні і яе мужа. Трэцяя пячатка належала сыну Святаслава-Георгія і Сафіі Васільку Святаславічу і мае выявы святых Васіля і Георгія — нябесных апекуноў князя і яго бацькі.

Чацвёртым прадстаўніком полацкай княжацкай дынастыі, які карыстаўся віслымі пячаткамі, была дачка Святаслава-Георгія і Сафіі, сястра Васількі Святаславіча, княжна Прадслава, вядомая пад манаскім імем Еўфрасіні Полацкай. Ёй належаць пячаткі трох тыпаў. Пячаткі двух тыпаў з аднаго боку маюць выявы святой Еўфрасіні, яшчэ аднаго

тыпу — надпіс са зваротам да святой Еўфрасінні. Выявы Ісуса Хрыста (Спаса, Праабражэння Гасподняга) на адваротным баку пячатак усіх трох тыпаў адсылаюць да статусу Еўфрасінні Полацкай як манахіні і ігуменні Спасага манастыра. Булы ўсіх трох тыпаў адпавядаюць традыцыі княжацкіх пячатак, а не пячатак духоўных асоб.

Адзначым, што нешматлікае пакуль кола асоб з полацкага княжацкага дома, якія карысталіся актавымі пячаткамі, верагодна, будзе пашырана пры ўвядзенні ў навуковы зварот новых сфрагістычных матэрыялаў, атрыманых пры раскопках і таму надзейна лакалізаваных, датаваных і разгледжаных у археалагічным кантэксце. Выпадковыя знаходкі віслых пячатак (эўфемізм, які пераважна азначае іх выяўленне ў выніку незаконнай скарбашукальніцкай дзейнасці) апыёрна з'яўляюцца менш інфарматыўнымі і надзейнымі крыніцамі, паколькі сапраўднае месца і кантэкст іх выяўлення застаюцца невядомымі.

Літаратура

1. Археалагічныя знаходкі з асабістай калекцыі С. Л. Міхейкі. Каталог / Уклад. Н. Г. Лугіна. — Полацк : НППГКМЗ, 2010. — 174 с.
2. Белецкий, С. В. Введение в русскую допетровскую сфрагистику : учеб. пособие / С. В. Белецкий. — СПб. : Б. и., 2001. — 192 с.
3. Белецкий, С. В. О печати № 2 Корпуса печатей Древней Руси / С. В. Белецкий // Записки Института истории материальной культуры. — 2016. — № 13. — С. 123—133.
4. Дук, Д. В. Пячатка Еўфрасінні Полацкай / Д. В. Дук, І. Л. Калечыц, А. Л. Коц // Беларускі гістарычны часопіс. — 2015. — № 7. — С. 13—18.
5. Дук, Д. В. Парадная пячатка Еўфрасінні Полацкай / Д. В. Дук, І. Л. Калечыц, А. Л. Коц, Я. М. Торшын // Беларускі гістарычны часопіс. — 2017. — № 9. — С. 4—8.
6. Еремеев, И. И. Древности Полоцкой земли в историческом изучении Восточно-Балтийского региона (очерки средневековой археологии и истории Псковско-Белорусского Подвинья) / И. И. Еремеев. — СПб. : Дмитрий Буланин, 2015. — 696 с.
7. Жуков, И. Вислые печати Преподобной княжны Евфросинии Полоцкой / И. Жуков // Нумизматика и фалеристика. — 2013. — № 2. — С. 16—18.
8. Михеев, С. М. К проблеме атрибуции знаков Рюриковичей / С. М. Михеев // Древняя Русь : Вопросы медиевистики. — 2014. — № 4 (58). — С. 45—63.
9. Рыбаков, Б. А. Печать Георгия и Софии / Б. А. Рыбаков // Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института истории материальной культуры. Вып. 29. — М., 1949. — С. 106—108.
10. Спиргис, Р. Памятники древнерусской сфрагистики в латвийском археологическом материале / Р. Спиргис // Археологические вести. — 2016. — № 22. — С. 155—165.
11. Тарасаў, С. В. Пячатка з Полацка XII ст., Альбо яшчэ раз да пытання аб «полацкім матрыярхаце» / С. В. Тарасаў // Гісторыя і археалогія Полацка і Полацкай зямлі : матэрыялы V Міжнароднай навуковай канферэнцыі (24—25 кастрычніка 2007 г.). — Полацк, 2009. — С. 337—351.

12. Штыхов, Г. В. Печать XII в. Из Полоцка / Г. В. Штыхов // Советская археология. — 1965. — № 3. — С. 242—245.
13. Янин, В. Л. Древнейшая русская печать X века / В. Л. Янин // Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института истории материальной культуры. Вып. 57. — М., 1955. — С. 39—46.
14. Янин, В. Л. Актовые печати Древней Руси X—XV вв. Т. I. Печати X — начала XIII в. / В. Л. Янин. — М. : Наука, 1970. — 327 с.
15. Янин, В. Л. Актовые печати Древней Руси X—XV вв. Т. III. Печати, зарегистрированные в 1970—1996 гг. / В. Л. Янин, П. Г. Гайдуков. — М. : Интрада, 1998. — 502 с.

**L. R. Kalbeka. SEALS OF THE POLOTSK PRINCES
(ACCORDING TO ARCHAEOLOGICAL DATA)**

The article is devoted to summarizing data on seals used by representatives of the Polotsk princely dynasty. The first of them belonged to Prince Izyaslav of Polotsk and reflects the early sphragistic tradition. The rest of the bulls have a more complex and sophisticated appearance. The second seal belonged to Princess Sofia, the third to her son Vasylo Svyatoslavich. The use of three types of seals is connected with the identity of Sofia's daughter — Eufraimna Polotskaya. They correspond to the traditions of princely bulls, but reflect Euphrosyne's status as abbess of the Spassky Monastery.

Keywords: seals, Polotsk princes, Polotsk, sphragistics.

І. Л. Калечыц

Графіці наоса полацкай Спаса-Праабражэнскай царквы: спроба абагульнення і інтэрпрэтацыі

У артыкуле абагульнены надпісы розных катэгорый, падрапаных ў наосе Полацкай Спаса-Праабражэнскай царквы ў перыяд ад пачатку яе будаўніцтва да 30-х гг. XX ст. Назглядаюцца памінальныя запісы, аўтографы, алфавіты, малюнкi-графіці, богаслужбовыя тэксты, малітоўныя прашэнні. Багаты пласт пісьмовых помнікаў дае магчымасць прасачыць гісторыю храма ў агульнай гісторыі Полацка і Беларусі, атрымаць дадзеныя па прасапаграфіі, антрапаніміі, мовазнаўстве, зазірнуць у духоўны свет чалавека сярэднявечча і Новага часу.

Ключавыя словы: Полацк, Спаса-Праабражэнская царква, графіці, памінальныя запісы, аўтографы, алфавіт, малюнкi-графіці, богаслужбовыя тэксты, малітоўныя прашэнні, эпіграфіка, наос.

Даследаванне графіці Спаса-Праабражэнскай царквы г. Полацка вядзецца аўтарам з 2007 г. За гэты час у храме было знойдзена, прачытана і зафіксавана каля 4000 надпісаў, якія датуюцца часам ад XII ст. да сярэдзіны XIX ст. Вывучэнне і аналіз надпісаў дазваляе не толькі прачытаць іх, але і разгледзець у сукупнасці, вылучыць месцы, дзе з'яўленне графіці абумоўлена пэўнымі прычынамі. Сукупнасць графіці, прадрапаных у наосе, разглядаецца ўпершыню.

Графіці царквы змешчаны «нераўнамерна», што, безумоўна, звязана з розным прызначэннем і розным выкарыстаннем частак храма. Так, у алтары маглі пакідаць надпісы людзі, якія непасрэдна былі звязаны з набажэнствам: святары, дыяканы, панамары. Верхні ярус царквы: хоры і кампартыменты¹, а таксама ўнутраная лесвіца, якая аб'ядноўвае ніжні і верхні ярус храма, — мае слабае запаўненне старажытнымі надпісамі. Яны пачынаюць з'яўляцца там толькі з XIV ст.² У адрозненне ад алтара,

¹ Традыцыйна паўднёвы кампартымент называюць келляй прападобнай Еўфрасінні, а паўночны — келляй Еўдакіі. Архітэктурныя даследаванні паказалі, што паўднёвы кампартымент з'яўляўся мініяцюрным храмам, а паўночны — скрыпторыем і месцам для малітвы.

² На верхнім ярусе прысутнічаюць таксама рысачкі, якія паказваюць колькасць малітваў, прачытаных за чалавека. Яны могуць датавацца часам, пачынаючы з XII ст., аднак, калі разам з імі няма імя, якое можна датаваць па палеаграфічных прыкметах, дата нанясення ставіцца досыць шырокая: XII — XIV стст.

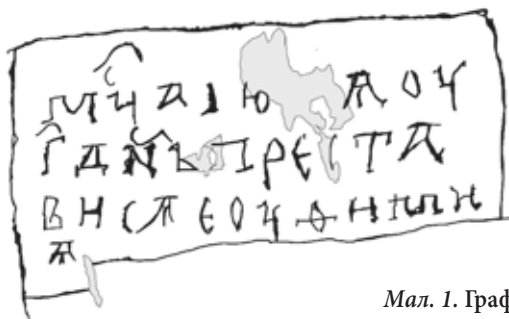
лесвіцы і верхняга яруса храма, у наосе маглі пакідаць надпісы і малюнкi ўсе жадаючыя, хто прыходзіў у царкву. Таму графіці наоса прадстаўлены ўсімі катэгорыямі надпісаў.

Вывучэнне графіці Спаса-Праабражэнскай царквы дало магчымасць стварыць класіфікацыю надпісаў па мэце іх нанясення на сцены. Вылучаюцца памінальныя запісы і спісы-сінодыкі, аднаіменныя надпісы, памінальныя рысачкі, малітоўныя прашэнні, алфавіты, рысункі, надпісы-*varia*, аўтографы, тэксты набажэнстваў. Да 1578 г. графіці запісваліся кірыліцай, пасля ў надпісах пераважна выкарыстоўваецца лацініца.

Памінальныя графіці. Такого кшталту надпісы можна падзяліць на тры групы: памінальныя запісы, памінальныя спісы (сінодыкі) і аднаіменныя надпісы. Адну з самых цікавых катэгорый надпісаў складаюць памінальныя запісы. Яны будуецца па адпаведнай «схеме», якой прытрымліваюцца амаль усе аўтары графіці: «месяца NN у NN дзень (або на памяць святога, святой ці царкоўнае свята) праставіўся/памёр імя нябожчыка». Такія надпісы з'яўляюцца і аднымі з самых каштоўных, таму што да імя часта дадаецца сан або пасада чалавека. Графіці ў такім выглядзе вядомы не толькі ў полацкай царкве, але і ў іншых старажытнарускіх храмах. У выніку вывучэння такіх надпісаў мы можам атрымаць інфармацыю як пра вядомых гістарычных асоб, так і пра асоб, якія не згадваюцца больш ні ў якіх гістарычных крыніцах [1]. Да такіх графіці, знойдзеных у наосе, належаць памінальныя запісы, дзе згадваюцца імёны вялікай княгіні Уллыны, уладыкі Афанасія, ігуменні манастыра Святога Спаса Ганны, ігумена Гаўрылы. Так, запіс пра «прастаўленне» вялікай княгіні Уллыны дае магчымасць устанавіць дакладную дату смерці Уллыны Цвярскай [2], епіскап Афанасій не вядомы ні па якіх больш пісьмовых крыніцах, а па запісе пра смерць ігуменні мы можам аднавіць імя адной з ігуменняў, якія кіравалі манастыром пасля прападобнай Еўфрасінні [3]. Ігумен Гаўрыла напрыканцы жыцця кіраваў манастыром, а пачынаў служэнне ў храме простым «крылашанінам»³ [4].

Шэраг памінальных запісаў змяшчаюць імёны святароў. Дапушчальна, такія графіці маглі быць зроблены манахіямі. У шэрагу памінальных запісаў, акрамя імёнаў святароў, змешчана прыпіска «благаверны айцец мой», што можа напрамую паказваць на святара як на духоўнага бацьку манахіні. Цікавыя імёны святароў ужываюцца ў гэтых графіці, напрыклад, Местько, Маісей, сын Стаўроў. У памінальных запісах узгадваюцца таксама святары: Іван, забіты разбойнікам, Мончык (Майсей), Васілей Прако(пьеў?). Аднак слова «благаверный» ужываецца і ў дачыненні да жанчын. Так, на паўночна-

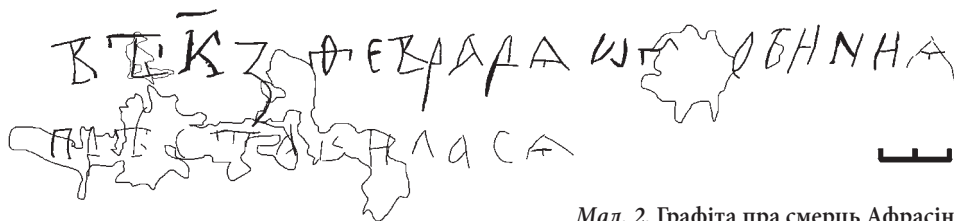
³ Клірашанін — прадстаўнік ніжэйшага духавенства, які чытае або спявае на клірасе.

Мал. 1. Графіта пра смерць Еуфіміі

ўсходняй грані ёсць памінальны запіс аб прастаўленні «**Благоверной Овдокии**». Усе вышэйзгаданыя графіці запісаны на паўночна-ўсходнім слупе, на якім знаходзіцца найбольшая колькасць памінальных запісаў.

Здаецца слушным, што ў наосе і ўвогуле ў храме, з прычыны таго, што гэта манастырская царква, павінна быць шмат памінальных запісаў пра жанчын і манахінь. Аднак гэта не зусім так. Памінальны запіс аб смерці манахіні ёсць на ўсходняй грані паўночна-ўсходняга слупа: «Месяца ... 24 праставілася чарніца Фядосья на памяць святога...». На паўночнай грані таго ж слупа: «Месяца ію(н/л/)я оу 3 дзень праставілася Еўфімія» (мал. 1). Графіта вылучана рамкай. Звяртае на сябе ўвагу тое, што апошняя літара вынесена ў новы радок, нягледзячы на тое, што месца на слупе хапае.

Мал. 2. Графіта пра смерць Афрасінні

На паўночна-заходняй грані ў памінальным запісе паведамляецца, што 27 лютага **Офросинниа прѣставилася** (мал. 2). Звяртае на сябе ўвагу замена гук а на о ў жаночых імёнах. Падобнае мы назіраем і ў адлюстраванні імя прападобнай Еўфрасінні на крыжы і пячатцы [5, с. 17; 6, с. 9].

У памінальных запісах таксама згадваецца і пра смерць простых людзей, без указання іх пасады або сану. На тым жа паўночна-ўсходнім слупе на паўночна-заходняй грані ёсць запіс: **МѢСЯЦА АВГУСТА ВЪ КЪ ПЕТРЪ 8МЪР** — «26 жніўня памёр Петр». На той жа грані запіс, які ўмоўна можна лічыць памінальным: ¹нонь ²брѣ дѣ на ³десѣте ⁴Станисла ⁵въ — «14 лістапада Станіслаў». На паўднёва-ўсходняй грані змешчаны запіс пра тое, што Грыдка Сяўрук памёр на свята палажэння рыз Святой

Багародзіцы. На ўсходняй грані паўночна-заходняга слупа ёсць запіс пра смерць Труфана на памяць Казмы і Даміяна, на паўднёва-ўсходняй — пра смерць Міхаіла на свята ўвядзення Святой Багародзіцы⁴. На паўднёва-ўсходняй грані паўднёва-ўсходняга слупа ёсць запіс пра смерць Пятра.

Такім чынам, найбольшая колькасць памінальных запісаў знаходзіцца на паўночна-ўсходнім слупе (*таб. 1*). Магчыма, менавіта ў гэтай частцы храма адбываліся малітвы за памерлых.

Надпісы-сінодыкі ўяўляюць сабой спіс імёнаў людзей у вінавальным склоне. Імёны маглі запісвацца ў слупок, як, напрыклад, у графіта на паўночнай сцяне ля ахвярніка [7]. Мы не можам дакладна сказаць, ці былі людзі ў надпісе на той час жывыя або памерлыя. Такія графіці прадстаўлены на паўднёва-ўсходняй грані паўднёва ўсходняга слупа, дзе запісаны два імені: Данілка, Даміяна. На паўднёвай грані паўночна-ўсходняга слупа запісаны імёны: Іосіфа, Федоры. Спіс з імёнаў Кузма, Матфей, Захарыя на паўднёвай грані таго ж слупа таксама можа быць сінодыкам, хаця ўсе яны запісаны ў назоўным склоне.

Сінодыкі ў царкве захаваліся не толькі на кірыліцы. Сустрэкаюцца яны і на лацінцы. Так, на паўночнай грані паўночна-ўсходняга слупа ёсць графіта, якое чытаецца: ¹p. Hryksu, ²ln. Jakuba ³Ih milosci Pana Jezefa ⁴Jana Benedicta Joana ⁵Antonija Car Niebie ⁶Duszy ich (car?) — (пана?) Грыксу, (нябожчыка) Якуба, іх міласць пана Езэфа, Яна, Бенядзікта, Іаана, Антонія кар нябесных душы іх (пазбаў?) (*мал. 3*). Магчыма, гэты надпіс з'явіўся ў перыяд пераасвячэння царквы і яе выкарыстання для праваслаўных набажэнстваў з 1656 па 1667 г. [8].

Аднаіменныя памінальныя надпісы ёсць на тым жа слупе, але на іншых гранях: на паўднёва-заходняй грані імя «Льва» і на паўднёва-ўсходняй — «Пятра».

Памінальныя рысачкі. Найвялікшая колькасць памінальных рысачак знаходзіцца ў алтарнай частцы царквы. І гэта даволі добра тлумачыцца іх прызначэннем. Імі адзначалася колькасць малітваў, прачытаных за чалавека. Такія графіці могуць складацца з імя або адной літары імя, справа ад якіх гэтыя рысачкі ставіліся. Сустрэкаюцца таксама надпісы, якія змяшчаюць толькі рысачкі. Такого кшталту графіці ёсць і на трох гранях паўднёва-ўсходняга слупа: дзевяць на паўночнай, трынаццаць на паўднёвай — і две групы па трынаццаць рысачак змяшчаюцца на паўднёва-ўсходняй грані. Адзінаццаць рысачак прадрапаны на заходняй грані паўночна-заходняга слупа. Тры рысачкі змешчаны на паўднёва-заходняй грані паўднёва-заходняга слупа.

⁴ У графіці запісана менавіта «свядой», а не «прасвядой» Багародзіцы.

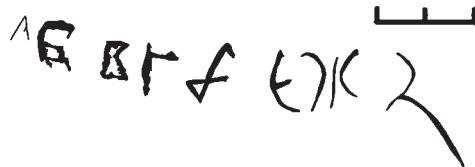
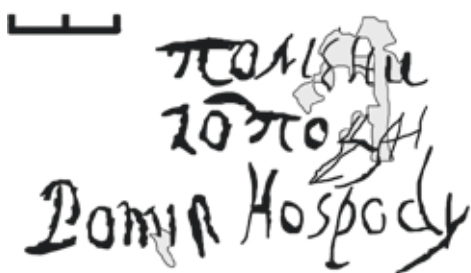
Мал. 3. Спіс імёнаў

Трэба адзначыць, што ў старажытнарускіх храмах такія рысачкі сустракаюцца толькі ў алтарнай частцы. У Спаса-Праабражэнскім храме яны змешчаны па ўсёй прасторы храма. Гэта можа быць звязана з тым, што чытанне малітваў маглі даручаць і манахіням.

Малітоўныя прашэнні. Дадзеная катэгорыя надпісаў, хутчэй, выконвалася самімі людзьмі, якія звярталіся за дапамогай да Бога. Хаця не выключана, што графіта магло быць запісана па просьбе іншага чалавека. Графіці такога тыпу могуць быць як распаўсюджанымі і пабудаванымі па «формуле»: «Госпадзі, помози (дапамажы) рабу свайму (рабе сваёй) (імя)», так і кароткімі, дзе нават слова «помози» запісвалася з памылкамі.

Графіці, запісаныя ў поўным або скарачаным выглядзе, з'яўляюцца самымі старажытнымі і сустракаюцца ва ўсіх старажытнарускіх храмах. Потым слова «помози» замянялася на «спасі», «памілуй», «памяні».

У поўным выглядзе малітоўныя прашэнні да Бога змяшчаюцца на паўднёва-заходняй грані паўночна-ўсходняга слупа: «Госпадзі, дапамажы рабу свайму Патапу» і «Госпадзі дапамажы ра Божью Ануфрэю», а таксама на паўднёва-ўсходняй грані паўночна-заходняга слупа: «Госпадзі, дапамажы рабу свайму Паўлу».

▲ Мал. 5. Алфавіт

◀ Мал. 4. Малітоўнае прашэнне на кірыліцы і лацініцы

Скарочаныя варыянты ў выглядзе **гѣ помози рабѸ** (паўднёва-ўсходняя грань паўночна-заходняга слупа), **гѣ помози** (паўднёва-заходняя грань паўночна-ўсходняга слупа, паўднёвая і паўднёва-ўсходняя грані паўночна-заходняга слупа), **гопозир** (заходняя грань паўночна-заходняга слупа), **гѣ по** (два надпісы на паўднёва-ўсходняй грані паўднёва-ўсходняга слупа), **гѣ** (паўднёва-ўсходняя грань паўднёва-ўсходняга слупа). Такія надпісы прадрапваюцца да XVI ст.

Потым слова «дапамажы» замяняецца на «памяні». Хаця самы старажытны надпіс са словам «памяні» прадрапаны ў XIII ст., ён мае зварот не да Бога, а да людзей: **помяніте мене братья благога** — «памяніце мяне, брацця, дрэннага». У графіцы на кірыліцы і лацініцы XVI—XVII стст. сустракаюцца такія формы: **гѣ помяни юже и помяни ра(ба)** (паўднёвая грань паўднёва-ўсходняга слупа), **помини Івана і помени і** нават двухмоўны **помени Господи Ромун Hospody** (паўночная грань паўночна-ўсходняга слупа) (мал. 4), а таксама **Pomi Hospody Rabou ... Car** — «памяні, Госпадзі, рабоў, пазбаў кар» (паўночна-заходняя грань паўночна-ўсходняга слупа), **Pomy Nos** — «памяні, Госпадзі», **Pomin** — «памяні» і нават ¹**Pomianu Hospody** ²**Prest...** **Rabo(u)** ³**Ra[.....]** **chistoi** ⁴**[.....]men** — «памяні, Госпадзі, памерлых(?) рабоў ... (пра)чыстай(?) (а) мінь(?)» (заходняя грань паўднёва-заходняга слупа). Адрозніваецца ад вышэйзгаданых графіта, якое па форме набліжаецца да тэксту набажэнства: **приними моле** — «прымі маленьне мае» (паўднёва-ўсходняя грань паўднёва-ўсходняга слупа).

Алфавіты. На жаль, у прасторы царквы нідзе не сустракаецца алфавіт цалкам. Самы велізарны фрагмент з чатырнаццаці літар знаходзіцца ў алтары. Дзве літары аб, якія могуць быць і пачаткам імя, знаходзяцца на паўднёва-заходняй грані паўночна-ўсходняга слупа. На паўднёва-ўсходняй грані паўднёва-ўсходняга слупа ёсць два графіцы, з трох і васьмі літар: **абв** і **абвгдєжз** (мал. 5).

Практыкаванні. Практыкаванні, змешчаныя ў храме, прадстаўлены літарамі а, запісанымі ў радок. Такія графіцы ёсць на паўднёва-ўсходняй

грані паўночна-заходняга слупа. Трынаццаць літар а запісаны ў адзін радок. Побач яшчэ шаснаццаць такіх літар у два радкі.

Яшчэ адзін тэкст графіта падобны на берасцяную грамату хлопчыка Анфіма, дзе ён запісваў словы, якія звычайна сустракаюцца ў граматах. У надпісе на паўднёвай грані паўночна-ўсходняга слупа тэкст хутчэй нагадвае вытрымкі з богаслужэбных тэкстаў або псалмоў. Асобныя словы чытаюцца як: **|мца | вэѣѣтра седята твоя певцааааа | раб Божы | вэѣѣрта** — «месяца з раніцы сядзелі твае спевакі раб Божы з раніцы...». Магчыма, чалавек, які навучыўся пісаць, паспрабаваў запісаць тэксты, якія былі ў яго на слыху, па памяці.

Рысункі. Сярод графіці Спаса-Праабражэнскай царквы даволі значную частку складаюць рысункі [9]. Самая вялікая іх колькасць знаходзіцца ў ахвярніку, аднак у наосе таксама ёсць пэўная колькасць рысункаў. Сярод іх антрапаморфныя, зааморфныя і арнітаморфныя выявы, крыжы і знакі ўласнасці, выявы раслін.

Дзве антрапаморфныя выявы знаходзяцца на паўночнай сцяне храма. Адна з іх увасабляе сабой чалавека ў поўны рост, яго адзенне падобна на манаскае. На другой выяве постаць чалавека паказана ў профіль, у руцэ ёсць посох. Дзве антрапаморфныя, з валасамі, якія тырчаць у розныя бакі, і перакрываваемымі на грудзях лініямі (святары, дыяканы?) знаходзяцца на паўночнай грані паўночна-заходняга слупа. На паўночна-заходняй грані паўночна-ўсходняга слупа — дзве галавы чалавека ў профіль, пад імі — фрагмент твару. Ніжэй тынкоўка страчана, таму аднавіць рысунак цалкам немагчыма. Выявы кісцей рук чалавека сустракаюцца чатыры разы: адзін раз на заходняй грані паўночна-заходняга слупа і тры — на паўднёва-ўсходняй грані паўднёва-ўсходняга слупа.

З зааморфных выяў двойчы сустракаецца рысунак каня. На паўднёвай грані паўночна-заходняга слупа амаль увесь рысунак страчаны. Захавалася толькі частка галавы каня і выява шчыта. Верагодна, там павінен быў знаходзіцца воін. На паўднёва-ўсходняй грані паўднёва-ўсходняга слупа выява морды і шыі каня, добра паказаны вочы, вушы, грыва, а таксама вупраж, надзетая на жывёлу.

Першая з двух выяў птушкі знаходзіцца на паўднёвай грані паўночна-ўсходняга слупа. Яна была прадрапана па вільготнай рошчыне і схавана пад тынкоўкай, але ў выніку страты тынкоўкі стала бачна. Галава і шыя птушкі павернута на 90° управа, істота мае вострую, трохі загнутую дзюбу і вялікія авальныя вочы. Другая выява птушкі даволі дзіўная: птушыная галава, у дзюбе якой ёсць галінка, пераходзіць у прамавугольнае цела. Ад яго адыходзяць, хутчэй, не крылы, а рукі, паказаныя падвойнымі лініямі. Выява знаходзіцца на паўднёва-ўсходняй грані паўднёва-ўсходняга слупа.

Дрэва ў выглядзе прамой лініі, акружанай хвалістымі, знаходзіцца на паўднёвай грані паўночна-ўсходняга слупа. Графіта таксама было раней схавана пад тынкоўкай.

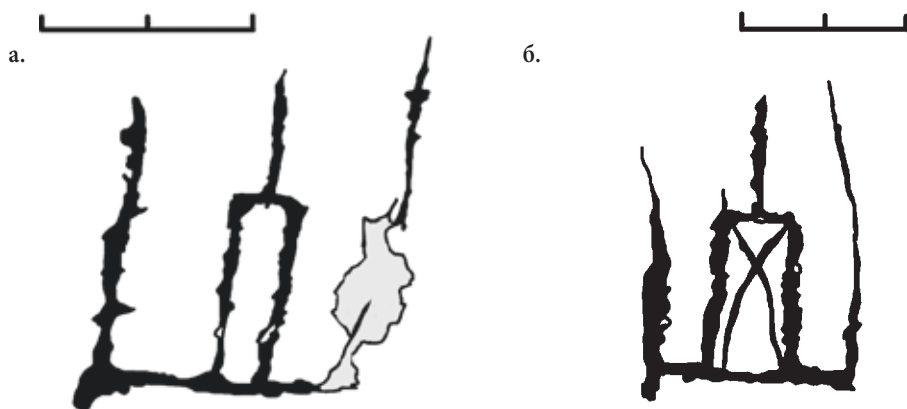
Крыжы ў наосе ў асноўным прадстаўлены выявамі галгофскага крыжа. Так, чатырохканцовы галгофскі крыж, прадропаны падвойнымі лініямі, стаіць на прамавугольнай галгофе, канцы крыжа выцягнутыя ў бакі (заходняя грань паўночна-ўсходняга слупа), чатырохканцовы крыж з пашыранымі канцамі і лініяй, прадропанай пасярэдзіне (заходняя грань паўночна-заходняга слупа).

Найбольшая колькасць крыжоў знаходзіцца на паўднёва-ўсходняй грані паўднёва-ўсходняга слупа. Гэта крыж з касой перакладзінай, верхняя частка якога пакрыта лініяй; чатырохканцовы крыж, прадропаны падвойнымі лініямі; крыж, прадропаны падвойнымі лініямі з касой перакладзінай на прамавугольнай галгофе, побач з якім захаваліся літары **ка і хс** (ніка іс хс). Там жа побач адзін з адным прадропаны чатыры галгофскія крыжы з касымі перакладзінамі на прамавугольных галгофах. Надпіс **гг** («гара Галгофа») ёсць пад чатырохканцовым крыжам на прамавугольнай галгофе. Недарысаваны крыж, які мае вертыкальную перакладзіну, пад якой галгофа ў выглядзе скрыўленай лініі, а перакладзіна не прарысавана цалкам, прадропаны на паўднёвай грані паўднёва-ўсходняга слупа. Там жа ёсць выява шасціканцовага крыжа на прамавугольнай галгофе. Крыж-крэслет з трохвугольнікамі на канцах змешчаны на паўднёва-заходняй грані паўднёва-ўсходняга слупа, а крыж, у якім галгофа прадропана плаўнай лініяй, а вертыкальная перакладзіна — дзвюма лініямі — на паўночна-заходняй грані паўднёва-ўсходняга слупа.

Сярод рысункаў сустракаюцца таксама выявы, падобныя на ўпрыгажэнні ў рукапісных кнігах. Гэтыя рознага кшталту перапляценні аўтары маглі ўбачыць у кнігах і паспрабаваць скапіраваць на сцяне. Пляцёнка падвойнымі лініямі з «вузламі» на вуглах квадрата сустракаецца адзін раз на паўднёва-заходняй і двойчы на паўднёвай грані паўночна-ўсходняга слупа. На той жа грані ёсць выява ромба з вузламі. Перапляценне з закрутленнямі на вуглах прадропана на паўднёва-заходняй грані паўночна-заходняга слупа, а перапляценне з выцягнутымі вугламі — на паўднёва-ўсходняй грані паўднёва-ўсходняга слупа.

На паўднёва-ўсходняй грані паўночна-ўсходняга слупа і паўднёва-заходняй грані паўднёва-заходняга слупа тонкімі лініямі прадропаны паўкруглыя завіткі.

Геаметрычныя фігуры прадстаўлены кругамі, роўна і няроўна прадропанымі. У сярэдзіне некаторых кругоў знаходзіцца кропка, гэта значыць, што яны наносіліся на сцяну з дапамогай цыркуля. Выявы кругоў ёсць

Мал. 6. Калюмны

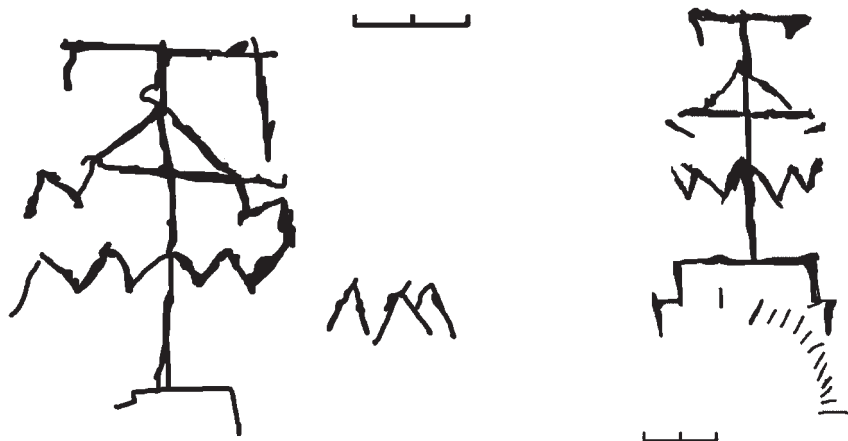
на паўночна-заходняй і ўсходняй гранях паўночна-заходняга слупа. На той жа грані круг прадрапаны падвойнай лініяй. Два кругі з кропкай ёсць на заходняй грані паўднёва-заходняга слупа. Два заштрыхаваныя кругі — на паўднёва-ўсходняй грані паўднёва-ўсходняга слупа. На той жа грані прадрапаны квадрат з дыяганаллю ўнутры.

Гербавыя знакі і знакі ўласнасці прадстаўлены дзвюма Калюмнамі — з простаю сярэдзінай і перакрываўаннем унутры другой (мал. 6 а, б). Абодва знакі знаходзяцца на паўднёва-ўсходняй грані паўднёва-ўсходняга слупа. На паўднёвай грані таго ж слупа — герб Абданк у полі барочнага шчыта, не дарысаванага з правага боку. Знакам уласнасці можа быць прадрапаная там жа «страла» — вертыкальная лінія з адыходзячымі ў розныя бакі пад вуглом лініямі. На паўднёва-заходняй грані паўночна-заходняга слупа знак, які нагадвае літару х, ад верхніх канцоў якой адыходзяць рысачкі, і ад сярэдзіны правай часткі таксама адыходзіць рыса.

Цікавыя рысункі прадстаўлены галгофамі, пераробленымі ў знак: зверху наверх з засечкамі, да бакавой перакладзіны ідуць дзве лініі, якія ўтварылі з перакладзінай трохвугольнік, зігзагападобная лінія ідзе пад перакладзінай. Верхняя частка выявы нагадвае знак Скарыны. Пад адным са знакаў ёсць памінальныя рысачкі. Магчыма, яны былі нанесены, калі замест знака тут была прадрапаная галгофа. Абодва знакі знаходзяцца на паўднёвай грані паўднёва-ўсходняга слупа сіметрычна каля яе краёў (мал. 7 а, б).

Надпісы-varia — найбольш цікавая катэгорыя графіці. Іх каштоўнасць у тым, што яны самыя «жывыя», запісваюцца не па «стандартнай формуле», прынятай у той час для такога кшталту надпісаў, і часцей за ўсё адлюстроўваюць эмоцыі і пачуцці чалавека, які пакінуў графіта.

Мал. 7. Знакі ўласнасці

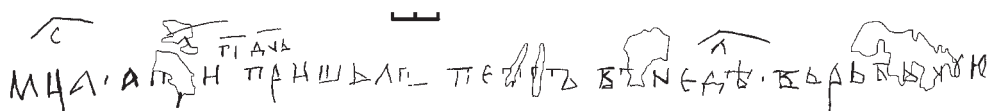
Некалькі надпісаў сведчаць пра парушэнне маралі самім чалавекам або іншым, добра яму знаёмым. Так, на паўднёва-ўсходняй грані паўднёва-ўсходняга слупа ёсць надпіс: «А Саўка, панамар Святога Спаса, служыць чэраву, работае целу». Графіта задрапана пасярэдзіне, але добра аднаўляецца па верхніх і ніжніх элементах літар. Асуджэнне ўчынку іншага чалавека запісана ў графіта, схаваным на ўнутранай сцяне аркасолія паўднёвай сцяны: «Якаў прапіў кануны» (памінальную ежу або памінальныя прасфоркі). На паўднёвай грані паўночна-ўсходняга слупа ёсць надпіс: **Міха рўгася** — «Міха сварыўся». Магчыма, гэта той жа самы Міха, які пакінуў у дыяканніку графіта пра пакаранне папа [10; 11]. Шэраг надпісаў з'яўляецца пакаянным. На паўднёва-ўсходняй грані паўднёва-ўсходняга слупа ёсць графіта, запісанае жанчынай: «напілася на лазараву суботу». Наступствам таго ж граху прысвечаны надпіс на паўднёва-ўсходняй грані паўночна-заходняга слупа: **немочи н с помхелья**, дзе ў апошнім слове памянаны месцамі літары *м* і *х*.

Толькі адно графіта ў храме, якое прадрапана на паўднёва-заходняй грані паўднёва-ўсходняга слупа, характарызуе чалавека станоўча: «Спірыд поп добры».

Частка графіці закранае царкоўнае жыццё. Так, на паўднёва-ўсходняй грані паўднёва-ўсходняга слупа двойчы сустракаецца надпіс «крылос Святога Спаса», які дакладна адзначае месцазнаходжанне кліраса ў храме. Гэтым, дарэчы, і абумоўлена вялікая колькасць надпісаў і рысункаў менавіта на паўднёва-ўсходнім слупе.

Фрагментарны надпіс «стаяў на» павінен быў быць працягнуты, і тады мы даведаліся бы на якое свята і хто прыходзіў у храм. Падобны надпіс, але больш разгорнуты, знаходзіцца ў дыяканніку.

Мал. 8. Аўтограф Пятра

Фрагментарны надпіс, які распавядае пра дзейнасць іезуітаў і атрыманне імі царкоўнай маёмасці, чытаецца як **тая царковь ... царкве доста ѳзовитом** — «тая царква (і тое, што ў) царкве, дасталася іезуітам».

З цікавых графіці можна адзначыць загадку пра першачалавека Адама, прадрапаную на паўднёва-ўсходняй грані паўночна-заходняга слупа: «бацька мяне нарадзіў, я нарадзіў сабе жонку...», словы **прока-женъ** — «пракажоны», якое чалавек адрасаваў сябе або іншаму чалавеку і **жажа** — «смага», якое можа ўжывацца ў прамым сэнсе або як імя ці мянушка чалавека. На паўднёва-ўсходняй грані паўднёва-ўсходняга слупа прадрапана мянушка каня **Гонѣдок** — «Гнядок». Напэўна, гэта самая старажытная мянушка каня, зафіксаваная на тэрыторыі Беларусі.

Аўтографы — гэта такая катэгорыя графіці, якія дакладна былі запісаны пра сябе аўтарамі. Нязначная колькасць такіх надпісаў, выкананых кірыліцай, датуецца перыядам да 1579 г. Але большасць іх належыць да перыяду пасля 1579 г. і прадрапана лацініцай.

Самыя раннія графіці, якія датуюцца перыядам па XV ст., запісваюцца па «формуле»: «імя прыйшоў у дзень (або на свята). Такіх графіці тры: «Фамічъ (або Фамін) прыйшоў кастрычніка ў 7 дзень» (паўночна-ўсходняя грань паўночна-ўсходняга слупа), «на Пятроў дзень прыйшоў Анісіфар» (паўночна-заходняя грань паўночна-ўсходняга слупа), «месяца красавіка 13 дзень прыйшоў Пётр у нядзелю вербную» (паўночна-ўсходняя грань паўночна-ўсходняга слупа) (мал. 8). Больш канкрэтна пра тое, для чаго прыйшоў чалавек у царкву, распавядае графіта на ўсходняй грані паўднёва-ўсходняга слупа: «Раб Божы дыякан Аляксандр моліцца Госпаду Богу».

Даволі часта ў аўтографе сустракаецца толькі імя. Так, самае ранняе графіта, якое пакінуў майстар у працэсе будаўніцтва храма, — яго імя «Сава». Пазней былі прадрапаны кірыліцай імёны **Явокимъ** (XIV ст.), **Коўриянъ** (XIV ст.), **Гнат** (XIV ст.), **Жикгимонтъ** (XV ст.), **Стэфанъ** (XVI ст.), **Іван** (XVII ст.). Адно з імёнаў нават было «зашыфравана»: ягоныя часткі былі памянаны месцамі — **тели панът** — «Панцялей». Сярод аўтографаў ёсць два жаночыя імёны: **Анна** і **Матрена**, прадрапаныя ў XII—XIII стст.

У XVII ст. пераважная большасць імёнаў запісана лацініцай. Толькі каля 5% ад агульнай колькасці аўтографаў з канца XVI ст. запісана кірыліцай. Аўтографы могуць складацца толькі з імя: Stanislaus, Marcianus, Stefan,

Matiasz Basilu, Andrey, Kostko, Joseph, Герман, Васил, Даниел, Савел — або толькі з прозвішча: Фёдоровъ, Zykinowski, Нарышнін, Logodny, Перович, Омѣтко, Kulesza, Prziborski.

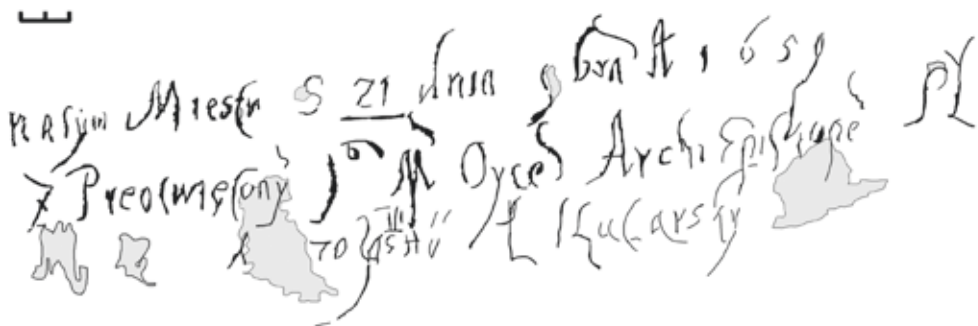
А могуць змяшчаць імя і прозвішча цалкам ці ў скарачаным выглядзе: Аўрам Кахлеўскі, Богданъ Івановъ, Иван Харитоновъ, Ян Бережецкий, Антоні Сіенкіевіч, Peter Handzelewsk(i), G. Horbacki, Marcyuk Dudar, Ioannes Goworowski, Bazyli Niedzwiedzki, Theodor Krupski, Krzistoph Poreksza, M.Iamuntowicz, Arseny Krasnodubec, Symon Nosowski, Floryan Manowsky, Kazimirus Pudlinsky, Alexander Slizien, Alexander Bank(owski), Gabrielius Koslowski, Ioannes Korsak, Nicolaus Siergieiewicz, Jan Okuszko, Venceslaus Domanowsky, Василеи Козарский, Michael Narewski, Andreas Woiciechowicz, Constantinus Arciemowicz, Andreus Szeremet, Stefnus Szabowicz, Michal Pluszewski, Karol Newelski, And(r)z(e)y Sokolowski.

Часам імя і прозвішча скарачаецца да манаграмы: F.B. 1670, M.W., Ано 1657 B.S. ці запісваецца толькі год без адзначэння імя і прозвішча: A.D. 1579, A.D. 1581.

Пэўная колькасць аўтографаў датаваная, яны могуць змяшчаць не толькі год, але і дакладную дату напісання: Pawel Klymek 1579, Theodorus Łazarowicz Ao 1609, Милош 1616, Ions Kukszyn Ao 1618, Stephanus Molodzeszka Ao 16., Ian Baka 1626, Martinus Kozlowski A.D. 1640, Leon Bonicz A 1657 Awo 8, B. Prasolowicz A 1659 Juli, Konstanty Zaba Ao 1659, Andrzej Woiewodzki A 1665, Kristoph Sztrunk Anno 1667 (a/d/) 1671, Dominicus Losniewski 1699, Alexander Narbut 1717, Mikolay Butrimowicz 1721, Leon Jurewicz Roku 1723, Andrzej Jankowski Roku 1724, Michal Jankowski Roku 1736, Antoni Nowogurski Roku 1776, Алексеи Олешкевич 1794 mai 23, Михайло Снитко 1824, Piotr Dębski R 1829, Wiktor Ulanowski 1829.

Адзінкавае графіці паказвае на тое, адкуль паходзіць чалавек: Шостоковски з Берестыя. Частка надпісаў паказвае на сувязь чалавека з ордэнам езуітаў: Andreas Juriewicz Soc Jesu. Некаторыя аўтографы належаць членам полацкага магістрату: Bazilius Swęcicki. Некалькі надпісаў належаць воінам-наёмнікам, якія знаходзіліся на тэрыторыі манастыра з 1579 па 1584 г. і пакінулі свае аўтографы таксама ў спісе, які знаходзіцца на паўночным алтарным слупе: Luder Ronneken, Hans Drentwe (15)83, Karsten Bardewick, Iochim Sonebom.

Пэўную колькасць графіці складаюць надпісы тыпу «тут быў». Большая частка гэтых надпісаў была прадрапана на працягу XVI ст. Лацінскі варыянт запісваецца як hic fuit (ці tu byl) (імя / імя і прозвішча). Даволі рэдка да гэтай «базавай асновы» дадаюцца прафесія або месца паходжання ці пражывання чалавека. З кірылічных графіці такога кшталту можна назваць наступныя: «Тут быў Даніла Атрафімавіч С...ннік», «Я, Балтрумей

Мал. 9. Запіс П. Кухарскага аб наведванні царквы

...лавович тут быў». Лацініцай запісаны: Tu byl Jakub Lapnicky A.D. 1579, Hic fuit Wenceslaus H | Hubicky A.D. 1587, Wenceslaus | Hubicky Fuit | Ano Dm 1587, Hic fuit Piorun Kotlarz.

Цікавая катэгорыя графіці — двухмоўныя надпісы, якія спалучаюць кірыліцу і лацініцу, наўмыснае спалучэнне напісання рознымі алфавітамі або ненаўмыснае блытанне літар. Да такіх надпісаў можна аднесці запіс пра наведванне царквы разам з архіепіскапам: ¹Na sym miescu s 21 dnia s(ente)bra A 1659 ²z Prioswieconym J(g)o M Oycem Archiepiskopem ³м(но) гогрешной Р. Kuharsky (мал. 9); аўтографы Pawel Okuszka **того ж числа, П. Азарович** Auditor, Kyzma Mlynarz Ro 1641 mart, Jozef Cybylski.

Асобную увагу прыцягваюць да сябе аўтографы Геліаша Шэвердзіца, якія ён пакінуў не толькі ў наосе, але і ў іншых частках царквы. У наосе налічваецца 24 яго аўтографы, запісаныя наступным чынам:

Heliasz, 1661 mca marca Hely, Szewerdzic, H.Szewerdzic mp, H.Sze mp 16..., Helliasz Szewerdzic mp fuit hic za odpuszczenie hriechow swoich (мал. 10),

Мал. 10. Аўтограф Геліаша Шэвердзіца

H.S. Fuit hic peccata, Heliasz Szewerdzic Hic, H. Szewerdzic, Ao D 1661 Heliasz Szewerd, Heliasz Szewerdzi mp, Helliasz Shewedzic, H. Szewerdz, H. Sze, H.S, Ao Dni 1661 mca marca dnia 15 Heliasz Szewerdzic, Heliasz Sze, Szewerdze, Helliasz Szewe, H. Szewerdzic, Ao Dni 1661 15 marca.

Фрагменты набажэнстваў. У прасторы царквы сустракаюцца фрагменты тэкстаў, якія чыталіся падчас набажэнстваў. Здаецца слухным,

што гэтыя тэксты запісваліся па памяці. На слупах царквы найбольшая колькасць такіх тэкстаў знаходзіцца на паўночна-заходняй грані паўднёва-ўсходняга слупа. Магчыма, што ўсе гэтыя надпісы выканаў дыякан Мікіта: яго аўтограф упісваецца ў адно з дадзеных графіці. Першы надпіс фрагментарны, у першым радку чытаецца: «Мікіта дыякон», у другім «о тебе радуется непорочная дево». Магчыма, аўтарам пераблытаны словы малітвы Іаана Дамаскіна: «О тебе радуется, благодатная, всякая тварь». Наступны фрагмент графіта чытаецца як «услыші мя». У адрозненне ад надпісаў у алтары і на паўночна-заходнім слупе, перад гэтымі словамі няма слоў «у панядзелак», што паказвала б на чытанне пракімна чацвёртага гласа: «Господь услышит мя, внемда воззвати ми к нему». Але ніжэй запісаны пракімен гласа першага: «твоя гі поженет мя», якая цалкам чытаецца як «И милость твоя, Господи, поженет мя вся дни живота моего» падчас набажэнства ў аўторак. Такім чынам, гэта пракімны чацвёртага і першага гласа, якія чытаюцца, адпаведна, у панядзелак і аўторак. У сувязі з гэтым даволі лёгка аднаўляецца і наступны фрагментарны радок: «...вое спс мя і в сіле» як «Боже, во имя Твое спаси мя, и в силе Твоей суди ми». Такім чынам аднаўляюцца дзённыя пракімны на вячэрні, якія чытаюцца ў панядзелак, аўторак і сераду.

Тыя ж пракімны, але ў больш дакладным выглядзе запісаны на паўднёва-ўсходняй грані паўночна-заходняга слупа. Яны распісаны на панядзелак, сераду і чацвер. На той жа грані двойчы паўтараецца фрагмент пракімна, які чытаецца ў панядзелак.

На ўсходняй грані паўднёва-ўсходняга слупа запісаны фрагмент «в пророцех в» — пачатак сціхіры на ліціі Святой Тройцы: «Во пророцех возвестил еси нам путь спасения, и во апостолахъ возсия, Спасе наш, благодать Духа твоего. Ты еси Бог первый, Ты и по сих, и во веки Ты еси Бог наш». Тэкст ліціі цалкам запісаны на ўсходняй грані паўночна-ўсходняга слупа як бы ў люстэркавым адбітку адносна алтара.

Фрагменты надпісаў. Сярод графіці зафіксаваны фрагментарныя графіці ў выглядзе складоў і літар. Пэўная колькасць з іх прадстаўлена надпісамі, частка якіх была незваротна згублена разам з тынкоўкай. Але пэўная колькасць проста была недапісана. Магчыма, аўтар не захацеў працягваць надпіс або нешта яму перашкодзіла гэта зрабіць. Да канца XVI ст. большасць такіх фрагментаў складаюць літары і словы «месяца» або «в лето» — пачаткі памінальных запісаў. Далей большасць фрагментарных надпісаў прадстаўлена часткамі аўтографаў.

Такім чынам, нягледзячы на тое, што нанясенне графіці на сценах царквы строга забаранялася і прыраўноўвалася да пасячэння крыжа, прага да пісання па розных прычынах была мацней за забарону. Таму сёння мы

маем багаты пласт пісьмовых помнікаў, якія даюць нам магчымасць прасачыць гісторыю храма ў агульнай гісторыі Полацка і Беларусі, атрымаць даныя па прасапаграфіі, антрапаніміі, мовазнаўстве, зазірнуць у духоўны свет чалавека сярэднявечча і новага часу. Безумоўна, надпісы наносіліся з рознай інтэнсіўнасцю ў розныя гады і стагоддзі, але калі падзяліць іх колькасць на час нанясення, атрымліваецца сярэдня хуткасць — па адным графіта ў год.

Графіці наоса далі нам магчымасць высветліць месцазнаходжанне кліраса царквы ля паўднёва-ўсходняга слупа. У графіці адзначаецца, што на клірасе спявалі і чыталі тэксты не толькі манахіні. Паўночна-ўсходні слуп з'яўляецца лідарам па нанясенні памінальных запісаў. Магчыма, там знаходзіўся памінальны столік або адбываліся памінальныя службы. На паўднёва-заходнім слупе амаль адсутнічаюць кірылічныя надпісы. Гэта значыць, што па нейкіх прычынах да канца XVI ст. доступ туды быў абцяжараны. Магчыма, там знаходзілася месца ігуменні. Кірылічныя надпісы не наносіліся на твары і постаці святых. Надпісы на лацініцы, як і ў іншай прасторы царквы, наносіцца на постаці і твары святых, і такім чынам не прызнаюць іх святыняй.

Табл. 1. Размяшчэнне графіці на паўночна-ўсходнім слупе

Катэгорыі надпісаў	Г р а н і с л у п а							
	Усходняя	Паўднёва-усходняя	Паўднёвая	Паўднёва-заходняя	Заходняя	Паўночна-заходняя	Паўночная	Паўночна-усходняя
Памінальныя надпісы (кір/лац/змешаныя)	1	1	3	5/-/-		3/-/-	1/1/-	4
Памінальныя рысачкі								
Малітоўныя прашэнні (кір/лац/змешаныя)				4/-/-			2/1/1	
Алфавіты/практыкаванні			1	1				
Рысункі		1	4	3	4			
Varia			1					1
Аўтографы (кір/лац/змешаныя)		1/7/-	2/1/-	-/3/-	2/2/2	2/2/-	3/3/-	4/-/-
Тэксты набажэнстваў	1			1				
Фрагменты надпісаў і літары (кір/лац)	-/1	1/-	10/2	8/-	4/3	12/-	5/-	4/-

Табл. 2. Размяшчэнне графіці на паўночна-заходнім слупе

Катэгорыі надпісаў	Грані слупа							
	Усходняя	Паўднёва-усходняя	Паўднёвая	Паўднёва-заходняя	Заходняя	Паўночна-заходняя	Паўночная	Паўночна-усходняя
Памінальныя запісы	1	2						
Памінальныя рысачкі					1			
Малітоўныя прашэнні (кір/лац/змешаныя)		2/	1		1			
Алфавіты/практыкаванні		2						
Рысункі	2	1	1	4	3		1	
Varia		2		1				
Аўтографы (кір/лац/змешаныя)		3/4	1/2	1/3	4/8/1	4/5	3/6	-/1
Тэксты набажэнстваў		3						
Фрагменты надпісаў і літары (кір/лац)	6/1	4/3	3/1	2/2	3/5	-/5	-/5	

Табл. 3. Размяшчэнне графіці на паўднёва-ўсходнім слупе

Катэгорыі надпісаў	Грані слупа							
	Усходняя	Паўднёва-усходняя	Паўднёвая	Паўднёва-заходняя	Заходняя	Паўночна-заходняя	Паўночная	Паўночна-усходняя
Памінальныя запісы		2		1?1				
Памінальныя рысачкі		2	1				1	
Малітоўныя прашэнні (кір/лац/змешаныя)		4/-/-	2/-/-		-/2/-			
Алфавіты/практыкаванні		2						
Рысункі		21	6	2		1		
Varia		6	1	1				
Аўтографы (кір/лац/змешаныя)	1/7	4/5	-/18/-	5/10/1	4/17/-	1/5/1	1/3/-	
Тэксты набажэнстваў	1					3		
Фрагменты надпісаў і літары (кір/лац)	1/	13/	7/5	1/3	1/2	3/2	1/5	

Табл. 4. Размяшчэнне графіці на паўднёва-заходнім слупе

Катэгорыі надпісаў	Г р а н і с л у п а							
	Усходняя	Паўднёва- усходняя	Паўднёвая	Паўднёва- заходняя	Заходняя	Паўночна- заходняя	Паўночная	Паўночна- усходняя
Памінальныя запісы								
Памінальныя рысачкі				1				
Малітоўныя прашэнні (кір/лац/змешаныя)					-1/-			
Алфавіты/практыкаванні								
Рысункі			4		3			
Varia								
Аўтографы (кір/лац/змешаныя)	1/7/-	1/21/-	1/16/-	-12/-	-22/-	-8/-	-7/-	-2/-
Тэксты набажэнстваў								
Фрагменты надпісаў і літары (кір/лац)	/3	/8	1/3	2/7	1/5	-4	2/1	-2

Літаратура і крыніцы

1. Калечиц, И. Л. Исторические личности в граффити Полоцкой Спасо-Преображенской церкви / И. Л. Калечиц // История и археология Полоцка и Полоцкой земли : материалы VI Международной научной конференции (1—3 ноября 2012 г.). В 2 ч. Ч. 2. Спасо-Преображенская церковь в Полоцке : История. Архитектура. Живопись. — Полоцк, 2013. — С. 30—35.
2. Калечиц, И. Л. Запись о смерти Ульяны Тверской в граффито Полоцкой Спасо-Преображенской церкви / И. Л. Калечиц // Древняя Русь : вопросы медиевистики. — Москва, 2013. — № 3. — С. 30—31.
3. Калечиц, И. Л. Духовные лица средневекового Полоцка : неизвестные имена в граффити / И. Л. Калечиц // Гістарычна-археалагічны зборнік. — Вып. 29. — 2014 г. — С. 85—90.
4. Калечиц, И. Эклезионим «Святой Спас» в граффити Полоцкой Спасо-Преображенской церкви / И. Калечиц // Вопросы эпиграфики. — 2016. — Вып. 9 / Ун-т Дмитрия Пожарского ; отв. ред. А. Г. Авдеев. — М. : Рус. фонд содействия образованию и науке, 2016. — С. 445—454.
5. Дук, Д. Пятатка Еўфрасінні Полацкай / Д. Дук, И. Калечиц, А. Коц // Беларускі гістарычны часопіс. — № 7. — 2015. — С. 13—18.
6. Дук, Д. Парадная пятатка Еўфрасінні Полацкай / Д. Дук, И. Калечиц, А. Коц, Я. Торшын // Беларус. гіст. часоп. — № 9. — 2017. — С. 13—18.
7. Калечиц, И. Л. Эпиграфика Беларуси X—XIV стст. / И. Л. Калечиц. — Минск : Беларус. навука, 2011. — 271 с.
8. Калечиц, И. Л. Граффити полоцкого Спасо-Преображенского храма в «период переосвящения» (1656—1667 гг.) / И. Л. Калечиц // Сімяон Полацкі : светапогляд,

грамадска-палітычная і літаратурная дзейнасць : междунар. науч.-практ. конф., Полоцк, 21—22.11.2019 г. / НППКМЗ ; уклад. : Т. У. Явіч. — Полоцк, 2019. — С. 193—200.

9. Калечыц, І. Людзі і пачвары, кошкі і птушкі : рысункі-графіці ў Полацкай Спаса-Праабражэнскай царкве / І. Калечыц // Беларус. гіст. часоп. — 2013. — № 5. — С. 25—31.

10. Калечыц, І. «Злачынства» і «пакаранне» ў графіці Полацкай Спаса-Праабражэнскай царквы / І. Калечыц // Беларус. гіст. часоп. — 2018. — № 6. — С. 11—15.

11. Калечыц, І. Л. Записи о наказании попа и другие граффити Спасо-Преображенской церкви г. Полоцка / И. Л. Калечыц // Крыніцзнаўства і спецыяльныя гістарычныя дысцыпліны. — Мінск, БДУ, 2012. — С. 134—140.

I. L. Kalechits. GRAFFITI OF THE NAOS OF THE TRANSFIGURATION CHURCH IN POLOTSK: A DEMAND FOR GENERALIZATION AND INTERPRETATION

In the article «Graffiti of the Naos of the Transfiguration Church in Polotsk: a demand for generalization and interpretation» generalized inscriptions of different categories, scratched in the period from the beginning of the construction of the church to the 30s. 20th century Commemorative records, autographs, alphabets, graffiti drawings, liturgical texts, prayer petitions are considered. A rich layer of written monuments makes it possible to trace the history of the temple in the general history of Polotsk and Belarus, to obtain data on prosopography, anthroponymy, linguistics, to look into the spiritual world of a man of the Middle Ages and modern times.

Keywords: Polotsk, Church of the Transfiguration of the Savior, graffiti, memorial records, autographs, alphabet, graffiti drawings, liturgical texts, prayer requests, epigraphy, naos.

Ю. Н. Кежа

Конфликты между полоцкими и киевскими князьями и способы их разрешения (980 — 1129/30)

При анализе древнерусских летописных нарративов XI—XII вв. обращают на себя внимание довольно частые конфликты и в целом враждебное отношение между полоцкими князьями и правителями династии Рюриковичей. В статье рассматриваются основные эпизоды данного противостояния: конфликт между полоцким князем Рогволодом (его дочерью Рогнедой) и Владимиром Святославичем; конфликт между Брячиславом Изяславичем и киевским князем Ярославом Владимировичем; войны между Всеславом Полоцким и сыновьями Ярослава; конфликт между менским князем Глебом Всеславичем и киевским князем Владимиром Мономахом; военные походы Мстислава Владимировича на Полоцкое княжество.

Анализируя летописные сюжеты о конфликтах между представителями полоцкой династии Рогволодовичей и киевскими князьями Рюриковичами, можно проследить определённую модальность политического поведения древнерусских князей, а также способы управления и разрешения межкняжеских противоречий.

Ключевые слова: Древняя Русь, Рюриковичи, полоцкие князья, княжеские конфликты.

В изучении восточноевропейского средневековья в последние десятилетия происходят значительные изменения, связанные с применением нового научного инструментария и активным развитием новых направлений. В ряде современных научных течений разрабатываются новые принципы, которые предполагают существенное обновление методологических подходов к анализу феномена средневековой власти. Несмотря на всё более возрастающее внимание к социокультурным аспектам [1, с. 14—15], в исследованиях Восточной Европы X—XIII вв. малоизученной остается проблема, посвящённая способам, формам и ожидаемым результатам политической коммуникации между князьями Рюриковичами.

В домонгольской Руси (X—XIII вв.), как и в западноевропейском средневековье IX—XIII вв., отсутствовали систематические своды правовых норм, которые могли определять правила поведения между правителями. Политическая коммуникация и производные от неё различные властные

стратегии выражались, главным образом, через ритуализированное поведение, включавшее в себя как вербальные, так и невербальные способы коммуникации. Согласно немецкому медиевисту Г. Альтхофу, эти формы поведения, или поведенческие стереотипы (*Spielregeln*), создавали систему норм, которые и регулировали отношения внутри средневекового общества [2].

Термин *Spielregeln*, используемый Г. Альтхофом, служит для обозначения средневековых общественных правил, которые не были зафиксированы в письменной форме и носили имплицитный характер. Данные правила существенно отличались от письменных законов, определяющих чётко сформулированные постановления и запреты [3, с. 28—46]. Применение методологического подхода, основанного на выявлении определённых форм поведенческих стереотипов, на наш взгляд, может быть использовано при изучении древнерусской политической истории X—XII вв., в частности, определению причин, условий протекания и способов разрешения конфликтов между полоцкими и киевскими князьями.

Анализируя летописные сюжеты о конфликтах между представителями полоцкой династии Рогволодовичей и киевскими князьями Рюриковичами, можно проследить определённую модальность политического поведения древнерусских князей, а также способы управления и разрешения межкняжеских противоречий. Выявить это можно с помощью выделения повторяющихся форм поведения, которые постоянно встречаются в летописных материалах при описании рассказов о различного рода конфликтах и их урегулировании, договорных отношениях и заключениях политических союзов [4, с. 77].

Анализируя древнерусские нарративы XI—XII вв., обращают на себя внимание довольно частые конфликты и в целом враждебное отношение между полоцкими князьями и правителями династии Рюриковичей. В статье рассматриваются основные эпизоды данного противостояния: конфликт между полоцким князем Рогволодом (его дочь Рогнедой) и Владимиром Святославичем; конфликт между Брячиславом Изяславичем и киевским князем Ярославом Владимировичем; войны между Всеславом Полоцким и сыновьями Ярослава; конфликт между менским князем Глебом Всеславичем и киевским князем Владимиром Мономахом; военные походы Мстислава Владимировича на Полоцкое княжество.

Конфликт между Рогволодом (Рогнедой) и Владимиром Святославичем. Первый конфликт между полоцким и киевским правящими домами произошёл в последней четверти X в. Согласно сообщению Повести временных лет (далее — ПВЛ), причина летописного конфликта — отклонение полоцкой стороной (Рогволодом и Рогнедой) брачного и, соответственно,

политического союза с Владимиром. Отказ был выражен в форме словесного оскорбления, указывающего на низкое происхождение Владимира («не хочу розути робичича, но Ярополка хочю»), что подразумевало его несоответствие княжескому статусу с точки зрения полоцкой стороны. Развитие конфликта проявилось в военном походе Владимира на Полоцк, убийстве Рогволода и двух его сыновей. Символическим проявлением ответной реакции Владимира на оскорбление стало насилие над Рогнедой и её публичное унижение. Конфликт закончился покорением Полоцка и его включением в сферу власти Владимира Святославича. Рогнеда становится одной из жён Владимира [5, стб. 75].

Особенностью данного противостояния и его отличие от последующих конфликтов между полоцкими и киевскими князьями является целенаправленное умерщвление правителя для достижения своих политических целей. Это объясняется процессом установления монопольной власти Рюриковичей на землях Восточной Европы, который был невозможен без физического устранения местных князей, которые могли активно противостоять распространению власти киевского княжеского дома. После принятия Рюриковичами христианства данная практика практически исчезает. К XI в. в Древней Руси правит единственный род Рюриковичей, все князья связаны между собой родственными отношениями. С этого периода в древнерусских нарративах обосновывается недопустимость убийства внутри княжеского рода [6, с. 95—96]. Большую роль в данных представлениях сыграло принятие Русью христианства и распространение культа святых Бориса и Глеба [7, с. 38—39; 8, с. 52—53].

В конце X в. происходит конфликт между Рогнедой и Владимиром. Информация об этом представлена в Лаврентьевской летописи под 1128 г.: «...и роди Изаслава поа же паки ины жены многы и нача еи негодовати нѣколи же ему пришедшу к неи и оуснувшю хотѣ и зарѣзати ножемъ и ключиса юму оубудитиса и на ю за руку вна же ре^ч сжалиласи бахъ зане вѣща моего уби и землю юго полони мене дѣла и се нынѣ не любиши мене и съ младенце^м симъ...» [5, стб. 300]. Основной причиной конфликта, согласно тексту летописи, являлась месть Рогнеды за убитого Владимиром Рогволода и разорение Полоцкой земли («зане вѣща моего уби и землю юго полони мене дѣла»). Посредником в разрешении конфликта стал Изяслав — сын Владимира и Рогнеды, который, согласно летописной легенде, предотвратил убийство своей матери. Разрешение конфликта было реализовано в наделении Изяслава и Рогнеды отдельной вотчиной — городом Изяславлем: «...и повелѣ ею оустроитиса во всю тварь цѣрскую якоже в днѣ посага ея и сѣсти на постели свѣтлѣ в храминѣ да пришедъ потнеть ю вна же тако створи и давши же мечъ сынови своему Изаславу

в руку нагъ и ре^чако внидеть ти вѣ рци выступи вѣ ѣда ѣдинъ мнишиса хода Володимеръ же ре^ча хто та мнѣль сдѣ и повергъ мечь свои и созва болары и повѣда и^м вни же рекоша оуже не оубии ея дѣтати дѣла сего но въздвѣгнѣ втчину ея и даи еи с сыно^м своимъ Володимеръ же оустрои городъ и да има и наре^ча има городу тому Изаславль и вѣтолѣ мечь взимають Роговоложи внуци противу Ярославли^м внуко^м» [5, стб. 300].

Летописная легенда о Владимире и Рогнеде при её вымышленном характере, по всей видимости, является отражением гораздо более поздних представлений, связанных с конфликтом 1127/28—1129/30 гг. между полоцкими князьями Всеславичами и киевским князем Мстиславом Владимировичем. Для обоснования похода Мстислава на Полоцкую землю (1127/28 и 1129/30 гг.) и высылку полоцких князей в Византию (1129/30 гг.), автор летописного сообщения оправдывал данные действия более чем вековой враждой между полоцкими князьями («Роговоложими внуками») и наследниками Владимира («и вѣтолѣ мечь взимають Роговоложи внуци противу Ярославли^м внуко^м») [9, с. 107—111].

Конфликт между Брячиславом Изяславичем и Ярославом Владимировичем. Короткое противостояние между полоцким князем Брячиславом Изяславичем и киевским князем Ярославом Владимировичем произошло в 1021 г. и нашло своё отражение в ПВЛ, Воскресенской летописи, а также скандинавской «Пряди об Эймунде Хрингссоне». Причиной конфликта стало разорение Брячиславом Новгорода, который находился в сфере влияния киевского князя Ярослава Владимировича. Развитие конфронтации продолжилось в ответном походе Ярослава во владения полоцкого князя, кульминацией чего стала битва на реке Судомире. Результатом битвы стало поражение Брячислава и его отступление в Полоцк [5, стб. 146]. На этом в ПВЛ заканчивается сообщение о конфликте князей.

Дальнейшее разрешение конфликта отражено в Воскресенской летописи (XVI в.), а также исландской «Пряди об Эймунде Хрингссоне» (конец XIII в.). Согласно Воскресенской летописи, между Брячиславом и Ярославом был заключён союз, предусматривающий их совместные военные действия. Закреплением договора между князьями было присоединение к владениям Брячислава городов Витебска и Усвят: «И оттоле призва к себе Брячислава, и давъ ему два города Восвячь и Видбеск, и рече ему: «буди же со мною заодинъ». И воеваша Брячиславъ съ великимъ княземъ Ярославомъ вся дни живота своего» [10, с. 328].

В соответствии с информацией исландской «Пряди об Эймунде», активную роль участника, а затем и посредника, в конфликте сыграл скандинавский наёмник Эймунд Хрингссон, который находился в лагере Брячислава. В ходе конфликта между князьями, Эймунд вместе со своим

побратимом Рагнармом похищают жену Ярослава, княгиню Ингигерд, после чего Ярослав идёт на переговоры с Брячиславом. Итогом соглашения с полоцким князем, согласно «Пряди», стало новое распределение власти на Руси. Ярослав отдаёт Киев Брячиславу, оставив за собой Новгород. Эймунд же получил во владения Полоцк [11, с. 133—138]. Данную информацию о перераспределении власти в древнерусских городах следует признать неправдоподобной. Из древнерусских летописей неизвестно о княжении Брячислава в Киеве и Эймунда в Полоцке. Помимо этого, ряд признаков указывает на позднее происхождение «Пряди» (конец XIII в.) [12, с. 106]. Тем не менее, участие скандинавского наёмника Эймунда в распре князей исследователями не оспаривается [13, с. 289—295].

Если согласиться с основной канвой повествования «Пряди», Эймунд вместе с женой Ярослава Ингигерд, проявляют посредничество между Брячиславом и Ярославом. Само соглашение и мир между князьями провозглашает Ингигерд: «Было объявлено от имени Вартилава (Брячислава Изяславича — Ю.К.) конунга, что княгиня будет устраивать мир. Она сказала Ярицлейву (Ярославу Владимировичу — Ю.К.) что он будет держать лучшую часть Гардарики (Руси — Ю.К.) — это Хольмгард (Новгород — Ю.К.), а Вартилав — Кэнунгард (Киев — Ю.К.), другое лучшее княжество с данями и поборами; это — наполовину больше, чем у него было до сих пор. А Палтескью и область, которая сюда принадлежит, получит Эймунд и будет над нею конунгом...» [11, с. 136—137].

В последние несколько десятилетий историки-медиевисты обращали внимание на важную роль посредников для мирного урегулирования конфликтов в Средневековой Европе. Многочисленные случаи, когда посредники пытались предотвратить или урегулировать насильственные конфликты, позволяют признать, что их деятельность направлялась и защищалась представлениями о правилах, которые имели высокую степень признания в обществе [14, р. 5]. Роль посредников в данном конфликте отчётливо просматривается в действиях Эймунда и Ингигерд. Исходя из анализа данного противостояния, подтверждается закономерность, характерная для многочисленных конфликтов Средневековой Европы: те люди, которые имели равные отношения с обеими сторонами конфликта, были особенно хорошо подготовлены к действиям в качестве посредников [14, р. 6]. Возможно, в «Пряди» значительно преувеличена роль Эймунда и Ингигерд в политической жизни Руси. Однако в данном случае имеет значение не столько реальное отражение исторических событий, сколько представления о процедуре разрешения конфликта, где посредники обладают статусом ничуть не ниже, чем представители конфликтующих сторон.

Вместе с историей о Рогнеде, Изяславе и Владимире, договор между Брячиславом и Ярославом — единственные случаи мирного исхода конфликтов между представителями полоцкого княжеского дома и киевскими князьями.

Конфликт между Всеславом и Ярославичами. В противостоянии между Рюриковичами и Рогволодовичами самой продолжительной конфронтацией были войны между полоцким князем Всеславом Брячиславичем и представителями двух поколений Ярославичей: Изяслава, Святослава, Всеволода (период конфликта — 1066/67—1071) и Владимира Всеволодовича Мономаха (1078 и 1084). Согласно ПВЛ, фиксируются 9 отдельных эпизодов данного противостояния.

Непосредственным началом конфликта стал военный поход Всеслава на Новгород (1066/67), разграбление города и его главного храма — собора св. Софии. Ответной реакцией последовал совместный поход Изяслава, Святослава и Всеволода на Минск, который находился в сфере влияния полоцкого князя. После разграбления города, 3 марта 1067 г., войска Ярославичей и Всеслава сошлись в битве на реке Немиге, которая закончилась поражением полоцкого князя. В июле 1067 г. Всеслав с двумя сыновьями был приглашён на переговоры. Гарантией безопасности было крестное целование со стороны Ярославичей — в XI—XII вв. одна из самых распространённых клятвенных практик среди князей Рюриковичей [15, с. 86—113]. Обещание было нарушено, и Всеслав вместе сыновьями был пленён и заключён в Киеве [5, стб. 166—167].

До пленения Всеслава конфликт протекал по сценарию противостояния 1021 г. между Ярославом и Брячиславом: 1) поход полоцкого князя на Новгород; 2) ответный поход киевского князя; 3) битва между полоцким и киевским князем; 4) переговоры и заключение мира. В конфликте 1021 г., а также в противостоянии 1067 г., до пленения Всеслава, можно наблюдать практику использования негласных норм для разрешения конфликта, которые широко применялись в период Высокого Средневековья и включали в себя т. н. «правила игры» (*Spielregeln* согласно Г. Альтхоффу) [14, р. 7]. Один из контрагентов конфликта — Всеслав Брячиславич — доверяет соблюдению негласной процедуры (клятве крестоцелования), активно практикуемой в межкняжеских отношениях. По всей видимости, Всеслав опирался на нормы поведения, которые претендовали на законность для подобных собраний: тот, кто приглашал к мирным переговорам, должен был принять на себя обязательство мира, а также соблюдение безопасности контрагента. Сама процедура крестоцелования между князьями, согласно древнерусским представлениям, являлась гарантией ответственности князя не только перед Богом

и своим оппонентом, но и перед общепринятым законом и подвластным населением [16, с. 78—79].

В конфликте между Всеславом и Ярославичами правила межкняжеских отношений были нарушены. Данное обстоятельство привело к осуждению летописцем главного виновника клятвопреступления — Изяслава Ярославича. Нарушение клятвы, согласно автору ПВЛ, вызвало Божий гнев и нашествие половцев на земли Руси [5, стб. 172]. В 1068 г. Изяслав был изгнан из Киева горожанами, а Всеслав освобождён из заключения и провозглашён киевским князем. В соответствии с ПВЛ случилось это в день Крестовоздвиженья (15 сентября), что символизировало восстановление божественной справедливости — наказание клятвопреступника (бежавшего Изяслава) и освобождение поверившего в клятву Всеслава [17, с. 70—71; 18, с. 9—10; 15, с. 88—93].

В 1069 г. Изяслав вместе со своим тестем, польским королём Болеславом, выступает военным походом на Киев. Всеслав уклоняется от битвы и, покинув войско киевлян, возвращается в Полоцк. Таким образом, полоцкий князь, как один из главных участников конфликта, избегает противостояния и основными конфликтующими сторонами остаются Изяслав Ярославич, с одной стороны, и сообщество киевлян, которое поддерживало Всеслава, с другой [5, стб. 172].

Для мирного урегулирования противостояния в данном случае активную роль играет посредник, в качестве которого выступает брат Изяслава Святослав Ярославич. Многочисленные случаи, когда посредники пытались предотвратить или урегулировать насильственные конфликты в Средние века, позволяют признать, что их деятельность направлялась и защищалась представлениями о правилах, которые имели высокую степень признания в обществе [14, р. 35].

Обращая внимание на участие в походе польского войска, Святослав предостерегает Изяслава от разорения Киева, апеллируя к тому, что город их отца Ярослава — общее наследство для всех представителей династии: «а не воді Лаховъ Києву противна бо ти нѣту аще ли хочещи гнѣвъ имѣти и погубити гра^а то вѣси нако нама жаль вѣна стола» [5, стб. 174]. В XI—XII вв. при многочисленных конфликтах между Рюриковичами довольно часто из уст князей будет звучать аргумент, что объект противостояния — Киев и Русская земля — это общая «отчина» для всей династии. Особенно актуально это проявляется в периоды межкняжеских конфликтов, когда одна из сторон приглашала зарубежные силы в качестве военной помощи.

В ходе переговоров Изяслав оставляет основной контингент польского войска, однако посылает своего сына Мстислава в Киев для карательных

целей. Согласно сообщению летописи, отрядом Мстислава было убито 70 киевлян — горожане, которые освободили Всеслава и посадили его на киевское княжение в 1068 г. Помимо этого, значительная часть киевлян подверглась ослеплению [5, стб. 174].

Убийству и наказанию подверглись люди, которые выступали на стороне Всеслава, остальное население Киева, по всей видимости, не было репрессировано. Основная часть горожан выходит навстречу Изяславу «с поклоном» и получает прощение от князя: «и приаша князь свои Кыяне и сѣде Изаславъ на столѣ своємъ мѣца маа въ ѿ днѣ» [5, стб. 174]. Описание встречи Изяслава киевлянами в 1069 г. существенно отличается от описаний церемонии въезда князя в город и занятия им княжеского стола. Обычно встречи князя за пределами города описываются как торжественные события, которые сопровождаются прославлением князя [19, стб. 327]. В сообщении о встрече Изяслава Ярославича жителями Киева говорится, скорее, об их «покаянии» перед князем («изидоша людѣе противу с поклоном и приаша князь свои Кыяне»). Массовое покаяние мятежных горожан перед своим правителем, как один из сценариев завершения конфликта, находит примеры в истории Средневековой Европы [20, с. 28].

Завершением очередного этапа конфликта между Всеславом и Ярославичами стало изгнание Всеслава из Полоцка и посажение вместо него Мстислава Изяславича [5, стб. 174]. Таким образом, в 1069 г. противостояние между Всеславом Брячиславичем и Изяславом Ярославичем трансформировалось в конфликт между Изяславом и киевлянами, поддержавшими Всеслава. Обращает на себя внимание то обстоятельство, что, в отличие от Всеслава, к которому при его пленении в 1067 г. не были применены телесные формы наказания, в 1069 г. к киевлянам, выступавшим на стороне полоцкого князя, была применена смертная казнь и ослепление.

О продолжении конфликта после изгнания Всеслава из Полоцка сообщается в Новгородской первой летописи. 23 октября 1069 г. Всеслав нападает на Новгород, где в тот период княжил сын Святослава Ярославича Глеб. По сообщению Новгородской первой летописи, в битве при реке Гзени Всеслав, вместе с возглавляемым им войском фино-угорского племени водь, потерпел сокрушительное поражение: «Въ то же лѣто, осень, мѣсяця октября въ 23, на святого Якова брата господня, въ пятници, въ часъ 6 дни, опять приде Все[славъ] къ Новугороду; новгородци же поставиша пълъкъ противу ихъ, у Звѣринця на Къземли; и пособи богъ Глѣбу князю съ новгородци. О , велика бяше сѣця Вожняномъ, и паде ихъ бесчисльное число; а самого князя отпустиша бога дѣля. А на заутрие обрѣтесе крѣст честный Володимиръ у святѣй Софие Новѣгородѣ, при епископѣ Федоре» [21, с. 17].

При явном поражении и пленении Всеслава, полоцкий князь был отпущен «бога дѣля». Данное обстоятельство может быть обусловлено тем, что новгородский князь Глеб Святославич придерживался установленного для своего времени «кодекса поведения» [22, с. 46]. Новгородцам было известно о нарушении клятвы Ярославичами и несправедливом пленении полоцкого князя. При очевидном негативном отношении к Всеславу новгородцев, Глеб Святославич мог считать его жертвой клятвoprеступления. Нарушение сакральности заключённой клятвы предусматривало преступление против самого Бога. Поэтому разрешение данного конфликта мирным путём (предоставление Всеславу свободы) можно рассматривать как соблюдение определённых правил игры в политике («Spielregeln der Politik»), которые не зафиксированы документально, однако их существование можно обнаружить в летописных нарративах [23, s. 35].

Конфликт между Глебом Всеславичем и Владимиром Мономахом. Началом конфликта между менским князем Глебом Всеславичем и киевским правителем Владимиром Всеволодовичем Мономахом послужило нападение Глеба на территорию, подконтрольную киевскому князю: в результате похода 1116 г. Глеб захватил земли дреговичей и разорил Слуцк. Ответным действием Владимира Мономаха стала организация коалиционного похода на Менское княжество. В походе принимали участие сыновья Мономаха Вячеслав и Ярополк, черниговский князь Давыд Святославич, а также князья Ольговичи. Глеб Всеславич был осаждён Мономахом в Менске. Не выдержав осады, Глеб вышел из города и согласился на условия мира, предложенные Владимиром [19, стб. 283]. Согласно заключённому соглашению, Глеб попадал в зависимость от киевского князя («и молвиша рѣчи о мирѣ и общася Глѣбъ по всему послушати Володимера»). В обмен на это ему был возвращён Менск. Спустя три года Глеб нарушает соглашение с Мономахом, вновь совершив нападение на владения киевского князя [24, с. 178]. Ответной реакцией стал очередной поход Мономаха на Менск, пленение Глеба Всеславича и заточение его в Киеве, где он умер в том же 1119 г. [19, стб. 285].

Нападение Глеба на владения Мономаха, а также описанное в летописи отсутствие раскаяния и словесное оскорбление киевского князя («и не канашеться о семъ . ни покарашеться . но болѣ противу Володимеру глѣше оукараа и .») стало непосредственной причиной военных действий со стороны Владимира — киевский князь организывает большой поход на Менское княжество. Символическими действиями Владимира перед началом похода является обращение к «Божьей правде» («Володимеръ же надѣяся на Бѣ и на правду поиде къ Смоленску»), что было призвано продемонстрировать справедливость военной кампании, заключающейся

в «усмирении» менского князя и подчинении его своему влиянию. Заключительной частью конфликта 1116 г. стала капитуляция Глеба, его публичное раскаяние и признание зависимости от Мономаха.

Во время переговоров Владимир вновь апеллирует к высшим силам, ссылаясь на запрет пролития христианской крови в дни Великого поста, и соглашается на мир с Глебом («Володимеръ же съжали си тѣмъ оже проливашеться кровь въ днѣ постыныа великого поста и вдасть ему миръ»). Затем происходит процедура, напоминающая известный средневековый ритуал покаяния побеждённого перед своим сюзереном, известная как *deditio* [2, s. 99—125; 25, p. 1—19; 26, s. 297—325].

При средневековых конфликтах между верховным правителем (королём или императором) и подчинёнными вассалами (герцогами и графами) примирение было возможно в случае прощения сюзереном побеждённого мятежника. Данный ритуал включал в себя набор следующих символических элементов: провинившийся вассал являлся перед государем, публично признавал свою вину и коленопреклонно молил сюзерена о прощении. Проходя через публичный ритуал покаяния и подчинения, побеждённой стороне конфликта, как правило, возвращались прежние владения [2, s. 113]. Таким образом, ритуал *deditio* способствовал восстановлению мира посредством отказа от насилия и наказания. Тому, кто испытывал снисхождение государя, не разрешалось вновь восставать против своего сюзерена. После нарушения соглашения побеждённой стороной, правила восстановления прежнего порядка уже не предусматривались. Если восстание всё же осуществлялось, восставшего ждало более суровое наказание, вплоть до физического уничтожения [2, s. 114].

Согласно сообщению Ипатьевской летописи, по итогам конфликта 1116 г. Глеб Всеславич вместе со своей семьёй и ближайшим окружением выходит за стены осаждённого города, совершает преклонение перед Владимиром, просит его о мире и клянётся в верности: «Глѣбъ же вышедъ из города съ дѣтми и съ дружиною поклониса Володимеру и молвиша рѣчи о мирѣ и обѣщася Глѣбъ по всему послушати Володимера» [19, стб. 283]. Владимир прощает Глеба и возвращает ему Менск — родовое владение Глеба Всеславича: «Володимеръ же омирѣвъ Глѣба и наказавъ его о всемъ вдасть ему Менескъ а самъ възратиса Киеву» [19, стб. 283]. Очевидно, что договор между князьями предусматривал подчинение Глеба киевскому князю. Только при этом условии он сохранял власть над Менским княжеством.

Нарушив данное условие, Глеб спровоцировал очередной поход Владимира Мономаха на Менск, в результате которого менский князь лишился власти, свободы и, вероятно, жизни. Таким образом, в случае конфликта

Глеба Всеславича с Владимиром Мономахом (1116—1119) можно наблюдать проявление ритуала покаяния (*deditio*), а также его нарушение и последующее применение наказания к стороне, нарушившей соглашение.

При этом следует учитывать, что ритуал *deditio* следует рассматривать с учётом древнерусских реалий. Разрешение конфликта между Глебом и Владимиром Мономахом по своему церемониалу в деталях далеко не во всём повторяет процедуру покаяния западноевропейских правителей X—XIII вв. Тем не менее мы можем наблюдать типологически похожие ритуализированные действия, приводящие к мирному разрешению конфликта, а также увидеть похожее применение наказания для нарушившего соглашение князя.

Конфликт между Всеславичами и Мстиславом Владимировичем. В 1127/28 гг. состоялся грандиозный коалиционный поход на Полоцкую землю, организованный киевским князем Мстиславом, сыном Владимира Мономаха [27, с. 43—44]. Коалицией князей были захвачены города Изяславль и Логойск, в южной части Полоцкой земли. Полочане, чтобы избежать разорения главного города земли, пошли на политический компромисс со Мстиславом: лишили полоцкого княжения Давыда Всеславича, а вместо него на полоцкий стол посадили Рогволода Борисовича [5, стб. 298—299; 19, стб. 292—293].

Точные причины военного вторжения южнорусских князей неизвестны. М. В. Довнар-Запольский связывал кампанию 1127/28 с отказом Давыда Всеславича от участия в общерусском деле — походе на половцев [28, с. 93]. Советские историки Б. А. Рыбаков и Л. В. Алексеев основной причиной похода считали неповиновение полоцких князей Мстиславу Владимировичу [29, с. 520; 30, с. 258—261]. А. В. Рукавишников предложил гипотезу о борьбе между полоцкими князьями Всеславичами и южнорусскими Ярославичами за право обладания Полоцкой землёй: «Высшей точкой борьбы была попытка Мстислава Владимировича лишить Изяславичей прав на Полоцкую землю не только путём их высылки в Византию, но и путём внесения изменений в историческую память рода — полоцкие князья были объявлены Рогволодовичами, квази-Рюриковичами, кровными врагами Ярославичей» [9, с. 111]. Исследователь справедливо отвергает отказ полоцких князей от похода на половцев как непосредственную причину конфликта — Полоцк, расположенный на северо-западе Руси, слишком далеко находился от степных границ Русской земли [9, с. 107].

Вместе с тем, вывод о борьбе за право обладания Мстиславом Полоцкой землёй не является убедительным. Если исходить из стремления Мстислава подчинить своей власти всё Полоцкое княжество, включив его в орбиту власти Мономашичей, остаётся непонятной причина, по которой киевский князь пошёл на компромисс с полочанами в 1127/28 гг.,

ограничив поход разорением южных районов Полоцкой земли. Можно предположить, что причиной похода стала прочерниговская ориентация полоцкого князя Давыда Всеславича.

В южнорусской политике конца XI—XII вв. Ольговичи были главными противниками Мономашичей. К последним относился киевский князь Мстислав Владимирович. В результате полочане, чтобы избежать разорения Полоцкой земли и самого Полоцка, пожертвовали своим про-Черниговским князем и заменили его на «про-мономаховского» Рогволода. Прежде чем возвести Рогволода на полоцкий стол, полочане «утверждают его кандидатуру» у Мстислава: «идоша къ Мстиславу просаще и собѣ князе^м и створи волю ихъ Мстиславъ» [5, стб. 299]. После одобрения киевским князем кандидатуры Рогволода, полочане вместе с последним возвращаются в Полоцк, где и происходит его окончательное утверждение в качестве полоцкого князя: «и поимше Роговолода ведоша и Полотьску» [5, стб. 299; 19, стб. 293]. Таким образом, причиной военных кампаний Мстислава 1127/28 гг., по всей видимости, был выход полоцкого князя Давыда Всеславича из-под политического подчинения Мстислава и его ориентация на черниговских Ольговичей.

В 1129/30 гг. Мстислав отправил в Полоцкую землю очередной военный поход [27, с. 133—134]. Полочане лишили Рогволода власти, очевидно, опасаясь за безопасность города. Полоцких князей привезли в Киев, после чего Мстислав направил их в Византию к императору Иоанну Комнину [5, стб. 301; 19, стб. 293]. Более подробное сообщение о причинах похода Мстислава на Полоцкое княжество представлено в Ипатьевской летописи под 1140 г.

Причиной конфликта, согласно Ипатьевской летописи, стал отказ полоцких князей от участия в совместном с Мстиславом походе на половцев. В сообщении указывается, что полоцкие князья вышли из подчинения Мстислава: «зане не бахоуть его воли и не слышахоуть его коли е зовашеть в Роускоую землю в помощь но паче молвахоу Бонакови шелоудивомоу во здоровье» [19, стб. 303]. Ипатьевская летопись под 1130 г. сообщает о нарушении полоцкими князьями клятвы крестоцелования: «оу се же лѣто поточи Мъстиславъ Полотьский кнѣзь съ женами и с дѣтми въ Грѣкы еже преступиша хрестъное челоование» [19, стб. 293].

Представляется очевидным, что после конфликта 1127/28 гг. между полоцким князем Рогволодом и полочанами, с одной стороны, и Мстиславом — с другой, был заключён некий договор, оформленный в виде крестоцелования — стандартного договорного ритуала домонгольской Руси. Условиями договора было подчинение полоцких князей (или непосредственно Рогволода Борисовича) политической воле Мстислава. Нахождение полоцких князей в зависимости от Мстислава отражена в летописном

термине «неслоушание», которое летописец применяет к Всеславичам в статье Ипатьевской летописи за 1140 г.: «и поману первѣи посла по Кривитьстѣи кнѣзѣ по Дѣда по Ростислава и Стѣслава и Рогѣволодича два и оусажа оу три лодѣи и поточи и Црѣюградоу за неслоушание ихъ а моужи свои посажа по городомъ ихъ мы же на преднее възвратимса» [19, стб. 303—304]. В качестве наказания киевский князь лишает Рогволодовичей прав на власть в Полоцкой земле, выслав практически весь княжеский род в Византию и установив в городах Полоцкой земли власть своих наместников, что, по мнению А. С. Щавелева, являлось формой, эквивалентной изгнанию из общего княжеского рода [8, с. 60—61].

Таким образом, исходя из анализа причин, особенностей протекания и способов разрешения конфликтов между полоцкими и киевскими правителями, приходится констатировать, что политическая организация древнерусских земель в XI—XII вв. держалась на личных связях между князьями.

Во многих случаях между конфликтующими сторонами осуществлялись попытки заключения договоров (1021, 1067, 1069, 1116, 1127/28 гг.). Как минимум в двух случаях для разрешения конфликта использовалась роль посредника (1021 и 1069 гг.). Заключение договоров предусматривало выполнение определённых обязательств обеих сторон (или одной из сторон). Невыполнение условий договора приводило к возобновлению конфликта и его разрешению насильственным путём с последующим применением наказания к побеждённому.

Рогволод был единственным полоцким правителем, который был убит в ходе межкняжеского противостояния. В XI в. установка на запрет убийства в княжеской династии требовала более гуманных методов устранения политических противников. В XI—XII вв. к проигравшей стороне (полоцким князьям) применялись наказания в виде лишения власти, а именно пленения (Всеслав Брячиславич в 1067 г. и Глеб Всеславич в 1119 г.) и высылки в Византию (Всеславичи в 1129/30 гг.).

При мирном разрешении конфликтов используются определённые ритуализированные действия. В ходе переговоров между Всеславом Брячиславичем и Изяславом Ярославичем в 1067 г., а также после окончания похода на Полоцкое княжество Мстислава Владимировича 1127/28 гг. контрагенты проходили через ритуал крестоцелования, который был призван обеспечить законность заключения соглашения. В 1116 г., при договорённости Глеба Всеславича и Владимира Мономаха, происходит процедура, по своим символическим действиям напоминающая средневековый ритуал покаяния (*deditio*). Вероятно, подобную процедуру можно наблюдать при повторном занятии киевского стола Изяславом Ярославичем в 1069 г.

Литература и источники

1. Бессмертный, Ю. Л. Некоторые соображения об изучении феномена власти и о концепциях постмодернизма и микроистории / Ю. Л. Бессмертный // Одиссей. Человек в истории. 1995. — М. : Наука, 1995. — С. 4—19.
2. Althoff, G. Spielregeln der Politik im Mittelalter : Kommunikation in Frieden und Fehde / G. Althoff. — Darmstadt : Primus Verlag, 1997. — 360 s.
3. Груша, А. И. Документальная письменность Великого княжества Литовского (конец XIV — первая треть XVI в.) / А. И. Груша. — Минск : Беларуская навука, 2015. — 465 с.
4. Михайлова, Ю. А. О некоторых направлениях в современной медиевистике и их значимости для изучения Древней Руси / Ю. А. Михайлова // Средневековая Русь. Вып. 12. — М. : Индрик, 2016. — С. 63—94.
5. Полное собрание русских летописей : Т. 1 Лаврентьевская летопись. — Ленинград : Изд-во Академии наук СССР, 1926—1928. — 379 с.
6. Горский, А. А. «Всего еси исполнена земля русская...» : Личность и ментальность русского средневековья : Очерки / А. А. Горский. — М. : Языки славянской культуры, 2001. — 176 с.
7. Федотов, Г. П. Святые Древней Руси / Г. П. Федотов. — СПб. : Акация, 1998. — 245 с.
8. Щавелев, А. С. Формы мести и наказания в междукняжеских отношениях Рюриковичей / А. С. Щавелев // Средневековая Русь. Вып. 8. — М. : Индрик, 2009. — С. 52—63.
9. Рукавишников, А. В. Почему полоцкие князья были сосланы в Византию : свидетельство источников / А. В. Рукавишников // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. — 2003. — № 2 (12). — С. 99—111.
10. Полное собрание русских летописей : Т. 7. Летопись по Воскресенскому списку. — Санкт-Петербург : Типография Эдуарда Праца, 1856. — 346 с.
11. Древняя Русь в свете зарубежных источников : хрестоматия / под. ред. Т. Н. Джаксон, И. Г. Коноваловой и А. В. Подосинова. Том V : Древнескандинавские источники. — М. : Русский Фонд Содействия Образованию и Науке, 2010. — 512 с.
12. Древнерусские города в древнескандинавской письменности. Тексты. Перевод. Комментарий / сост. Г. В. Глазырина, Т. Н. Джаксон. — М. : Наука, 1987. — 209 с.
13. Мельникова, Е. А. «Сага об Эймунде» о службе скандинавов в дружине Ярослава Мудрого / Е. А. Мельникова // Восточная Европа в древности и средневековье. — М., 1978. — С. 289—295.
14. Althoff, G. Rules and Rituals in Medieval Power Games. A German Perspective / G. Althoff. — Leiden—Boston : Brill., 2019. — 282 p.
15. Стефанович, П. С. Крестоцелование и отношение к нему церкви в Древней Руси / П. С. Стефанович // Средневековая Русь. Вып. 5. — М. : Индрик, 2004. — С. 86—113.
16. Толочко, А. П. Князь в Древней Руси : власть, собственность, идеология / А. П. Толочко. — Киев : Наук. думка, 1992. — 224 с.
17. Рычка В. Крест Чародея Три Софии Всеслава Полоцкого : взгляд из Киева / В. Рычка // Родина. — 2007. — № 6. — С. 68—72.
18. Стефанович, П. С. Религиозно-этические аспекты отношений знати и князя на Руси в X—XII вв. / П. С. Стефанович // Отечественная история. — 2004. — № 1 — С. 3—18.
19. Полное собрание русских летописей : Т. 2 Ипатьевская летопись. — СПб. : Типография М. А. Александрова, 1908. — 638 с.

20. Бойцов, М. А. Величие и смирение. Очерки политического символизма в средневековой Европе / М. А. Бойцов. — М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2009. — 550 с. : 112 ил.
21. Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. — М. : Издательство Академии наук СССР, 1950. — 576 с., ил.
22. Новікаў, Я. У. Ваенная гісторыя беларускіх земляў (да канца XII ст.). Том. 2 / Я. У. Новікаў. — Мінск : Логвінаў, 2008. — 300 с.
23. Zupka, D. Rituály a symbolická komunikácia v stredovekej strednej Európe (Arpádovské Uhorsko 1000—1301) / D. Zupka. — Prešov : Acta historica Posoniensia XVII, 2011. — 196 s.
24. Гісторыя Беларусі : У 6 т. Т. 1 Старажытная Беларусь : Ад першапачатковага засялення да сярэдзіны XIII ст. / рэдкал. : М. Касцюк (гал. рэд.) і інш. — Мінск : Экаперспектыва, 2000 — 351 с. ; іл.
25. Koziol, G. Begging Pardon and Favor. Ritual and political order in early Medieval France / G. Koziol. — Ithaca, N.Y. : Cornell University Press, 1992. — 488 p.
26. Reuter, T. Unruhestiftung, Fehde, Rebellion, Widerstand : Gewalt und Frieden in der Politik der Salierzeit // Die Salier und das Reich. Bd. 3. — Sigmaringen, 1991. — S. 297—325.
27. Бережков, Н. Г. Хронология русского летописания / Н. Г. Бережков. — М. : Академия наук СССР, 1963. — 376 с.
28. Довнар-Запольский, М. В. Очерк истории Кривической и Дреговической Земель до конца XII столетия / М. В. Довнар-Запольский. — Киев : Типогр. Т-ва И. Н. Кушнерев и К в Москве. Киев. отд-ние, 1891. — 178 с.
29. Рыбаков, Б. А. Киевская Русь и русские княжества XII—XIII вв. / Б. А. Рыбаков. — М. : Наука, 1982. — 590 с.
30. Алексеев, Л. В. Полоцкая земля (очерки истории Северной Белоруссии) в IX—XIII вв. / Л. В. Алексеев. — М. : Наука, 1966. — 296 с., ил.

Y. N. Kezha. CONFLICTS BETWEEN THE PRINCES OF POLOTSK AND KIEV AND WAYS TO RESOLVE THEM (980 — 1129/30)

In the analysis of ancient Rus chronicle narratives of the 11th-12th centuries rather frequent conflicts and generally hostile attitude between the princes of Polotsk and the rulers of the Rurik dynasty attract attention. The article deals with the main episodes of this confrontation: the conflict between the prince of Polotsk Rogvolod (his daughter Rogneda) and Vladimir Svyatoslavich; conflict between Bryachislav Izyaslavich and Prince Yaroslav Vladimirovich of Kyiv; wars between Vseslav of Polotsk and the sons of Yaroslav; the conflict between Prince Gleb Vseslavich of Mensk and Prince Vladimir Monomakh of Kyiv; military campaigns of Mstislav Vladimirovich to the Principality of Polotsk.

Analyzing chronicle plots about conflicts between representatives of the Polotsk Rogvolodovich dynasty and Kyiv princes Rurikovich, one can trace a certain modality of the political behavior of the ancient Russian princes, as well as ways to manage and resolve inter-princely contradictions.

Keywords: Ancient Rus, Rurikovich, Polotsk princes, princely conflicts.

М. В. Клімаў

**Папярэднія вынікі
археалагічных раскопак 2021—2022 гг.
ва ўсходняй частцы Верхняга замка г. Полацка**

У артыкуле прыводзяцца папярэднія вынікі археалагічных даследаванняў ва ўсходняй частцы Верхняга замка г. Полацка ў межах усходняга раскопа №5 у 2021—2022 гг. Раскопкі ў гэтай частцы Верхняга замка былі выкліканы будаўніцтвам аднаго з карпусоў Полацкай кадэцкай вучэльні. Раскоп №5 стыкаваўся з усходнім раскопам №2, апублікаваным раней Г. В. Штыхавым (1975 г.), таму многія рысы забудовы і матэрыяльнай культуры дапаўняюць раней зробленыя вынікі. Аднак былі атрыманы і новыя звесткі, сярод якіх наступныя: храналогія і ўладкаванне вала Верхняга замка; характар забудовы і пабудов у межах даследаванай плошчы; дынаміка развіцця матэрыяльнай культуры; лакалізацыя паселішча вікінгаў.

Ключавыя словы: Полацк, Верхні замак, дзяцінец, усходні раскоп №5, стратыграфія, матэрыяльная культура, забудова, маставыя, артэфакты, вал, вікінгі.

Гісторыя археалагічных раскопак ва ўсходняй частцы Верхняга замка ў 2021—2022 гг. звязана з тым, што на месцы былой гарадской бальніцы было прынята рашэнне размясціць Полацкую кадэцкую вучэльню са стачыянарным пражываннем навучэнцаў. У выніку ў 2019—2020 гг. пачала распрацоўвацца дакументацыя па аб’екту «Рэканструкцыя бывшых зданій, устаноў здравоахоўвання в охранный зоне заповедника (верхний замок) под размещение ГУО «Полоцкое кадетское училище». У межах аб’екта на месцы былога медыцынскага корпуса павінна была з’явіцца прыбудова да вучэбнага корпуса (мал. 1: 1). Для прыбудовы быў запланаваны фундамент (мал. 1: 2), асноўным элементам якога з’яўляліся сваі. Перад уладкаваннем такога фундаменту былі выняты рэшткі бетоннага фундаменту медыцынскага корпуса, якія былі зроблены ў свой час шляхам знішчэння культурнага пласта на глыбіню ад 1,6 да 2 м. Выемка рэшткаў бетоннага фундаменту пад наглядам аўтара артыкула была скончана 30 мая 2021 г. Пачаліся падрыхтоўчыя працы да археалагічных раскопак, якія павінны былі пачацца летам 2021 г. Аднак да 30 верасня 2021 г.

Мал. 1. Лакалізацыя ўсходняга раскопа № 5 у межах Верхняга замка г. Полацка (на спадарожніковым здымку Yandex)
1 — прыбудова да вучэбнага корпуса; 2 — фундамент; 3 — усходні раскоп № 2

будаўнікі зацягнулі час, адведзены на ўсталяванне двутаўраў¹, якія павінны былі абараніць існуючы корпус ад разбурэння падчас археалагічных раскопак, бо катлаван праектаванай прыбудовы да яго дапасоваўся згодна з будаўнічым планам.

З улікам надвор'я і па тэхнічных прычынах археалагічныя раскопкі праходзілі ў 2 этапы. 1-шы этап: 30 верасня — снежань 2021 г.; 2-гі этап: студзень — 27 ліпеня 2022 г. У археалагічных працах агулам прыняло ўдзел больш за 100 чалавек².

У выніку археалагічнага нагляду і карэкціроўкі планаў ранейшых раскопак на мясцовасці было вызначана, што ў межы катлавана будучай прыбудовы ўвайшоў (часткова) усходні раскоп № 2, які ў манаграфіі Г. В. Штыхава разглядаецца сукупна з раскопам № 3 як агульны ўсходні раскоп (мал. 1: 3; мал. 2: А). Уваходжанне часткі даследаванага раскопа

¹ Двутаўры — масіўныя металічныя бэлькі, якія ўсталёўваліся вертыкальна і абаранялі сценку катлавана ад разбурэння.

² Аўтар раскопак выказвае шчырую ўдзячнасць усім удзельнікам раскопак, асабліва ўдзельнікам Полацкай археалагічнай брыгады, студэнтам-гісторыкам ПДУ імя Еўфрасінні Полацкай, навучэнцам Полацкага хіміка-тэхналагічнага каледжа, супрацоўнікам трэста № 9 г. Віцебска і інш.

Мал. 2. Характер забудовы ў верхняй частцы ўсходняга раскопа № 5
 А — стыкоўка раскопа № 2 з раскопам № 5; 1 — 4 — асобныя пабудовы; 5 — рэшткі маставой

№ 2 адбылося ў выглядзе чатырохкутніка, утворанага лініямі квадратаў №№ 4—8 і №№ 8—16—24—32—40, што вынікала з супастаўлення планаў раскопа № 2 з межамі катлавана [8, рис. 19, 21]. Нумарацыя квадратаў раскопа № 5 працягнула нумарацыю раскопа № 4, які адпаведна таксама лічыўся ўсходнім, аднак не стыкаваўся з лініяй размежавання ўсходніх раскопаў № 2 і № 5. Першы, паўднёва-ўсходні квадрат атрымаў нумар 197, а апошні, паўночна-заходні — 264³.

У кастрычніку—лістападзе 2022 г. раскопкі праходзілі ў складаных умовах. У снежні 2021 г. быў усталяваны стацыянарны арачна-каркасны навес над усім раскопам для працягу раскопак у 2022 г. Працы на раскопе былі адноўлены ў студзені 2022 г. З улікам таго, што матэрыялы раскопа № 5 знаходзяцца ў актыўным вывучэнні, можам у прапанаваным артыкуле сцісла спыніцца на папярэдніх выніках раскопак на Верхнім замку.

Забудова. Напачатку раскопак пры даследаванні драўляных канструкцый адразу праявіліся асобныя рысы ў іх захаванасці⁴. Па-першае, 1-шы будаўнічы гарызонт пачаў праяўляцца ўжо на кантактным узроўні, паміж знішчаным культурным пластом (падчас будаўніцтва фундаменту бальнічнага корпуса) і 1-м механічным пластом раскопак⁵. Ад дзённай паверхні рэшткі драўляных канструкцый знаходзіліся на глыбіні 1,6—1,8 м і мелі паўспарэхнелы стан па прычыне паступлення атмасфернага кіслароду падчас будаўніцтва бальнічнага корпуса. Па-другое, пры паступовым даследаванні плошчы зрабілася відавочнай даволі тонкая «храналагічная мяжа» паміж гарызонтамі ў верхняй частцы раскопа, што было вельмі добра бачна на ўзроўні 2-га механічнага раскопачнага пласта. Пры даследаванні непасрэдна культурнага пласта на глыбіні да 0,3 м ад нізу катлавана ўжо назіралася розная накіраванасць асобных драўляных канструкцый (мал. 2: 1—4) адносна рэшткаў маставой (мал. 2: 5). Па-трэцяе, пры расчыстцы драўляных канструкцый верхняй часткі раскопа фіксавалася «прасяданне» іх у культурным пласце адносна ніжэйшага, больш мяккага пласта. Па-чацвёртае, пабудовы мелі розную ступень захаванасці. Так, сярод пабудовы адзначалася прысутнасць спаленых канструкцый з рэшткамі падлогі і печчу. Аднак такіх пабудовы няшмат. Большасць драўляных пабудовы, ускрытых у раскопе, захоўвалася на 2—3 вянцы.

Пры далейшым даследаванні раскопа было высветлена, што традыцыйна пабудовы мелі зрубную канструкцыю і былі зроблены ў папулярнай

³ Кожны квадрат меў памеры 2×2 м. Такім чынам, археалагічныя працы ахапілі плошчу 272 кв. м з улікам лініі размежавання паміж раскопамі № 2 і № 5.

⁴ Аналіз забудовы, асобных драўляных канструкцый патрабуе асобнай публікацыі, таму ніжэй прыводзяцца асобныя рысы забудовы і збудаванняў, без іх паглыбленага аналізу.

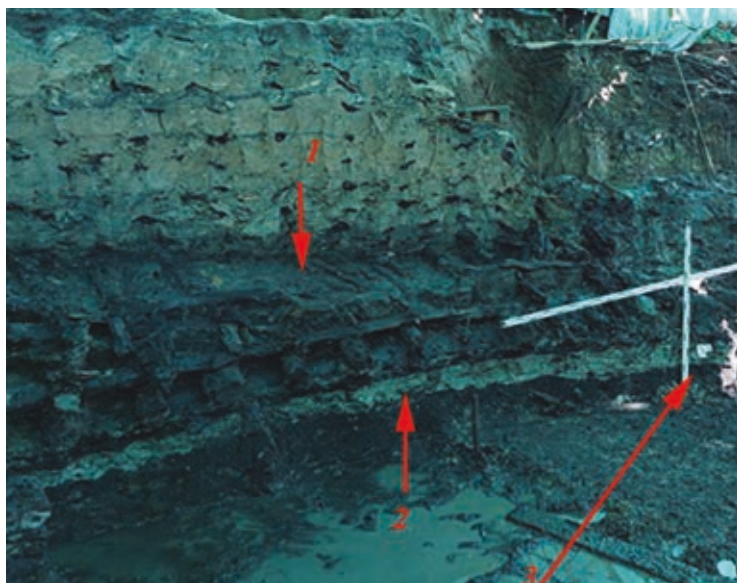
⁵ Механічныя раскопачныя пласты вызначаліся штучна магутнасцю да 0,2 м для паслядоўнай фіксацыі знаходак і канструкцый.

Мал. 3. Маставая (1) і рэшткі вастрэкола (2) у межах даследаванай плошчы

тэхніцы «ў абло з астаткам». Канструктыўна захаваных пабудоў слупавой канструкцыі не выяўлена. Акрамя рэшткаў пабудоў чатырохкутнай формы, у межах розных будаўнічых гарызонтаў сустрэты часткі былых канструкцый, фрагменты цясін, дошак, бярвенняў, падкладак, жэрдак. Тэндэнцыі адносна захаванасці пабудоў па будаўнічых гарызонтах цалкам паўтаралі назіранні, зробленыя Г. В. Штыхавым. Пачынаючы з X будаўнічага гарызонта колькасць захаваных пабудоў выглядае мінімальнай [8, с. 47—48].

Мал. 4. Частка вала
1 — унутрывальныя
канструкцыі;
2 — падсыпка пад ва-
лам;
3 — пласт паселішча
пад падсыпкой вала

Акрамя пабудовы, у раскопе было выяўлена некалькі маставых на розных узроўнях, а таксама сустрэты суцэльныя вымасткі невялікіх пляцовак (мал. 3: 1). Большасць маставых мела разабраны стан і ідэнтыфікавалася па лагах.

Разам з маставымі былі зафіксаваны вымасткі-кладкі, складзеныя з асобных жэрдак, дошак і цясін, пракладзеныя паміж асобнымі пабудовамі. Асобных драўляных канструктыўных элементаў выяўляна няшмат. Адным з яркіх элементаў з'яўлялася невялікая прыступкавая канструкцыя, па якой магчыма было падняцца на вышыню да 1—1,2 м.

Акрамя гарызантальных драўляных канструкцый, фіксуюцца шэрагі асобных масіўных, да 25 см у дыяметры слупоў, якія насілі позні характар, не раней за XIV ст., і маглі быць звязаны з адмысловымі пераходнымі галерэямі.

У раскопе № 5 на розным стратыграфічным узроўні былі выяўлены фрагменты вастраколаў (мал. 3: 2), асабліва ў заходняй частцы раскопа, што ўмоўна ўказвала на тое, што ў раскоп № 5 увайшла перыферыя сядзібнай забудовы. Некаторыя вастраколы захоўвалі пераемнасць у напрамку пры агарожванні адных і тых жа тэрыторый.

У ніжнім пласце, на мяжы XII і XIII стст., была даследавана водаадводная канструкцыя — дренажная канава. Агульная канструкцыя канавы і яе накірунак (у бок р. Зах. Дзвіны) цалкам паўтараюць такую ж канаву, выяўленую Г. В. Штыхавым у раскопе № 2 [8, с. 48, рис. 24]. Такім чынам, магчыма казаць аб сістэме водаадводных збудаванняў паміж пабудовамі на Верхнім замку.

Мал. 5. Керамічныя вырабы
1— гаршчок, 2— плінфа са знакам

Вал. Сцісла спынемся на гэтым пытанні. Важным акрыццём падчас даследавання раскопа № 5 з’явілася выяўленне і раскопкі часткі вала, які праходзіў уздоўж усходняй сценкі раскопа (мал. 4). Была зафіксавана перыядычнасць у перабудове вала, прычым пры адной з апошніх перабудоў у верхняй частцы вала фіксаваліся зрубныя пабудовы, а ніжэй ішлі драўляныя ўнутрывальныя канструкцыі (мал. 4: 1). Пад валам назіралася падсыпка (мал. 4: 2). Быў атрыманы частковы профіль вала, які і сведчыць аб некалькіх этапах яго перабудовы, што стасуецца і з раней атрыманымі матэрыяламі. Але ў адрозненне ад часткі даследаванага вала ў раскопе № 5, у доследах папярэднікаў былі вядомы матэрыялы выключна з часткі вала, якія датаваліся XIV ст. [7, с. 41]. Такая храналогія канструкцый да прац 2021—2022 гг. прывяла да памылковых высноў, на чым спынімся ніжэй.

Матэрыяльная культура. Прадставім даволі сціслую характарыстыку асобных рыс матэрыяльнай культуры раскопа № 5 на аснове папярэдняга агляду катэгорый знаходак.

Самымі масавымі матэрыяламі ў межах раскопа з’яўляліся керамічныя матэрыялы. Сярод іх найбольшая колькасць належала фрагментам бітых керамічных гаршкоў. У шэрагу выпадкаў атрымлівалася зафіксаваць керамічныя гаршкі «in situ» і такім чынам сабраць поўнапрофільныя экзэмпляры (мал. 5: 1). Традыцыйна на некаторых гаршках меліся клеймы, найбольш папулярнымі відамі арнаментаваных з’яўляўся арнаментаваная ў выглядзе хваляў і ліній. У раскоп патрапілі і фрагменты імпартаў керамікі тыпу «каменны тавар». Агульная наменклатура керамічнага посуду калекцыі раскопа № 5 не адрознівалася ад матэрыялаў, вядомых з раскопак Верхняга замка.

Асобным тыпам керамічных вырабаў, выяўленым у межах раскопа, з’яўляліся фрагменты плінфы, якія сустракаліся як асобна, так і ў выкладках, якія былі зафіксаваны і ў межах пабудовы, а таксама за іх сценамі. Фрагменты розніліся па памерах. Іх статыстычная апрацоўка праводзіцца Л. В. Коцам⁶. Таўшчыня плінфаў звычайна вагалася ў межах ад 3 да 3,5 см. Некаторыя экзэмпляры мелі літарнае і знакавае абазначэнне (*мал. 5: 2*). Вельмі цікавым фактам неабходна прызнаць фіксацыю ў межах раскопа даволі вялікай колькасці плінфы, аплаўленай ад высокай тэмпературы, у некаторых выпадках была заўважана шматрадавая структура фрагментаў. Пасля кансультацыі з археолагамі з Санкт-Пецярбурга⁷ была пацверджана версія аб тым, што аплаўленыя фрагменты плінфы былі звязаны з яе вытворчасцю ў невядомай для нас печы па вырабу плінфы.

Разам з керамікай у якасці самых масавых матэрыялаў у калекцыі артэфактаў з раскопа № 5 выступалі фрагменты костак. Сярод костак сустракаліся косткі жывёл і ў асобных выпадках косткі людзей. У перыяд XII—XIII стст. у межах раскопа № 5 адзначаецца даволі істотная колькасць костак буйной рагатай жывёлы і коней. Папярэдні аналіз можа сведчыць аб тым, што частка костак жывёл, якія, відаць, папаўнялі рацыён палачан, не выдзяляліся за межы ўсходняй часткі Верхняга замка.

Калі звяртацца да аналізу наменклатуры вырабаў з косці, то неабходна заўважыць, што найбольш папулярнымі вырабамі, якія патрапілі ў запаўненне пласта раскопа № 5, з’яўляліся двухбаковыя грабяні (*мал. 6: 1*) і дзяржанні для нажоў (*мал. 6: 2*). Гэтыя вырабы традыцыйна вызначаюцца вялікай колькасцю ў гарадах і паселішчах Полацкай зямлі [5, с. 38—37, 51—52]. Адзначаецца і такі цікавы выраб, як біты-бабкі, добра прадстаўленыя ў ранейшых даследаваннях Полацка і іншых гарадоў Полацкай зямлі [5, с. 91—92, мал. 63; 7, мал. 62].

Акрамя керамікі і костак, асабліва ў пласце XII—XIII стст., даволі шмат фрагментаў скуранага абутку і розных абрэзкаў, пакінутых ад вытворчасці асобных вырабаў⁸. У якасці самых «папулярных» фрагментаў ад абутку выступалі падэшвы і іх часткі. Найлепш захаванымі экзэмплярамі абутку з’яўляліся поршні.

У раскоп патрапіла шмат розных вырабаў з дрэва: самшытавых грабянёў, фрагментаў місак, лыжак, прылад. Самым масавым драўляным вырабам з’яўляліся донцы бочак і маслабоек. У межах раскопа № 5 упершыню была сабраная самая вялікая ў Беларусі калекцыя лучын і іх фрагментаў.

⁶ Выказваем удзячнасць Л. В. Коцу за дапамогу падчас раскопак і працы з матэрыяламі.

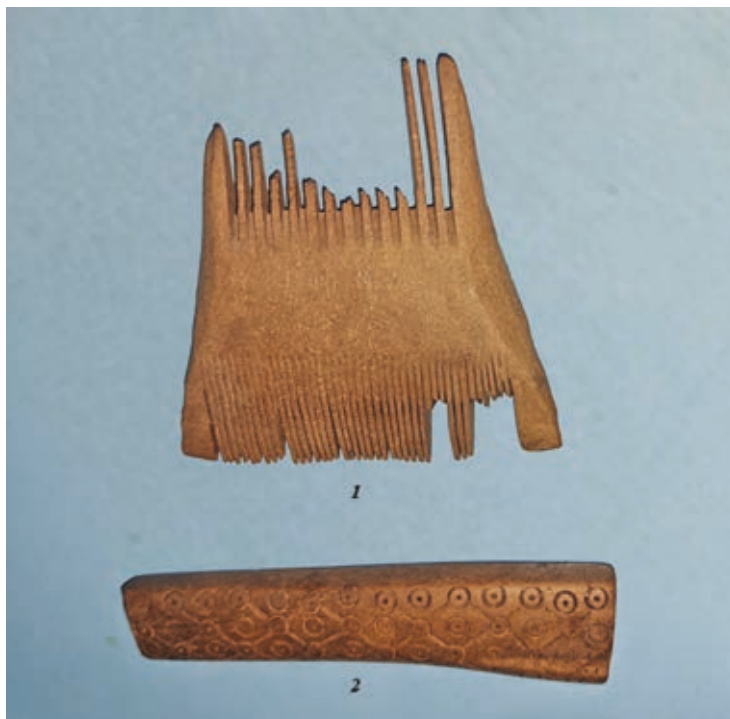
⁷ Выказваем удзячнасць П. Л. Зыкаву і Я. М. Торшыну за праведзеную кансультацыю. Адносна вышэй указаных матэрыялаў будзе зроблена адпаведная публікацыя.

⁸ З улікам абмежаванага аб’ёму артыкула і вялікай колькасці артэфактаў асобных катэгорый, ілюстрацыі адносна ўказаных катэгорый апускаюцца, што патрабуе дадатковага асобнага выдання.

Мал. 6. Вырабы з косці

1 — двухбаковы грэбень

2 — дзяржанне нажа

Шкляныя вырабы былі прадстаўлены вялікай колькасцю фрагментаў бранзалетаў, у асобных выпадках — устаўкамі да пярсцёнкаў ці пярсцёнкамі. Самымі знакавымі вырабамі з каменю неабходна прызнаць ліцейныя формы для ювелірнай вытворчасці⁹.

Асобнае месца ў калекцыі займаюць вырабы з чорнага і каляровага металаў. Традыцыйна для гарадской археалогіі ў калекцыі вырабаў з чорнага металу пераважалі скабяныя вырабы і нажы. Асобную групу ўтваралі рэчы мілітарнага характару — рэшткі ўзбраення (навершы мячоў, наканечнікі стрэл і г.д.) і засцерагальнага даспеха (фрагменты кальчуг, пласцін). Рыштунак вершніка і каня быў прадстаўлены цуглямі, страмёнамі і інш. Найбольш рэдкай знаходкай трэба прызнаць цалкам захаваныя цуглі з інкруставанымі псаліямі.

Сярод вырабаў з каляровых металаў даволі шмат было ўпрыгожанняў (пярсцёнкі, бранзалеты, прывескі, бразготкі). Вельмі цікавым вырабам з'яўлялася залатое трохпацеркавае скроневае кольца (мал. 7: 1). Сярод дробнай хрысціянскай пластыкі пераважалі крыжыкі-цельнікі. Асобна неабходна вылучыць пашкоджаныя квадрыфалійныя крыж-рэлікварыі.

⁹ У межы раскопа не патрапіла сама майстэрня ювеліра.

Мал. 7. Вырабы
з каляровага (1, 3)
і чорнага (2) металаў
1 — скроневае кольца;
2 — прывеска «мала-
точак Тора»;
3 — прывеска з антрапа-
морфнай выявай

Аб гандлёвых адносінах сведчылі знаходкі фрагментаў шалаяў, свінцовых пломбаў і гірак-разнаваг. У адной з ямаў змяшчаўся «скарб» бочкападобных гірак-разнаваг, якія дазвалялі ўдакладніць грашова-вагавую сістэму і прысутнічалі ў вялікай колькасці толькі ў пахавальных комплексах [1, с. 66; 6, с. 155, мал. 91].

Такім чынам, разгляд матэрыяльнай культуры раскопа №5 сведчыў аб тым, што ў межах раскапанай плошчы ўвесь час змянялася дынаміка жыццядзейнасці з акцэнтацыяй працэсаў або на гандлёва-рамеснай, або на гаспадарчай дзейнасці. З гэтым і звязана даволі вялікая разнастайнасць рэчаў у межах асобных катэгорый, асабліва сярод вырабаў з каляровых металаў. Таксама неабходна адзначыць, што назіраецца істотная варыятыўнасць у выбарцы артэфактаў (адны артэфакты сустрэты ўпершыню, іншыя, вядомыя раней — не патрапілі ў раскоп). Такая з'ява, традыцыйная для полацкай археалогіі, адзначалася аўтарам артыкула і раней [4, с. 162—165].

На аснове першапачатковай апрацоўкі матэрыялаў з усходняга раскопа № 5 магчыма зрабіць папярэднія высновы адносна даследаванай плошчы на тэрыторыі Верхняга замка г. Полацка.

1. Стратыграфія раскопа і аналіз асобных знаходак сведчаць аб тым, што ў межах раскопа № 5 фіксуецца некалькі пажараў, размежаваных паміж сабой пэўнымі культурнымі адкладаннямі. Храналагія кожнага з пажараў удакладняецца і пазней будзе прадстаўлена іх храналагічная прывязка да кожнага з этапаў жыццядзейнасці. Характар жыццядзейнасці не заставаўся нязменным і ў розныя перыяды маркіраваўся асобнымі матэрыяламі. Так, адзін з падперыядаў XII—XIII стст. вызначаўся па канцэнтрацыі вялікай колькасці костак буйной рагатай жывёлы і коней, іншы — па колькасці фрагментаў скураной вытворчасці і г.д.

2. Раскопкі ў межах раскопа № 5 пацвердзілі асноўныя храналагічныя высновы, зробленыя па выніках даследавання ўсходніх раскопаў Г. В. Штыхавым [8, с. 54—55]. Жыццядзейнасці раней за X ст. у межах раскапанай плошчы не выяўлена. Ранні пласт маркіруецца керамікай, падпраўленай на ганчарным коле. Выключна венцы ляпной керамікі культуры КСПДК не выяўлены. Самы ранні манетны матэрыял прадстаўлены фрагментамі дзірхемаў, дакладнае вызначэнне даты чаканкі якіх яшчэ наперадзе. Матэрыялы 2-й паловы X ст. маюць дачыненне да пажару, аднак дакладна звязваць указаны пажар з падзеямі 980 г. пакуль магчыма з істотнай доляй дапушчэння. У гэтым пытанні заўсёды трэба памятаць і аб дыскусіі адносна характару прыходу Рагвалода ў Полацк.

3. Вікінгі. Раскопкі ўпершыню дакладна далі адказ, дзе вікінгі жылі ў Полацку. З гэтай нагоды заўважым, што такіх месцаў магло быць некалькі (і Запалоцкі пасад, і Востраў), аднак зараз магчыма сказаць дакладна, дзе жылі вікінгі ў межах Верхняга замка — ва ўсходняй яго частцы. Гэтаму ў немалой ступені спрыяла блізкасць да р. Зах. Дзвіны і т.зв. Чорнага ручая, які з усходу ад раскопа № 5 упадаў у Дзвіну, што стварала спрыяльныя ўмовы для швартоўкі караблёў.

Адназначна, што гаворка ідзе не пра асобны атрад вікінгаў, які тут быў знішчаны, а менавіта пра пэўны перыяд пражывання. Знаходкі, звязаныя з вікінгамі, прадстаўлены прывескамі, адна з якіх з’яўляецца выявай «малаточка Тора» (мал. 7: 2), накладкамі (мал. 7: 3) і наканечнікам стралы. Пакуль мы не даём дакладнага адказу на пытанне аб тым, наколькі ўказаныя жыхары былі звязаны з Торвальдам Вандроўнікам ці Эймундам, што вынікае з тонкага па магутнасці культурнага пласта і яго храналагічнай стратыфікацыі.

4. Вал. Адным з важных адкрыццяў у раскопе № 5 з’явілася даследаванне вала. У будаўніцтве вала, яго падсыпках і рэканструкцыі прасочваецца

папярэдне некалькі этапаў. Храналогія гэтых працэсаў пакуль высвятляецца, бо канчатковая сінхранізацыя стратыграфіі з індывідуальнымі знаходкамі яшчэ не праведзена, таму даваць папярэднія храналагічныя рамкі ўказаных этапаў вельмі рана. Таксама трэба мець на ўвазе, што верхняя частка ядра вала, якая ўваходзіла ў раскоп, была знішчана пры папярэдніх будаўнічых працах 60-х гг. падчас закладкі падмуркаў бальнічнага корпусу. Аднак на аснове папярэдняга аналізу матэрыялаў магчыма прыйсці да высновы, што будаўніцтва вала было пачата ў **2-й палове XI ст.** падчас княжання Усяслава Чарадзея, аб чым сведчыць як стратыграфія, так і артэфакты. У сувязі з гэтым заўважым, што пад валам фіксуецца пласт ранейшага паселішча (*мал. 3: 3*). Такая храналогія ўмацаванняў змяняе агульнае меркаванне аб Верхнім замку г. Полацка ў ранні перыяд, прапанаванае Д. У. Дукам. Нагадаем, што згодна з указанай канцэпцыяй даследчыка Верхні замак з XI па XIV ст. выконваў выключна ролю сакральнага і адміністрацыйна-цырыманіяльнага цэнтра, у той час як дзяцінцам лічылася гарадзішча. І толькі пасля таго, як перапынілася існаванне княжацкай рэзідэнцыі на гарадзішчы, функцыя дзяцінца перайшла да Верхняга замка, што было абаснавана ў шэрагу публікацый [2, с. 37—40; 3, с. 359—360]. Такім чынам, збудаванне вала ў 2-й палове XI ст. сведчыць аб тым, што ў гэты перыяд Верхні замак з'яўляўся не толькі сакральным цэнтрам Полацка, але ў поўным сэнсе дзяцінцам, што цалкам адпавядае высновам раней агучаным С. В. Тарасавым і Г. В. Штыхавым¹⁰ [7, с. 37—38, 62; 8, с. 33]. Захаванне жыццядзейнасці і высокага ўзроўню матэрыяльнай культуры на Полацкім гарадзішчы да XIV ст. патрабуе пэўнага пераасэнсавання.

5. Вылучэнне будаўнічых гарызонтаў указвае на тое, што забудова ў абазначанай даследаванай прасторы пэўны час захоўвала кансерватыўны характар. Асноўны накірунак планіроўкі заставаўся стабільным на працягу некалькіх будаўнічых гарызонтаў. Заўважана, што накірунак забудовы змяняўся некалькі разоў, што адпавядае некалькім гістарычным этапам у асваенні ўсходняй часткі тэрыторыі Верхняга замка. Фіксацыя кансерватыўнасці ў планіроўцы гарадской плошчы адпавядае агульнай тэндэнцыі ў гарадскім будаўніцтве XI—XVI стст. і падмацоўваецца існаваннем лініі вала.

6. Аналіз матэрыяльнай культуры і забудовы даследаванага раскопа № 5 сведчыць аб іх зменах на працягу двух макраперыядаў: 1-шы перыяд: канец XI — 1-я палова XI ст.; 2-гі перыяд: 2-я палова XI — XIV (XV) стст. Для перыяду канца X — 1-й паловы XI ст. характар часткі паселішча

¹⁰ Першапачаткова Г. В. Штыхаў адносіў указаны перанос да 1-й паловы XI ст.

істотна адрозніваўся ад пазнейшага перыяду жыццядзейнасці і сведчыў аб актыўнай гандлёва-рамесніцкай дзейнасці яго жыхароў. У межах 2-й паловы XI — XIV (XV) стст. у сувязі з будаўніцтвам вала жыццядзейнасць вызначалася «перыферычным» характарам. На гэта ўказваюць наступныя факты. Па-першае, жылая забудова ва ўказанай частцы Верхняга замка фіксуецца мінімальна. Адначасова адзначаецца канцэнтрацыя пабудовы гаспадарчага прызначэння. Па-другое, назіраецца мінімальная колькасць рэчаў прэстыжнага характару для перыяду XII—XIV стст. Так, фіксуецца амаль поўная адсутнасць віслых пячатак, выяўлена толькі адна зашпілька для кніг і мінімальнае колькасць рэчаў, зробленых са срэбра і золата. Па-трэцяе, даволі шмат абрэзкаў ад скуры дазваляе дапускаць выкарыстанне некаторых з пабудовы ў якасці майстэрняў. Вялікая колькасць навозу і костак таксама ўказвае на гаспадарчае выкарыстанне ўказанай тэрыторыі ў перыяд пазнейшы чым XI ст. на працягу пэўнага часу.

Літаратура

1. Бектінеев, Ш. И. Методика исследований монетных гирек-разновесов X—XIV вв. (по белорусским археологическим материалам) / Ш. И. Бектінеев // Матэрыялы па археалогіі Беларусі. — № 20. — 2011. — С. 66—71.
2. Дук, Д. У. Асноўныя дасягненні археалагічнай навукі ў вывучэнні Полацка // Полацк ў гісторыі і культуры Еўропы : матэрыялы Міжнар. навук. канф. (Полацк, 22—23 мая 2012 г.) / Нац. акад. навук Беларусі, Ін-т гісторыі, Полацкі дзярж. ун-т ; рэдкал. : А. А. Каваленя [і інш.] ; навук. рэд., уклад. В. М. Ляўко. — Мінск : Беларус. навука. 2012. — С. 357—363.
3. Дук, Д. У. Полацк і палачане (IX—XVIII стст.) / Д. У. Дук. — Наваполацк : ПДУ, 2010. — 180 с., [22] арк. іл.
4. Клімаў, М. В. Параўнальны аналіз асноўных катэгорый артэфактаў з Полацка і Лучна / М. В. Клімаў // Гісторыя і археалогія Полацка і Полацкай зямлі : матэрыялы VI Міжнароднай навуковай канферэнцыі (1—3 лістапада 2012 г.): у 2 ч. Ч. 1. — Полацк : НППГМЗ, 2013. — С. 159—172.
5. Мядзведзева, В. У. Касцярэзная вытворчасць Полацкай зямлі IX—XIII стст. / В. У. Мядзведзева. — Мінск : Беларус. навука, 2013. — 236 с. : іл.
6. Плавінскі, М. А. Курганныя могілнікі захаду Браслаўскага Паазер'я (матэрыялы раскопак 1978—2010 гадоў) / М. А. Плавінскі, Л. У. Дучыц, А. М. Плавінскі, В. І. Шадыра. — Мінск : Галіяфы. 2014. — 220 с. : іл.
7. Тарасаў, С. В. Полацк IX—XVII стст. : гісторыя і тапаграфія / С. В. Тарасаў. — 2-е выд. — Мінск : Беларуская навука, 2001. — 183 с., іл.
8. Штыхов, Г. В. Древний Полоцк (IX—XIII вв.) / Г. В. Штыхов. — Минск : Наука и техника, 1975. — 136 с. : ил.

В. И. Корневский

О некоторых тенденциях развития культа св. Евфросинии Полоцкой в 1910—1914 гг.¹

Доклад посвящен новым тенденциям в развитии культа св. Евфросинии Полоцкой, наметившимся после перенесения ее мощей в 1910 г. Показана эволюция ее образа в качестве «места памяти» православия на Полоцкой земле в 1910—1914 гг. Рассмотрен процесс возникновения культа святой в Варшаве, в Холмской губернии, на Дону. Обозначена новая роль святой в качестве символа утверждения православия на спорной территории.

Ключевые слова: Евфросиния Полоцкая, православие, перенесение мощей, Полоцк.

В истории почитания св. Евфросинии Полоцкой 1910 год сыграл особую роль. Именно тогда свершилось перенесение мощей преподобной княжны из пещер Киево-Печерской лавры в стены Спасо-Евфросиниевского монастыря, о котором давно мечтало как полоцкое духовенство, так и рядовое православное население города. В апреле, на Пасхальной неделе, мощи святой начали свой путь вверх по течению Днепра. Остановливаясь в Могилёве, Орше, Витебске и некоторых других городах, к 20-м числам мая торжественная процессия прибыла в Полоцк. 23 мая в стенах Спасо-Евфросиниевского монастыря день памяти его основательницы впервые праздновался в условиях пребывания в обители главной местной святыни.

Празднества, посвящённые перенесению мощей, проходили в нелёгкую как для белорусских губерний, так и для самой Российской империи эпоху. После 17 апреля 1905 г., когда Николай II был вынужден подписать указ «об укреплении начал веротерпимости», согласно которому разрешался переход из православия в другие вероисповедания, усилились позиции неправославных конфессий и, в первую очередь, католицизма. Чтобы укрепить пошатнувшиеся позиции православия в регионе, Синод и, в меньшей степени, светские власти Российской империи нуждались в организации масштабных церемоний, демонстрирующих влияние православия.

---

¹ Исследование выполнено за счет гранта Российского научного фонда (проект № 21-48-04402): «RSF-DFG: Святые и герои: От христианизации к национализму. Символ, Образ, Память (Северо-Западная Россия, страны Балтии и Северной Европы)».

Одним из наиболее крупных торжеств такого рода и стало перенесение мощей преподобной Евфросинии из Киева в Полоцк. Стоит отметить, что само празднество несло в себе сразу несколько смысловых составляющих, включая, например, укрепление лояльности населения императору или борьбу с атеизмом. Однако основным мотивом, безусловно, являлось усиление позиций православия в Полоцке и в белорусско-литовских губерниях в целом и борьба с ростом влияния других вероисповеданий. В качестве яркой иллюстрации можно привести фразу известного православного писателя Е. Поселянина: «...с Пасхой 1910 года, когда от Киева двинется на Полоцк святыня мощей княжны полоцкой Евфросинии, подымет голову и засияет прежней славой исконное русское православие, потерпевшее здесь такие тяжелые гонения» [1, с. 1]. Ещё красноречивей выразился анонимный автор статьи в «Московских ведомостях» «Путеводная звезда Белой Руси»: «Пусть народ Белой Руси вспомнит, что не от католиков, не из Ченстохова, даже не от Острой Браны, пришла святая княжна, а от гроба Спасителя и от тех святых угодников, которых молитвы и святые подвиги создали духовно Русский народ. Святая Евфросиния приносит православно-русское единство в родной Полоцк. На православие и на Россию указывает эта путеводная звезда. Да отбросит же от себя народ Белой России прельщения и обманы польщизны» [2, с. 1].

Масштабная церемония в честь святой княжны стала переломным моментом в истории её культа. После 1910 г. он развивался уже на новых основаниях. Однако начавшаяся в 1914 г. Первая мировая война и последующие события привели к тому, что процесс эволюции традиции почитания преподобной пошёл по совершенно другому пути. Тем не менее, в период 1910—1914 гг. в развитии культа обозначилось несколько новых тенденций.

Итак, когда Полоцкие торжества отгремели, Православная церковь нуждалась в том, чтобы произведённый ими эффект на долгое время остался в сознании населения, напоминая белорусам, да и не только им, об исконности и истинности православной веры. С 1911 г. день перенесения мощей преподобной стал церковным праздником, в честь которого была написана служба. В её тексте повторялся всё тот же мотив, который был определяющим в 1910 г.: утверждение православной веры в крае, на территории которого её лидирующее положение не является очевидным. Более того, вслед за официальной церковью, «законсервировать» эмоции от торжеств в сознании населения стремились и православные публицисты. После 1910 г. продолжают в изобилии выходить газетные статьи и брошюры [3; 4], посвящённые Евфросинии, причём большинство из них основное внимание уделяет именно перенесению её мощей как ключевому

событию не только в истории почитания преподобной, но и в истории самого православия на Полоцкой земле. Таким образом, после 1910 г. с фигурой княжны стало ассоциироваться сразу два «места памяти». Первым, существовавшим ещё с 1830-х гг., являлся сам образ Евфросинии как символа древности православия в стране, в дальнейшем во многом оказавшейся под влиянием католицизма. Вторым, несущим схожий смысл, но отсылающим не к эпохе древнеполоцкого православия, а к недавним событиям, которые должны были утвердить приверженность полочан православной вере, становилось само перенесение святыни.

Второй важной тенденцией стал долго назревавший выход культа преподобной Евфросинии за пределы Полоцкой епархии. Как это ни странно, к началу XX в. за пределами епархии существовала всего лишь одна церковь, посвящённая святой княжне. Она была основана в 1838 г. в Вильно на волне подготовки воссоединения униатов и общего подъёма православия на землях бывшего Великого княжества Литовского. Тем не менее, сохранившиеся источники не позволяют говорить о Евфросинии как о популярной в Вильно святой [5, с. 5—9]. Роль символа древности местного православия играли скорее Виленские мученики, Евфросинии же отводилась роль фигуры второго плана. Таковой она и оставалась за пределами Полоцкой земли.

Однако в 1910 г. ситуация изменилась. В процессе транспортировки мощей преподобной от Киева до Полоцка, процессия двигалась по территории Киевской, Черниговской, Минской, Могилевской и Витебской губерний. И во всех встречавшихся на пути населённых пунктах местное православное духовенство славilo Евфросинию, а население стекалось на поклонение святыне. Брошюры в честь перенесения мощей преподобной были напечатаны не только в типографиях Полоцка, Витебска и Вильно, но также Санкт-Петербурга, Риги, Сергиева Посада и многих других городов [6, 7, 8]. О церемонии написали такие газеты как «Курская быль», ярославский «Русский народ», нижегородский «Козьма Минин» [9, с. 1—2; 10, с. 2; 11, с. 2] и другие газеты, прежде не особо интересовавшиеся жизнью Полоцка, не говоря уже о периодических изданиях Минска и Могилева.

Стали возникать и новые храмы, посвящённые святой. Так, в 1911 или 1912 гг. в Санкт-Петербурге на подворье Спасо-Евфросиниевского монастыря была основана деревянная часовня св. Евфросинии Полоцкой [12, с. 142]. Но, что более важно, первая церковь, освящённая в честь преподобной, была возведена на территории Минской епархии. Случилось это в Ивенце в 1913 г. [13, с. 161]. Была возведена и одна церковь на Холмской земле, однако о ней речь пойдет ниже. К сожалению, на данный момент не удалось обнаружить документы, свидетельствующие о наличии проектов

постройки других церквей, посвящённых святой княжне, на территории белорусских епархий, однако их существование представляется весьма вероятным. Так или иначе, в течение нескольких лет, последовавших вслед за торжествами 1910 года, территория распространения культа Евфросинии Полоцкой существенно увеличилась.

Третья тенденция, о которой пойдет речь, во многом вытекает из двух предыдущих. Однако её важность столь существенна, что именно ей надлежит уделить наибольшее внимание. Дело в том, что в 1911—1912 гг. Полоцкий епископ Серафим (Мещеряков) получил три прошения об уделении частицы мощей преподобной княжны для той или иной епархии. Автором ещё одного прошения, адресованного в Синод, стал сам Серафим, ходатайствовавший о перенесении в витебский Свято-Николаевский собор среднего перста правой руки святой [14, л. 541—542]. Эта реликвия была доставлена в Полоцк из Киева еще в 1871 г. После перенесения в Спасо-Евфросиниевский монастырь мощей целиком, потребность в её пребывании в Полоцке отпала. Синод удовлетворил эту просьбу епископа, однако с тремя вышеупомянутыми ходатайствами дела обстояли намного сложнее.

В январе 1911 г. в Синод обратился архиепископ Варшавский Николай (Зиоров), просивший разрешения на организацию перенесения частицы мощей святой княжны в Варшавский кафедральный собор. Архиепископ сообщал Синоду, что после перенесения останков Евфросинии в апреле-мае 1910 г., в Варшаву была доставлена освящённая на мощах икона Евфросинии. При этом некоторые прихожанки собора, находившиеся, по всей видимости, под серьёзным впечатлением от Полоцких торжеств, объединились в «религиозный кружок» имени преподобной Евфросинии. Необходимость передать Варшавской епархии частицу святыни архиепископ Николай обосновывал не только популярностью полоцкой княжны среди прихожанок кафедрального собора, но и тем, что «в Варшавской епархии ощущается великий недостаток благодатных святынь, которыми так обильны коренные русские города». Церемония требовалась для того, чтобы «паства Варшавская, ограждаемая этою святынею, более утверждалась в православии» [14, л. 543—543 об.].

Практически одновременно с Варшавским архиепископом Николаем аналогичный запрос в Синод направил и Донской архиепископ Владимир (Сеньковский). Его прошение о перенесении частицы мощей по своему содержанию было очень близко ходатайству Варшавы. Приведём выдержку из пересказа епископа Серафима Синоду содержания этого ходатайства: «Донская епархия, по сообщению архиепископа Владимира, с народонаселением в 2,5 миллиона, в числе коих 200 тысяч раскольников

и до 20 тысяч сектантов, не имеет такой святыни, какую обладает почти каждая епархия Европейской и Азиатской России, — мощей угодников Божиих, чудотворных икон со святыми мощами» [14, л. 548].

Синод в отношении обоих ходатайств повел себя весьма странно. В апреле 1911 г. было вынесено решение отказать и Дону, и Варшаве, однако уже в октябре того же года ходатайства обеих епархий были удовлетворены. Более того, когда Варшавский архиепископ спустя несколько месяцев решил фактически воспроизвести полоцкий сценарий и сделать из даты перенесения частицы мощей Евфросинии в Варшаву (11 декабря) официальный епархиальный праздник, Синод позволил ему сделать и это [14, л. 549, 550, 551—553, 554]. По всей видимости, такая непоследовательность может быть объяснена тем, что первоначально члены Синода, все ещё воспринимавшие Евфросинию как сугубо локальную фигуру, попросту не поняли, что апелляция к образу святой княжны может быть эффективным инструментом укрепления позиций православия не только на территории белорусских губерний, но и в других регионах империи. Хотя косвенным контраргументом против этой гипотезы может свидетельствовать тот факт, что к 1911 г. уже имелись соответствующие прецеденты, о которых члены Синода не могли не знать. Так, в 1910 г. в Бессарабию отправились частицы мощей Анны Кашинской, Тихона Задонского, Серафима Саровского, великомученика Пантелеймона и Феодосия Черниговского [15, с. 2].

Но вернемся к самим ходатайствам. Сопоставив оба сюжета — варшавский и донской — нельзя не заметить наличие между ними явных сходств. В обоих случаях прошение исходило от окраинной епархии, население которой отнюдь не было поголовно православным (в случае с Варшавской епархией православные и вовсе находились в явном меньшинстве). Обе епархии также были удалены от главных православных святынь империи и практически не имели популярных в народной среде местных православных святых. В связи с этим в условиях соперничества с иноверцами, будь то католики, старообрядцы или сектанты, руководство обеих епархий решило обратиться к епархии, на территории которой совсем недавно имело место грандиозное торжество, главным посылом которого было утверждение влияния православия на спорной в конфессиональном отношении территории.

Всё озвученное выше наиболее ярко проявилось в последнем, четвертом, ходатайстве. Исходило оно от Холмского епископа Евлогия (Георгиевского). Холмщина сама по себе являлась весьма сложным для Православной церкви регионом. Будучи воспринимаема как «исконно русская и православная земля», она, тем не менее, во многом была населена католиками. Значительная же часть холмских православных числилась

такowymi лишь формально, сохраняя приверженность традициям унии, упразднённой на территории региона в 1875 г. В начале XX в. ситуация вокруг «Холмского вопроса» обострялась двумя важными обстоятельствами. Во-первых, после указа «Об укреплении начал веротерпимости» именно Холмская православная епархия потеряла больше всего прихожан, многие из которых сделали выбор в пользу католицизма [16, с. 374]. Во-вторых, в начале века остро стоял вопрос о выделении «исконно русской», как принято было считать, Холмщины из состава Царства Польского и её административном присоединении к основной территории Российской империи. Сопровождавшийся напряжёнными дебатами в Думе, к весне 1912 г. вопрос был окончательно решён в пользу сторонников смены административного статуса региона, и 23 июня 1912 г. император подписал соответствующий указ.

Епископ Евлогий, активный русский националист и сторонник бескомпромиссной борьбы с распространением католицизма на западе империи [17, л. 2, 5], возбудил упомянутое выше ходатайство в январе 1912 г., когда вопрос о судьбе Холмщины ещё не был окончательно разрешён. Как и его предшественники, Евлогий просил об уделении частицы мощей полоцкой княжны для своей епархии, однако к делу он подошёл намного основательнее, чем Донской и Варшавский архиепископы. Реликвию епископ запрашивал для Турковицкого Покровского монастыря, на территории которого после Полоцких торжеств был заложен не упоминавшийся выше новый храм во имя св. Евфросинии. Как писал Евлогий, «Желая поставить эту еще юную обитель под особое небесное покровительство преподобной Евфросинии [игумения] просит меня возбудить ходатайство пред Святейшим Синодом о даровании названной общине частицы св. мощей этой великой Угодницы Божией. Приобретение этой святыни имело бы огромное значение не только для названной обители, но и для всего местного православно-русского населения, для всей Холмской епархии. К сознанию местного народа, среди которого в значительной степени еще живы униатские предания и латинские привычки, чрезвычайно важно приблизить св. образ великой подвижницы и защитницы православной веры; в этом пастыри и народ находили бы для себя крепкую нравственную опору в борьбе с воинствующим католицизмом, так яростно нападающим на Холмскую паству» [18, л. 1—1 об.].

Синод, к тому времени уже согласившийся на передачу частиц реликвии Варшавской и Донской епархиям, дал положительный ответ в апреле 1912 г. Частица мощей была доставлена в Холм, однако церемония её перенесения в Турковицкую обитель была завершена лишь 2 июля. Началась же она 24 июня [19, с. 555—556], то есть на следующий день

после подписания императором указа о выделении Холмщины из состава Царства Польского, что, как было сказано выше, произошло 23 июня. То есть церемония перенесения полоцкой реликвии в Турковицкую обитель была организована так, что она фактически стала празднеством в честь выделения Холмской губернии. Стоит отметить, что в торжестве важную роль играли также икона великомученика Пантелеймона и местный чудотворный образ Богоматери. Это, однако, не умаляет значимости фигуры полоцкой преподобной, в чей храм были в итоге перенесены иконы и чьи образки раздавались епископом простому люду во время церемонии [20, с. 575]. Уже в следующем 1913 г. епископ Евлогий лично прибыл на празднование годовщины перенесения реликвии в Полоцкий монастырь, принял участие в крестном ходе с иконой преподобной Евфросинии и присутствовал при постриге двух новых сестер Турковицкой обители, одна из которых также приняла имя Евфросиния [21, с. 442].

Таким образом, Евлогий (Георгиевский), бывший, кстати, одним из участников Полоцких торжеств 1910 г., спустя два года организовал в своей епархии их аналог «в миниатюре». Как и в 1910 г. мощи полоцкой княжны (в данном случае — их частица) должны были утвердить торжество православия на территории, в значительной степени находившейся в сфере влияния других конфессий. Холмщина, по мнению местного епископа, остро нуждалась в своем собственном православном торжестве, и она его получила, приобщившись к полоцкой святыне.

Подводя итоги, можно сказать, что в течение краткого промежутка времени 1910—1914 гг. культ св. Евфросинии Полоцкой вышел на абсолютно новый уровень. Будучи ранее преимущественно локальным, теперь он стал развиваться едва ли не как явление общегосударственной значимости. Популярность святой росла в разных уголках империи, строились посвященные ей храмы, печатались статьи и брошюры. За самой же Евфросинией накануне Первой мировой войны стремительно закреплялся статус символа утверждения православия на спорной в конфессиональном отношении территории, будь то Полоцк, Варшава, Холмщина или Область Войска Донского, нужно ли было противостоять сектантству, старообрядчеству или католицизму.

Литература и источники

1. *Поселянин Е.* Великое духовное торжество // Колокол. — 1910. — № 1225. — С. 1.
2. *Путеводная звезда Белой Руси* // Московские ведомости. — 1910. — № 118. — С. 1.
3. *Караскевич-Ющенко, С.* Св. Евфросиния, княжна Полоцкая / С. Караскевич-Ющенко. — М.: Издание редакции журнала «Юная Россия», 1915. — 32 с.

4. *Поселянин, Е.* Преподобная Евфросиния, княжна Полотская / Е. Поселянин — Пг. : Издание училищного совета при Святейшем Синоде, 1916. — 32 с.
5. *Лев (Савицкий), священник.* Православное кладбище гор. Вильно / Л. Савицкий. — Вильно : Типография Е. Котляревского, 1938. — С. 5—9.
6. *Д. В.* Преподобная Евфросиния, княжна Полоцкая / Д. В. — Сергиев Посад : Типография Св.-Тр. Сергиевой Лавры, 1910. — 16 с.
7. *Житие Преподобной Евфросинии, Княжны Полоцкой.* — СПб. : Типография В. М. Скворцова, 1910. — 16 с.
8. Торжество перенесения святых мощей Преподобныя Евфросинии, княжны Полоцкой, из Киева в Полоцк. — Рига : Издание Религиозно-Просветительного Общества при Кафедре Рижского Архиепископа, 1910. — 12 с.
9. Ярославль, 23-го Мая // Русский народ. — 1910. — № 728. — С. 1—2.
10. Полоцк в ожидании торжеств // Курская быль. — 1910. — № 113. — С. 2.
11. К перенесению св. мощей Преподобной Евфросинии, княжны Полоцкой (исторический очерк) // Козьма Минин. — 1910. — № 18. — С. 2.
12. *Горбатенко, С. Б.* Петергофская дорога : историко-культурный путеводитель / С. Б. Горбатенко. — СПб. : Европейский дом, 2001. — 445 с.
13. *Мыслівец, Г. М.* Традицыя шанавання Еўфрасінні Полацкай : генезіс, развіццё, сучаснасць : дыс. ... канд. гіст. навук / Г. М. Мыслівец. — Мінск, 2015. — 160 с. + дадатак.
14. Российский государственный исторический архив. — Ф. 796. — Оп. 190. — Отд. VI. — Ст. 3. — Д. 218.
15. Перенесение икон с частицами святых мощей // Друг. — 1910. — № 90. — С. 2.
16. Западные окраины Российской империи / под ред. М. Долбилова, А. Миллера. — М. : Новое литературное обозрение, 2006. — 605 с.
17. Российский государственный исторический архив. — Ф. 796. — Оп. 445. — Д. 341.
18. Российский государственный исторический архив. — Ф. 796. — Оп. 195. — Д. 1446.
19. *Ганкевич Н.,* протоиерей. Посещение Высокопреосвященнейшим Евлогием, Архиепископом Холмским и Люблинским, Турковицкой женской общины 29 июня — 3 июля 1912 года / Н. Ганкевич // Холмская церковная жизнь. — 1912. — № 15. — С. 555—558.
20. *Ганкевич, Н.* Посещение Высокопреосвященнейшим Евлогием, Архиепископом Холмским и Люблинским, Турковицкой женской общины 29 июня — 3 июля 1912 года / Н. Ганкевич // Холмская церковная жизнь. — 1912. — № 16. — С. 573—580.
21. *Ганкевич Н.,* протоиерей. Посещение Высокопреосвященнейшим Евлогием, Архиепископом Холмским и Люблинским, Турковицкого монастыря 30 июня — 3 июля 1913 года / Н. Ганкевич // Холмская церковная жизнь. — 1913. — № 16. — С. 441—443.

V. I. Koronevsky. ON SOME TRENDS IN THE DEVELOPMENT OF THE CULT OF ST. EUPHROSINE OF POLOTSK IN 1910—1914

The report is devoted to new trends in the development of the cult of St. Euphrosyne of Polotsk, emerging after the transfer of her relics in 1910. The evolution of her image as a «realm of memory» of Orthodoxy on the Polotsk land in 1910—1914 is shown. The process of the emergence of the cult of the saint in Warsaw, in the Kholm province, on the Don is considered. The new role of the saint as a symbol of the strengthening of Orthodoxy in the disputed territory is indicated.

Keywords: *St. Euphrosyne of Polotsk, Orthodoxy, transfer of the relics, Polotsk.*

А. Л. Коц, Е. Н. Торшин, П. Л. Зыков
И. В. Магалинский, Д. В. Дук, В. Н. Матвеев

К вопросу о датировке разрушения галерей Спасо-Преображенского храма в Полоцке

Открытия последних лет в рамках архитектурно-археологических исследований Спасо-Преображенского храма перевернули представление о внешнем облике данного памятника. Основной объём храма, который сохранился до наших дней, был окружён пристройками: двумя галереями и экзонартексом. Материалы археологических раскопок свидетельствуют, что разрушение пристроек произошло во второй половине XVII — начале XVIII века. Отдельные части галерей могли быть повреждены и перестроены в более ранний период. Вероятно, что во второй половине XVII века храм находился в запустении, в результате которого, под воздействием внешних факторов природного характера, архитектурный комплекс сильно пострадал, и все пристройки к храму были разобраны.

Ключевые слова: Полоцк, Спасский храм, памятник архитектуры, галереи, археологические раскопки.

Введение. Архитектурно-археологические исследования и реставрационные работы последних лет позволили изучить архитектурный комплекс Спасского храма в достаточно полном объёме. Открытия, связанные с обнаружением пристроек к храму, которые можно определить как галереи, перевернули представление о внешнем облике памятника и первоначальной идее строительства. Тема открытия галерей и изучение некоторых деталей уже освещены в научной литературе [7]. Однако вопрос об их разрушении не затрагивался. На сегодняшний день самые ранние упоминания о храме, его строительстве и существовании, содержатся в «Житии Евфросинии Полоцкой», а последующие письменные данные относятся только к последней четверти XVI века в связи с передачей монастыря ордену иезуитов. О конструктивных изменениях, перестройках, функционировании памятника до XVI века свидетельствуют только многочисленные граффити на стенах храма, сделанные поверх фресок. Информации о функционировании Спасской церкви в XVII — начале XIX века достаточно много, но она очень плохо коррелируется с данными археологических раскопок и выявленными следами ремонтов в архитектуре памятника. Очевидно, что храм не единожды пребывал в ненадлежащем

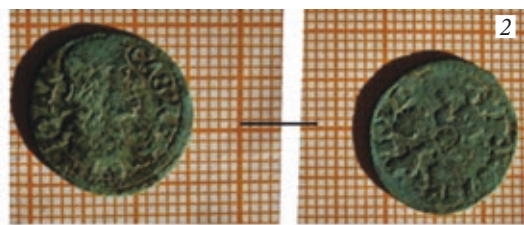

Рис. 1. Археологические находки из прослойки чёрного гумуса, перекрывающего остатки южной галереи: 1 — фрагмент изразца с монограммой Ордена Иисуса Христа; 2 — шелег 1660-х гг. Яна Казимира Вазы

состоянии и галереи подвергались некоему внешнему воздействию до того, как произошло их окончательное уничтожение.

Основная часть. Первые упоминания о разрушении храма относятся к периоду Ливонской войны. Об этом

пишет А. П. Сапунов при характеристике истории города в XVI веке [6, с. 20, 27].

На одной из гравюр, сделанных после Ливонской войны, есть изображение Спасо-Евфросиньевского монастыря, вероятно, со Спасским храмом, где он показан как крупный архитектурный комплекс [2, с. 29]. С уверенностью можно сказать, что на тот момент пристройки к храму ещё существовали. Это подтверждается археологическими раскопками. Но изображения архитектурных памятников на гравюрах могли не соответствовать действительности, а представляться только условно, поскольку их точная фиксация не являлась задачей автора.

Во время археологического изучения галерей зафиксирован ряд деталей, которые позволяют нам определить ориентировочный период их разрушения. В шурфе 3 (2015 г.) около южного входа в храм была выявлена локальная прослойка однородного насыщенного чёрного слоя на глубине 0,8—1 м (в западной части шурфа) и на глубине 0,5—0,6 м (в южной части шурфа) от дневной поверхности по всей площади шурфа (кроме погребальных камер и погребений) [7]. Слой образовался в ходе некой активной деятельности иезуитов и перекрывает фрагменты стен галерей. Он только был прорезан более поздними погребениями. В чёрной прослойке, под

стеной храма, выявлен большой фрагмент изразца с монограммой Ордена Иисуса Христа (рис. 1: 1). На лицевой стороне нанесено изображение монограммы ордена иезуитов в рамке. Румпа изразца слегка закопчённая. Размер сохранившейся части — 12,5 × 20,5 см. Изразец сделан из хорошо обожжённой глины, без глазури. Данный экземпляр можно датировать первой четвертью XVIII века. В юго-западном углу шурфа, в нижней части чёрной прослойки, найдена монета 1660-х гг. (шелег Яна Казимира Вазы, которая датируется 1664/1665/1666 гг.) (рис. 1: 2). Данные датировки определяют дату образования прослойки как XVII—XVIII — начало XVIII века.

Вокруг храма, на месте пристроек, были выявлены многочисленные захоронения, которые можно определить как городское кладбище. На вскрытой площади (220,6 м²) насчитывается около 160 анатомически расположенных погребений, но вместе с переотложенными останками антропологом зафиксировано не менее 217 индивидов (на момент завершения исследований в 2020 г.)¹. Возможно, что кладбище могло начать действовать ещё в XVII веке, около апсиды, где пристроек не существовало. Там, в заполнении одной могильной ямы, зафиксирован денарий Сигизмунда II Августа (1545—1572 гг.). На остальной территории погребения были сделаны уже при храме после разрушения пристроек. В существовании прихрамового кладбища можно выделить два периода. Первый этап датируется XVIII — первой половиной XIX века, и для него характерны преимущественно безинвентарные погребения. Сопутствующие находки (в том числе в заполнении могильных ям) можно датировать не ранее XVIII века. Это декоративные элементы (глазурированные известковые слепки) и фрагменты керамической посуды. Отдельные погребения были сделаны в гробах.

Начало второго этапа, вероятно, связано со сменой хозяина в монастыре, т. е. когда иезуиты были высланы из Российской империи, а храм вернулся к православному населению. Второй этап датируется второй половиной XIX — первой половиной XX века. Преимущественно в захоронениях были найдены останки священников или монахинь и, как правило, при них зафиксирована погребальная утварь (иконки, крестики, стеклянные флаконы и др.). В ряде случаев были выявлены остатки гробов, некоторые оббиты тканью с металлизированными нитями [4]. Частично надгробия этого кладбища сохранились на юго-восток от Спасского храма.

Погребальные крипты под Спасо-Преображенским храмом были исследованы экспедицией Полоцкого университета под руководством

¹ Антропологическая экспертиза проведена кандидатом биологических наук, доцентом кафедры истории и туризма Полоцкого государственного университета имени Евфросинии Полоцкой О. А. Емельяничик, за что авторы выражают искреннюю благодарность исследовательнице.

Рис. 2. Фрагмент отмостки XVIII века при южной стене Спасского храма

Д. В. Дука в 2005 г. Исследователем установлена широкая датировка строительства крипты в границах XVIII века [3]. Очевидно, что это было сделано в период одного из ремонтов храма в XVIII веке, о которых есть ряд письменных свидетельств [1]. В раскопе 2017 г., при западном прясле южной стены, было выявлено большое крыльцо для спуска в подземную часть храма. Галерей уже не существовало при его строительстве, при том, что их фундаменты и нижние части стен были полностью разобраны при возведении крыльца. Также, вероятно при возведении указанного крыльца, были выявлены кости из погребений, которые, видимо, перезахоронили рядом, около юго-западной пилястры.

В XVIII веке из соответствующего кирпича вокруг храма была выложена отмостка (рис. 2). Позднее, в XIX веке, отмостка обновлялась из кирпича уже более мелкого формата. В отдельных местах кирпичи отмостки укладывались на землю и пересыпались песком, а с северной стороны в XVIII веке отмостка была положена на достаточно крепкий известково-песчаный раствор. Данная отмостка перекрывала как остатки стен галерей, так и некоторые погребения.

Покрытие кровли Спасского храма при иезуитах в конце XVI — начале XVII века было выполнено из специально произведенной плоской черепицы, которая отличается от экземпляров, использованных в иезу-

итском коллегиуме. В XVIII веке во время одного из ремонтов происходит смена покрытия кровли на волнистую черепицу. На месте существования галерей найдены два вида черепицы, которые, очевидно, попали в грунт при ремонте храма в XVIII веке и последующий период, когда галереи уже были разрушены. Плоская черепица отдельным развалом обнаружена при апсиде храма и в закладке нижних частей окон барабана.

Во время археологического изучения Спасской церкви была собрана большая коллекция фрагментов живописи XII века, которая украшала стены галерей. Ряд фрагментов содержали нацарапанные граффити. На одном зафиксирован рисунок лица человека: изображение глаза, брови, части носа и головы были процарапаны по фреске, окрашенной в зеленый цвет (рис. 3: 2). Граффити было сделано ещё при существовании живописи на стене северной галереи, в северо-западном компартименте архитектурного комплекса. Примечательно, что такое же граффити выявлено на южном откосе входа на внутреннюю лестницу² (рис. 3: 1). Около рисунка есть надпись на латинице «Матиас Яхомич», датируемая XVII веком. По мнению специалиста И. Л. Калечиц, оба изображения сделаны рукой одного человека. Это граффити подтверждает датировку существования галерей и настенной живописи в XVII веке [5, с. 160].

Закключение. Таким образом, можно предположить, что пристройки к храму просуществовали вплоть до второй половины XVII — начала XVIII века. Вероятно, что это уже не был полноценный комплекс, который был создан в XII веке. Отдельные части галерей могли быть повреждены и не функционировали ещё в более раннее время. Галереи также претерпевали ремонты и перестройки. Вероятно, что во второй половине XVII века храм находился в некотором запустении, в результате которого, под

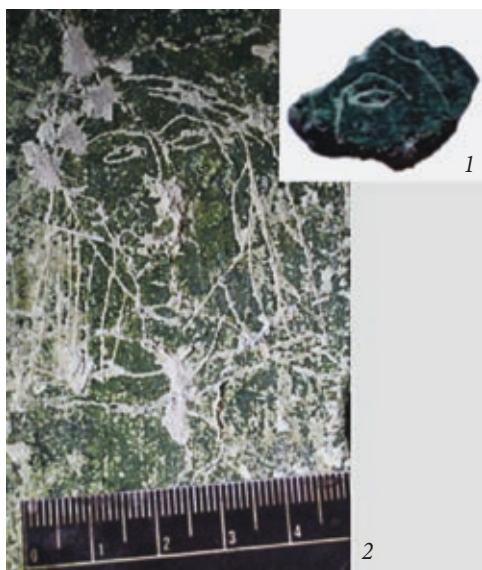

Рис. 3. Граффити на стенах
Спасо-Преображенского храма
1 — граффити на южном откосе входа
на внутреннюю лестницу храма;
2 — фрагмент живописи XII в.
со стены галерей

² Выражаем благодарность кандидату исторических наук, доценту кафедры всеобщей истории и методики преподавания истории БГПУ им. Максима Танка И. Л. Калечиц за предоставленную информацию.

Рис. 4. Детали кровли и оплавки свинца от первоначального покрытия Спасского храма

воздействием внешних факторов природного характера, архитектурный комплекс сильно пострадал и все пристройки к храму были разобраны, очевидно, для вторичного использования кирпича. Окончательному разрушению галерей предшествовал пожар, следы которого хорошо читаются в юго-западной части (раскоп 2), где обнаружены крупные оплавки кровельного свинца с отпечатками угля, куски кровельного покрытия и даже один целый лист (рис. 4), хотя капли свинца найдены везде вокруг храма. Пожар мог спровоцировать дальнейшее постепенное разрушение храма, которое привело к исчезновению галерей. Далее, вокруг храма, на месте галерей начинает существовать кладбище, которое частично было перекрыто отмошкой при храме и не единожды было потревожено в результате последующей строительной активности представителей ордена иезуитов.

Археологические данные позволили уточнить отдельные аспекты завершающего периода существования пристроек с последующими ремонтами Спасского храма в XVIII веке. Более детальная работа с письменными источниками, а также возможность проведения в перспективе радиоуглеродного анализа, позволит уточнить отдельные датировки и позволит сделать уточнения относительно существования и разрушения галерей и ремонтов Спасо-Преображенского храма.

Литература

1. Гліннік, В. В. Да гісторыі будаўнічай актыўнасці полацкіх езуітаў у фальварку Спас / В. В. Гліннік // Гісторыя і археалогія Полацка і Полацкай зямлі : матэрыялы IV Міжнароднай навуковай канферэнцыі. — Полацк : НППКМЗ, 2003. — С. 64—73.
2. Глинник, В. В. Ранние изображения Полоцкой Спасской церкви / В. В. Глинник // Спасо-Преображенский храм в г. Полоцке : вопросы изучения и реставрации : материалы Международной научно-практической конференции (Полоцк, 17—18 сентября 2019 г.) / Спасо-Евфросиниевский ставропигиальный женский монастырь в г. Полоцке. — Полоцк : Полоцкое книжное издательство, 2022. — С. 27—32.
3. Дук, Д. У. Справаздача аб археалагічных раскопках і наглядзе ў горадзе Полацку ў 2005 годзе / Д. У. Дук // Фонд археологічнай навуковай дакументацыі Цэнтральнага Научнага Архіва НАН Беларусі. — Опись 1. — Д. № 2284.
4. Ивановская, И. О. Археологический текстиль из раскопок 2015 г. при Спасо-Преображенском храме в Полоцке : перспективы музеефикации / И. О. Ивановская // Спасо-Преображенский храм в г. Полоцке : вопросы изучения и реставрации : материалы Международной научно-практической конференции (Полоцк, 17—18 сентября 2019 г.) / Спасо-Евфросиниевский ставропигиальный женский монастырь в г. Полоцке. — Полоцк : Полоцкое книжное издательство, 2022. — С. 113—129.
5. Калечиц, И. Л. Граффити Спасо-Преображенской церкви : хронология и локализация (по результатам работ 2012—2019 гг.) / И. Л. Калечиц // Спасо-Преображенский храм в г. Полоцке : вопросы изучения и реставрации : материалы Международной научно-практической конференции (Полоцк, 17—18 сентября 2019 г.) / Спасо-Евфросиниевский ставропигиальный женский монастырь в г. Полоцке. — Полоцк : Полоцкое книжное издательство, 2022. — С. 143—161.
6. Сапунов, А. П. Заметка о коллегии и академии иезуитов в Полоцке / А. П. Сапунов. — Полоцк : издатель Л. Ф. Данько, 1997. — 29 с.
7. Торшин, Я. М. Спасіжэнне першапачатковай задумы архітэктурны Полацкай Спаса-Праабражэнскай царквы : па выніках даследаванняў 2015 года / Я. Торшин, Д. Дук, А. Коц, А. Іаанісян, П. Зыкаў // Беларускі гістарычны часопіс. — 2016. — № 7. — С. 5—16.

A. L. Kotz, E. N. Torshin, P. L. Zykov, I. V. Magalinsky, D. V. Duk,
V. N. Matveev. ON THE QUESTION OF THE DATING
OF THE DESTRUCTION OF THE GALLERIES
OF THE TRANSFIGURATION CHURCH IN POLOTSK

The discoveries of the Church of the Transfiguration of the Savior turned the idea of the appearance of the monument upside down. The central part of the church has survived to this day. But in ancient times it was surrounded by extensions. Archaeological excavations revealed the destruction of outbuildings in the second half of the 17th—early 18th centuries. It is likely that the temple was abandoned in the second half of the 18th century and began to collapse. Subsequently, the remains of the extensions were dismantled for brick.

Keywords: Polotsk, Spassky Church, architectural monument, galleries, archaeological excavations.

А. К. Краўцэвіч

Полацк і Літва ў другой палове XIII — пачатку XIV ст.

У XII ст. Полацкая зямля перажывала перыяд феадальнай раздробненасці, сам Полацк заставаўся сталіцай аднаго з удзельных княстваў. Па гэтай прычыне ён не змог выдаць з Прыбалтыкі нямецкую калонію Лівонію, якая ў пачатку XIII ст. перакрыла Полацкім купцам дарогу ў Еўропу на Заходняй Дзвіне. У такой сітуацыі Полацк зблізіўся з суседняй дзяржавай Вялікім Княствам Літоўскім, з якой меліся агульныя інтарэсы ў Прыбалтыцы. Саюзныя адносіны пачаліся з прыняцця на Полацкі прастол князёў з Літвы, якія абавязаны былі хрысціцца па праваслаўным абрадзе. Аб канчатковым уваходжанні Полацка ў склад Літвы можна дакладна казаць ад 1326 г., калі полацкім князем быў Воін, брат вялікага князя літоўскага Гедыміна. Моцныя пазіцыі Полацка як буйнога эканамічнага і культурнага цэнтра з даўняй традыцыяй уласнай дзяржаўнасці паўплывалі на захаванне шырокай аўтаноміі Полацкай зямлі ў складзе Літвы.

Ключавыя словы: Полацк, Полацкая зямля, Вялікае Княства Літоўскае, Таўцівіл, Віцень, Воін.

Праблема ўзаемаадносін паміж Полацкай зямлёй і Вялікім Княствам Літоўскім (далей ВКЛ) на пачатковым этапе гісторыі гэтай дзяржавы (другая палова XII — пачатак XIV ст.) дыскутуецца ўжо больш за стагоддзе. Сутнасць праблемы крыецца ў розніцы адказаў на ключавое пытанне: як і калі Полацк увайшоў у склад ВКЛ. Быў захоплены ці далучыўся добраахвотна? Калі тое адбылося?

Праблема гэтая не існавала ў савецкай гістарыяграфіі, бо тады адказ быў вядомы, ён укладаўся ў агульную схему-канцэпцыю гісторыі Беларусі, выпрацаваную ў Маскве. Гэтая канцэпцыя можа быць сфармуляваная ў двух сказах: 1. У XIII ст. летувісы захапілі беларускія землі, а ў XVIII ст. расейцы вызвалілі. 2. Паміж XIII-м і XVIII-м стст. беларусы імкнуліся да ўз'яднання з братнім расейскім народам.

Ва ўмовах таталітарнага грамадства гэтая схема была адзінай і абавязковай для ўсіх формаў і звёнаў гістарычнай палітыкі і адукацыі. Яна прадугледжвала, што ВКЛ з'яўляецца нацыянальнай летувіскай дзяржавай, а Полацк быў заваяваны ёю ў шэрагу іншых беларускіх/заходнерускіх тэрыторый.

Галоўнай працай і асновай для больш дэталёвых гістарыяграфічных канструкцый у межах названай канцэпцыі стала манаграфія маскоўскага гісторыка з беларускімі каранямі Уладзіміра Пашуты «Образование Литовского государства» [1], з галоўнай высновай: «захоп Беларусі летувіскімі феадаламі паклаў пачатак пераўтварэнню невялікай Летувіскай дзяржавы ў Летувіскае вялікае княства» [1, с. 368].

Гэты погляд стаў афіцыйным у краінах-сатэлітах СССР, у тым ліку ў Польшчы, дзе гістарыяграфія ВКЛ мела даўнюю ўласную традыцыю [2]. Канцэпцыя ВКЛ як летувіскай нацыянальнай дзяржавы была з энтузіязмам прынятая ў Летувіскай ССР і застаецца актуальнай у Рэспубліцы Летува да сённяшняга дня.

Магчымасць альтэрнатыўнага погляду праз навуковы аналіз гістарычных крыніц, найперш пісьмовых, але таксама лінгвістычных і археалагічных, з'явілася з другой паловы 80-х — пачатку 90-х гадоў XX ст., падчас г. зв. «перабудовы» [3]. Выявілася, што ў крыніцах адсутнічаюць звесткі не толькі пра заваёву, але і пра якія-небудзь войны ці збройныя летувіска-беларускія канфлікты ў XII—XIII стст. Пры гэтым летапісы і хронікі зафіксавалі, пачаўшы ад 80-х гадоў XII ст., дзясяткі рабаўнічых паходаў летапісных літоўцаў на польскія, галіцка-валынскія, чарнігаўскія, смаленскія, ноўгарадскія, пскоўскія землі, а таксама ў Інфлянты.

Пісьмовыя крыніцы не зафіксавалі ніводнага нападу літоўцаў на суседнія Яцвягію, Прусію, Наваградчыну, Гарадзеншчыну, Полацкую і Турава-Пінскую землі. Няма сведчанняў пра напады на беларускія гарады: Наваградак, Гародню, Слонім, Ваўкавыск, Полацк і інш.

Яшчэ ў міжваенны час гэта акалічнасць замінала польскім гісторыкам у будове іх канструкцыі генезы ВКЛ як наступства тэрытарыяльна-захопніцкай актыўнасці летувісаў [4]. У міжваеннай Польскай рэспубліцы апынулася значная частка былой тэрыторыі ВКЛ, і польская гістарычная навука актыўна займалася вывучэннем гэтай дзяржавы. Вядомы даследчык Генрык Пашкевіч у 30-я гады XX ст. выказваў здзіўленне, «што захавалася адносна мала паведамленняў аб зрабаванні самога Полацка» [5, с. 31]. Названыя ім звесткі пры бліжэйшым аналізе выяўляюцца неаўтэнтычнымі. Гэта радок з літаратурнага твора «Слова пра паход Ігаравы» («адзін Ізяслаў пазваніў сваімі вострымі мечамі аб шаломы літоўскія»), кароткая інфармацыя польскага гісторыка XV ст. Яна Длугаша, узятая з невядомай крыніцы і радок з Лаўрэнцьеўскага летапісу, з якога не вынікае, што рабавалі менавіта Полацк [6].

Іншы польскі гісторык, Генрык Лаўмяньскі, заўважыў, што напады літоўцаў на Полацк не дасягнулі вялікага напружання, бо захавалася мала звестак пра літоўска-полацкую барацьбу, пры гэтым ніводнага сведчання

такой барацьбы не прывёў [7, с. 269]. Ніводнага канкрэтнага факта пра паходы летапісных літоўцаў на Полацкую зямлю не назваў і Ул. Пашута (згадваў толькі пра літоўска-полацкае супрацоўніцтва), які, тым не менш, напісаў, што Літва ў XII — пач. XIII стст. «...вяла актыўную наступальную палітыку на Русі і кірвала набегі сваіх дружынаў на Полацкую, Чарнігаўскую і Смаленскую землі» [1, с. 18].

Сведчанні пісьмовых крыніц дапаўняюцца матэрыяламі шматгадовых археалагічных даследаванняў. У беларускіх гарадах не выяўлена якіх-небудзь зменаў у характары культурных насланняў другой паловы XIII ст., як і праслоек «летувіскай заваёвы», у адрозненне ад выразных сведчанняў мангольскай заваёвы ў гарадах Расеі і Украіны. Пры раскопках расейскіх і ўкраінскіх гістарычных гарадоў выразна прасочваецца праслойка ад пажараў і разбурэнняў, пакінутая мангольскім нашэсцем канца 30-х — пачатку 40-х гадоў XIII ст. У археалагічнай літаратуры гэтых краінаў выкарыстоўваюцца спецыяльныя тэрміны «дамангольскі» і «паслямангольскі» культурны слой, якія непрыдатныя для беларускай археалогіі [8]. Археалагічныя, як і спецыяльныя лінгвістычныя, даследаванні на тэрыторыі Беларусі пацвердзілі агульны мірны характар працэсу балта-славянскіх (беларуска-летувіскіх) кантактаў [9].

Тыя ж самыя пісьмовыя крыніцы ўтрымліваюць неаднаразовыя сведчанні пра супрацоўніцтва Полацка з летапіснай літвой [10, с. 113, 149]. З іх вынікае, што Літоўскую зямлю акружаў пояс мірных тэрыторый, на якія літоўцы ніколі не нападалі. У гэты пояс уваходзілі як суседнія балцкія, так і беларускія землі, у тым ліку Полацкая. Палачане ўступалі ў саюзы з паасобнымі летувіскімі правадырамі супраць інфлянцкіх немцаў, прапускарлі літву пустошыць ноўгарадскія і смаленскія воласці, а пры зручным выпадку і самі да яе далучаліся, як тое было ў 1198 ці 1258 гг. [11, с. 44, 238; 82, 310].

У XII—XIII стст. Полацкая зямля перажывала перыяд феадальнай раздробленасці, Полацк ужо не быў сталіцай вялікай дзяржавы, а толькі аднаго з удзельных княстваў. Горад заставаўся буйным эканамічным і культурным цэнтрам, але ягоная магутнасць засталася ў мінулым. У пачатку XIII ст. палачанам не хапіла сілы, каб выбіць з Прыбалтыкі нямецкі анклаў, які заняў ніжняе цячэнне Дзвіны і перакрыў полацкім купцам прамую дарогу ў Еўропу.

У такіх умовах лагічнай палітыкай было збліжэнне з маладой, набіраўшай сілу панямонскай дзяржавай, з якой палачане мелі агульныя інтарэсы ў Прыбалтыцы. Першымі крокамі да збліжэння стала прыняцце палачанамі на княжанне ліцвінскіх князёў з роду вялікіх князёў літоўскіх. Першая дакладная інфармацыя пра князя балцкага паходжання на полацкім сталe

паходзіць з летапісу Вялікага Ноўгарада і датуецца 1262 г. Восенню гэтага года ноўгарадскае войска выправілася ў паход супраць інфлянцкіх немцаў пад Юр'еў (Тарту), і сярод яго саюзнікаў названы полацкі князь Таўцівіл, «с ним полочанъ и Литвы 500» [11, с. 83, 311] (яшчэ адно сведчанне пра полацка-літоўскі саюз).

Дакладны час прыходу Таўцівіла (пляменніка першага вялікага князя літоўскага Міндаўга) на княжанне ў Полацк невядомы, можна меркаваць, што гэта адбылося паміж 1258 і 1262 гг. Магчыма, Таўцівіл быў не першым літоўскім/балцкім князем на полацкім стале, бо вядома пісьмо папы рымскага ад 15 верасня 1248 г. да полацкага не названага па імю «новаахрышчанага» князя [12], якога некаторыя гісторыкі атаясамлівалі з Таўцівілам. «Новаахрышчаны» стан полацкага князя сведчыў як пра ягонае ранейшае язычніцтва, так і пра мірны прыход у Полацк. Пры прыняцці на княжанне язычнікаў у даўніх цэнтрах хрысціянства, такіх як Полацк, Пскоў, Вялікі Ноўгарад і інш., абавязковай умовай было іх хрышчэнне. Найбольш гучны выпадак — літоўскі князь-уцякач Даўмонт у Пскове, ахрышчаны пад імем Цімафей [13]. Вядома, што палачане здаўна мелі ўплыў на выбар князя і неаднойчы пазбаўлялі таго пасады [14, с. 57—68].

Меркаванне пра тое, што адрасатам ліста папы быў Таўцівіл, выклікае сумненне. Бо прыблізна ў той самы час, каля 1248 г., Таўцівіл пасля канфлікту з Міндаўгам прыбыў на Валынь да князя Данілы Раманавіча. Паводле галіцка-валынскага летапісу, у 1253 г. ён прымаў удзел у паходзе князя Данілы ў Сілезію [15, стб. 821—822]. У 1258 г. падчас вайны кааліцыі, узначаленай галіцка-валынскімі князямі, супраць ВКЛ Даніла Раманавіч спрабаваў захапіць у Ваўкавыску Вайшэлка і Таўцівіла, што сведчыць пра замірэнне апошняга з Міндаўгам.

Ноўгарадскі летапіс пакінуў ускоснае (таму больш аб'ектыўнае) сведчанне пра мірны — па запрашэнні ці са згоды палачанаў — прыход Таўцівіла на полацкае княжанне. У 1263 г. узурпатар ліцвінскага вялікакняжання жамойцкі князь Транята забіў Таўцівіла (таго здрадзіў полацкі баярын Пракоп) і звярнуўся да палачанаў («просіша» — запісаў летапісец), каб тыя выдалі на расправу ягонага сына. Але той са сваімі людзьмі ўцёк у Вялікі Ноўгарад, што, несумненна, не змог бы зрабіць без спрыяння палачанаў. Полацк тады заключыў кампрамісную дамову з Літвой, па якой прыняў на княжанне ліцвінскага стаўленіка. Вось красамоўная цытата з Ноўгарадскага Першага летапісу: «Того же лѣта роспрѣвшесе убоици Миндовгови о товаръ его, убиша добра князя Полотьского Товтивила, а бояры полотьскыя исковаша, и просиша у полочанъ сына Товтивилова убити же; и онъ вбѣжа в Новъгородъ с мужи своими. Тогда Литва посадиша

свои (своего) князь в Полотъскѣ; а полочанѣ пустиша, которыхъ изымали с княземъ ихъ, а мирѣ взяша» [11, с. 84, 313].

У часы сярэднявечча супрацоўніцтва ці канфрантацыя розных этнічных і палітычных супольнасцяў далёка не заўсёды вынікала з агульнасці ці рознасці паходжання, мовы, культуры, рэлігіі. На першым месцы заўжды стаялі меркантыльныя інтарэсы, рацыя стану. Для Пскова цалкам прыймальным быў саюз з Інфлянцкім ордэнам супраць галоўнага гандлёвага канкурэнта — Вялікага Ноўгарада. У саміх Інфлянтах немцы, месцічы Рыгі, уступалі ў вайсковыя саюзы з ВКЛ, каб разам ваяваць супраць немцаў-рыцараў Інфлянцкага ордэна, нягледзячы на пагрозы з боку рымскай курыі і асуджэнне ў краінах Захаду. Праваслаўныя жыхары Беларускага Панямоння змагаліся побач з язычнікамі-балтамі пад харугвамі балцкіх князёў-язычнікаў Міндаўга і Трайдэна супраць аднаверцаў і блізкіх этнічна валынянаў і галічанаў. Падобных прыкладаў безліч.

Пасля смерці Таўцівіла ўплыў ВКЛ на Полаччыне працягваўся і паступова ўзмацняўся. У дамове Полацка з інфлянцкімі немцамі ў снежні 1263 г. сюзерэнам Полацка выступаў нальшанскі князь Гердзень [16, с. 115—116, 122]. У чарговай полацка-інфлянцкай дамове ад 1265 г. полацкі князь Ізяслаў зазначыў: «Полацак і Віцебск адно ёсць, а мы ў волі Божай і Войшалкавай» [16, с. 122].

У 1309 г. полацкі епіскап Якаў у грамаце, скіраванай да намесніка рыжскага архібіскупа, назваў Віцень сваім сынам. Змест граматы даў падставу да высновы пра тагачасны Полацк як клерыкальна-феадальную рэспубліку пад вярхоўнай уладай Віцень [16, с. 126, 123]. Наступнік Віцень Гедымін у перапісцы з заходнееўрапейскімі адрасатамі тытулаваўся «каралём Літвы і Русі». Менавіта Полаччына, Віцебшчына і Смаленшчына называліся ў ВКЛ «Руссю» [17, с. 9], у адрозненне ад цэнтральнай вобласці дзяржавы «Літвы», а таксама «Масквы», «Ноўгарада» і інш.

Па прычыне недахопу крыніцаў і праз плаўнасць ды працягласць полацка-ліцвінскага збліжэння няма пэўнасці наконт дакладнага часу ўваходу Полацкай зямлі ў ВКЛ. Прапанаваная яшчэ ў XIX ст. дата 1307 г. абапіраецца на няпэўную версію пра захоп Полацка інфлянцкімі немцамі і вызваленне яго ў гэты год Віцнем. Як абгрунтавала Ганна Харашкевіч, гэтая легенда заснаваная на непаразуменні — праз памылку ў напісанні пісцом Інфлянцкага ордэна назвы аднаго пагранічнага паселішча, якое пад яго прамом пераўтварылася ў Полацак [16, с. 124—125].

Што Полацк дакладна быў у складзе ВКЛ можна сцвярджаць ад 1326 г., калі сярод паслоў Гедыміна ў Вялікі Ноўгарад называецца ў якасці полацкага князя ягоны брат Воін («брат Гѣдиминовъ князя Литовьского Воини Полотскыи князь») [11, с. 98].

Палітыка ВКЛ адносна нованабытых земляў, а таксама пазіцыя Полацка як буйнога палітычнага, гаспадарчага і культурнага цэнтра прычыніліся да працяглага на стагоддзі захавання значнай аўтаноміі Полаччыны. У канцы XIV ст. адносіны Літвы з Полацкай і Віцебскай землямі былі юрыдычна аформленыя спецыяльнымі дакументамі — г. зв. абласнымі прывілеямі [18, с. 270]. Дакладны час іх узнікнення не вызначаны, а змест рэканструіруецца па пазнейшых г. зв. пацвярджальных прывілеях, выстаўленых у XVI ст.

Літаратура

1. *Пашуто, В. Т.* Образование Литовского государства / В. Т. Пашуто. — Москва, 1959. — 533, іл.
2. *Ochmański, J.* Litewska granica etniczna na wschodzie od epoki plemiennej do XVI wieku / J. Ochmański. — Poznań, 1981.
3. *Краўцэвіч, А. К.* Да праблемы сярэднявечных міжэтнічных кантактаў на Панямонні / А. К. Краўцэвіч // Наш Радавод. — Гродна, 1992. — Кн. 4. — С. 234—237; *Краўцэвіч, А. К.* Балта-славянскія кантакты на Панямонні і ўтварэнне Вялікага Княства Літоўскага / А. К. Краўцэвіч // Труды VI Международного Конгресса славянской археологии. Т. 3. Этногенез и этнокультурные контакты славян. — Москва, 1997. — С. 129—137.
4. *Krawcewicz, A.* Formowanie się koncepcji genezy Wielkiego Księstwa Litewskiego w polskiej historiografii / A. Krawcewicz // Białoruskie Zeszyty Historyczne. — Białystok, 1999. — № 11. — С. 5—17.
5. *Paszkiewicz, H.* Jagiellonowie a Moskwa / H. Paszkiewicz. — Warszawa, 1933. — Т. 1 : Litwa a Moskwa w 13—14 wieku.
6. «Тое же зимы воеваша Литва Новгородскую волость и поимаша мноство много хрестиан и много зла створиша воюя вколо Новгорода и вколо Торопча и Смолинська и до Полтека» // ПСРЛ. Т. 1. Вып. 2. Суздальская летопись по Лаврентьевскому списку. — Ленинград, 1927. — Стб. 447—448.
7. *Łowmiański, H.* Studia nad początkami społeczeństwa i państwa litewskiego / H. Łowmiański. — Wilno, 1932. — Т. 2.
8. Изучение материальных следов Батыева нашествия (ИА РАН) // <https://www.archaeolog.ru/ru/about/history/expeditions-1990-present/izuchenie-materialnykh-sledov-batyeva-nashestviya-ia-ran>.
9. *Зверуго, Я. Г.* Верхнее Понеманье в IX—XIII вв. / Я. Г. Зверуго. — Минск, 1989. — С. 15; *Седов, В. В.* Славяне Верхнего Поднепровья и Подвинья / В. В. Седов // Материалы и исследования по археологии СССР. №163. — Москва, 1970. — С. 192; *Седов, В. В.* Литовские племена / В. В. Седов // Финно-угры и балты в эпоху средневековья (Археология СССР). — Москва, 1987. — С. 417; *Tyszkiewicz, J.* Proces sławizacji ziem dorzecza Niemna w VI—XI w. / J. Tyszkiewicz // Przegląd historyczny. 1973. Т. 64. — С. 6, 16—18, 20 (м. 2); *Катонова, Е. М.* Данные гидронимии о балто-славянских контактах на севере Белоруссии / Е. М. Катонова // Конференция. Этнолингвистические балто-славянские контакты в настоящем и прошлом. — М., 1978. — С. 85; *Штыхаў, Г. В.* Крывічы : Па матэрыялах раскопак курганоў у Паўночнай Беларусі / Г. В. Штыхаў. — Мінск., 1992. — С. 95, 106.
10. *Генрих Латвийский.* Хроника Ливонии. — Москва—Ленинград, 1938.
11. Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов / под ред. и с пред. А. Н. Насонова. — Москва—Ленинград, 1950.

12. Taube, M. Russische und litauische Fürsten an der Düna zur Zeit Eroberung Livlands (12. und 13. Jahrhundert) / M. Taube // Jahrbücher für Kultur und Geschichte der Slaven. N. F. 1935. Band. XI. Heft 3/4. S. 405—406; Паушто В. Т. Образование Литовского государства. — С. 378.
13. Охотникова, В. И. Повесть о Довмонте (исследования и тексты) / В. И. Охотникова. — Л., 1985.
14. Родэвальд, Ш. «Пра Полацкую Венецыю». Калектыўныя дзеянні сацыяльных груп горада паміж Усходняй і Цэнтральнай Еўропай (Сярэднявечча, ранні Новы час, XIX ст. — да 1914 г.) / Ш. Родэвальд. — Мінск, 2020.
15. ПСРЛ. — Санкт-Петербург, 1908. — Т. 2. — Стб. 821—822.
16. Полоцкие грамоты XIII — начала XVI вв. Вып. III. — Москва, 1980. — 212 с.
17. Насевіч, В., Спірыдонаў, М. «Русь» у складзе Вялікага княства Літоўскага ў XVI ст. / В. Насевіч, М. Спірыдонаў // З глыбі вякоў. Наш край. — Мінск, 1996. — Вып. 1. — С. 4—27.
18. Якубовский, И. В. Земские привилеи Великого княжества Литовского / И. В. Якубовский // Журнал Министерства народного просвещения. — Санкт-Петербург, 1903. — Июнь. Ч. 346.

A. K. Kravtsevich. POLOTSK AND LITHUANIA IN THE SECOND HALF OF THE XIII— BEGINNING OF THE XIV CENTURY

In the 12th century The Polotsk land was going through a period of feudal fragmentation, Polotsk itself remained the capital of one of the specific principalities. For this reason, he could not remove the German colony of Livonia from the Baltic states, which at the beginning of the 13th century blocked the Polotsk merchants from the road to Europe along the Western Dvina. In such a situation, Polotsk became close to the neighboring Grand Duchy of Lithuania, which was gaining strength, with which there were common interests in the Baltic states. Allied relations began with the acceptance of princes from Lithuania to the throne of Polotsk, who were required to be baptized according to the Orthodox rite.

One can definitely speak about the final entry of Polotsk into Lithuania from 1326, when Voin, brother of the Grand Duke of Lithuania Gediminas, was the prince of Polotsk.

The strong position of Polotsk as a major economic and cultural center with a long tradition of its own statehood influenced the preservation of the broad autonomy of the Polotsk land within Lithuania.

Keywords: Polotsk, Polotsk land, Grand Duchy of Lithuania, Tovtivil, Viten, Voin.

Д. В. Лісейчыкаў

Армяне ва ўсходніх ваяводствах Вялікага Княства Літоўскага ў XVI—XVIII стст.

Артыкул прысвечаны гісторыі армянскай прысутнасці на землях Вялікага Княства Літоўскага. З'яўленне першых армянскіх перасяленцаў на паўднёвых землях ВКЛ (тэрыторыя сучаснай Украіны) вядомыя з канца XIII ст., куды яны перасяліліся з калоніі ў Кафе (Феадосіі), вядомай з XI ст. Аднак на тэрыторыі сучаснай Рэспублікі Беларусь першае пісьмова зафіксаванае з'яўленне армянскіх купцоў датуецца 1508 г. Да сярэдзіны XVI ст. іх прысутнасць у сталіцы дзяржавы Вільні стала даволі прадстаўнічай. Армянскія купцы і рамеснікі адыгрывалі значную ролю ў гандлі з Крымскім ханствам і Асманскай імперыяй. Найбольшым дасягненнем армянскага рамесніцтва ў ВКЛ з'яўляецца стварэнне ў сяр. XVIII ст на землях Радзівілаў фабрыкі па вытворчасці кунтушовых паясоў. Асобныя армянскія роды атрымалі шляхецкі статус і паспяхова інтэгрваліся ў вышэйшыя колы дзяржавы.

Ключавыя словы: армяне, Арменія, Вялікае Княства Літоўскае, Крымскае ханства, Магілёў, Мсціслаў, Полацк, Кіеў, міграцыя, гандаль, Маджарскія, Радзівілы.

У Вялікім Княстве Літоўскім, у адрозненне ад Каралеўства Польскага, ні ў XVII, ні ў XVIII стагоддзях не было армянскіх абшчын. Тыя ж нешматлікія адзначаныя ў крыніцах армяне, наколькі дазваляюць меркаваць факты, не былі выхадцамі з тэрыторый гістарычнай Арменіі, а з'яўляліся прадстаўнікамі армянскіх перасяленчых агменяў Усходняй Еўропы[16]. Армяне, якія не мелі ў ВКЛ дастатковага колькаснага прадстаўніцтва для стварэння ўласных абшчын, хутка асіміляваліся.

Варта адзначыць, што гісторыя прысутнасці армян у Беларусі не часта трапляла ў поле зроку даследчыкаў. Гэтаму ёсць некалькі тлумачэнняў. Па-першае, сапраўды невялікая колькасць саміх армян на беларуска-літоўскіх землях у XVI—XVIII стст. Па-другое, з-за асаблівасцей апісання ў крыніцах даследчыкам не заўсёды проста ідэнтыфікаваць армян сярод масы астатняга хрысціянскага насельніцтва ВКЛ. З'яўленне і развіццё на землях Рэчы Паспалітай у XVI—XVII стст. армянскіх абшчын, якія адыгрывалі важную ролю ў тавараабмене паміж Захадам і Усходам, ішло ўздоўж ажыўленых гандлёвых шляхоў. Шляхі гэтыя ў асноўным пралягалі на поўдзень ад межаў ВКЛ. Тым не менш да нас дайшлі сведчанні

наведвання армянамі беларуска-літоўскіх земляў ужо ў самым пачатку XVI ст. Так, у Метрыцы ВКЛ пад датай 24 кастрычніка 1510 г. маецца «вырак» караля польскага і вялікага князя літоўскага Жыгімонта I Старога «орменину с Кафы, на име Беяте, зъ ормениномъ Киевскимъ Демьяномъ, о долг полтораста коп грошей». Два армянскія купцы — Беята з Кафы (сёння г. Феадосія) і Дзям'ян з Кіева ў 1508 г., на зваротным шляху з Вільні, спыніліся ў Слуцку і не маглі праехаць далей з-за мяцяжу Міхала Глінскага [15, с. 635; 21, s. 75.]. Сынам купца Дзям'яна з'яўляўся Ленька Дзям'янавіч, які таксама быў названы «киевским орменином» у прывілеі Жыгімонта I ад 24 верасня 1515 г. [7, арк. 611—612 адв.] Як вынікае з дадзенага дакумента, Ленька Дзям'янавіч удзельнічаў у пасольстве, высланым панамі-радай ВКЛ да крымскага хана Менглі-Гірэя. У якасці кампенсацыі за выдаткі, зробленыя ў часе выканання дыпламатычнай місіі, Ленька атрымаў ад манарха падараванне ў выглядзе сяла Атачылавічы, якое знаходзілася ў Мазырскай воласці [7, арк. 611—612 адв.]. У складзе пасольства Ленька выконваў функцыі перакладчыка («талмача») [21, s. 76.]. Таксама цалкам верагодна, што Ленька, апрача перакладаў, прыцягваўся да вырашэння пытанняў, звязаных з лагістычным суправаджэннем пасольства. З'яўляючыся жыхаром Кіеўскай зямлі, ён быў добра знаёмы з татарскім памежжам; у сваю чаргу, як выхадзец з купецкага асяроддзя, ён добра ведаў стэпавыя шляхі зносін. Атрыманне маёнтка садзейнічала ўваходжанню Ленькі Дзям'янавіча і яго нашчадкаў у склад шляхецкага саслоўя ВКЛ. У сярэдзіне 1510-х гг. ён купіў у г. Мазыры халупу з участкам зямлі («изтобку с пляцомъ») і «поселился сам». Быў адзначаны сярод мазырскіх зямлян, якія «в месте дома свои мають, на тяглыхъ местскихъ сами розобрали и дома побудовали». Меў двух падданных у самім горадзе. Аднак у час чарговага пасольства ў Крымскае ханства ў 1518 г. яго забілі татары. У сярэдзіне XVI ст. у Мазырскім павеце жылі Фёдар і Алехна Лянкевічы-Іпагорскія — сыны Ленькі [7, арк. 603—604 адв.; 6, с. 624—625]. Пры гэтым Фёдар у якасці дэпутата («пасла») ад Мазырскага павета ўзяў удзел у лёсавызначальным Люблінскім сойме 1569 г. і падпісаў акт уніі, што паклала пачатак існаванню Рэчы Паспалітай — федэратыўнаму ўтварэнню Каралеўства Польскага і Вялікага Княства Літоўскага [12, с. 191, 207; 21, s. 77]. Нашчадкі армянскага купца Дзям'яна і яго сына Ленькі надоўга замацаваліся ў землеўласніцкім асяроддзі Мазырскага павета. Росквіт рода прышоўся на XVIII ст., калі яго прадстаўнікі неаднакроць займалі вышэйшыя пасады ў павятовай іерархіі (мазырскія земскія і гродскія суддзі, харужыя) [10, арк. 573—578; 11, арк. 75—78; 4, с. 270—272; 5, с. 204—205; 18, s. 86—91; 19, s. 335—337]. На свае карані Лянкевічы ніколі не забываліся: нават у XIX ст. яны падкрэслена апісвалі свайго родапачынальніка як «кіеўскага армяніна»

[11, арк. 412 адв.]. Захаваўся ў фамільным валоданні і маёнтак Атачылавічы, некалі атрыманы Ленькам ад вялікага князя Жыгімонта I, толькі што яго назва змянілася на Прудок.

Прыклады ўключэння армян у шляхецкае саслоўе Каралеўства Польскага і Вялікага Княства Літоўскага не былі адзінаковымі [21, s. 15—106]. Аднак на тэрыторыі ВКЛ армяне набывалі шляхецтва пераважна ў Кіеўскай зямлі [21, s. 71—80]. Кіеў з даўніх часоў меў вялікую армянскую абшчыну, некаторы час у горадзе знаходзілася нават рэзідэнцыя армянскага архіепіскапа. Аднак у XV — пачатку XVI стст. горад з-за пастаянных нападаў крымскіх татараў істотна здрабнеў і яго эканоміка пачала імкліва занепадаць. Армянскае насельніцтва пачало паступова міграваць на захад і, часткова, на поўнач. Прасоўванне адбывалася ўздоўж Дняпра і Прыпяці, што і абумовіла з'яўленне першых армянскіх прадстаўнікоў на землях сучаснай Рэспублікі Беларусь у басейне гэтых дзвюх буйных рэк. Цікавым прыкладам існавання армянска-беларускіх сувязяў ужо ў сярэдзіне XVI ст. з'яўляецца наяўнасць уласніцкай інскрыпцыі на старонках 2-га Тураўскага Евангелля «Слуга Хрыстоў. Гэты памятны запіс Аруцёна, сына Хачатура і Аляксана, сына Кірыко». Цалкам магчыма, што ў Тураў гэтая кніга патрапіла з нейкім армянскім купцом альбо святаром акурат з Кіева.

Уласна, і прыклад Лянкевічаў не супярэчыць гэтай тэндэнцыі. Дзям'ян і Ленька былі цесна звязаныя з Кіевам, а тэрыторыя, на якой іх нашчадкі валодалі маёнткамі (Мазырскі павет), да 1569 г. з'яўлялася часткай Кіеўскага ваяводства і толькі пасля Люблінскай уніі была адміністрацыйна перападпарадкавана Мінскаму ваяводству. Аднак гэта не азначае, што шляхцічы армянскага паходжання не сустракаліся ў іншых частках ВКЛ. «Попіс» войска ВКЛ, праведзены ў 1528 г., зафіксаваў сярод мсціслаўскіх баяр-шляхты чалавека з іменем у форме «Богдан Орменьчык» [13, с. 158]. Такая атрыбуцыя несумненна сведчыць аб армянскім паходжанні дадзенага шляхціча. У адрозненне ад Лянкевічаў, Багдан не адносіўся да заможных землеўладальнікаў. У тым жа «попісе» ён быў уключаны ў катэгорыю шляхты, якая не мела ў валоданні сялян («то бояре мѣстиславѣскіи ж, которіи люди в себе не мають»). Упершыню Багдан згадваецца ў Метрыцы ВКЛ 13 студзеня 1517 г. у якасці мешчаніна г. Мсціслава. Пад гэтай датай быў выстаўлены дакумент, падпісаны віленскім ваяводам Мікалаем Радзівілам «Аматарам Польшчы», згодна з якім Багдан Арменчык атрымліваў двор у г. Магілёве «недалека замку», які раней належаў Мацею Бранцу. На дакуменце ад 8 ліпеня 1518 г. у той жа Метрыцы ВКЛ Багдан падпісаўся ўжо як «баярын магілёўскі». Нашчадкамі і цёзкамі Багдана з'яўляўся чалавек, узгаданы ў 1630 г. у кнізе Мсціслаўскага гродскага суда. У ёй было сказана, што «жидове... шли до господы пана Богдана Орменчика Сутоцкого

въ месте Мстиславскомъ» [20, л. 38]. Як бачым, да гэтага часу, апрача ідэнтыфікацыйнай мянушкі, род пачаў выкарыстоўваць фіксаванае прозвішча («Сутоцкі»), якое ўтварылася ад назвы іх асноўнага ўладання — вёскі Сутокі, якая знаходзілася ва ўласнасці роду на працягу XVII—XVIII стст. [3, с. 232—233] Пры гэтым, як і ў выпадку з Лянкевічамі, Сутоцкія не забывалі пра сваё армянскае паходжанне: родавае прозвішча этнічнага характару («Арменчыковіч») выкарыстоўвалася імі і ў XVIII ст. [8, арк. 187—187 адв.]. Паводле сітуацыі на 1667 г., маёмасны стан Арменчыковічаў-Сутоцкіх істотна палепшаў: на гэты час тры прадстаўнікі роду валодалі, адпаведна, 1, 2 і 12 сялянскімі гаспадаркамі на тэрыторыі Мсціслаўскага ваяводства.

Прысутнасць армян на беларускіх землях не абмяжоўвалася прадстаўнікамі шляхецкага саслоўя. Згодна з лістом караля польскага і вялікага князя літоўскага Жыгімонта II Аўгуста, у 1561 г. «купец Захарія Армяннин» суправаджаў з Полацка ў Турцыю і назад караван, дасланы полацкім ваяводам Станіславам Давойнам [14, л. 517 об.]. У пунктах, выдадзеных Жыгімонтам II Аўгустам абывацелям ВКЛ пад загалоўкам «Отказъ отъ господаря короля его милости всимъ княжatomъ, паняtomъ и всему рыцерству на тые речи, которые они на писме дали на сойме великомъ валномъ у Вилни» 19 чэрвеня 1563 г., узгадваецца значная колькасць армянскіх купцоў (гасцей), якія валодалі маёмасцю ў Вільні: «припоминаете о гости, которые тутъ в Вильни: Ормяне, Немцы, Волохи и иныхъ народовъ люди» [2, с. 127]. У прыватнасці там ішла гаворка «о смерти купца Александра, Орменина, который на тыхъ часехъ в Вильни умеръ и немалую маетность <...> по собе zostавил» [2, с. 127]. У актах магілёўскага магістрата захаваўся запіс ад 2 снежня 1579 г., у якім узгадваецца «Тертат Якубович, урмянин» з Камянца-Падольскага, які прыехаў у Магілёў і прадаў тут каня аднаму мешчаніну [1, с. 451 (№ 566)]. На кірмашы ў м. Капыль Навагрудскага пав. у 1646 г. армянскія купцы прапаноўвалі шырокі асартымент тавараў: персідскія дываны, плашчы, шатры, калчаны для стрэл, шэrbет і нават футра тыграў і леапардаў [17, к. 45, 58, 66]. Фіксуюць прысутнасць армянскага насельніцтва і метрычныя кнігі некаторых рымска-каталіцкіх храмаў. Напрыклад, вядома, што 28 лютага 1758 г. на могілках пры касцёле г. Быхава быў пахаваны «Стэфан, армянин, родам з Персіі» [9, с. 333 адв.].

У другой палове 1750-х — пачатку 1760-х гг. у Нясвіжы і Слуцку пачаў сваю працу вядомы армянскі майстар-персіяр са Стамбула Ян Маджарскі. Першапачаткова ён працаваў на фабрыцы па вытворчасці шпалер у Нясвіжы, але хутка зарэкамендаваў сябе ў якасці самастойнай творчай адзінкі. У выніку гэтага Міхал Казімір Радзівіл «Рыбанька» падпісаў кантракт, які прадугледжваў заснаванне пад кіраўніцтвам Яна Маджарскага

ў радзівілаўскіх маёнтках адмысловай фабрыкі-персіярні па вытворчасці паясоў. У 1760-х — 1780-х гг. шырокую вядомасць набылі «случкія паясы», якія вырабляліся на персіярні Яна Маджарскага. Гэта дазволіла майстру ў 1776 г. набыць фабрыку ва ўласнасць і перадаць вытворчасць у спадчыну сыну Леану. У 1791 г. Леан Маджарскі дамогся ў караля польскага і вялікага князя літоўскага прызнання шляхецкай годнасці для сябе і сваёй сям’і.

Такім чынам, армянская прысутнасць у XVI—XVIII стст. была адзначана ў многіх гарадах і мястэчках Вялікага Княства Літоўскага: Быхаве, Вільні, Зэльве, Капылі, Магілёве, Мазыры, Мсціславе, Нясвіжы, Полацку, Прудку, Сутоках, Слуцку, Тураве. Сухадарожныя гандлёвыя шляхі, паводле якіх армянскія купцы з Асманскай імперыі ці Крымскага ханства перамяшчаліся ў Вільню, праходзілі праз Слуцк і Луцк. Буйным перавалачным пунктам па прасоўванні армянскага насельніцтва на поўнач быў Кіеў, з якога па асноўных водных шляхах — Прыпяці і Дняпры — армянскае насельніцтва, хоць і ў невялікай колькасці, асядала на землях сучаснай Рэспублікі Беларусь.

Літаратура і крыніцы

1. Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографическою Комиссиею (далее — АВАК). — Т. 39. Акты Могилевского магистрата XVI в. (1578 — 1580 гг.). — Вильна, 1915.
2. АВАК. Том третий. 1544 — 1587. — Санкт-Петербург, 1848.
3. Анищенко, Е. К. Шляхта Мстиславского воеводства: Список XVIII ст. / Е. К. Анищенко. — Минск: Изд. В. Хурсик, 2013. — С. 232–233.
4. Анішчанка, Я. К. Збор твораў. Т. 4: Ураднікі беларускіх земляў ВКЛ пры Станіславе Панятоўскім. Спісы на рускай мове / Я. К. Анішчанка. — Мінск: Выд. В. Хурсік, 2008.
5. Анішчанка, Я. К. Збор твораў. Т. 6: Ураднікі беларускіх земляў ВКЛ у першай палове XVIII ст. Спісы на рускай мове / Я. К. Анішчанка. — Мінск: Выд. В. Хурсік, 2010.
6. Архив Юго-Западной России, издаваемый Комиссией для разбора древних актов, состоящей при киевском, подольском и волынском генерал-губернаторе. Ч. 7. Т. 1. — Киев: Типография Г. Т. Корчак-Новицкого, 1886.
7. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі (НГАБ). — Ф. 1728. — Воп. 1. — Спр. 25.
8. НГАБ. — Ф. 1729. — Воп. 1. — Спр. 6.
9. НГАБ. — Ф. 1781. — Воп. 26. — Спр. 1226.
10. НГАБ. — Ф. 319. — Воп. 1. — Спр. 32.
11. НГАБ. — Ф. 319. — Воп. 2. — Спр. 1738.
12. Падалінскі, У. А. Прадстаўніцтва Вялікага Княства Літоўскага на Люблінскім сойме 1569 года: удзел у працы першага вальнага сойма Рэчы Паспалітай / У. А. Падалінскі. — Мінск: А. М. Янушкевіч, 2017..
13. Перапіс войска Вялікага княства Літоўскага 1528 года. Метрыка Вялікага княства Літоўскага. Кн. 523. Кн. Публічных спраў 1 / Падрыхт. А. І. Груша, М. Ф. Спірыдонаў, М. А. Вайтовіч. — Мінск: Беларуская навука, 2003.

14. Российский государственный архив древних актов. — Ф. 389. — Д. 37.
15. Русская историческая библиотека, издаваемая Императорскою Археографическою Комиссиею. Т. XX. Литовская метрика. Том первый. — СПб, 1903.
16. Хечоян, А. Армяне в Беларуси : краткий исторический обзор / А. Хечоян // От Балтики до Чёрного моря : армяне в культурных, экономических и политических процессах : мат-лы междунар. научн. конф. (Ереван, 15 — 18 октября 2018 г.) (в печати).
17. Archiwum Główne Akt Dawnych. AR. Dział XXIX. — Spr. 24a.
18. Boniecki, A. Herbarz polski. T. 14. / A. Boniecki. — Warszawa: Gebethner i Wolff, 1911.
19. Uruski, S. Rodzina. Herbarz szlachty polskiej. T. 8 / S. Uruski. — Warszawa: Gebethner i Wolff, 1911.
20. Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių biblioteka. RS. F.16 — 106.
21. Stopka, K. Milites et nobiles: Ormianie a stan szlachecki Królestwa Polskiego i Wielkiego Księstwa Litewskiego od XIV do XVI wieku / K. Stopka // Lehaayer. Czasopismo poświęcone dziejom Ormian polskich. — 2018. — № 5.

О. В. Лицкевич

Княжества Кукенойс и Герцике и их отношение к Полоцку в начале XIII в.: некоторые наблюдения и данные

В статье рассматриваются такие вопросы, как характер государственной власти в княжествах Кукенойс и Герцике, присутствие в них русского этноконфессионального элемента и их отношение к Полоцкому княжеству. На основе актовых материалов XIII—XV вв., данных археологии и топонимики определены рубежи этих княжеств.

Ключевые слова: Кукенойс, Герцике, Полоцкое княжество, Латгалия.

Долгое время в историографии почти единодушно признавалось, что княжества Кукенойс и Герцике по состоянию на начало XIII в. в той или иной степени зависели от Полоцка и управлялись русскими князьями — соответственно Вячком и Всеволодом, которые в хронике Генриха Латвийского названы королями *Vetseke* и *Wissewalde* [обзоры историографии см.: 12, с. 183—187; 22, с. 284—294]. Эта мысль, впрочем, у разных авторов приобрела разные оттенки. С. М. Соловьев прямо писал, что волости Кукенойс и Герцике принадлежали роду полоцких князей [18, с. 633]. И. Д. Беляев предполагал, что при князьях из Полоцка жители Ливонии имели своих племенных старейшин и оставались при своих правах и обычаях, только выплачивая Полоцку дань [3, с. 16, 21]. В. Е. Данилевич считал Кукенойс и Герцике особыми уделами, в которых правили полоцкие князья из рода Всеславичей. Они пользовались полной самостоятельностью во внутреннем управлении и в политических сношениях, по своему усмотрению вели войны и заключали союзы, в конечном итоге сроднившись с «соседними инородцами» и почти совершенно обособившись от остальной Руси. При этом власть их распространялась лишь на небольшую территорию вокруг Кукенойса и Герцике, а остальными прилегающими областями управляли местные старейшины. Правда, все они — и удельные князья Кукенойса и Герцике, и местные старейшины — признавали верховную власть полоцкого князя и принимали участие в его войнах [6, с. 113—114]. Ф. фон Кейсслер считал не подлежащим сомнению, что владельцы русских княжеств Кукенойса и Герцике находились в зависимости от

полоцкого князя [7, с. 4—5]. А. П. Сапунов также неоднократно и недвусмысленно указывал в своих работах, что княжества Кукенойс и Герцике были зависимыми от Полоцка как его уделы [16, с. 89—91; 17, с. 434, 436].

По мнению С. А. Аннинского, Полоцкое княжество было не только весьма давним и прочным центром постоянной, «оседлой» русской власти в Ливонии, но и вообще единственным до прихода немцев центром «государственной» организации в этом крае. Однако территория Среднего и Нижнего Подвинья была освоена Полоцким княжеством неравномерно. Полоцкий князь и зависимые от него русские удельные князья Герцике и Кукенойс непосредственно владели лишь ближайшими к политическому центру княжества местностями, а остальные, более отдалённые области были только сферой влияния соответствующего князя, выплачивая дань и выполняя военную повинность [5, с. 456]. К этому взгляду присоединился и А. Н. Насонов, считавший Кукенойс и Герцике городами, которые были подвластны Полоцку и к началу XIII в. стали стольными [13, с. 153, 158]. Русскими городами называл Кукенойс и Герцике М. Н. Тихомиров [23, с. 306]. М. А. Таубе отмечал, что русские (полоцкие) зоны влияния в землях латгалов и ливов опирались на сеть опорных пунктов. Из них важнейшими в военном и торговом отношении были Герцике и Кукенойс как административные центры двух русских княжеств на Западной Двине, а в глубине страны русские князья либо создавали менее значительные опорные пункты, либо налаживали отношения с местными старейшинами, выступавшими в роли их доверенных лиц при сборе дани или созыве военных ополчений [50, с. 389—390]. Х. Моора полагал, что Герцикское и Кукенойское княжества представляли собой зависимые от Полоцка государства, которые (цитата) «возникли в результате срастания интересов латгалльской знати с интересами их русских соседей, вероятно, в XII в.» [10, с. 127]. По мнению Л. В. Алексеева, Герцике и Кукенойс были полоцкими городами, а Вячко и Всеволод — русскими князьями, вассалами Полоцка. Но, анализируя известия хроники Генриха Латвийского о событиях первого десятилетия XIII в., он писал: «Создается впечатление, что самостоятельность феодальных князьков Полоцкой земли, контролирующих двинский водный путь, была в это время особенно велика и князья жили с Полоцком далеко не мирно» [1, с. 285]. Г. В. Штыхов считал, что Кукенойс и Герцике были городами со смешанным населением, которые находились в зависимости от Полоцка; в целом их возникновение было связано с попыткой княжеской древнерусской колонизации земель в нижнем течении Западной Двины [25, с. 62]. Г. Н. Саганович предположил, что замки Кукенойс и Герцике были основаны для защиты зависимых от Полоцка племён (ливов и латгалов)

и сбора дани как центры вассальных княжеств, форпосты полоцкой власти на Западной Двине [15, с. 4].

В 20—30-х гг. XX в. с возникновением Латвийского государства стала укрепляться альтернативная точка зрения, отрицающая русское происхождение князей Куkenойс и Герцике и русский характер власти в этих княжествах. Один из латвийских историков А. Швабе в своей работе «Королевство Ерсика», вышедшей в 1936 г., постулировал, что принимавшие участие в событиях первой трети XIII в. владельцы Куkenойс и Герцике были князьями местного происхождения. Князь Куkenойс, названный в хронике Генриха Латвийского *Vetseke* или *Vesceke*, был ливом, поскольку в той же хронике упоминается старейшина *Vesike*, возглавлявший епископскую область ливов на р. Гауе, а в современном латышском языке есть слово *Vecākais*, что означает «старший, старейшина». Князя Герцике *Wissewalde* А. Швабе предложил именовать на латышский лад Висвалдисом, хотя и признал, что в ленной грамоте 1209 г. его имя приведено в русифицированной форме *Wiscewolodo*. Даже если Висвалдис был русского или варяжского происхождения, то вследствие смешанных браков своих предков считался уже «латышом», а его королевство — «латышским». При этом сюзереном обоих княжеств был полоцкий князь Владимир, подобно тому, как латгалы Талавы подчинялись Пскову, имея при этом собственных старейшин. Когда хронист Генрих Латвийский упоминал о «русинах», живших в Куkenойсе и Герцике, то речь шла о местных балтах, принявших православие [48, р. 15].

Другой известный латвийский историк и археолог Ф. Балодис в работе, изданной в 1910 г., признавал, что Куkenойс и Герцике были уделами полоцких князей [2, с. 32], но впоследствии скорректировал свою точку зрения после раскопок городища в Герцике. Он отмечал, что на поле могильников в Герцике не найдено захоронений русинов, а подавляющее большинство артефактов, обнаруженных на городище, являются латгальскими [28, р. 84—85]. Часть материалов этих исследований погибла во время Второй мировой войны. Характеризуя результаты раскопок в Герцике, проводившихся латвийскими археологами в межвоенный период, Х. Моора впоследствии писал: «К сожалению, сохранившиеся планы и описания раскопок городищ составлены настолько тенденциозно, что ими можно будет пользоваться только после их детальной проверки в ходе новых раскопок» [10, с. 127]. По итогам повторных раскопок в Герцике были скорректированы многие выводы Ф. Балодиса, в частности доказано, что функционирование городища не прерывалось в XIII в. [51, р. 27—28; 19, с. 327—328].

Немецкий филолог В. Лаур констатировал, что форма *Wissewalde* в хронике Генриха Латвийского может указывать, скорее, на латышское или

литовское происхождение этого князя [39, s. 514]. Впрочем, он так и не предложил удовлетворительного решения проблемы, связанной с русской формой имени *Wiscewolodo*, которая фигурирует в ленной грамоте 1209 г.

Некоторые аргументы в пользу мнения о латгальском происхождении князей Кукенойса и Герцике и о латгальской основе государственности, существовавшей в Нижнем Подвинье в конце XII — начале XIII в., суммированы в работе Е. Л. Назаровой. Однако, говоря об имени князя Герцике, исследовательница высказала мнение, что ленная грамота 1209 г. (цитата) «сохранилась в копии конца XVI в., сделанной в свою очередь с копии XIV—XV вв. Кроме того, здесь первая половина имени представлена в балтской огласовке, а вторая — в славянской (русской). Судить о том, какое имя стояло в оригинале документа, невозможно» [12, с. 190]. Между тем это не так: ленная грамота 1209 г. сохранилась в пергаменном подлиннике с печатью рижского епископа Альберта [26], и прочтение имени *Wiscewolodo* там не вызывает затруднений.

Русское имя князя Кукенойса — Вячко (видимо, производное от имени Вячеслав или схожего) — зафиксировано в Синодальном списке Новгородской I летописи старшего извода, а именно в той его части, которая переписана почерком XIII в. [14, с. 5, 61]. Не вполне ясен лингвистический процесс, в рамках которого (если допустить обоснованность соответствующих доводов А. Швабе) латышское *Vecākais* и /или ливское *Vesike* могло бы превратиться в такую специфически древнерусскую форму. Имя князя Герцике отражено в ленной грамоте 1209 г. в аккумулятиве как «*Wiscewolodo regem de Gerzika*». Такая форма не происходит от номинатива с окончанием *-us* (*Wiscewolodus*), поскольку в этом случае в аккумулятиве имя склонялось бы как *Wiscewolodum*. Следовательно, номинатив этой формы — тоже *Wiscewolodo*, что реконструируется как древнерусское «Вьсеволодь», где [ь] и [ъ] — это сверхкраткие гласные фонемы, существовавшие до падения редуцированных. Древнерусские формы обоих имен — Вячко из Новгородской I летописи и *Wiscewolodo* из ленной грамоты 1209 г. — происходят из более древних источников, чем возникшие под влиянием латышского языка формы *Vetseke* и *Wissewalde* из хроники Генриха Латвийского, старейший список которой — кодекс Замойских — датируется началом XIV в. [33, р. XLIV].

Генрих Латвийский нигде не назвал князей Кукенойса и Герцике выходцами из местных племён (ливов, латгалов и прочих), хотя, например, неоднократно счёл нужным упомянуть, что князь Герцике был женат на дочери литовского старейшины и имел тесные связи с Литвой. По наблюдению С. А. Аннинского, королями в хронике Генриха Латвийского называются только русские князья, в том числе князь Герцике (*rex*) и князь Кукенойса

(*regulus*), тогда как вождей и старейшин ливов, латгалов и эстов хронист именует *senior* или *prinsepis*; только вождь ливов Каупо, имевший особенные заслуги перед Ригой, один раз назван «*quasi rex et senior*» [5, с 455].

Не выдерживает критики излюбленный аргумент сторонников версии о якобы латгальском или даже литовском происхождении князя Герцике, связанный с тем, что в Литве в XIV в. существовал замок *Wissewalde* [48, р. 6; 39, s. 511; 12, с. 190]. Эта местность действительно упоминается дважды в хронике Виганда из Марбурга (под 1388 и 1391 гг.), в хронике официала Иоганна (под 1390 г.), а также в Городенском и Салинском договорах 1398 г. [46, s. 633, 645; 47, s. 165; 52, s. 11; 32]. Не вдаваясь в детали, заметим только, что речь везде идёт о местности Вайшвилчяй на р. Нявежис (близ Упите), которая связана с личностью литовского сановника Войшвилта, жившего в третьей четверти XIV в. К проблематике, касающейся князя Герцике, это всё не имеет прямого отношения.

Вопрос о древнерусском (полоцком) политическом и культурном присутствии в Латгалии далеко не сводится только к именам и происхождению князей Кукенойса и Герцике. Это присутствие оставило немало глубоких следов в разных аспектах жизни древних латгалов. Само возникновение Кукенойса и Герцике как центров княжеств было обусловлено расположением порогов на Западной Двине и, следовательно, необходимостью обеспечивать безопасность двинского судоходства [4, с. 125—134]. Кукенойс локализуется на городище Кокнесе примерно в 100 км восточнее Риги, близ впадения р. Персе (Кокна) в Западную Двину [8, с. 101; 25, с. 59—61]; древнейший слой памятника относится к XI в. [1, с. 172]. Кроме латгалов и селов на городище жили русины [21, с. 287]. Герцике отождествляется с городищем Шлосберг, которое расположено на правом берегу Западной Двины, в 2 км к северу от поселка Ерсика; укрепления были возведены в XI—XII вв. на месте более раннего поселения [5, с. 473—476; 8, с. 101; 1, с. 170; 25, с. 61—62]. Князь Герцике контролировал торговый путь на пространстве, где, по описанию А. П. Сапунова, находились опасные пороги — от устья р. Дубны до устья р. Айвиексте [17, с. 154]. Возможно, на этом отрезке купцам иногда (но не обязательно всегда) приходилось выгружать товары на правый берег Западной Двины и следовать сухопутной дорогой, где был риск подвергнуться нападению разбойников (ср. историю о литовских разбойниках, ограбивших рижское посольство в Полоцке в 1206 г. [5, с. 94]). По воде можно было преодолеть весь двинский путь от Полоцка до Икшкиле и Гольма, но это требовало значительного умения и отваги. Именно это имел в виду Генрих Латвийский, когда под 1207 г. отмечал, что полоцкий князь «с великой храбростью спустился вниз по Двине на корабле» [5, с. 102]. Особенно грозные пороги шли примерно от

устья р. Айвиексте до самого Куkenойса. В XIX в. стоянка корабельщиков, следовавших в сторону Риги, была на острове Гольмгоф перед порогом Перехарыш и далее по условиям местности они могли причалить только в Кокенхузене, после которого навигация по реке становилась гораздо безопаснее [17, с. 155, 157]. Это проливает некоторый свет на то, зачем в древности нужно было создавать опорный пункт именно в Куkenойсе. Здесь можно было починить суда, а при необходимости произвести погрузку-разгрузку товаров. В основании и развитии этих центров на Западной Двине был заинтересован прежде всего Полоцк, а не латгалы.

Письменные источники фиксируют несомненное присутствие русской власти и русского этноконфессионального элемента в Куkenойсе и Герцике по состоянию на начало XIII в. Однако в них не всегда можно чётко проследить различие между собственно русинами (выходцами из Руси) и рутенизированными, принявшими православие местными жителями (латгалами). Возможно, именно этнические русины имеются в виду в известном пассаже хроники Генриха Латвийского о том, как немцы после сожжения Куkenойса в 1208 г. «догнали беглецов <...> а именно лэтигаллов и селов, данников короля, единомышленников и сотрудников его в измене и убийстве тевтонов, захватили и некоторых русских (*Rutheni*)...» (перевод С. А. Аннинского) [5, с. 116]. Согласно той же хронике *Rutheni* жили в Куkenойсе и в 1225 г. [5, с. 246], то есть спустя 16 лет после того, как оттуда уехал князь Вячко. На то, что Куkenойс находился под властью Руси, указывается в хронике Генриха Латвийского («*Kukenoys castro Ruthenico*») [5, с. 282] и в старшей Ливонской рифмованной хронике [42, v. 651—653]. «Схизматиками» (православными) названы давние жители Куkenойса и Герцике в хронике Германа Вартберге XIV в. [46, s. 27]. В Герцике до захвата немцами существовало не менее двух православных церквей [5, с. 126; 16, с. 102; 2, с. 51; 10, с. 127]. Одна православная церковь, в которой служил дьякон Стефан, находилась в Куkenойсе [16, с. 102; 2, с. 51; 20, с. 201]. Результаты археологических раскопок на двинском городище Асоте, находившемся в западной части княжества Герцике, свидетельствуют об активной торговле местных жителей с городами Руси, в том числе Полоцком и Смоленском, о православной христианизации местной латгальской знати, а также о том, что в числе обитателей городища в XIII в., возможно, были восточные славяне, ремесленники из Руси [24, с. 28, 45, 122, 195]. Область двинских ливов, окрестности Куkenойса, Асоте, Герцике относятся к числу крупнейших ареалов находок православных крестообразных подвесок XI—XV вв. в Латвии [44, р. 228]. Раннее влияние Руси и православия отразилось и в латышском языке, в котором русские называются *krievs* (от восточнославянского племени кривичей), а из древнерусского

языка заимствованы многие понятия, касающиеся христианской религии, письменности, календаря: например, *kristīt* — крестить, *svēts* — святой, *baznīca* — церковь, *grāmata* — грамота, *nedēla* — неделя, *gavet* — говеть, *greks* — грех, *zvanīt* — звонить и т. д. [16, с. 129—131; 2, с. 51—52; 24, с. 129].

В одном из посланий папы Гонория III к судьям в Ливонии (Латеран, 8 февраля 1222 г.) говорится, что в Ливонии поселились некие русины (*Rutheni*), которые придерживаются греческого обряда и относятся к латинскому крещению как к нечестивому делу, не соблюдая католические праздники и пост и расторгая заключённые между неофитами браки; папа предписывал принуждать таких русинов к соблюдению латинских обрядов [40, col. 58—59; 16, с. 105]. Здесь явно идёт речь не о ливах или латгалах, крещённых в православие, а о выходцах из Руси, пришедших в Ливонию (*Rutheni quidam veniunt inhabitare Livoniam*). В ливонских актах 1354, 1382 и 1473 гг. среди владений Тизенгаузенев недалеко от устья р. Айвиексте упоминается «Русское село» (*villa Ruthenorum, Russchen dorpe*) [41, s. 80, 451; 29, s. 449]. Это село обозначено как Рушендорф в атласе Людвига Меллина 1798 г. и на латвийских и советских картах 30-х гг. XX в.; на послевоенных картах его название приводится в латышской форме — Криевциемс.

Во внутреннем устройстве княжества Куkenойс ретроспективно можно установить некоторые древнерусские черты, позволяющие судить о том, каким образом русский князь строил взаимоотношения со своими латгальскими подданными. Даже из скудных данных хроники Генриха Латвийского, по мнению П. А. Стародубца, усматривается, что князь Куkenойса Вячко, подобно другим древнерусским князьям, имел дружину, состоявшую из «мужей» и «слуг» [20, с. 210]. С территорией бывшего Куkenойсского княжества связаны древнейшие упоминания о таких территориально-административных единицах Латгалии и Ливонии, как *pagasten* (под 1354 и 1378 гг.) [41, s. 79, 106]. Это слово происходит от древнерусского «погост» (ср. в современном латышском языке *pagasts* — «волость»). Есть основания предполагать, что территория Куkenойсского княжества (а вероятно, и княжества Герцике) в XII — начале XIII вв. была разделена на такие «погосты», служившие центрами сбора дани. По ливонским актам XIV в., *pagasten* делились на более мелкие единицы учёта, называвшиеся по-латыни *uncus*, а по-немецки *Hake* (в буквальном переводе «крюк»). Такая единица учёта в здешних краях, видимо, была идентична древнерусской «сохе» или непосредственно происходила от неё (в слове средневековой латыни Я. Ф. Нирмейера слово *uncus* в таком значении сопровождается пометой, что это славянизм [43, p. 1050]).

Рубежи бывшего княжества Куkenойс вплоть до второй половины XIV в. примерно соответствовали границам образовавшегося на его месте

Кокенхузенского дистрикта. Западный рубеж проходил между Куkenойсом и Айзкраукле по линии двух крупных болот южнее оз. Лобес и реки Лобе. Здесь княжество граничило с зависимой от Полоцка областью двинских ливов. Юго-западную окраину княжества составляла местность, впоследствии входившая в состав погоста *Loben* (или иначе *Janczem*) Кокенхузенского дистрикта [9, с. 174]. На картах XX в., к юго-западу от оз. Лобес, мы видим несколько топонимов *Krievini*. Два из них близ нынешнего села Скривери, и рядом, ближе к ливской области, обнаруживается д. Робежи (ср. в современном латышском *robeža* — «граница») [35, 60:3 и 70:2]. Время возникновения этих топонимов установить трудно, но проживание славянского населения (*slavišani*) в районе Скривери подтверждается и другими топонимическими данными [27, р. 61]. Здесь же фиксируется граница ареала находок крестиков XI—XV вв. в области двинских ливов [44, р. 228, № 57, 58, 61].

Г. Лаакман допускал, что в древности к Куkenойсскому княжеству могла относиться территория позднейшего прихода Зиссегаль (теперь г. Мадлиена) [34, s. 96]. В этом случае западный рубеж княжества, следуя по направлению к северу, перешагивал реки Лобе и Огре и огибал Зиссегаль с запада. Это предположение, кажется, подтверждается археологическими данными. На карте, которую опубликовал Э. Брастиньш [30, р. 13], четко просматривается цепочка порубежных городищ по р. Огре со стороны Куkenойса, за которыми к западу и северу простиралась, видимо, полоса ненаселённой местности. В частности, зафиксированы два городища на правобережье Огре — Вецужану [30, р. 51] и Платерес (имевшее вход с южной стороны, то есть со стороны Куkenойса) [30, р. 53] недалеко от Мадлиены. В нескольких километрах к северо-западу от городища Платерес находится оз. Печорас (*Petschur* в атласе Людвиг Меллина 1798 г.), название которого может иметь славянскую этимологию [50, s. 384].

Далее рубеж населённой области Куkenойсского княжества проходил по р. Огре. На её берегах сохранились следы ряда городищ, из которых к XII—XIII вв. могут относиться городища Герку (судя по находкам трёх железных скоб позднего периода) [31] и Сканстес Калниньш близ Эргли [30, р. 115]. Согласно актовым материалам XIV—XV вв., погост *Erle* (Эргли) принадлежал Тизенгаузенам [41, s. 113], то есть достался им как часть бывшего Куkenойсского княжества в 1269 г. [5, с. 123; 41, s. 41; 34, s. 96]. Есть также данные за 1434 г., что к Кокенхузенскому дистрикту относилось село *Sausenen* (впоследствии д. Сауснеяс [37, 20:4]) из погоста *Dumolb* [41, s. 264], что в нескольких километрах к юго-востоку от Эргли.

Северный рубеж княжества Куkenойс, судя по составленной Г. Лаакманом карте, проходил между озерами Инесис и Юмурдас и дальше

сворачивал на юго-восток [34, s. 102]. Это подтверждается данными из документа 1354 г. об обмене землями между рижским архиепископом Фромольдом и братьями Николаем, Энгельбертом и Бартоломеем Тизенгаузенами [41, s. 78—80]. В преамбуле этого акта говорится о сложностях, которые возникали из-за чересполосицы земельных владений в Кокенхузенском дистрикте. Чтобы решить эту проблему, рижский архиепископ взял себе некоторые земли Тизенгаузенов, в том числе на территории бывшего Герцикского княжества, а им отдал равноценные имения, лежавшие возле их владений ближе к внешним границам Кокенхузенского дистрикта или непосредственно рядом с ними. В частности, архиепископ передал Тизенгаузенам крупный погост *Gumerdene (Jumerdene)*, включавший в себя 53 сохи. Эта местность локализуется в районе оз. Юмурдас [29, s. 449], недалеко от Эргли. Следовательно, погост *Gumerdene* лежал на северной оконечности бывшего Куkenойсского княжества. Близ оз. Юмурдас зафиксированы топонимические следы проживания славянского населения (*Schlawischen*) [27, p. 61]. Самыми северными известными нам городищами со стороны Куkenойса в этом районе являются Путну Калнс к северу от оз. Кала [30, p. 123] и городище близ Канепени [30, p. 125]. Неподалеку от них на карте Генштаба Латвии, составленной около 1930 г., близ озер Кала и Какишэзерс указаны деревни Русини (*Rūsini*), Кревеяс (*Krieviejas*) и Печи (*Pēči*) [37, 60:7 и 70:9]. Судя по этим названиям, здесь когда-то проживало восточнославянское или рутенизированное население.

В нескольких километрах к востоку от указанной местности находится исток р. Ароны, правого притока Айвиексте. Как считал Г. Лаакман, именно по реке Ароне вплоть до её устья проходил рубеж, разделявший на востоке земли Куkenойсского и Герцикского княжеств [34, s. 94]. К западу от Ароны располагался погост *Berson*, принадлежавший Тизенгаузенам [41, s. 79, 107—108]. Центр этого погоста локализуется в районе нынешнего поселка Берзауне, Мадонского края Латвии. Недалеко от него, на правом берегу Ароны, находится городище Аронес Калнс, возле Бренцени [30, p. 137]. Рядом с этим городищем мы вновь видим топонимы, свидетельствующие о давнем проживании здесь восточнославянского или рутенизированного населения, — деревни Рушени (*Rušēni*) и Печи (*Bēči*) [38, 30:1]. Неподалеку зафиксированы находки крестиков XI—XV вв. [44, p. 228, № 56]. Еще одно городище, по-видимому находившееся на территории Куkenойсского княжества, обнаруживается на правобережье Ароны, к западу от Малниеки [30, p. 141]. Напротив него, на левом берегу Ароны, расположено городище Марциена [30, p. 139], относившееся уже к княжеству Герцике [34, s. 94; 11, с. 16; 45, p. 79].

От устья р. Ароны восточный рубеж Куkenойского княжества шёл, возможно, по р. Айвиекте [34, s. 94]. Однако, не доходя до впадения р. Айвиекте в Западную Двину, граница резко сворачивала в западном направлении и выходила к Западной Двине в районе между Куkenойсом и городищем Олинькалнс.

Южный рубеж княжества Куkenойс составляла Западная Двина, к югу от которой лежали земли Селонии [34, s. 102].

Самым западным укреплённым центром княжества Герцике на Западной Двине было городище Олинькалнс (*Alene* в актах 1211—1213 гг.) [11, с. 17; 45, р. 80]. Оно образовывало центр небольшого округа, расположенного к западу от впадения р. Айвиекте в Западную Двину.

К югу — юго-востоку от устья Айвиекте лежал замковый округ Асоте (*Aszute*), центр которого отождествляется с городищем на правом берегу Западной Двины, в нескольких километрах восточнее Крустпилса [24, с. 138—140; 11, с. 17; 45, р. 80]. Далее, к северу, в районе оз. Гардаунис, находилась область Гердене [34, s. 93; 41, s. 79—80]. С восточной стороны к округам Асоте и Гердене примыкали земли округа Лепене, упоминаемого в акте 1211 г. Его центр отождествляется с городищем Пилигора, близ которого имеется населённый пункт Липушки на оз. Марияс [24, с. 136; 45, р. 80—81]. На левобережье Западной Двины князь Герцике, вероятно, контролировал городище Дигная [24, с. 135]. Неясно, насколько далеко распространялась его власть в Селонии.

К северу от округа Гердене, локализуется замковый округ Марциена, центр которого составляло, вероятно, городище на левом берегу р. Ароны [34, s. 94; 11, с. 16; 45, р. 79]. Еще севернее лежал замковый округ Негесте, отождествляемый с двумя городищами в окрестностях мыз Виесина и Лаутере. Рядом с одним из этих городищ — Дарзницас-Калнс — в прошлом находился хутор Нигасте [30, р. 142; 34, s. 94; 11, с. 16; 38, 60:0]. Местонахождение округов Марциена и Негесте хорошо соотносится с предложенной нами выше примерной конфигурацией северо-восточных рубежей соседнего Куkenойского княжества.

Самую северную часть княжества Герцике составляли замковые округа Ауutine и Цессове. Центр округа Ауutine отождествляется с городищем Приекулю Сарумкалнс, к востоку от Цесиса [24, с. 137; 11, с. 16; 45, р. 77]. Центр округа Цессове локализуется на городище в Цесвайне, на левом берегу р. Сулы [30, р. 155; 11, с. 16]. На севере эти два округа граничили с латгальской областью Талава, которая платила дань Пскову [5, с. 113]. Согласно акту 1224 г. [49, р. 366—367], в южной части Талавы находились, в частности, следующие села: *Iazoa* (по обоим берегам р. Гауи [41, s. 254; 34, р. 86; 49, р. 371; 11, с. 15; 36, 60:3]; *Prebalge* (в районе Вецпиебалги близ

оз. Инесис [34, s. 86; 49, p. 370; 11, с. 15; 36, 10:6]); *Zlavka* (возможно, городище Крапас близ деревни Слаукас, к юго-западу от Гулбене [30, p. 163]) и *Gulbana* (= Вецгулбене, Гулбене) [49, p. 370]. Расположение этих сёл позволяет уточнить северные рубежи княжества Герцике. Судя по документу 1354 г., северо-восточную оконечность округа Цессове образовывали погосты *Adolene* на 12 с половиной сох и *Slavenouden* на 30 сох [41, s. 79], которые граничили с Талавой. Центром погоста *Adolene* было городище Лиедес-Калнс, близ Адулиены [30, p. 161]. Название погоста *Slavenouden* состоит из корней *Slave*- и *-nouden* (ср. в современном латышском языке *novads* — «область, край»). К востоку от Адулиены на трёхверстной карте 1917 г. (ряд VIII, лист 5) фиксируется топоним Кална-Славиш. В одном из актов 1429 г. в приграничной области между Цесвайне и Гулбене названа река *Schlaffuyn*, относившаяся, видимо, к бассейну р. Куя [41, s. 245—246]. В нижнем течении р. Куя, со стороны округа Цессове, фиксируются находки крестиков XI—XV вв. [44, p. 228, № 51, 52].

Область Аутине по отношению к Герцике представляла, по сути, анклав, далеко выдвинутый к северо-западу. Если этот округ и был соединён с остальной частью Герцикского княжества, то только через узкую заболоченную полосу между озёрами Юмурдас и Инесис. В местности, где локализуется округ Аутине, наблюдается высокая концентрация находок крестиков XI—XV вв., большинство которых импортированы из Руси или сделаны местными мастерами по русским образцам [44, p. 228], а также иконок-подвесок с изображением св. Георгия [19, с. 322]. Поэтому связь Аутине с Герцике может объясняться ранней православной христианизацией местного латгальского населения.

На востоке княжество Герцике граничило с областью Восточной Латгалии, которая управлялась непосредственно полоцкими князьями и в 50-х — начале 60-х гг. XIII в. была уступлена Тевтонскому ордену полоцким князем Константином. Рубеж пролегал примерно по линии: западное побережье оз. Лубанс — Варка — Прейли — устье р. Ликснянки при её впадении в Западную Двину (подробнее этот вопрос рассматривается нами в отдельной статье, которая находится в печати).

На внешних рубежах полоцкой зоны влияния в области двинских ливов и в Латгалии, а также на рубежах между отдельными областями (например, между областью двинских ливов и княжеством Кукенойс, между княжествами Кукенойс и Герцике) фиксируются единичные гидронимы и топонимы с корнями «*Rus*-», «*Ruš*-», «*Kriev*-», «*Slav*-», свидетельствующие о том, что здесь в прошлом располагались поселения рутенизированных латгалов или восточных славян. Надежная привязка этих названий к какому-либо конкретному периоду невозможна. Но старейшие упоминания

о них восходят еще к XIV в. (Русское село близ устья р. Айвиексте, 1354 г.; Русская река = р. Криевупе, 1382 г.). Кроме того, расположение некоторых таких названий приблизительно соответствует находкам крестиков XI—XV вв. Это дает основания связывать возникновение по крайней мере части таких гидронимов и топонимов с временами полоцкого владычества в этом регионе.

Говоря о территории княжеств Кукенойс и Герцике в XII — начале XIII в., конечно, не стоит переоценивать количество полоцких опорных пунктов и возможную численность восточнославянского населения в этих регионах. Эти государственные образования, возглавляемые русскими князьями, изначально призваны были служить интересам Полоцка и полоцкой торговли по Западной Двине; скорее всего, они платили дань полоцкому князю, о чём косвенно свидетельствует присылка князем Вячком в Полоцк захваченной у немцев добычи [5, с. 115]. Однако мы видим, что на тот момент, когда их деятельность стала освещаться в письменных источниках, и Вячко, и Всеволод проводили уже во многом самостоятельную внешнюю и внутреннюю политику, вступая в альянсы с соседями, начиная войны и т. д. Князь Герцике самостоятельно строил свои взаимоотношения с Литвой и, хотя сам был православным, участвовал в нападениях Литвы на земли Руси [5, с. 125, 127] — очевидно, Пскова или Новгорода. Полоцкий князь оставался для князей Кукенойса и Герцике сюзереном, но их зависимость от Полоцка не была абсолютной. Столь же нежесткой была линия подчинённости между князьями Кукенойса и Герцике и их подданными. Латгальское население этих двух княжеств, особенно жившее в удалении от их центров, управлялось собственными старейшинами и пользовалось определённой автономностью [11, с. 18]. Например, латгалы, в отличие от соседних ливов, отказались поддержать князя Вячко и полоцкого князя, когда те призывали их к войне против Риги в 1206 г. [5, с. 96, 103]. И, видимо, именно отсутствие поддержки со стороны латгалов, не желавших конфликтовать с немцами, вынудило князя Вячко покинуть Кукенойс в 1209 г. Жители Аутины и Цессове в ленной грамоте 1209 г. названы данниками (*tributarii*) князя Герцике, причём сказано, что они к тому времени уже приняли католичество при посредстве рижского епископа. Иными словами, латгальские старейшины этих округов независимо от Герцике стали поддерживать контакты с Ригой [11, с. 16]. Сбалансированная система взаимоотношений между Полоцком, русскими князьями Кукенойса и Герцике и местными старейшинами ливов, латгалов и селов стала расшатываться в связи с усилением влияния Литвы в регионе и окончательно рухнула, когда появился новый активный и могущественный игрок в лице Риги, рижского епископа и немецких колонизаторов.

Литература и источники

1. Алексеев, Л. В. Полоцкая земля (очерки истории Северной Белоруссии) в IX—XIII вв. / Л. В. Алексеев. — М. : Наука, 1966. — 295 с.
2. Баллод, Ф. В. Некоторые материалы по истории латышского племени с IX по XIII столетие / Ф. В. Баллод. — М. : Печатня А. И. Снегиревой, 1910. — 127 с.
3. Беляев, И. Д. История Полотска, или Северо-Западной Руси, от древнейших времен до Люблинской унии / И. Д. Беляев. — М. : Синодальная тип., 1872. — 456 с.
4. Булкин, В. А. Герцике и Кукуеи (к постановке проблемы) / В. А. Булкин // Генезис и развитие феодализма в России. Проблемы истории города. — Л. : Изд-во Ленинградского ун-та, 1988. — Вып. 11. — С. 124—139.
5. Генрих Латвийский. Хроника Ливонии / введ., пер. и комм. С. А. Аннинского. — М. : АН СССР, 1938. — XV, 608 с.
6. Данилевич, В. Е. Очерк истории Полоцкой земли до конца XIV столетия / В. Е. Данилевич. — Киев : Тип. Имп. Ун-та св. Владимира, 1896. — XXIII, 260 с.
7. Кейслер, Ф., фон. Окончание первоначального русского владычества в Прибалтийском крае в XIII столетии / Ф. фон Кейслер. — СПб. : Тип. Имп. АН, 1900. — VIII, 132 с.
8. Куза, А. В. Малые города Древней Руси / А. В. Куза. — М. : Наука, 1989. — 168 с.
9. Лицкевич, О. В. Зависимая от Полоцка область двинских ливов и ее пределы в начале XIII в. / О. В. Лицкевич // Восточная Европа в древности и средневековье. Чтения памяти члена-корреспондента АН СССР В. Т. Пашуто. — Вып. XXXIV. Межэтнические контакты в социокультурном контексте / отв. ред. Е. А. Мельникова. — Москва, 2022. — С. 171—175.
10. Моора, Х. Возникновение классового общества в Прибалтике (по археологическим данным) // Советская археология. — 1953. — Т. XVII. — С. 105—132.
11. Мугуревич, Э. С. Восточная Латвия и соседние земли в X—XIII вв. / Э. С. Мугуревич. — Рига : Зинатне, 1965. — 145 с., 32 л. ил.
12. Назарова, Е. Л. Русско-латгальские контакты в XII—XIII вв. в свете генеалогии князей Ерсики и Кокнесе / Е. Л. Назарова // Древнейшие государства Восточной Европы. Материалы и исследования. 1992—1993 годы. — М. : Наука, 1995. — С. 182—196.
13. Насонов, А. Н. «Русская земля» и образование территории Древнерусского государства. Историко-географическое исследование / А. Н. Насонов. — М. : Изд-во АН СССР, 1951. — 252 с.
14. Полное собрание русских летописей. — Т. 3. Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. — М. : Языки русской культуры, 2000. — XI, 692 с., [6] л. факс.
15. Сагановіч, Г. М. Полацк і нямецкая калонія на Дзвіне / Г. М. Сагановіч // Беларускі гістарычны агляд. — 1998. — Т. 5. — Сш. 1 (8). — С. 3—26.
16. Сапунов, А. П. Разбор сочинения Фр. фон-Кейслера : Окончание первоначального русского владычества в Прибалтийском крае в XIII столетии / А. П. Сапунов // Записки Императорской Академии наук по Историко-филологическому отделению. — Т. III. — № 1. — С. 79—132.
17. Сапунов, А. П. Река Западная Двина. Историко-географический обзор / А. П. Сапунов. — Витебск : Типо-Литография Г. А. Малкина, 1893. — IV, 512, LXIX с.
18. Соловьев, С. М. История России с древнейших времен. В 15 кн. — Кн. 1. Тома 1—2 / С. М. Соловьев. — М. : Изд-во социально-экономической литературы, 1959. — 811 с.

19. Спиргис, Р. Находки иконок с изображением Св. Георгия на территории Латвии / Р. Спиргис // Археология и история Пскова и Псковской земли. — 2019. — № 34 (64). — С. 314—334.
20. Стародубец, П. А. Княжество Кокнесе в борьбе с немецкими захватчиками в Восточной Прибалтике в начале XIII века / П. А. Стародубец // Средние века. Сборник. — Вып. VII. — М. : Изд-во АН СССР, 1955. — С. 199—216.
21. Стубавс, А. Археологические раскопки в замке Кокнесе / А. Стубавс // Археологические открытия 1966 года. — М. : 1967. — С. 287 — 288.
22. Сэларт, А. Власть русских князей в Прибалтике в XI—XIII вв. : источники и интерпретация / А. Сэларт // Сословия, институты и государственная власть в России. Средние века и раннее Новое время. Сборник статей памяти академика Л. В. Черепнина. — М. : Языки славянских культур, 2010. — С. 284—294.
23. Тихомиров, М. Н. Древняя Русь / М. Н. Тихомиров. — М. : Наука, 1975. — 429 с.
24. Шноре, Э. Д. Асотское городище / Э. Д. Шноре. — Рига : Изд-во АН ЛатССР, 1961. — 234 с.
25. Штыхов, Г. В. Города Полоцкой земли (IX—XIII вв.) / Г. В. Штыхов. — Минск : Наука и техника, 1978. — 160 с.
26. AGAD. — Zbiór pergaminów. — № 4489.
27. Ancītis, K. Vidzemes etniskās vēstures jautājumi / K. Ancītis, A. Jansons // Arheoloģija un etnogrāfija. — Т. 5. — Rīga, 1963. — P. 25—68.
28. Balodis, F. Jersika un tai 1939. gadā izdarītie izrakumi / F. Balodis. — Rīgā : Pieminēkļu valdes izdevums, 1940. — 103 p.
29. Bielenstein, A. Die Grenzen des lettischen Volksstammes und der lettischen Sprache in der Gegenwart und im 13. Jahrhundert / A. Bielenstein. — St. Petersburg : Commissionäre der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, 1892. — XVI, 548 s.
30. Brastiņš, E. Latvijas pilskalni. IV. Vidzeme / E. Brastiņš. — Rīga : Pieminēkļu Valdes izdevums, 1930. — 210 p.
31. Ģērķu pilskalns [Electronic resource]. — Mode of access : <https://www.latvijas-pilskalni.lv/gerku-pilskalns/>. — Date of access : 02.05.2022.
32. GStAPK. — XX. HA. — Perg.-Urkk. — Schieblade 53. — Nr. 1a.
33. Heinrichs Livländische Chronik. Zweite Auflage / Bearb. von L. Arbusow und A. Bauer. — Hannover : Hahnsche Buchhandlung, 1955. — LXIV, 255 s.
34. Laakman, H. Zur Geschichte Heinrichs von Lettland und seiner Zeit / H. Laakman // Beiträge zur Kunde Estlands. — Reval : Franz Kluge, 1932/34. — Bd. XVIII. Heft 1—5. — S. 57—102.
35. Latvijas Armijas Štābs 1:75 000. 58 — Jaunjelgava (ca 1930).
36. Latvijas Armijas Štābs 1:75 000. 65 — Dzerbene (ca 1930).
37. Latvijas Armijas Štābs 1:75 000. 66 — Ērgļi (ca 1930).
38. Latvijas Armijas Štābs 1:75 000. 75 — Madona (ca 1930).
39. Laur, W. Überlegungen zur Herkunft des Wissevalde (Vsevolod) von Gerzike (Jersika) / W. Laur // Zeitschrift für Ostforschung. — 1986. — Bd. 35. — Nr. 4. — S. 503—515.
40. Liv-, Esth- und Curländisches Urkundenbuch / Hrsg. von F. G. von Bunge. — Abteilung 1. — Bd. 1. 1093—1300. — Reval : In Commission bei Kluge und Ströhm, 1853. — XII, 190, 810 s.
41. Livländische Güterurkunden (aus den Jahren 1207 bis 1500) / Hsbg. von H. von Bruiningk und N. Busch. — Bd. 1. — Riga : Kommissionsverlag von Jonck & Poliewsky, 1908. — LX, 788 s.

42. Livländische Reimchronik mit Anmerkungen : Namenverzeichniss und Glossar / Hsbg. von L. Meyer. — Paderborn : Druck und Verlag von F. Schöningh, 1876. — 416 s.
43. Mediae Latinitatis lexicon minus / Comp. J. F. Niermeyer. — Leiden : E. J. Brill, 1976. — 1138 p.
44. Mugurēvičs, E. Krustiņveida piekariņi Latvijā laikā no 11. līdz 15. gs. / E. Mugurēvičs // Arheoloģija un etnogrāfija. — Rīga, 1974. — Nr. XI. — P. 220—239.
45. Mugurēvičs, E. Novadu veidošanās un to robežas Latvijas teritorijā (12. gs. — 16. gs. vidus) / E. Mugurēvičs // Latvijas zemju robežas 1000 gados / Sast. A. Caune. — Rīga : Latvijas vēstures institūta apgāds, 1999. — P. 54—90.
46. Scriptores rerum Prussicarum. — Bd. 2. — Leipzig : Verlag von S. Hirzel, 1863. — VI, 866 s.
47. Scriptores rerum Prussicarum. — Bd. 3. — Leipzig : Verlag von S. Hirzel, 1866. — VI, 730 s.
48. Švabe, A. Jersikas karaļvasts / A. Švabe // Senatne un Māksla. — 1936. — Nr. 1. — P. 5—31.
49. Švabe, A. Tālava / A. Švabe // Sējējs. — 1936. — Nr. 2. — P. 135—141; Nr. 4. — P. 363—374.
50. Taube, M. Russische und Litauische Fürsten an der Düna zur Zeit der Deutschen Eroberung Livlands (XII. und XIII. Jh.) / M. Taube // Jahrbücher für Kultur und Geschichte der Slaven. N. F. — 1935. — Bd. XI. Heft III/IV. — S. 367—502.
51. Vilcāne, A. Senā Jersika / A. Vilcāne. — Rīga : Latvijas vēstures institūta apgāds, 2004. — 115 p.
52. Weise, E. Die Staatsverträge des Deutschen Ordens in Preußen im 15. Jahrhundert. — Bd. 1. 1398—1437. — Zweite verbesserte Auflage / E. Weise. — Marburg : N. G. Elwert Verlag, 1970. — VIII, 216 s.

O. V. Litskevich. THE PRINCIPALITIES OF KOKNESE
AND JERSIKA AND THEIR RELATION TO POLOTSK
AT THE BEGINNING OF THE 13TH CENTURY:
SOME OBSERVATIONS AND DATA

The article deals with the questions, such as the character of state power in the Principalities of Koknese and Jersika, presence of Ruthenian ethno-confessional element in their life and their relation to Polotsk. Using the 13th - 15th century acts, archeological and toponymic data the borders of the principalities are defined.

Keywords: Koknese, Jersika, Polotsk principality, Latgale, Vyachko, Vsevolod.

І. У. Магалінскі

**Суадносіны паміж тыпамі сплаваў
і відамі ювелірных упрыгажэнняў
з каляровых металаў X—XVIII стст.
з тэрыторыі Цэнтральнай
і Паўночнай Беларусі**

У артыкуле прадстаўлены вынікі даследавання суадносін паміж тыпамі сплаваў і асобнымі відамі ювелірных упрыгажэнняў з каляровых металаў X—XVIII стст. з тэрыторыі Паўночнай і Цэнтральнай Беларусі. Аўтарам устаноўлена, што пэўную карэляцыю паміж сплавамі і асобнымі катэгорыямі артэфактаў магчыма выявіць толькі для часткі даследаваных вырабаў: галаўных венчыкаў, фібул, падвесак, бразготак, гузікаў і бранзалетаў. Даказваецца, што адметнасці выкарыстання сплаваў для вытворчасці асобных відаў упрыгажэнняў трэба звязваць з функцыянальным прызначэннем і эстэтычнымі характарыстыкамі гатовых рэчаў. Адсутнасць для часткі вырабаў строгай сувязі сплаў—від прадмета аўтар звязвае з асаблівасцямі паходжання сыравіны, якая часта трапляла да мясцовых ювеліраў у выглядзе металічнага лому складанага паходжання, а таксама рознымі шляхамі наступлення асобных відаў імпортных рэчаў на тэрыторыю Паўночнай і Цэнтральнай Беларусі.

Ключавыя словы: археалогія Беларусі, гісторыя старажытнай тэхналогіі, ювелірнае рамяство, археаметалургія.

Уводзіны. Важным аспектам даследавання старажытнай каляровай металаапрацоўкі перыяду сярэднявечча з’яўляецца ўстанаўленне адпаведнасці паміж тыпалагічнымі групамі артэфактаў і тыпамі сплаваў, з якіх яны зроблены. Вывучэнне дадзенага пытання дазволіць выявіць тэхналагічныя традыцыі ювеліраў, прасачыць іх рэгіянальныя адрозненні, вылучыць накірункі эвалюцыі старажытнай тэхнікі і тэхналогіі. Асноўнай катэгорыяй рэчаў, для вытворчасці якой у старажытнасці выкарыстоўваліся каляровыя металы, з’яўляюцца ўпрыгажэнні і дэталі адзення.

Ювелірнае ўпрыгажэнне — гэта выраб з каштоўных і некаторых іншых каляровых металаў, часта ў спалучэнні з каштоўнымі камянямі, шклом, бурштынам і інш., які мацуецца да адзення ці апранаецца непасрэдна на цела чалавека і служыць галоўным чынам для задавальнення яго

эстэтычных патрэб. Акрамя эстэтычнай функцыі, ювелірныя ўпрыгажэнні неслі сімвалічную і апатрапейную нагрузку, а таксама адыгрывалі функцыянальную ролю [1].

Для ўстанаўлення карэляцыі паміж тыпамі сплаваў і відамі ювелірных упрыгажэнняў намі даследаваны хімічны склад 634 прадметаў X—XVIII стст., якія паходзяць з матэрыялаў археалагічных прац на тэрыторыі Паўночнай і Цэнтральнай Беларусі. Аналізы хімічнага складу вырабаў праводзіліся па метадах оптична-эмісійнага спектральнага аналізу ў кантрольна-выпрабавальнай лабараторыі Полацкага дзяржаўнага ўніверсітэта імя Еўфрасінні Полацкай пад кіраўніцтвам С. Ф. Дзенісёнка, у Інстытуце фізікі НАН Беларусі па метадах лазернага спектральнага аналізу пад кіраўніцтвам С. М. Райкова, а таксама аўтарам артыкула ў археалагічнай лабараторыі Полацкага дзяржаўнага ўніверсітэта імя Еўфрасінні Полацкай па метадах безэталоўнага рэнтгенафлюарэсцэнтнага аналізу.

Пытанне карэляцыі паміж тыпалагічнымі і металургічнымі групамі вырабаў з каляровых металаў часткова разглядалася ў дачыненні да каляровага металу Полацка і знаходак з гандлёва-рамесніцкага паселішча Бірулі [2; 3]. Асноўная мэта дадзенага артыкула — увядзенне ў навуковы зварот вынікаў аналізу даных, атрыманых падчас маштабных прац па даследаванні хімічнага складу найбольш масавай катэгорыі вырабаў з каляровых металаў X—XVIII стст. з тэрыторыі Паўночнай і Цэнтральнай Беларусі — упрыгажэнняў і дэталей адзення.

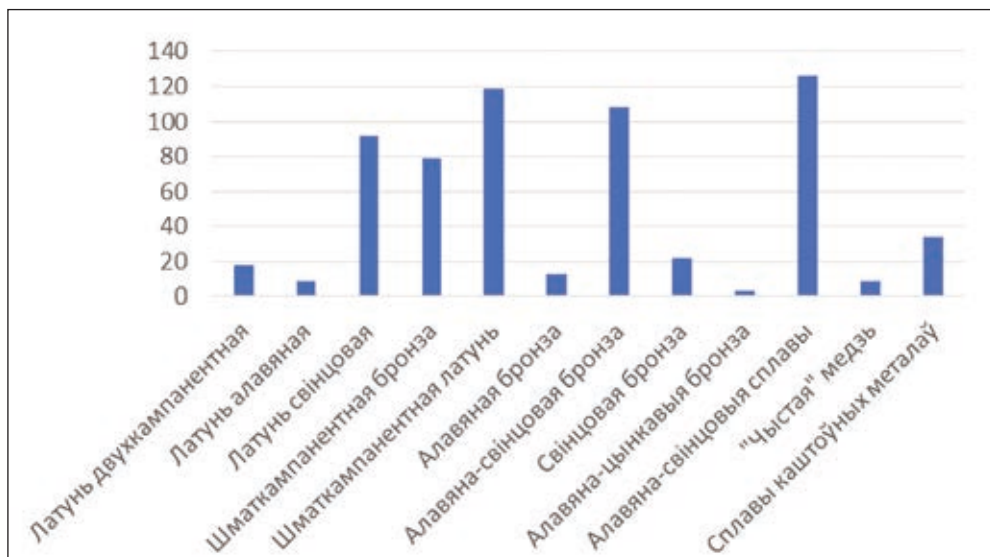
Асноўная частка. У межах працы даследаваны наступныя групы ўпрыгажэнняў і дэталей адзення: упрыгажэнні галавы (45 экз.), нагрудныя ўпрыгажэнні (186 экз.), упрыгажэнні рук (157 экз.), паясны набор (171 экз.), розныя дэталі адзення (76 экз.) (дыяг. 1).

Галаўныя ўпрыгажэнні ў выбарцы прадстаўлены нашыўнымі бляшкамі (27 экз.), скроневымі колцамі (8 экз.), спіралькамі (4 экз.), завушніцамі (6 экз.).

Вырабы зроблены з латуні (3 экз.), бронзы (2 экз.), шматкампанентных сплаваў (12 экз.), алавяна-свінцовых сплаваў і нелігаваных легкаплаўкіх металаў (20 экз.), сплаваў каштоўных металаў (7 экз.), «чыстай» медзі (1 экз.).

Істотнай серыяй узораў у калекцыі прадстаўлены нашыўныя бляшкі галаўнога венчыка. Асноўным тыпам сплаваў для вытворчасці дадзенай групы прадметаў з’яўлялася «чыстае» волава (13 экз.), а таксама серабро з пазалотай (6 экз.). Астатнія сплавы прадстаўлены адзінкавымі ўзорамі. Неабходна таксама адзначыць, што алавяныя бляшкі датуюцца выключна XII—XIII стст., у той час як сярэбраныя ўзоры паходзяць з матэрыялаў XIV—XVI стст.

Дыяг. 1. Размеркаванне ўпрыгажэнняў і дэталей адзення з каляровых металаў X—XVIII стст. па тыпах сплаваў

Нагрудныя ўпрыгажэнні прадстаўлены найбольшай колькасцю ўзораў. Сярод прадметаў дадзенай групы ў выбарку трапілі бразготкі (29 экз.), зашпількі (11 экз.), пацеркі (15 экз.), фібулы і іх фрагменты (64 экз.), падвескі (45 экз.), ланцугатрымальнікі (10 экз.), шыйныя грыўні (12 экз.).

Найбольшай серыяй прадметаў у выбарцы прадстаўлены фібулы і іх фрагменты. Вырабы дадзенай групы зроблены з латуні (21 экз., 32,8%), бронзы (13 экз., 20,3%), шматкампанентных сплаваў (25 экз., 39%), алавяна-свінцовых сплаваў і неліграваных легкаплаўкіх металаў (2 экз., 3,1%), а таксама сплаву на аснове медзі з павялічаным утрыманнем серабра (1 экз., 1,6%).

Такім чынам, найбольшае распаўсюджанне ў выбарцы маюць фібулы, зробленыя з медна-цынковых сплаваў — двухкампанентнай, алавянай, свінцовай і шматкампанентнай латуні (42 узоры). Пры гэтым для 16 прадметаў характэрна высокае ўтрыманне цынку (звыш 10%). Толькі ў метале 5 узораў зафіксавана менш 5% Zn. Не характэрным для вытворчасці фібул трэба лічыць легкаплаўкія і каштоўныя металы, а таксама бронзу.

Да ліку найбольш распаўсюджаных упрыгажэнняў адносіліся таксама падвескі розных форм і тыпаў. Значнай серыяй у выбарцы прадстаўлены манетападобныя падвескі (11 экз.), трапецападобныя падвескі (6 экз.) і падвескі-лунніцы (7 экз.).

Асноўнай сыравінай для вытворчасці манетападобных падвесаў з'яўляліся алавяна-свінцовыя сплавы і неліграваныя легкаплаўкія металы

(9 экз.): «чыстае» волава; сплаў свінца з меддзю, волавам і цынкам; сплаў волава са свінцом; а таксама сплаў волава з меддзю і свінцом.

У метале трапецыяпадобных падвесак пераважаюць медна-цынкавыя сплавы (6 экз.): свінцовая і шматкампанентная латунь з утрыманнем цынку ад 3,26 да 12,28%.

У складзе падвесак-лунніц пераважаюць алавяна-свінцовыя сплавы і неліграваныя легкаплаўкія металы (4 экз.), сустрэты таксама вырабы са шматкампанентных сплаваў і бронзы (3 экз.).

Значную серыю вырабаў складаюць таксама бразготкі. Асноўная колькасць дадзеных артэфактаў (21 экз.) зроблена з алавянай, алавяна-свінцовай, свінцовай і шматкампанентнай бронзы пры перавазе алавяна-свінцовых вырабаў (11 экз.).

Іншыя катэгорыі нагрудных упрыгажэнняў не прадстаўлены ў выбарцы значнымі серыямі, што не дазваляе прасачыць карэляцыю паміж тыпам сплаваў і канкрэтным тыпам артэфактаў.

Да групы ўпрыгажэнняў рук адносяцца бранзалеты і пярсцёнкі. Узоры зроблены з латуні (38 экз.), бронзы (28 экз.), шматкампанентных сплаваў (55 экз.), алавяна-свінцовых сплаваў і неліграваных легкаплаўкіх металаў (30 экз.), а таксама сплаваў каштоўных металаў (5 экз.).

Медна-цынкавыя пярсцёнкі прадстаўлены ў выбарцы двухкампанентнай, алавянай і свінцовай латунню. Вырабы адзначаюцца высокімі ўтрыманнямі цынку ў сплавах, які ў складзе 18 узораў перавышае 10%. Асабліва трэба адзначыць хімічны склад медна-цынкавых вырабаў XVII—XVIII стст., якія вызначаюцца надзвычай высокім утрыманнем Zn (да 44,59%).

Вызначыць адназначную адпаведнасць паміж пярсцёнкамі і тыпамі сплаваў, з якіх яны зроблены, не ўяўляецца магчымым. Для вытворчасці дадзенай катэгорыі вырабаў практычна ў роўнай ступені выкарыстоўваліся латуні, бронзы і легкаплаўкія металы пры неістотнай перавазе складаных шматкампанентных сплаваў.

Бранзалеты ў калекцыі зроблены з латуні (19 экз.), бронзы (4 экз.), шматкампанентных сплаваў (шматкампанентнай латуні (22 экз.) і шматкампанентнай бронзы (8 экз.)), алавяна-свінцовых і неліграваных легкаплаўкіх металаў (6 экз.), а таксама сплаву на аснове медзі з павялічаным утрыманнем серабра.

Такім чынам, асноўнай сыравінай для вытворчасці бранзалетаў з'яўляліся медна-цынкавыя сплавы — двухкампанентныя, алавяныя, свінцовыя і шматкампанентныя латуні (40 экз., 67,8% выбаркі). Пры гэтым 36 узораў утрымліваюць звыш 5% цынку, а ў складзе 16 прадметаў выяўлена ад 10,35 да 29,0% Zn.

Паясны набор прадстаўлены ў выбарцы спражкамі (17 экз.), наканечнікамі (5 экз.), колцамі (9 экз.), накладкамі (81 экз.), а таксама паясным размеркавальнікам.

Усе спражкі зроблены са свінцовай ці шматкампанентнай латуні з сярэднім і высокім утрыманнем цынку (ад 5,34 да 25,83%). Неабходна таксама адзначыць, што вырабы XVII—XVIII стст. вызначаюцца высокімі канцэнтрацыямі Zn (11,27—25,83%).

Значнай серыяй узораў прадстаўлены паясныя накладкі. Прадметы зроблены з латуні (6 экз.), бронзы (23 экз.), шматкампанентных сплаваў (23 экз.), алавяна-свінцовых сплаваў і неліграваных легкаплаўкіх металаў (19 экз.), сплаваў каштоўных металаў (5 экз.). Нягледзячы на значную выбарку, прасачыць карэляцыю паміж тыпам сплаву і канкрэтным тыпам паясных накладак не ўяўляецца магчымым, што трэба звязваць у першую чаргу са складаным паходжаннем дадзенай групы артэфактаў з рознаэтнічных тэрыторый з рознымі традыцыямі металаапрацоўкі і крыніцамі паступлення сыравіны. Адзінай адметнасцю хімічнага складу вырабаў дадзенай групы трэба лічыць мінімальную колькасць латуней, якія прадстаўлены ў выбарцы выключна свінцовымі латунямі з рознымі канцэнтрацыямі цынку — ад 1,71 да 10,98%.

Розныя дэталі адзення прадстаўлены ў выбарцы гузікамі (59 экз.), дробнымі фрагментамі розных упрыгажэнняў (14 экз.), фрагментамі ланцужкоў (3 экз.). Вырабы дадзенай групы зроблены з латуні (15 экз.), бронзы (13 экз.), шматкампанентных сплаваў (19 экз.), алавяна-свінцовых сплаваў і неліграваных легкаплаўкіх металаў (24 экз.), «чыстай» медзі (3 экз.), сплаваў каштоўных металаў (1 экз.).

Найбольшай серыяй узораў у выбарцы прадстаўлены гузікі. Вырабы зроблены з латуні (12 экз.), бронзы (12 экз.), шматкампанентных сплаваў (11 экз.), легкаплаўкіх сплаваў (21 экз.), «чыстай» медзі.

Сярод латунных гузікаў у выбарцы пераважаюць высокацынкавыя вырабы XIV—XVIII стст. (7 экз.), якія ўтрымліваюць значныя канцэнтрацыі Zn (да 29,35%).

Бронзавыя гузікі прадстаўлены ўзорамі з алавяна-свінцовай бронзы XI—XIII стст. з канцэнтрацыяй волава ад 1,3 да 22,8% (9 экз.).

Сярод складаных сплаваў у выбарцы пераважаюць шматкампанентныя латуні (7 экз.). Для гузікаў з гэтага сплаву XVII—XVIII стст. характэрна высокае ўтрыманне цынку (да 30,2%).

Аднак найбольшае распаўсюджанне для вытворчасці гузікаў атрымалі алавяна-свінцовыя і неліграваныя легкаплаўкія металы: «чысты» свінец (1 экз.), «чыстае» волава (4 экз.), сплаў свінца з волавам (3 экз.), сплаў свінца з меддзю, волавам і цынкам (2 экз.), сплаў свінца з меддзю і цынкам

(1 экз.), сплаў свінца з меддзю і волавам (2 экз.), сплаў волава са свінцом (4 экз.), сплаў волава з меддзю і свінцом (2 экз.), сплаў волава з меддзю (2 экз.).

Такім чынам, у выніку вывучэння суадносін паміж катэгорыямі ўпрыгажэнняў з каляровых металаў X—XVIII стст. з тэрыторыі Паўночнай і Цэнтральнай Беларусі і тыпалагічнымі групамі сплаваў, з якіх яны зроблены, магчыма зрабіць наступныя высновы:

1. Пэўную карэляцыю паміж тыпамі сплаваў і асобнымі групамі артэ-фактаў магчыма ўстанавіць толькі для часткі даследаваных вырабаў: галаўных венчыкаў, фібул, падвесак, бразготак, гузікаў і бранзалетаў. Найбольш распаўсюджаным сплавам для вытворчасці галаўных венчыкаў (нашыўных бляшак) XI—XIII стст. з'яўляліся легкаплаўкія металы і іх сплавы. Асноўнай сыравінай для вырабу падковападобных фібул былі медна-цынкавыя сплавы з высокім утрыманнем цынку. Манетападобныя падвескі рабіліся пераважна з алавяна-свінцовых сплаваў і неліграваных легкаплаўкіх металаў у адрозненне ад трапецападобных падвесак, зробленых пераважна з медна-цынкавых сплаваў. Галоўнай сыравінай для вырабу бразготак з'яўлялася бронза, пераважна алавяна-свінцовая. Бранзалеты розных тыпаў вырабляліся ў асноўным з медна-цынкавых сплаваў з сярэднім і высокім утрыманнем у складзе цынку. Гузікі зроблены пераважна з алавяна-свінцовых сплаваў і неліграваных легкаплаўкіх металаў.

2. Адметнасці выкарыстання сплаваў для вытворчасці асобных відаў упрыгажэнняў трэба звязваць з функцыянальным прызначэннем і эстэтычнымі характарыстыкамі гатовых рэчаў. Пераважнае ўжыванне для вытворчасці падковападобных фібул і бранзалетаў медна-цынкавых сплаваў трэба звязваць з добрымі спружыннымі якасцямі такіх металаў, а таксама іх прыгожым залацістым колерам. Важнае значэнне для масавай вытворчасці мелі алавяна-свінцовыя і неліграваныя легкаплаўкія сплавы, які адрозніваліся не толькі адноснай даступнасцю сыравіны і прастатой апрацоўкі, але і знешнім падабенствам да дарагіх сярэбраных упрыгажэнняў.

3. Адсутнасць для часткі вырабаў строгай сувязі сплаў—від прадмета трэба звязваць з асаблівасцямі паходжання сыравіны, якая часта трапляла да мясцовых ювеліраў у выглядзе металічнага лому складанага паходжання, а таксама рознымі шляхамі паступлення асобных відаў імпортных рэчаў на тэрыторыю Паўночнай і Цэнтральнай Беларусі (паясныя бляшкі, спражкі і інш.), у сувязі з чым устанавіць адметнасці пераважнага выкарыстання для вытворчасці дадзеных вырабаў пэўных металічных сплаваў не ўяўляецца магчымым.

Літаратура

1. *Магалінскі, І. У.* Ювелірнае ўпрыгажэнне / І. У. Магалінскі // *Археалогія Беларусі : энцыклапедыя у 2 т. / рэдкал. : Т. У. Бялова (гал. рэд.) і інш. — Мінск, 2011. — Т. 2. — С. 442.*
2. *Магалінскі, І. У.* Хімічны склад вырабаў з каляровых металаў X—XVII стст. з тэрыторыі Полацка (суадносіны металургічных і тыпалагічных груп) / І. У. Магалінскі // *Гісторыя і археалогія Полацка і Полацкай зямлі : матэрыялы VI Міжнароднай навуковай канферэнцыі (1—3 лістапада 2013 г.) : у 2 частках. Ч. 1. — Полацк, 2013. — С. 243—251.*
3. *Магалінскі, І. У.* Вырабы з каляровых металаў X—XI стст. з тэрыторыі гандлёва-рамесніцкага паселішча Бірулі (суадносіны тыпалагічных і металургічных груп) / І. У. Магалінскі, П. М. Кенько // *Беларускае Падзвінне : вопыт, методыка і вынікі палявых і міждысцыплінарных даследаванняў : зб. арт. V міжнар. навук. канф., Полацк, 15—16 крас. 2021 г. / Полац. дзярж. ун-т ; пад агульн. рэд. А. І. Корсак (адк. рэд.), В. У. Чараўко, У. Я. Аўсейчыка. — Наваполацк : Полац. дзярж. ун-т, 2021. — С. 64—70.*

А. У. Мацук

Функцыянаванне полацкіх соймакаў ў становішчы баявых дзеянняў Паўночнай вайны 1708—1711 гг.

У артыкуле на аснове разнастайных матэрыялаў з архіваў Беларусі і Польшчы, а таксама навуковай літаратуры разглядаецца функцыянаванне полацкіх соймакаў у кантэксце баявых дзеянняў Паўночнай вайны ў 1708–1711 гг. Устаноўлена, што асноўны ўплыў на дзейнасць мясцовых соймакаў стварала прысутнасць замежных войск у Полацкім ваяводстве. На працягу ўсяго разглядаемага перыяду ў Полацку знаходзіўся рускі гарнізон, што змушала мясцовую шляхту праводзіць соймікі ва Ушачах. Устаноўлена, што за гэты час прайшло 8 соймакаў (4 грамнічныя, 2 рэляцыйныя, 1 пасольскі і адзін, скліканы на невядомай прычыне).

Ключавыя словы: соймік, Полацк, Полацкае ваяводства, шляхта, соймавыя паслы, пасольская інструкцыя, дэпутаты Трыбунала ВКЛ, Сафійскі сабор, Расія, Паўночная вайна.

Уцягванне Рэчы Паспалітай у Паўночную вайну прывяло да з’яўлення на яе тэрыторыі замежных войскаў, якія ўвесь час перамяшчаліся па ўсёй тэрыторыі дзяржавы. У ВКЛ з 1704 г. увесь час дзейнічалі расійскія войскі. У некаторых рэгіёнах Княства яны размясцілі свае сталыя гарнізоны. Адным з такім месцаў быў абраны Полацк. Адначасова ў 1708—1709 гг. адбываецца наступленне шведаў праз Полацкае ваяводства ў іх руху ў Расію. Прысутнасць замежных войскаў аказвае значны ўплыў на палітычную актыўнасць полацкай шляхты і функцыянаванне мясцовага соймака. Мэтай нашага артыкула з’яўляецца даследаваць функцыянаванне полацкіх соймакаў у 1708—1711 гг. у час знаходжання ў Полацкім ваяводстве замежных войскаў. Гэты артыкул храналагічна працягвае нашыя большыя даследаванні, выкладзеныя ў двух публікацыях і якія ажыццяўляюцца ў межах навуковага праекту «Акты соймака Полацкага ваяводства XVI—XVIII стст.» («Akta sejmikowe województwa połockiego XVI—XVIII wiek», NPRN nr 0318/NPRN9/H11/88/2022) [1; 2].

Пасля адмовы Аўгуста II у 1706 г. ад трону яго прыхільнікі не прызналі ўладу падтрыманага шведамі караля Станіслава Ляшчынскага. Пры падтрымцы расійскага цара Пятра I яны ў 1707 г. вырашылі абвясціць у Рэчы

Паспалітай бескаралеўе і працягнуць барацьбу са шведамі і Станіславам Ляшчынскім. Гэтыя праціўнікі Станіслава Ляшчынскага яшчэ 26 верасня 1707 г. з мэтай пошуку сродкаў для працягу вайны са Швецыяй склікалі з'езд у Наваградку. Пасяджэнні з'езда ў Наваградку пачаліся 3 снежня 1707 г., і на ім прысутнічаў толькі адзін прадстаўнік Кароны, таму фактычна ён стаў з'ездам толькі ВКЛ. Яго пасяджэнні працягнуліся ў пастаянных спрэчках і скончыліся 19 снежня 1707 г. Сярод іншага 7 снежня 1707 г. былі абраны паслы да Аляксандра Меншыкава ў справе ўзаемадзеяння з расійскімі войскамі і выдачы ім правіянту. Сярод іншага ўспаміналася і гаротная сітуацыя ў Полацкім ваяводстве «цяжка прыціснута ад немалага часу падаткамі, нават людзей пасылае да капанія рвоў, каб на тое быў указ, каб ад гэтай работы былі вызвалены» [3, s. 347—350]. Зразумела, што на прыняцце такога пункта паўплывалі полацкія паслы на гэты з'езд полацкі чашнік Базылі Рыпінскі і бяльскі староста Валяр'ян Антоній Жаба. Увогуле гэта праблема спусташэння Полацкага ваяводства ад пастояў розных войскаў і становіцца галоўнай тэматыкай на полацкіх сойміках у 1708—1711 гг.

Пасля вяртання полацкіх паслоў са з'езда ў Наваградку полацкая шляхта сабралася 8 студзеня 1708 г. на рэляцыйны сойм. На ім было прынята рашэнне па просьбе каменданта расійскага гарнізона (ад кастрычніка 1707 г. да 10 красавіка 1710 г. ім быў Мікіта Ржэўскі)¹ аб забеспячэнні падводамі для функцыянавання пошты з Полацка па чатырох гасцінцах (1. Праз Глыбокае на Вільню і Мінск; 2. На Чарэю, Барысаў і Віцебск; 3. На Невель; 4. На Себеж). Для гэтага на кожны гасцінец былі прызначаны асобныя камісары і вызначаўся падатак па 10 грошаў з кожнага дыму згодна з тарыфам 1690 г. Пад копіяй гэтай пастановы захаваліся толькі подпісы соймнікавага дырэктара полацкага падваяводы Гераніма Жабы і полацкага земскага суддзі Самуэля Пжысецкага [5, арк. 9—9 адв]. Прычынай такой просьбы расійскіх военачальнікаў да полацкага сойма было чаканне хуткага руху шведскіх войскаў. Сапраўды, асноўныя шведскія сілы пад кіраўніцтвам караля Карла XII у пачатку студзеня перайшлі раку Віслу і праз Кольна і Ломжу ўвайшлі ў ВКЛ. Потым праз Гродна, Кульбакі і Ліпск дасягнулі Смаргонь. Менавіта тут Карл XII, насуперак парадам шматлікіх шведскіх военачальнікаў, вырашыў наступаць не на Інфлянты, а на Маскву [6, s. 137—138; 7, s. 134].

Расійскае камандаванне не ведала пра такое рашэнне шведаў і лічыла цалкам верагодным іх наступленне на Інфлянты. У такім выпадку быў верагодны шлях шведаў у Полацкае ваяводства. Супраць наступаўшых

¹ Падразняней аб ім. – [4].

шведаў расійскія войскі ў Полацкім ваяводстве паміж Полацкам і Дружай меркавалі размясціць атрад генерал-маёра Мікалая Вердэна, а корпус Мікіты Рапніна меў размясціцца паміж Вільняй і Полацкам. Прычым было загадана, каб не чапаць правянт і фураж ва ўладаннях каля дарогі з Вільні на Полацк, бо ёй мела рушыць расійская армія пад кіраўніцтвам Пятра І. Зусім па-іншаму меркавалася абыходзіцца з правянтам і фуражом справа і злева ад гэтай дарогі: «жечь по сторонам и позади везде». Ад поўнага знішчэння Полацкае ваяводства выратавалі перамены планаў Пятра І. Гэтыя перамены былі выкліканы наступленнем шведскага войска і разуменнем расійскім царом, што асноўны яго рух не будзе накіраваны ў Полацкае ваяводства. Адначасова, праўда, атрад Вердэна меў яшчэ больш наблізіцца да Полацка і размясціцца не больш як за 2 мілі ад горада. У сваю чаргу корпус Рапніна меў падысці да Полацка з захаду, а месца яго дыслакацыі павінна быць не больш за 10 міль² да горада. Сам Рапнін схіляўся размясціцца ў Глыбокім. Таксама наблізіцца да Полацка мелі і корпус расійскіх войскаў пад кіраўніцтвам Радзіена Баура (знаходзіўся каля Пскова) і нават расійскае войска пад камандаваннем фельдмаршала Барыса Шарамецьева [8, с. 27, 29—30, 33, 42, 44—47, 328, 330, 372, 373]. Адначасова рушыў з Вільні атрад расійскага генерал-паручыка Івана Чамберса, які збіраўся затрымацца паміж Мінскам і Полацкам ва Ушачах і Ісцыне³ [8, с. 301]. Для лепшай камунікацыі, у красавіку 1708 г. праабражэнскі полк пад кіраўніцтвам падпалкоўніка Марка Кірхена было вырашана размясціць у Казянах (зараз знаходзіўся ў Невелі), каб ён знаходзіўся паміж Полацкам, Віцебскам і Вялікімі Лукамі [8, с. 511]. Пасля, праўда, было вырашана, каб праабражэнскі полк заставаўся, нягледзячы на недахоп правянту, у Невелі, хоць Барыс Шарамецьеў і Аляксандр Меншыкаў спрабавалі яго накіраваць адпаведна ў Полацк і Чашнікі [9, с. 115—117; 10, с. 801]. Зразумела, што такое масавае знаходжанне расійскіх вайсковых адзінак у Полацкім ваяводстве прывяло б да поўнага вынішчэння і так моцна знішчанага гэтага ваяводства.

У такіх абставінах адбыўся полацкі грамнічны соймак 1708 г. На ім дэпутатамі былі абраны полацкі гараднічы Казімір Жаба і полацкі лоўчы Траян Гласко [11, с. 70]. Вельмі верагодна, што абраныя дэпутаты былі прыхільнікамі Станіслава Ляшчынскага, як і ў самім соймаку ўдзельнічалі яго прыхільнікі, бо праціўнікі Ляшчынскага лічылі, што пачалося бескаралеўе і таму Трыбунал ВКЛ не меў збірацца. Ды і сам Трыбунал ВКЛ 1708 г. прайшоў пад дамінаваннем Сапегаў і прыняў патрэбныя ім рашэнні. На жаль, нам нічога больш не вядома пра гэты полацкі грамнічны соймак.

² 1 мілія раўняецца 1,6 км.

³ Пад Ісцынам, напэўна, разумеецца Івесь.

Можна толькі меркаваць, што з-за прысутнасці расійскага гарнізону ў Полацку соймік, як і іншыя ў гэты перыяд, адбыўся ва Ушачах. Невядомы і дакладны час, калі адбыўся гэты соймік. Тым часам працягнуўся працэс пераходу полацкай шляхты на бок Станіслава Ляшчынскага. Да гэтага часу самым значным перабежчыкам з полацкай шляхты на бок Ляшчынскага быў чашнік ВКЛ Крыштаф Бенедыкт Шчыт (адбылося ўлетку 1707 г.). Чарговым перабежчыкам на бок Ляшчынскага стаў полацкі ваявода Дамінік Слушка, чым значна аслабіў сілы прыхільнікаў Сандамірскай канфедэрацыі ў Полацкім ваяводстве [12, s. 143]. У адказ 28 лютага 1708 г. расійскі цар Пётр I з Бешанковіч (знаходзіліся ў Полацкім ваяводстве) загадаў каменданту ў Полацку Мікіце Ржэўскаму, каб у сувязі з пераходам на бок шведаў Дамініка Слушкі збіраць усе даходы з Полацкага ваяводства⁴ ў скарб расійскіх войскаў [8, с. 83]. Як бачым, лідары прыхільнікаў Аўгуста II у Полацкім ваяводстве полацкі ваявода Дамінік Слушка і полацкі харужы і чашнік ВКЛ Крыштаф Бенедыкт Шчыт перайшлі на бок Ляшчынскага. На чале прыхільнікаў Аўгуста II засталіся менш уплывовыя полацкія шляхцічы.

Як ужо казалася, у пачатку 1708 г. у Княства вярнуліся асноўныя шведскія войскі, якія хутка пачалі прасоўвацца на ўсход. Існавалі моцныя падазрэнні, што тыя накіруюцца праз поўнач ВКЛ для адваявання ў расіян шведскіх Інфлянтаў. У такім выпадку шведскія войскі мелі рушыць праз Полацк. На пытанне расійскага фельдмаршала Барыса Шарамецьева ў сакавіку 1708 г., што рабіць калі на Полацк нападуць шведскія войскі, Пётр I адказаў: бараніць ад малой колькасці войска, але калі будзе больш за 10 тысяч войска, то адступіць, папаліўшы сабраны фураж і правіант [8, с. 111—112]. Пасля таго, як стала зразумела, што шведы рушылі на ўсход у Расію, то асноўныя расійскія сілы адступілі за раку Улу да Чашнік і Бешанковіч (абодва населеныя пункты знаходзіліся на поўдні Полацкага ваяводства). Такім чынам, на паўднёвай частцы Полацкага ваяводства размясціліся расійскія войскі. Заставаўся і гарнізон у Полацку. Аднак збольшага расійскія войскі пакінулі межы Полацкага ваяводства.

У сваю чаргу шведская армія ў пачатку чэрвеня 1708 г. сканцэнтравалася каля Радашковіч. Пасля адпачынку шведы працягнулі свой рух на ўсход і 18 чэрвеня 1708 г. занялі Мінск. Расійская армія імкнулася не даць пераправіцца праз раку Беразіну шведскай арміі. Аднак шведскі кароль Карл XII перахітрыў іх і 2 чэрвеня 1708 г. каля мястэчка Беразіно пераправіўся праз гэтую раку. У такіх новых абставінах расійская армія пачала адступаць да ракі Дняпр. Полацкае ваяводства аказалася ўбаку ад

⁴ Уладанні самога Слушкі расійскія войскі трымалі гэтыя яшчэ і ў 1710 г., калі Слушка ўжо перайшоў на бок Аўгуста II. – [12, s. 143].

асноўных баявых дзеянняў, але гэта не выратавала яго ад знішчэнняў. Тым больш, што праз Полацкае ваяводства на злучэнне з Карлам XII рушыў з Рыгі корпус шведскіх войскаў пад кіраўніцтвам генерала Адама Левенгаўпта, які кіраваўся праз Янішкі — Малаты — Лынтупы — Мядзел — Крывічы — Даўгінава — Лепель — Чашнікі — Чарэю — Талачын — Шклоў [10, с. 831—833; 13, с. 125]. У такім руху шведскі корпус прайшоў толькі праз самы поўдзень Полацкага ваяводства ў раёне Лепеля і Чашнікаў. Гэта прынясло знішчэнні на поўдні Полацкага ваяводства, але астатняй частцы ваяводства ўдалося пазбегнуць такіх дзеянняў з боку корпуса Левенгаўпта. Таксама ў чэрвені 1708 г. прыхільнікі Ляшчынскага размясціліся на захадзе Полацкага ваяводства ў Глыбокім і ваколіцах і збіралі там правіянт [14, к. 1—3]. У такіх абставінах полацкай шляхце складана было збірацца на соймік, і сапраўды пра соймаў ў гэты час няма ніякай інфармацыі.

Пасля зыходу корпуса Левенгаўпта сітуацыя ў Полацкім ваяводстве супакоілася. Полацкая шляхта сабралася на грамянічны соймаў 1709 г. ва Ушачах [5, арк. 281]. Напэўна, на ім сабраліся прыхільнікі Станіслава Ляшчынскага, якія і арганізавалі ў тым годзе Трыбунал ВКЛ. На жаль, вядома толькі пра аднаго абранага полацкага дэпутата — полацкага падстоля Аляксандра Корсака [11, с. 73]. 5 лютага 1709 г. полацкая шляхта прыняла пастанову, што ўчора, 4 лютага 1709 г., на полацкім грамянічным соймаў Ян Баляслаў Касажэцкі «няслуша, без якой-небудзь слушнай прычыны для свайго прыватнага інтарэсу пратэставаў», то пазбавіла яго на 10 гадоў «актыўнасці» на ўсіх соймах і з'ездах. Пастанову падпісала 50 шляхцічаў на чале з соймавым дырэктарам полацкім земскім суддзёй Самуэлем Пжысецкім, полацкім падсудкам Канстанцінам Шчытом, полацкім лоўчым і полацкім памежным суддзёй Казімірам Астравухам [5, арк. 281—282]. Як бачым, полацкі грамянічны соймаў прайшоў даволі шматлюдна ў прысутнасці каля 50 шляхцічаў. Гэта, напэўна, было выклікана адсутнасцю значных замежных войскаў у Полацкім ваяводстве. Праўда, сярод шляхты, што сабралася на соймаў, было няшмат вышэйшых уряднікаў — фактычна толькі земскі суддзя і падсудак. Прысутнасць апошняга, напэўна, тлумачыцца пераходам Шчытоў на бок Станіслава Ляшчынскага. Такая малая колькасць уряднікаў на соймаў не была дзіўнай у сувязі з ваеннай сітуацыяй і з тым, што частка полацкай шляхты заставалася ў лагеры праціўнікаў Станіслава Ляшчынскага.

Пасля атрымання інфармацыі аб перамозе расійскіх войскаў над шведамі пад Палтавай (8 ліпеня 1709 г.) у ВКЛ даволі хутка капітуліравалі прыхільнікі Станіслава Ляшчынскага на чале з вялікім гетманам ВКЛ Янам Казімірам Сапегам. Аўгуст II вярнуўся на трон Рэчы Паспалітай. Супакоілася сітуацыя і ў Полацкім ваяводстве. Хутка прызнаў уладу

Аўгуста II адзін з былых яго лідараў (перайшоў у 1708 г. на бок Станіслава Ляшчынскага разам з Міхалам Вішнявецкім) чашнік ВКЛ Крыштаф Бенедыкт Шчыт. З гэтага часу ён актыўна супрацоўнічаў з каралеўскім дваром і польным гетманам ВКЛ Станіславам Дэнгофам [15, s. 569—570]. Вярнуўся з эміграцыі з Усходняй Прусіі і полацкі ваявода Дамінік Слушка, які актыўна далучыўся да прыхільнікаў Аўгуста II [12, s. 143].

Першым соймакам 1710 г. меў быць соймак, дзе мусілі быць абраны паслы на Вальную Варшаўскую Радз (мела статус канфедэрацкага сойма). Паслы на яе мелі быць абраны 7 студзеня 1710 г. Напэўна, тады ва Ушачах і былі абраны полацкія паслы⁵ (вядомыя з пазнейшых дакументаў) кушліцкі староста Даніэль Шпакоўскі, полацкі канюшы Альбрэхт Шалуха і чашнік ВКЛ Крыштаф Бенедык Шчыт [5, арк. 500; 15, s. 569—570]. На жаль, невядомы іншыя падрабязнасці гэтага соймаку.

У Полацку працягвалі стаяць расійскія войскі, і таму мясцовая шляхта сабралася на грамнічны соймак 1710 г. ва Ушачах. На ім дэпутатамі на Трыбунал ВКЛ былі абраны Аляксандр Снарскі і полацкі падчашы Міхал Рыпінскі. Крэдэнс ім падпісала 35 ці 36 (з-за пашкоджання дакумента немагчыма зразумець, адсутнічае інфармацыя пра аднаго ці двух ураднікаў, якія падпісалі яго) мясцовых шляхціцаў на чале з соймакавым дырэктарам полацкім земскім суддзёй Самуэлем Пжысецкім, полацкім падсудкам Канстанцінам Шчытом, полацкім стольнікам Янам Пакашам, полацкім гараднічым Траянам Гласко, полацкім падчашым і полацкім ротмістрам Юзафам Францішкам Буйніцкім, полацкім чашнікам Базылём Рыпінскім і полацкім гродскім пісарам Стэфанам Корсакам Удзельскім [5, арк. 530—530 адв]. Як бачым, узрасла колькасць ураднікаў, хоць вышэйшымі з іх, як і ў 1709 г., заставаліся ўсё тыя ж земскі суддзя і падсудак. Пры гэтым яны ўжо выступалі не на баку Станіслава Ляшчынскага, а Аўгуста II. Магчыма, адсутнічалі на грамнічным соймаку 1710 г. паслы на Вальную Радз у Варшаве, бо яе пасяджэнні пачаліся ад 4 лютага 1710 г.

Усе пытанні аб саюзе з Расіяй, вяртанні Аўгуста II і далейшай барацьбе са шведамі мелі быць разгледжаны на Варшаўскай Вальнай Радзе 1710 г. Полацкія паслы прасілі на гэтай Вальнай Радзе 1710 г., каб расійскі цар вярнуў Полацк Рэчы Паспалітай [16, s. 117—118]. Акрамя таго, полацкія паслы рэкамендавалі да ўрадаў і наданняў Агінскіх і прасілі вызваліць з расійскага палону Міхала Сервацыя Вішнявецкага [16, s. 118]. Як бачна, полацкая шляхта, як і раней, выказвала падтрымку абодвум лідарам «рэспубліканцаў», хоць адзін з іх і быў перайшоў на бок Станіслава Ляшчынскага. Акрамя таго, на Варшаўскай Вальнай Радзе 1710 г. расійскаму паслу

⁵ У выдадзеным дыярыюшы няправільна пададзены прозвішчы як Швейкоўскі і Салтыха [16, s. 117].

Рыгору Даўгарукаму асабліва скардзіліся на знішчэнне ўсходніх ваяводстваў, сярод іх і Полацкага. Уражвае прадстаўленая імі фармулёўка гэтай праблемы: «Беларускія ваяводства, як Полацкае, Віцебскае ВКЛ, Мсціслаўскае і тыя паветы ў шырыню і даўжыню на некалькі дзесяткаў міляў спаленыя да астатняй прыйшлі руіны, калі ім усё харчаванне забралі, жывёлу і коняў за мяжу выведзена і ўсё збожжа вывезена, у канцы двары, гарады, мястэчкі спалены, яшчэ пры такім цяжкім знішчэнні нязносных грашымі і збожжам кантрыбуцыі на полацкі і быхаўскі гарнізоны згодна даўнейшым абюратам выдаваць і дрэва нябачнай бальшыні за некалькі дзесяткаў міль мусяць вазіць, да таго ўсяго прыказана ім, каб коней 60 тысяч (якіх ва ўсім Княстве пад час таго няшчасця знайсці не атрымаецца) на патрэбу войскаў Яго Царскай Вялікасці выдалі, просім тады, каб ад такіх цяжараў і ад узяцця коні былі вызвалены аграбленыя людзі з месцаў размяшчэння войскаў Яго Царскай Вялікасці». У адказе расійскага пасла Даўгарукага ўтрымліваецца абяцанне не браць грошай і кантрыбуцый з гэтых усходніх ваяводстваў, а ўзятае раней зверху нормы, як і жывёлы і коні, мелі пайсці ў залік на будучы год [16, s. 326—327]. Таксама на Вальнай Радзе 1710 г. сярод іншых крэпасцяў паслы прасілі расійскага цара Пятра I вызваліць і Полацк. Аднак, згодна пазіцыі расійскага пасла Даўгарукага, менавіта Полацк з-за ваеннай неабходнасці і ўтрымання ў ім магазіну для расійскіх войскаў Пётр I і адмаўляўся вызваліць [16, s. 327—328]. Гэта ўскладняла сітуацыю для мясцовай шляхты, якая і надалей на полацкіх соймах мусіла займацца праблемай забеспячэння расійскіх войскаў і разглядаць розныя справы аб шкодах ад іх.

Просьбы полацкіх паслоў на Варшаўскай Вальнай Радзе не былі пачуты. Наадварот, расійскія войскі з дапамогай сілы сталі збіраць правіянты ў Полацкім ваяводстве. Нічога не змяніла і замена кіраўніка расійскага гарнізона, калі ў красавіку 1710 г. замест арыштаванага Мікіты Ржэўскага кіраваць гарнізонам быў прызначаны камендант падпалкоўнік Іван Кропатаў. Асабліва моцна дасталося ўладанням уніяцкай царквы ў ваяводстве. Яшчэ горшы выпадак адбыўся 1 мая 1710 г. у Полацку. Невядома спецыяльны ці не, але нечакана быў узарваўся расійскі склад са зброяй, які размяшчаўся ў сутарэннях Сафійскага сабора. Гэты выбух прынес значныя разбурэнні Сафійскаму сабору [3, с. 41—42; 16, s. 330, 332; 17, s. 234—243].

Полацкія паслы з Варшаўскай Вальнай Рады 1710 г. кушліцкі староства Даніэль Шпакоўскі і полацкі канюшы Альбрэхт Шалуха не паспявалі вярнуцца на полацкі рэляцыйны соймак 1710 г., і таму перанеслі яго пасяджэнні на 6 жніўня 1710 г. [5, арк. 500]. Вядома, што на гэтым соймаку разглядалася распаўсюджанне выпадкаў, калі шляхцічы Полацкага ваяводства атрымлівалі замежную пратэкцыю для захопу чужых уладанняў.

Супраць гэтага была прынята пастанова, якую падпісаў соймакавы дырэктар полацкі земскі суддзя Самуэль Пжысецкі [5, арк. 508]. Як можна меркаваць, пад гэтай замежнай пратэкцыяй разумеліся расійскія войскі, якія, як відаць, актыўна сталі ўдзельнічаць у канфліктах паміж шляхтай за розныя ўладанні.

Няшмат вядома пра наступны полацкі соймак, акрамя таго, што ён адбыўся 5 кастрычніка 1710 г. і на ім была прынята пастанова для базальянскага архімандрыта полацкага Барысаглебскага манастыра Міхала Гротуза, дзе заяўлялася аб невінаватасці таго ў зробленых расійскімі войскамі шматлікіх рабункаў уніяцкіх уладанняў у Полацкім ваяводстве [17, s. 243—244]. Як можна меркаваць, прычынай склікання соймака зноў былі шкоды ад расійскіх войскаў, якія працягвалі збіраць правіант у Полацкім ваяводстве. Нягледзячы на просьбы полацкай шляхты, расійскія войскі працягвалі размяшчацца ў Полацкім ваяводстве, і галоўнай праблемай для мясцовага насельніцтва заставалася праблема іх забеспячэння ў сітуацыі значнага знішчэння. 20 снежня 1710 г. расійскі фельдмаршал Барыс Шарамецьёў выдаў універсал да полацкай шляхты, каб згодна з тарыфам Люблінскага сойма 1703 г., з 1820 дымоў быў выдадзены правіант з кожнага дыму: 2 бочкі мукі, 5 гарнцаў крупаў, 3 гарнцы солі, 20 фунтаў мяса. Гэты правіант меў быць выдадзены да 10 студзеня 1711 г. [5, арк. 494].

На полацкім грамянічным соймаку 1711 г. дэпутатамі на Трыбунал ВКЛ былі абраны полацкі падкаморыч Францішак Зяновіч і полацкі харужыч Антоній Корсак Залескі [11, s. 80]. На жаль, нам нічога больш не вядома пра гэты грамянічны соймак. У гэты час колькасць соймакаў змяншаецца, бо знікае і адна з прычын іх склікання — збор правіанту для замежных войскаў і шкоды ад іх для ўладанняў мясцовай шляхты. Прычынай было тое, што ў гэтым жа 1711 г. адбылася падзея, якую даўно чакалі — расійскія войскі пакінулі Полацк, бо пасля ўзяцця Рыгі ў ліпені 1710 г. не было неабходнасці блакаваць раку Заходняя Дзвіна. Зыход расійскіх войскаў прыбраў адно з галоўных пытанняў Паўночнай вайны для полацкіх соймакаў — забеспячэнне гэтых войскаў. Таксама мясцовая шляхта магла вярнуцца ў сталіцу ваяводства для правядзення соймакавых пасяджэнняў.

Такім чынам, у 1708—1711 гг. вядома пра 8 соймакаў: 4 дэпутацкія, 1 пасольскі, 2 рэляцыйныя і адзін скліканы па невядомай прычыне. Галоўным пытаннем для полацкіх соймакаў стала знішчэнне Полацкага ваяводства з-за дзейнасці замежных войскаў. Гэта было выклікана тым, што ў межах ваяводства ў 1708—1709 гг. актыўна перамяшчаліся значныя вайсковыя адзінкі расійскіх і шведскіх войскаў. Сур'ёзную шкоду прыносіла і размяшчэнне ў Полацку расійскага гарнізона і яго забеспячэнне. Гэты гарнізон блакаваў гандаль мясцовай шляхты праз Заходнюю Дзвіну.

3-за расійскага гарнізона ў Полацку мясцовая шляхта збіралася на соймікі ва Ушачах. Прысутнасць полацкай шляхты на соймах у 1708—1711 гг. складала каля 35—50 шляхцічаў. Нязначным было прадстаўніцтва ўраднікаў. Найбольш значнымі ўраднікамі на соймах у гэты час былі полацкі земскі суддзя і полацкі падсудак. Гэта значна адрознівала ад папярэдняга перыяду, калі ў соймах актыўна ўдзельнічалі вядучыя мясцовыя ўраднікі. Згодна пазіцыі полацкіх соймаў бачна, што іх палітычная пазіцыя залежала ад таго, войскі якога з бакоў у гэты час кантралюе Полацкае ваяводства. Пры гэтым не ўплывала на іх і сталае знаходжанне ў Полацкім ваяводстве значнай колькасці расійскіх войскаў.

Літаратура і крыніцы

1. Мацук, А. Полацкія соймікі ў 1704—1707 гг. / А. Мацук // *Архіварыус*. Выпуск 19. — Мінск, 2021. — С. 206—215.
2. Мацук, А. Полацкія соймікі ў 1697—1704 гг. / А. Мацук // *Беларускае Падзвінне : вопыт, метадыка і вынікі палявых і міждысцыплінарных даследаванняў*. зб. арт. V між-нар. навук. канф., Полацк, 15—16 крас. 2021 г. / пад агульн. рэд. А. І. Корсак (адк. рэд.), В. У. Чараўко, У. Я. Аўсейчыка. — Наваполацк, 2021. — С. 219—225.
3. Akta zjazdów stanów Wielkiego Księstwa Litewskiego, tom I. Okresy bezkrólewí / opracował H. Lulewicz. — Warszawa : Neriton, 2006. — 437 s.
4. Серов, Д. Из истории военной юстиции Петровского времени : процесс Н. Т. Ржевского (1710—1714 гг.) / Д. Серов // *Кровь. Порох. Лавры. Войны России в эпоху барокко (1700—1762)*. Сборник материалов научной конференции. — Выпуск 2. — СПб., 2002. — С. 41—43.
5. НГАБ. — Ф. 1734. — Воп. 1. — Спр. 10. Актавая кніга Полацкага гродскага суда.
6. Kamiński, A. Konfederacja Sandomierska wobec Rosji w okresie poaltranszadzskim. 1706—1709 / A. Kamiński. — Wrocław—Warszawa—Kraków : Zakład Narodowy im. Ossolińskich. — 1969. — 159 s.
7. Poraziński, J. Epiphania Poloniae : Orientacje i postawy polityczne szlachty polskiej w dobie wielkiej wojny północnej. — Toruń, 1999.
8. Письма и бумаги императора Петра Великого. Т. 7. Вып. 1. Январь—июнь 1708 г. — Петроград : Первая гос. тип., 1918. — 640 с.
9. Бобровский, П. История лейб-гвардии Преображенского полка : 1683—1900. Т. 2. / П. Бобровский. — СПб., 1904 : Экспедиция заготовления государственных бумаг. — 256 с.
10. Письма и бумаги императора Петра Великого. Т. 7. Вып. 2. Январь—июнь 1708 г. — М. ; Л. : Изд-во АН СССР, 1946. — 306 с.
11. Deputaci Trybunału Głównego Wielkiego Księstwa Litewskiego (1697—1794) : Spis / pod red. Andrzeja Rachuby ; oprac. Andrzej Rachuba i Przemysław P. Romaniuk przy współpr. Andreja Macuka i Jewgienija Aniszczenki. — Warszawa : DiG, 2004. — 448 s.
12. Rachuba, A. Słuszka Dominik Michał / A. Rachuba // *PSB*. T. XXXIX. — Warszawa—Kraków, 1999 — 2000. — S. 140—144.
13. Письма и бумаги императора Петра Великого. Т. 8. Вып. 1. Июль—декабрь 1708 г. — М. ; Л. : Изд-во АН СССР, 1948. — 404 с.

14. AGAD — AR. — Dział V. — Sygn. 7285. — Korsak Józef. 1708. — 3 k.
15. Rachuba, A. Szczytt Niemirowicz Krzysztof Benedykt / A. Rachuba // PSB. T. XLVII. — Warszawa—Kraków, 2010 — 2011. — S. 568—570.
16. Diariusz Walnej Rady Warszawskiej z roku 1710 / wyd. R. Mienicki. Wilno : Nakładem Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie, 1928. — 416 c.
17. Deruga, A. Piotr Wielki a unicy i unia kościelna 1700—1711 / A. Deruga. — Wilno : Instytut Naukowo-Badawczy Europy Wschodniej, 1936. — 296 s.

A. V. Matsuk. THE POLOTSK SEJMIKS FUNCTIONING IN THE CONTEXT OF THE GREAT NORTHERN WAR MILITARY OPERATIONS OF 1708—1711.

Based on various materials from the Belarus and Poland archives, as well as scientific literature, the article examines the Polotsk sejmiks functioning in the context of the Great Northern War military operations of 1708—1711. It has been established that the presence of foreign troops in the Polotsk Voivodeship had a major impact on the local sejmiks activities. During the entire period under review, there was a Russian garrison in Polotsk, which forced the local gentry to hold sejmiks in Ushachi. It was established that during this time 8 sejmiks were held (4 gromnichny, 2 relational, 1 embassy (poselski) and one convened for unknown reasons).

Keywords: Sejmik, Polotsk, Polotsk Voivodeship, Gentry, Sejm Ambassadors, Embassy Instructions, Tribunal of the Grand Duchy of Lithuania Deputies, Saint Sophia Cathedral in Polotsk, Russia, Great Northern War.

Т. А. Неклюдова

Деревянные шаровидные навершия («булавы») из раскопок городов Полоцкой земли: вопросы атрибуции

Деревянные шаровидные навершия являются часто встречающейся категорией находок при археологических исследованиях городов Полоцкой земли. Экземпляры из раскопок Полоцка и Витебска известны благодаря публикациям. Предметы, найденные в ходе исследований Минского замчища, не были атрибутированы и введены в научный оборот. Изучение архивной документации и музейных коллекций позволило установить, что на территории Минского замчища было найдено не менее 30 подобных предметов.

Характерными особенностями минской коллекции деревянных шаровидных наверший являются: изготовление из цельного куска дерева; навершия диаметром 6—8 см; высокий процент орнаментации; наибольшее распространение шаровидного типа с центральным расположением стержня; наличие экземпляров с очень тонким по отношению к навершию стержнем.

Подчёркивается, что на данном этапе изучения этой категории древностей ни одна из версий их функционального предназначения (как утилитарного, так и ритуально-символического) не может считаться абсолютно доказанной и подходящей под разнообразие характеристик наверший.

Ключевые слова: археологическое дерево, деревянные шаровидные навершия («булавы»), Полоцкая земля, Минское замчище, атрибуция.

Введение. Деревянные шаровидные навершия являются довольно часто встречающейся находкой во время археологических исследований городов, культурный слой которых хорошо сохраняет предметы из органических материалов. Данные предметы представляют собой деревянный стержень различной длины с завершением в виде шара на одном конце. Шаровидные навершия рассматриваются как один из типов обширной категории деревянных наверший, включающих также зооморфные, орнитоморфные, антропоморфные навершия в виде руки и иные типы [4, с. 148].

На территории Беларуси деревянные шаровидные навершия известны по материалам археологических исследований Берестя, Пинска, Давид-Городка, Гродно, Слонима, Слуцка, Мстиславля, а также городов Полоцкой земли — Полоцка, Витебска, Минска [2, с. 419; 13, с. 129; 10,

с. 286; 1, рис. 45; 11, с. 207]. Несмотря на столь широкую представленность в археологическом материале, исследователи уделяли очень мало внимания этой категории предметов, ограничиваясь лишь их упоминанием в публикациях. Зачастую информация об этих предметах оставалась только в полевой отчётной документации. Однако в ней многие из этих предметов были атрибутированы неверно либо вообще не атрибутировались (что в целом характерно для изделий из дерева). В данной связи показательными являются исследования Минского замчища и атрибуция интересующей нас категории находок.

Из-за отсутствия сведений о деревянных шаровидных навершиях — булавах в основных публикациях по итогам археологических исследований Минского замчища (это в первую очередь работа В. Р. Тарасенко «Древний Минск» 1957 г. в «Материалах по археологии БССР»; монографии Э. М. Загорульского «Древний Минск» 1963 г. и «Возникновение Минска» 1982 г.) [26; 8; 9] г. Минск не называется среди городов, где навершия были обнаружены как в обобщающих белорусских публикациях, так и в публикациях российских исследователей данной категории древностей (см, например, [2, с. 419; 29, с. 34]). Имеется его упоминание только в одной статье литовской исследовательницы Ирены Каминскайте [35, с. 158], однако без ссылки на источник. Тем не менее, изучение архивной документации, в первую очередь полевых дневников, коллекционных описей, отчётов, а также музейных коллекций позволило установить, что на территории Минского замчища было найдено не менее 30 подобных предметов.

В истории изучения Минского замчища выделяются несколько этапов:

1) 1945 — 1951 гг. — первые масштабные археологические исследования под руководством В. Р. Тарасенко;

2) 1957 — 1961 гг. — исследования Э. М. Загорульского (в 1957 г. руководителем экспедиции был еще В. Р. Тарасенко);

3) 1974 г., 1976 — 1977 г. — исследования Г. В. Штыхова, В. Е. Соболя;

4) 1981 — 1988, 1991 г. — масштабные спасательные работы, связанные со строительством станции метро «Немига» (руководители Г. В. Штыхов, П. А. Русов, В. Е. Соболев);

5) 2009 г. — археологические исследования, связанные со сбором и подготовкой данных для создания проекта историко-археологического музея на территории Минского замчища (руководители А. М. Медведев, Ю. А. Заяц).

Характеристика источников. Особенностью полевых дневников исследователей 1940-х, и особенно 1950-х гг., является преимущественное перечисление найденных индивидуальных находок, а также наличие рисунков, что облегчает атрибуцию ряда предметов.

Коллекционные описи материалов раскопок В. Р. Тарасенко 1940—1950-х гг., с одной стороны, очень подробные, а с другой, в них отсутствует атрибуция, а названия предметов носят описательный характер — «кусок древесины», «деревянный предмет», «обработанное дерево», «деревянная поделка» [19].

В итоговых полевых отчётах изделиям из дерева традиционно уделяется мало внимания, их изображений также мало. В отчётах 1940-х гг. упоминались лишь наиболее интересные, с точки зрения автора раскопок, предметы [21]. В ряде отчётов 1980-х гг. изделия из дерева выделены в отдельную опись (см., например, [15]), но иногда в опись вносились далеко не все находки из дерева. Также наблюдается ситуация, когда один и тот же предмет называется по-разному в полевом дневнике и описи, а также в одном и том же отчёте, в тексте отчёта, описи к нему и на рисунке (см., например, [32, л. 30, рис. 58:2 на л. 87, л. 253/162]).

Вопросы терминологии и атрибуции. Что касается терминологии, в литературе по отношению к деревянным навершиям можно встретить наименования «булавы», «жезлы». В белорусской историографии за данной категорией предметов прочно закрепилось название «ритуальные булавы» [2, с. 419; 11, с. 233]. Однако можно согласиться с мнением литовской исследовательницы И. Каминскайте, которая предлагает до окончательного решения вопроса о функциональной принадлежности этих предметов избегать подобных характеризующих определений [35, с. 151]. Е. А. Тянина считает, что для, как минимум, одной категории — наверший с боковым расположением тонкого стержня — неправомерно употреблять термин «булава» [29, с. 34]. В современной российской историографии для данных предметов чаще употребляется термин «навершия» [28, с. 277; 29, с. 33], которые состоят в свою очередь из «стержня» (иногда «рукоять») и непосредственно навершия. Понятие «стержень» не несёт функциональной нагрузки и, вероятно, на данном этапе изучения этой категории древностей этот термин употреблять правильнее.

На наш взгляд, есть несколько обязательных условий, по которым предмет можно отнести к рассматриваемой нами категории. Среди них:

- 1) предметы вырезаны из цельного куска дерева — как правило, соединения ветвь — ствол;
- 2) как правило, зашлифованная поверхность изделия;
- 3) диаметр навершия от 4—5 до 9—10 см, чаще всего встречаются экземпляры диаметром от 6 до 8 см;
- 4) присутствует орнаментация поверхности (примерно в 20—30% случаев в коллекциях, происходящих из белорусских городов), преобладают спиральные орнаментальные мотивы;

Рис. 1. Деревянное шаровидное навершие
Минское замчище. XIII — XIV вв.

5) предметы встречаются преимущественно в слоях XIII—XIV вв., отдельные экземпляры — с середины XII в. до начала XV в.

В отчётной документации по исследованию Минского замчища 1940—1980-х гг. деревянные шаровидные навершия (помимо точно атрибутированных как «булавы») могут быть названы следующим образом: «деревянный набалдашник», «деревянный резной шар», «деревянный молоток», «деревянная колотушка», «деревянная поделка».

Оговоримся, что предметы, обозначенные как «деревянные колотушки» или «деревянный шар», рассматривались нами только при наличии дополнительных описаний, а без уточнений опускались. Рассмотрим экземпляры, выявленные в полевых дневниках, коллекционных описях и отчётах, а также музейных коллекциях.

Во время раскопок Минского замчища под руководством В. Р. Тарасенко 1948 г., вероятно, было найдено не менее 4 экземпляров наверший. Все предметы имеют подробное описание и названы деревянной поделкой либо деревянным молотком: «деревянная поделка, состоящая из рукоятки (сук) и шаровидного набалдашника со спиральным орнаментом»; «любопытный молоток, сработанный из цельного куска дерева, ручкой которого служил естественный сук»; «деревянный односторонний молоток, вероятно применявшийся для набивания обручей на бочки, изготовлен из твердого дерева, для ручки использован сук» (рис. 1)¹;

¹ Данный экземпляр хранится в фондах ГУ «Национальный исторический музей Республики Беларусь» (НВ 32712/23).

«деревянный резной шар с нарочито выдолбленными пустотами, вероятно, заполнявшийся свинцом, в таком случае шар мог служить гирей» (рис. 2)² [19, «Дневник Минской археологической экспедиции. Раскоп № 2», л. 12, 42—44; 21, л. 46, 57]. Как видим, интерпретация найденных предметов самая разнообразная, как и предположения о их функциональном назначении.

Можно предположить, что в ходе раскопок 1951 г. был найден один экземпляр навершия, атрибутированный как «деревянный набалдашник» [22, л. 33]. Однако с уверенностью можно утверждать (два экземпляра сохранились, а также имеются их изображения), что в ходе исследований Минского замчища в 1957 г. были найдены 4 деревянных шаровидных навершия, обозначенных как «деревянный шар» (в т. ч. «с обломанной рукоятью», «с резным орнаментом в завитки») и «деревянный набалдашник» [23, л. 132; 24, коллекционная опись № 2838; 25, л. 32, 70].

В отчётной документации по итогам исследований Минского замчища, под руководством Э. М. Загорульского в 1958 г., можно предположить наличие до 13 единиц шаровидных наверший (имеются рисунки четырёх предметов). Из них часть интерпретировалась как «деревянный шаровидный набалдашник», другая часть — как «деревянный резной шар» (иногда с дополнительными характеристиками — массивный, орнаментированный, деформированный и т. д.) [5, л. 31, 38, 40, 46, 49, 76, 78, 81; 6, «Полевой дневник»]. Один предмет атрибутирован предположительно как навершие булавы и имеет подробное описание: «неправильной формы деревянный шарик с орнаментом из концентрических кругов и пересекающихся под углом друг к другу нарезных линий» (в коллекционной описи за 1958 г. он фигурирует как «деревянный предмет с узором») [5, л. 28; 7, коллекционная опись № 2839]. В позднее составленной описи один из предметов назван как «набалдашник культовой булавы деревянной» [27].

Рис. 2. Деревянное шаровидное навершие
Минское замчище. XIII — XIV вв.

² Данный экземпляр хранится в фондах ГУ «Национальный исторический музей Республики Беларусь» (НВ 32712/20).

Рис. 3. Деревянное шаровидное навершие
Минское замчище. XIII — XIV вв.

В 1959 г. (раскопки Э. М. Загорульского) были обнаружены 6 экземпляров деревянных шаровидных наверший (все хранятся в ГУ «Национальный исторический музей Республики Беларусь»). По описи за 1959 г. они известны под наименованиями «деревянная колотушка» (рис. 3)³, «деревянная колотушка (с круглым концом)», «поделка деревянная» и «деревянный предмет (набалдашник)» [20].

Один экземпляр известен по материалам раскопок Г. В. Штыхова 1981 г. В отчёте он фигурирует как «изделие из дерева «чертик» [31, л. 19, 54, рис. 22: 10]. Три экземпляра найдены в ходе археологических исследований В. Е. Соболя и П. А. Русова 1982 г. Это две «булавы» (найжены в слое, датированном XII—XV вв.), а также неназванный предмет из слоев XII—XIV вв., изображённый на рисунке [18, рис. 34: 2—3; рис. 35: 3].

Из раскопок Г. В. Штыхова 1984 г. известен один экземпляр. Он имеет несколько названий в отчётной документации: «шаровидное навершие» в тексте отчёта, «булава» на рисунке, «молоток «чекмарь» круглый» в описи [32, л. 30, рис. 58:2 на л. 87, л. 253/162]. Ещё один экземпляр, датированный XIII в., найден в 1986 г. (также исследования Г. В. Штыхова). Он указан как «орнаментированная палочка («чертик») ритуального назначения». Судя по рисунку, предмет представляет собой фрагмент шаровидного навершия со спиральным орнаментом, ориентировочно диаметром 8,5 см [33, л. 22, 88, рис. 58:7].

³ Фонды ГУ «Национальный исторический музей Республики Беларусь» (НВ 32712/24).

Также необходимо отметить, что в текстах отчётов и коллекционных описях за 1986 г. (Г. В. Штыхов), а также 1987 г. и 1988 г. (П. А. Русов) (раскопки на трассе станции метро «Немига») фигурируют находки «деревянных булав» (4 экземпляра) и «деревянного шара с ручкой» (1 экземпляр) [33, л. 264, 364; 15, л. 81; 16, л. 60]. Однако слои, в которых обнаружены данные предметы, датированы второй половиной XVI—XVII вв. Изображений данных предметов нет, тем не менее, исходя из датировки, можно утверждать, что здесь мы имеем дело не с интересующей нас категорией деревянных шаровидных наверший. Деревянной булавой этого периода может быть, например, деревянный пернач, либо одна из разновидностей «колотушек» и т.п.

В настоящее время 10 экземпляров деревянных шаровидных наверший из раскопок Минского замчища хранится в ГУ «Национальный исторический музей Республики Беларусь». Это материалы из раскопок В. Р. Тарасенко (1948 г. — 2 экземпляра) и Э. М. Загоруйского (1957 г. — 2 экземпляра; 1959 г. — 6 экземпляров). Что касается атрибуции данных предметов в музейной документации, то здесь также можно увидеть различные наименования. В большинстве случаев предметным именем является «навершие трости», один предмет записан под названием «набалдашник культовой булавы деревянный». При наименовании предметов в ряде случаев им приписывались признаки зооморфности, за которые принимались, по-видимому, остатки сучков на навершии, значительные деформации древесины и т.п. Также несколько «минских» экземпляров деревянных шаровидных наверший хранятся в учебной лаборатории музейного дела исторического факультета Белорусского государственного университета.

Таким образом, сведения о деревянных шаровидных навершиях в полевой отчётной документации по итогам исследований Минского замчища носят описательный характер, функциональное назначение предметов либо не определялось, либо высказывались версии об использовании этих предметов в качестве молотка для набивания обручей на бочки, колотушки, гири. В целом же для минской коллекции деревянных шаровидных наверший характерно следующее:

1) все предметы изготовлены из цельного куска дерева, в большинстве случаев имеют диаметр навершия 6—8 см;

2) наиболее распространённый тип наверший — шаровидный, с центральным расположением стержня; имеются экземпляры также и с боковым расположением стержня;

3) высокий процент орнаментированных наверший ($\geq 30\%$); преобладают спиральные орнаментальные мотивы;

4) наличие экземпляров с очень тонким по отношению к навершию стержнем;

5) предварительно датируются в пределах XIII—XIV вв.

Что касается деревянных шаровидных наверший, обнаруженных в ходе археологических исследований Полоцка и Витебска, то часть их известна по публикациям Г. В. Штыхова, Л. В. Колединского, Т. С. Бубенько, где они названы булавами ритуального назначения [30, с. 91; 11, с. 207] либо детскими булавами [3, рис. 91].

Функциональное предназначение. В заключение коснёмся вопроса о функциональном назначении данной категории предметов.

В историографии можно встретить два основных мнения насчёт функций деревянных наверший: утилитарное (Г. Е. Дубровин) и ритуально-символическое (Б. А. Рыбаков, Б. А. Колчин, Е. А. Тянина, Л. В. Покровская).

Г. Е. Дубровин предполагал, что в категорию деревянных наверший входят предметы различного назначения. Навершия зооморфной группы, а также часть наверший других групп, в т. ч. шаровидные, но обладающие определёнными характеристиками, согласно автору, являлись кнutoвищами — рукоятками кнutoв и плетей [4, с. 152].

Относительно ритуальной версии единственную реконструкцию использования данных предметов предложил Б. А. Рыбаков. Он считал орнаментированные шаровидные навершия реквизитом летнего языческого праздника русалий и связывал их с болгарскими жезлами-тоягами [17, с. 679, 682—687]. Б. А. Колчин, исходя из размеров и формы, выделял два вида «булав» и соответственно две функции этих предметов: жезлы с толстыми рукоятками и массивными шарами, которые он считал боевыми булавами либо знаками достоинства уличанской администрации, и предметы с более тонкими и короткими стержнями и с более разнообразно орнаментированными шаровидными навершиями меньшего размера, которые связывались с языческими обрядами и считались более древним видом [12, с. 21].

И. Каминская на основе изучения коллекции шаровидных наверший из раскопок Нижнего замка Вильнюса и Кернаве, основным материалом для изготовления которых был дуб — дерево-атрибут бога Перкунаса, занимающее важное место в балтской мифологии, высказывала версию о возможной ритуальной функции этих предметов, в т. ч. как посредников между богами и людьми [35, с. 164].

Высказывались мнения о возможности объединения утилитарной и ритуальной функций наверший (например, использование для удара в барабаны во время проведения обрядов) [35, с. 154, 164].

В белорусской историографии подчеркивается исключительно ритуальное значение наверший и, в том числе в силу неизученности темы, другие варианты не рассматриваются [2, с. 419; 11, с. 207; 13, с. 129]. Выводы Б. А. Колчина о церемониальном значении массивных экземпляров и ритуальном меньших повторены зарубежными исследователями давид-городокской коллекции наверший [34, с. 408].

Таким образом, среди возможных функций наверший назывались их использование в различных ритуалах, в качестве символа власти, а также в качестве семейных знаков, в обрядах инициации и т. д. Однако ни одна из предложенных на данный момент версий не может выдержать критики относительно особенностей устройства данных предметов, их физических характеристик (тонкие стержни, зачастую не коррелирующие с размерами навершия, различный диаметр навершия, наличие как орнаментированных, так и неорнаментированных экземпляров, отсутствие индивидуальных знаков и т. п.) и распространения наверший (их доступность и широкое распространение, по-видимому, использование людьми разных социальных слоев и т. п.).

В завершение можно вспомнить высказывание Л. В. Покровской о том, что каждый археологический предмет может быть многофункциональным (при этом одна из функций может являться преобладающей), а с точки зрения средневекового человека любой предмет с изображением несёт в себе также и сакральную функцию [14, с. 69].

Выводы. Деревянные шаровидные навершия являются довольно часто встречающейся категорией находок при археологических исследованиях городов Полоцкой земли. Однако если экземпляры из раскопок Полоцка и Витебска известны благодаря публикациям монографий исследователей Г. В. Штыхова, Л. В. Колединского, Т. С. Бубенько, то материалы Минского замчища не были атрибутированы и введены в научный оборот. Изучение архивной документации, в первую очередь полевых дневников, коллекционных описей, отчётов, а также музейных коллекций позволило выяснить, что на территории Минского замчища было найдено не менее 30 подобных предметов.

Характерными особенностями минской коллекции деревянных шаровидных наверший являются: изготовление из цельного куска дерева; навершие диаметром, как правило, 6—8 см; высокий процент орнаментированных наверший ($\geq 30\%$) и преобладание спиральных орнаментальных мотивов; наибольшее распространение шаровидного типа наверший с центральным расположением стержня; наличие экземпляров с очень тонким по отношению к навершию стержнем.

Имеется два основных мнения относительно функционального предназначения деревянных наверший: утилитарное и ритуально-символическое. Необходимо отметить, что на данном этапе изучения этой категории древностей ни одна из предложенных версий не может считаться абсолютно доказанной и подходящей под всё разнообразие характеристик деревянных шаровидных наверший.

Дальнейшее изучение этой категории предметов позволит сделать более определённые выводы о их назначении и использовании в жизни средневекового человека.

Литература и источники

1. Алексеев, Л. В. Отчет о раскопках Днепро-Двинской экспедиции летом 1984 г. / ЦНА НАН Беларуси. — ФАНД. Оп. 1. Арх. № 882, 882а (альбом). — 18 с., 91 ил.
2. Археалогія Беларусі. У 4 т. Т. 3. Сярэдневяковы перыяд (IX—XIII стст.) / Я. Г. Звяруга, Т. М. Каробушкіна, П. Ф. Лысенка, Г. В. Штыхаў; навук. рэд. П. Ф. Лысенка. — Мінск : Бел. навука, 2000. — 554 с. ; ил.
3. Бубенько, Т. С. Средневековый Витебск. Посад — Нижний замок (X — первая половина XIV в.) : монография / Т. С. Бубенько. — Витебск : Издательство УО «ВГУ им. П. М. Машерова», 2004. — 276 с. : ил.
4. Дубровин, Г. Е. Водный и сухопутный транспорт средневекового Новгорода X — XV вв. / Г. Е. Дубровин. — М., 2000. — 445 с.
5. Загорульский, Э. М. Полевые дневники раскопа I Минской археологической экспедиции 1958 г. Минское Замчище / ЦНА НАН Беларуси. — ФАНД. Оп. 1. Арх. № 1282. — 2 тетр.
6. Загорульский, Э. М. Полевой дневник раскопа II Минской археологической экспедиции 1958 г. Минское Замчище. Коллекционные описи за 1959 г. / ЦНА НАН Беларуси. — ФАНД. Оп. 1. Арх. № 1283. — 2 тетр.
7. Загорульский, Э. М. Коллекционная опись предметов, найденных при раскопках Минского Замчища в 1958 г. / ЦНА НАН Беларуси. — ФАНД. Оп. 1. Арх. № 1292. — 2 тетр.
8. Загорульский, Э. М. Древний Минск / Э. М. Загорульский. — Минск : Государственное издательство БССР, 1963. — 120 с.
9. Загорульский, Э. М. Возникновение Минска / Э. М. Загорульский. — Минск : Изд-во БГУ, 1982.
10. Зверуго, Я. Г. Археологические работы в Слониме / Я. Г. Зверуго // Беларускія старажытнасці : матэрыялы канф. па археалогіі БССР і сумежных тэрыторый / Ін-т гісторыі АН БССР; рэд. калегія : Побаль Л. Д. (адказ. рэд.) і інш. — Мінск : Б.в., 1972. — С. 248—289.
11. Колединский, Л. В. Верхний замок Витебска (IX—XVIII вв.) / Л. В. Колединский. — Гродно : ЮрСаПринт, 2021. — 632 с. : ил.
12. Колчин, Б. А. Новгородские древности. Резное дерево / Б. А. Колчин. — М. : Наука, 1971. — 62 с., 48 табл. (САИ. Вып. Е1—55/2).
13. Лысенко, П. Ф. Материальная культура городов Туровской земли (X—XIII вв.) / П. Ф. Лысенко ; Национальная академия наук Беларуси, Институт истории. — Минск : Беларуская навука, 2020. — 179 с.

14. Покровская, Л. В. Культовые предметы средневекового Новгорода (по материалам Троицкого раскопа) / Л. В. Покровская // Труды ВИЭМ. Новоторжский сборник. Выпуск 1 / отв. редактор В. В. Кузнецов ; составитель, научный редактор П. Д. Малыгин. — Торжок : Всероссийский историко-этнографический музей, 2004. — 208 с. — С. 67—84.

15. Русов, П. А. Отчет о раскопках на трассе станции метро «Немига» в 1987 г. (раскоп I) и шурфовке вала возле кафе «Реченька» / ЦНА НАН Беларуси. — ФАНД. Оп. 1. Арх. № 1086. — 27 с., 58 с. коллекц. оп., 6 табл., 45 ил., 4 с. прил., 2 с. договор.

16. Русов, П. А. Отчет о раскопках на трассе станции метро «Немига» в 1988 году (подземный пешеходный вход в станцию) / ЦНА НАН Беларуси. — ФАНД. Оп. 1. Арх. № 1087. — 25 с., 136 с. коллекц. оп., 8 табл., 47 ил., 2 акта, 2 с. прил.

17. Рыбаков, Б. А. Язычество древней Руси / Б. А. Рыбаков. — М. : Наука, 1987. — 784 с.

18. Соболев, В. Е., Русов, П. А. Отчет об археологических раскопках на Минском Замчище в 1982 году / ЦНА НАН Беларуси. — ФАНД. Оп. 1. Арх. № 861. — 15 с, 5 с. коллекц. оп., 44 ил.

19. Тарасенко, В. Р. Дневники и коллекционные описи археологических материалов из раскопок Минского Замчища за 1946, 1948, 1949, 1950, 1951 гг. / ЦНА НАН Беларуси. — ФАНД. Оп. 1. Арх. № 1280. — 10 тетрадей.

20. Тарасенко, В. Р., Митрофанов, А. Г. Дневники раскопок Минского Замчища за 1946, 1948, 1950, 1951, 1959 гг. и городища Малышки за 1957 г. / ЦНА НАН Беларуси. — ФАНД. Оп. 1. Арх. № 1281. — 10 тетрадей.

21. Тарасенко, В. Р. Отчет об археологических раскопках на Минском Замчище за 1948 г. Информационный отчет о произведенных Институтом истории АН БССР раскопках Минского Замчища в 1949 году / ЦНА НАН Беларуси. — ФАНД. Оп. 1. Арх. № 294. — 61 + 15 с.

22. Тарасенко, В. Р. Отчет об итогах археологического изучения Минского Замчища в свете данных раскопок 1951 г. / ЦНА НАН Беларуси. — ФАНД. Оп. 1. Арх. № 5. — 49 с.

23. Тарасенко, В. Р. Полевые дневники раскопок Минского Замчища за 1957 г. / ЦНА НАН Беларуси. — ФАНД. Оп. 1. Арх. № 1284а. — 2 тетради.

24. Тарасенко, В. Р. Полевые дневники раскопок Минского Замчища за 1957 г. / ЦНА НАН Беларуси. — ФАНД. Оп. 1. Арх. № 1284б. — 3 тетради.

25. Тарасенко, В. Р. Полевые дневники раскопок Минского Замчища за 1957 г. / ЦНА НАН Беларуси. — ФАНД. Оп. 1. Арх. № 1284в. — 4 тетради.

26. Тарасенко, В. Р. Древний Минск (по письменным источникам и данным археологических раскопок 1945—1951 гг.) / В. Р. Тарасенко // Материалы по археологии БССР. Том 1. — Минск : Издательство Академии наук БССР, 1957. — С. 182—257.

27. Тарасенко, В. Р., Загоруйский, Э. М. Коллекционная опись археологических материалов из раскопок древнего Минска («Минское Замчище») XI—XIV вв. (1958 г.) / ЦНА НАН Беларуси. — ФАНД. Оп. 1. Арх. № 1267. — 10 с., 16 рис.

28. Тянина, Е. А. Шаровидные деревянные навершия средневекового Новгорода / Е. А. Тянина // Исторические Исследования. — 2015. — № 3. — С. 276—291. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.historystudies.msu.ru/ojs2/index.php/ISIS/article/view/51>. — Дата доступа : 15.02.2022.

29. Тянина, Е. А. Деревянные навершия — «булавы» в Балто-Славянской средневековой традиции / Е. А. Тянина // Копытинские чтения — I, II : сборник статей Международной научно-практической конференции, г. Могилев, 17—18 мая 2018 г. / под общ. ред. М. И. Матюшевой. — Могилев : МГУ имени А. А. Кулешова, 2018. — С. 33—36.

30. Штыхов, Г. В. Древний Полоцк (IX—XIII вв.) / Г. В. Штыхов. — Минск : Наука и техника, 1975. — 136 с. с ил.
31. Штыхов, Г. В. Отчет о раскопках в Минске, Минской и Витебской областях в 1981 году / ЦНА НАН Беларуси. — ФАНД. Оп. 1. Арх. № 765. — 36 с., 55 ил.
32. Штыхов, Г. В. Отчет о раскопках в Минске в 1984 году / ЦНА НАН Беларуси. — ФАНД. Оп. 1. Арх. № 880. — 31 с., 4 табл., 63 ил., 171 с. коллекц. оп.
33. Штыхов, Г. В. Отчет за 1986 год о полевых работах Минского отряда «Немига» / ЦНА НАН Беларуси. — ФАНД. Оп. 1. Арх. № 1113. — 28 с., 66 ил., 278 с. коллекц. оп.
34. Earwood, C. Wooden artefacts from the medieval town of Dawidgródek, Belarus / C. Earwood // Wiadomości Archeologiczne. — 2002—2003. — Т. LVI. — S. 393—430.
35. Kaminskaitė, I. XIII—XV A. Medinės lazdos su buoželėmis : faktai ir hipotezės / I. Kaminskaitė // Lietuvos Archeologija. — 2008. — Т. 34. — P. 151—170.

T. A. Neklyudova. WOODEN SPHERICAL FINIALS («MACES») FROM THE EXCAVATIONS OF THE CITIES OF POLOTSK LAND: ATTRIBUTION ISSUES

Knobbed wooden sticks are frequently encountered category of finds during archaeological research of the cities of the Polotsk land. Objects from the excavations of Polotsk and Vitebsk are known through publications. The items found during the research of the Minsk stronghold were not attributed and introduced into scientific circulation. The study of archival documentation and museum collections made it possible to establish that at least 30 such objects were found on the territory of the Minsk stronghold.

Among the characteristic features of the Minsk collection of knobbed wooden sticks are: making from a single piece of wood; tops with a diameter of 6 — 8 cm; high percentage of ornamented items; the wide use of spherical type with a central location of the rod; the presence of items with a very thin rod in relation to the top.

It is emphasized that at this stage of the study of this category of antiquities, none of the versions of their functional purpose (both utilitarian and ritual-symbolic) can be considered absolutely proven and suitable for the variety of characteristics of the knobbed wooden sticks.

Keywords: archaeological wood, knobbed wooden sticks («maces»), Polotsk land, Minsk stronghold, attribution.

А. Ф. Оськин, Т. А. Джумантаева, Г. Ф. Конаплёва

База знаний «История Полоцкого кадетского корпуса»

В статье предлагается алгоритм создания базы знаний «История Полоцкого кадетского корпуса» с вариантом онтологической модели предметной области. Из известного нам программного обеспечения, облегчающего построение баз знаний по технологии Zettelkasten, мы предлагаем использовать приложение Obsidian. Это свободно распространяемое программное обеспечение, которое предназначено для построения персональных баз знаний на персональных компьютерах и ноутбуках. Готовый электронный ресурс может быть загружен в инфокиоски и использован в экспозициях Музея истории Полоцкого государственного университета имени Евфросинии Полоцкой, Национального Полоцкого историко-культурного музея-заповедника и экспозиции планируемого Музея кадетского училища; а также в учебном процессе при подготовке историков.

Ключевые слова: база знаний, технология Zettelkasten, приложение Obsidian.

Полоцкий кадетский корпус был открыт 8 июля (25 июня по старому стилю) 1835 года по распоряжению императора Николая Первого. Разместился корпус в здании бывшей иезуитской академии. В настоящее время в этом историческом здании находятся факультет информационных технологий и гуманитарный факультет Полоцкого государственного университета имени Евфросинии Полоцкой, чем и объясняется наш интерес к истории Полоцкого кадетского корпуса.

Что такое база знаний?

Существует несколько определений понятия «База знаний». Статья 1 Закона Республики Беларусь «Об информатизации» определяет это понятие как «совокупность формализованных знаний об определённой предметной области, представленных в виде фактов и правил» [1]. Такое определение, на наш взгляд, не охватывает всех моделей и всех способов представления знаний.

Более общее определение даёт Википедия [2]: «База знаний (БЗ; англ. *Knowledge base, KB*) в информатике и исследованиях искусственного интеллекта — это особого рода база данных, разработанная для оперирования знаниями (метаданными). База знаний содержит структурированную

информацию, покрывающую некоторую область знаний, для использования кибернетическим устройством (или человеком) с конкретной целью. Современные базы знаний работают совместно с системами поиска информации, имеют классификационную структуру и формат представления знаний.

Полноценные базы знаний содержат в себе не только фактическую информацию, но и правила вывода, допускающие автоматические умозаключения о вновь вводимых фактах и, как следствие, осмысленную обработку информации».

Ещё одно определение даёт словарь бизнес-терминов [3]: «База знаний — это один или несколько специальным образом организованных файлов, хранящих систематизированную совокупность понятий, правил и фактов, относящихся к некоторой предметной области».

Последнее определение представляется нам наиболее приемлемым для преследуемых нами целей.

Существуют различные методики и технологии создания и ведения баз знаний. В последние годы наибольшее распространение получил метод, разработанный немецким социологом Никласом Луманном [4]. Луманн назвал свой метод *Zettelkasten*, что можно перевести как «Картотека».

Zettelkasten и базы знаний.

Итак, *Zettelkasten* (картотека) — это технология создания, ведения, хранения и использования баз знаний.

Физически *Zettelkasten* представляет собой систему карточек (у Лумана — формата А6), на каждой из которых записаны мысль, идея, тезис и т. д. Каждая из карточек дополняется ключевыми словами (тегами), названием раздела, к которому она относится, перекрёстными ссылками друг на друга. Таким образом образуется единая структурированная система знаний по данной предметной области (рис. 1).

В соответствии с утверждениями авторов многочисленных статей, размещённых в сети и посвящённых методу *Zettelkasten*, этот метод обладает следующими преимуществами:

- Метод прост и не требует значительных усилий для его освоения.
- Существует многочисленное программное обеспечение, поддерживающее создание и ведение картотеки по методу *Zettelkasten*.
- В статьях, посвящённых методу, авторы называют *Zellekasten* «вторым мозгом», «личным интернетом», «персональной Википедией», подчёркивая тем самым эффективность и универсальность метода.

При применении этого метода рекомендуется придерживаться следующих принципов:

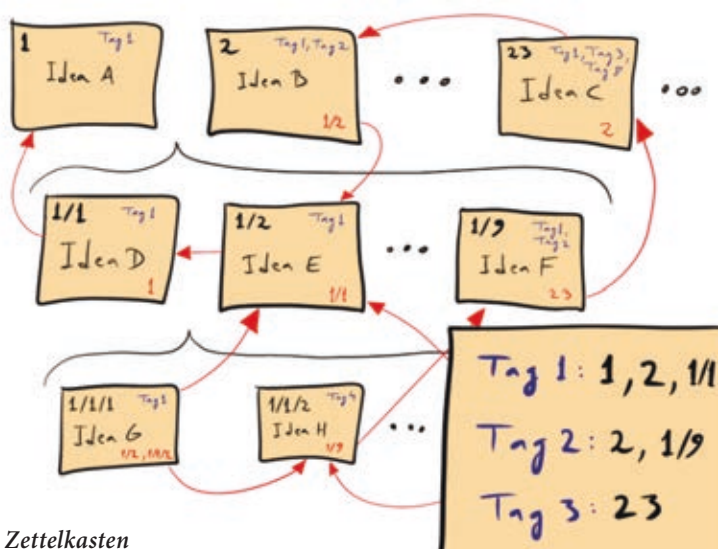

Рис. 1. Метод Zettelkasten

- Каждая идея, отдельная мысль или законченный фрагмент текста должны быть записаны на отдельной карточке.
- Содержание карточки должно быть понятно без необходимости просмотра контекста.
- Карточки связываются друг с другом перекрёстными ссылками, образуя единую систему.
- Каждая карточка дополняется ключевыми словами (тегами).
- Для каждой карточки указывается источник информации, из которого были почерпнуты сведения для неё.
- Группа карточек, посвящённых одной теме, должна полностью раскрывать эту тему.
- Карточки никогда не удаляются.

Существует многочисленное программное обеспечение, облегчающее построение баз знаний по технологии *Zettelkasten*. В нашей работе мы использовали приложение *Obsidian*, свободно распространяемое программное обеспечение, предназначенное для построения персональных баз знаний на персональных компьютерах и ноутбуках. Такая база знаний в последующем может быть загружена в инфокиоск и использована в музейной экспозиции по соответствующей тематике.

База знаний «История Полоцкого кадетского корпуса».

Построение базы знаний «История Полоцкого кадетского корпуса» начиналось с построения онтологической модели предметной области (рис. 2).

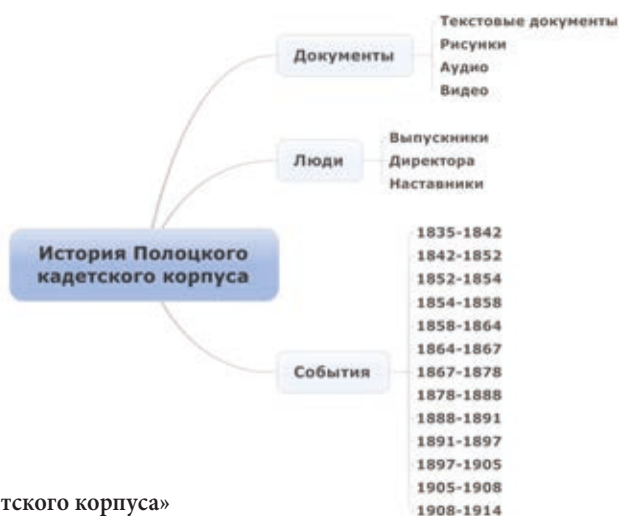

Рис. 2. Классы онтологии
«История Полоцкого кадетского корпуса»

Мы выделили три следующих класса: «Документы», «События», «Люди». Класс «Документы» включал следующие подклассы: «Текстовые документы» (в том числе — оцифрованные книги о кадетском корпусе), «Рисунки» (в том числе и карты), «Видео» и «Аудио».

Класс «Люди» — подклассы «Выпускники», «Директора», «Наставники». Класс «События» — подклассы, соответствующие времени правления того или иного директора корпуса. Далее модель формализовывалась и загружалась в приложение *Obsidian*. Получившийся в результате шаблон базы знаний наполнялся соответствующими фактами, документами, событиями. Процесс этот в настоящее время ещё не закончен.

Создаваемый электронный ресурс предполагается использовать в экспозиции музея истории Полоцкого государственного университета имени Евфросинии Полоцкой, в учебном процессе, а также в экспозиции Национального Полоцкого историко-культурного музея-заповедника и экспозиции Музея кадетского училища.

Литература

1. https://belorussian_law.academic.ru/57/база_знаний
2. https://ru.wikipedia.org/wiki/база_знаний
3. <https://dic.academic.ru/dic.nsf/business/16912>
4. *Luhmann, Niklas*. Kommunikation mit Zettelkästen. Ein Erfahrungsbericht, in : André Kieserling (ed.), Universität als Milieu. Kleine Schriften, Haux, Bielefeld 1992 (essay originally published 1981), ISBN 3-925471-13-8, p. 53—61.
5. Полоцкий Кадетский Корпус. Исторический очерк. — Полоцк : Типография Х. В. Клячко, 1910.

М. В. Півавар

Мемарыяльнае ўвекавечанне памяці пра знішчаныя ў гады Вялікай Айчыннай вайны населеныя месцы на Віцебшчыне

У гады Вялікай Айчыннай вайны на тэрыторыі Беларусі праводзілася палітыка масавага знішчэння насельніцтва. Адным з элементаў такой палітыкі стала знішчэнне населеных пунктаў. У краіне было спалена больш за 10 тысяч вёсак. У артыкуле разглядаецца стан ушанавання памяці пра спаленыя населеныя пункты Віцебскай вобласці. Разглядаецца савецкая спадчына, работа ў суверэннай Беларусі. Выяўляюцца праблемы, якія перашкаджаюць канчатковай мемарыялізацыі, магчымыя шляхі іх пераадолення.

Ключавыя словы: ушанаванне памяці спаленых вёсак, мемарыялізацыя памяці пра Вялікую Айчынную вайну, мемарыяльны комплекс, абеліск, ахвяры вайны.

Вялізным коштам заплаціў наш народ за Вялікую Перамогу. За гады вайны загінуў кожны трэці жыхар краіны. Памяць пра палеглых шануецца ў выглядзе помнікаў, манументаў, мемарыяльных комплексаў, музейных экспазіцый. Але чым далей ад нас падзеі вайны, тым складаней падтрымліваць гэтую памяць. Вялізныя лічбы загінуўшых мала што значаць, калі яны не прайшлі праз сэрца.

На жаль, мы і дасюль не ведаем імёнаў усіх, каго забрала вайна. Большасць тых, хто загінуў са зброяй у руках — салдат, партызан, падпольшчыкаў — мы ведаем, бо якімі б не былі скупымі звесткі з дакументаў, але яны ёсць. Значна цяжэй вызначыць імёны ахвяр вайны. Фашысты расстрэльвалі, спальвалі жыхароў вёсак, мястэчак, уганялі ў рабства і ніякай статыстыкі не вялі. Надзвычайная камісія па расследаваннях злачынстваў акупантаў, утвораная у часы вайны, збольшага падлічвала эканамічны ўрон, нанесены акупантамі. Спісы загінуўшых амаль не састаўляліся. Ды і складаць іх часта не было каму і калі. Даўно наспеў час ушановаць памяць пра ахвяр вайны ў нашым раёне. Адзначым, што ў БССР у 1969 г. быў адчынены мемарыяльны комплекс «Хатынь», прысвечаны спаленым вёскам краіны і яе жыхарам. У 2014 г. у Нацыянальным архіве Рэспублікі Беларусь (НАРБ) створана база дадзеных «Спаленыя вёскі Беларусі». Але яны хутчэй сімвалы. У кожным раёне варта ўтварыць свой мемарыял, які б удакладняў гісторыю краю, персаніфікаваў яе праз лёсы вёсак і людзей.

Адпаведна базе дадзеных «Список ликвидированных, уничтоженных, сселенных, переименованных и других несуществующих населенных пунктов Витебской области» (1967 г.) [13], створаных Дзяржархівам Віцебскай вобласці (ДАВВ), у гады вайны на тэрыторыі раёна былі знішчаны і не аднавіліся 168 населеных пунктаў (у лічбавым выглядзе справа прадстаўлена ў выглядзе электроннай табліцы) [2]. Пры гэтым адзначым, што яшчэ больш за 10 вёсак у спіс не занесены. У створанай НАРБ электроннай базе дадзеных «Спаленыя вёскі Беларусі» змешчаны згадкі пра 163 вёскі, спаленыя ў Віцебскім раёне [12]. Аднак гэты спіс — толькі копія дакумента ДАВВ.

У мемарыяльным комплексе «Хатынь» ёсць «Могілкі вёсак». На ім 185 магіл, кожная з якіх сімвалізуе адну з неадроджаных беларускіх вёсак, спаленых разам з насельніцтвам (186-я — сама Хатынь). Магіла кожнай вёскі ўяўляе сабой сімвалічнае папалішча, у цэнтры якога размешчаны п’едэстал у выглядзе языка вогнішча — знака таго, што вёска была спалена. У жалобнай урне захоўваецца зямля з вёскі. На магіле напісана назва вёскі і раёна, у якім яна знаходзілася. На мемарыяльным комплексе 12 сімвалічных магіл вёсак Віцебскага раёна: Аржавухава, Дубавіцы, Дубрава, Лычнёва, Падзародня, Плоткі, Подцева, Сазаны, Стукальна, Стэськава, Шухвасты, Шыцікі. Кароткая інфармацыя пра іх змешчана ў кнізе «Памяць» [6].

Яшчэ адным элементам мемарыяльнага комплексу «Хатынь», які называецца «Дрэвы жыцця», увекавечаны і некаторыя іншыя вёскі раёна. На галінах сімвалічных «дрэваў жыцця» ў алфавітным парадку пералічаны назвы 433-х беларускіх вёсак, якія былі знішчаны акупантамі разам з насельніцтвам, але аднавіліся пасля вайны. З населеных месцаў Віцебскага раёна адзначаны: Азаркі (Балашоўскі с/с Суражскага раёна), Кісялёва (Суражскі с/с Суражскага раёна), Курына, Малыжана (Вымнянскі с/с), Марчонкі (Суражскі ці Варонаўскі с/с), Міхалкова (Курынскі с/с), Пранікі (Суражскі с/с), Ціханава (Балашоўскі с/с Суражскага раёна — не існуе), Шапурова (Суражскі с/с).

Чым быў абумоўлены выбар менавіта гэтых вёсак, а не іншых, спаленых нацыстамі, для размяшчэння ў мемарыяле «Хатынь», цяпер сказаць цяжка. У раёне былі і іншыя населеныя пункты, якія паўтарылі лёс Хатыні. Верагодна, было абмежаванне — не болей за 10, бо ўсе вёскі нанесці немагчыма — іх вельмі шмат.

Магчыма, мемарыялізацыю прадугледжвалася зрабіць на месцах — у раёнах краіны. Напрыклад, у 1966 г. у БССР быў прыняты план па ўвекавечанні памяці пра падзеі вайны. У кожным раёне краіны ствараліся камісіі і распрацоўваліся планы па ўвекавечанні. Такі план быў створаны

і ў Віцебскім раёне. Ён зацвярджаўся пастановай Віцебскага райкама КПБ. Планавалася ўзвесці больш за сотню помнікаў і памятных знакаў [2]. Частка з іх была збудавана і ўзята пад ахову дзяржавай [5, с. 186—200]. Так на месцы спаленых разам з жыхарамі вёсак паўсталі 14 помнікаў. З іх — 12 вёсак, якія ўвекавечаны ў м/к «Хатынь», курган і помнік на месцы в. Ваўчкі Вымнянскага с/с і стэла на месцы в. Парасятніца Запольскага с/с. Аднак да 2020 г. з іх дайшлі толькі 8, некаторыя з іх знаходзяцца ў цяжка-даступных месцах.

Такім чынам, на тэрыторыі Віцебскага раёна знаходзяцца 8 помнікаў і абеліскаў спаленым вёскам, 12 вёсак раёна ўвекавечаны на «Могілках вёсак» у мемарыяльным комплексе «Хатынь», 9 — у частцы мемарыяла «Дрэвы жыцця».

У любым выпадку, у раёне мемарыялізавана памяць толькі пра крыху больш за 20 са 170-ці населеных пунктаў, якія былі знішчаны ў гады вайны. Скарачэнне насельніцтва, знікненне шэрагу населеных пунктаў прыводзіць да таго, што хутка нават само месца, дзе яны былі, становіцца цяжкадаступным і нават немажлівым. На іх высаджваюць лес, робяць палеткі. Аднаўленне і ўсталяванне памятных знакаў на месцах былых вёсак, а таксама падтрыманне іх у дастойным выглядзе вельмі затратнае.

У Полацкім раёне ўвекавечанне спаленых вёсак праводзілася праз узвядзенне некалькіх катэгорый помнікаў:

- месцы спаленых вёсак: Арлова (м/к «Хатынь»), Гара (абеліск 1965 г.), Забор'е (абеліск 1968 г.), Загорцы (м/к «Хатынь»), Казлоўцы (м/к «Хатынь»), Погары (м/к «Хатынь»), Царова (м/к «Хатынь»), Чарбамыслы (м/к «Хатынь»);

- помнік спаленай вёсцы: Шалкова (стэла 1962 г.);

- магілы ахвяр фашызму: Арцейкавічы (абеліск 1974 г.), Баярова (стэла 1975 г.), Белае (абеліск 1968 г.), Дохнары (абеліск 1968 г.), Завозер'е (абеліск 1966 г.), Латышкі (абеліск 1971 г.), Уладычына (курган 1964 г.; абеліск 1974 г.), Юравічы (абеліск 1978 г.);

- помнікі ахвярам фашызму: Гарнаполле (стэла 1964 г.), Семянец (стэла 1962 г.);

- месцы загінуўшых ахвяр фашызму: Лучна (абеліск 1962 г.), Мяжно-3 (мемарыяльная дошка 1962 г.);

- помнікі настаўнікам і вучням: Гараны (стэла 1972 г.), Казімірова (абеліск 1971 г.);

- помнікі землякам: Гомель (скульптура 1968 г.; стэла і мемарыяльны сквер 1975 г.), Дрэтунь (абеліск 1966 г.), Мышчына (сцяна з барэльефнай выявай 1972 г.), Мяжно-3 (абеліск 1965 г.), Рабчонкі (абеліск 1972 г.), Тросніца (стэла 1975 г.) [5, с. 360—377].

У Расонскім раёне, які (таксама як і Верхнядзвінскі) моцна пацярпеў у гады вайны, мемарыялізацыя прадстаўлена наступным чынам:

- магілы ахвяр вайны: Расоны (стэла 1974 г.), Абухава (абеліск 1980 г.; стэла 1982 г.), Альбрэхтава (абеліск 1978 г.; абеліск 1965 г.), Байдзіна (абеліск 1964 г.), Баканіха (абеліск 1964 г.);

- месцы гібелі савецкіх ваеннапалонных, партызан, мірных жыхароў: Расоны (абеліск 1966 г.), Альбрэхтава (мемарыяльная пліта 1978 г.);

- магіла ахвяр фашызму: Абухава;

- Курган памяці: Альбрэхтава (1968 г.; пліта 1981 г.).

У Лёзненскім раёне ў гады вайны былі спалены 196 вёсак, 28 з іх былі спалены разам з людзьмі, 3 — не аднавіліся. Памяць пра іх у скульптуры і архітэктуры адлюстравана слаба. Так, у в. Асташэва на магіле ахвяр фашызму ўстляваны помнік (1983). Помнікі землякам ёсць у вёсках Крынкі (стэла 1976 г.), Пнёва (абеліск 1971 г.). У 2019 г. памятны знак загінуўшым землякам усталяваны ў в. Пушкі. На мемарыяльным комплексе «Адаменская горка» адлюстравана памяць пра загубленых фашыстамі яўрэяў. Памятныя знакі знішчаным яўрэям усталяваны таксама ў в. Дабрамыслі (2011), в. Калышкі (2003), мемарыяльная пліта «Ахвярам фашызму» ў в. Бабінавічы.

Гарадоцкі раён таксама істотна пацярпеў у гады вайны ад палітыкі генацыду. Нацыстамі было знішчана шмат вёсак. На месцах некаторых былі ўсталяваны помнікі і абеліскі. Гэта такія, як: Ахrameева, Балотніца, Вярэчча, Дарахі, Дуброва, Езярышча, Зайкава, Зарэчча, Канашы, Карніцы (2013), Ноўка, Арэхава, Пальмінка, Прывальні, Селязні, Сінякі, Стаі, Сечанка, Улішаці, Фралова, Хартова. Некаторыя з іх былі ўвекавечаны ў м/к «Хатынь»: Гумнічына, Задобрына, Казлы, Лапакова, Масееўка, Нізкія, Падранда, Петрачыха, Рудзіха, Сямёнава, Вусце, Хартова, Чытаўхі, Янова.

У шэрагу вёсак былі ўсталяваны помнікі землякам, якія таксама мемарыялізуюць памяць аб загінуўшых жыхарах вёсак Астраўляны, Бегуны, Вархі, Вярэчча, Газьба, Гары, Даўгаполле, Дуброва, Езярышча, Зайкава, Кудзіны, Марчанкі, Маскаляняты, Мехавае, Мяжа, Новыя Вайханы, Палешына, Пальмінка, Полава, Пралетарск, Пруднікі, Рудня, Стадолішча, Целяшова. Усяго ў 24 вёсках [5, с. 202—222].

На пачатку ХХІ ст. кіраўніцтва Гарадоцкага раёна вырашыла працягнуць мемарыялізацыю памяці пра спаленыя вёскі раёна стварэннем мемарыяла ва ўрочышчы Вераб'іныя горы на ўскраіне Гарадка, дзе фашысты ў 1941 г. растралялі яўрэйскае насельніцтва горада (больш за 2000 чалавек), а пасля працягвалі растрэльваць патрыётаў і асоб, запоздзраных у сувязях з партызанамі. Яшчэ ў 1965 г. там была ўстаноўлена высокамастацкая мемарыяльная стэла з барэльефамі старога і жанчыны, якая спрабуе

схаваць ад гібелі дзяўчынку. У 2020 г. побач з асноўным манументам было ўсталявана на металічных стойках некалькі пластыкавых інфармацыйных стэндаў з матэрыяламі пра спаленыя ў гады вайны вёскі — іх спіс, карта размяшчэння, дадатковая інфармацыя і інш. На прыкладзе раёна мы бачым прыклад спалучэння старых савецкіх шляхоў мемарыялізацыі і сучасных спосабаў малабюджэтнага працягу традыцый у новых умовах.

У Чашніцкім раёне у 1984 г. быў узведзены мемарыял «Вішанькі», які з’яўляецца спробай мемарыялізацыі адразу некалькіх спаленых вёсак. Ён узведзены на месцы, дзе 9 сакавіка 1944 г. была цалкам выпалена в. Вішанькі (36 двароў, 114 жыхароў). На невысокіх шэрых бетонных помніках — надпісы аб тым, што ў гады вайны былі спалены 14 дамоў в. Двор Слідцы, 10 дамоў в. Стаішча (26 жыхароў), 17 дамоў пасёлка Беларусь (4 жыхары), 9 дамоў в. Чырвоная Раніца, в. Ярына і 45 дамоў в. Асташова (22 жыхары). Усталявана кампазіцыя — скульптура мужчыны, жанчыны і дзяўчынкі.

У 2009 г. у Докшыцкім раёне сродкамі архітэктуры таксама была ўвекавечана памяць пра некалькі вёсак. У в. Чупры ўсталяваны помнік, прысвечаны спаленым 20 чэрвеня 1944 г. жыхарам вёсак Верацеі, Тоўшчы, Чупры [7, 8]. Вядомасць атрымаў мемарыяльны комплекс «Ходараўка» [9]. У 2020 г. у в. Будзілаўка створаны мемарыял у памяць жыхароў вёсак Будзілаўка і Краснае. Непадалёк ад в. Маціёва Талачынскага раёна ў 2011 г. усталявана стэла ў памяць пра ахвяр фашызму [11].

У 2002 г. усталяваны помнік на месцы знішчанай у гады вайны в. Стайчаўка Лепельскага раёна [14]. У тым жа годзе ў Сенненскім раёне помнік усталяваны на месцы знішчанай в. Марозаўка [4]. У 2009 г. у гэтым жа раёне усталяваны мемарыяльны знак у памяць пра выхаванцаў Заазерскага дзіцячага дома [10], а ў в. Іваншчына Глыбоцкага раёна ўсталяваны памятны знак спаленым жыхарам в. Беякі [3].

Такім чынам, мемарыялізацыя памяці пра спаленыя ў гады вайны вёскі і іх жыхароў праводзіцца. Але да яе завяршэння досыць далёка. Што рабіць? Лічым мэтазгодным узвесці помнік (ці памятны знак, ці мемарыял) усім знішчаным вёскам Віцебскага раёна. Як ён павінны выглядаць — справа мастакоў, архітэктараў, скульптараў, якія ў супрацы з гісторыкамі павінны стварыць вобразнае ўвасабленне трагічнай з’явы нашай гісторыі. Думаем, што на ім, акрамя назваў знішчаных населеных месцаў, варта размясціць інфармацыю пра іх жыхароў, невялікія статыстычныя дадзеныя, пра жыццё да вайны, абставіны знішчэння. Гэта магчыма пры распрацоўцы і размяшчэнні ў Інтэрнэце электроннай базы дадзеных (ЭБД) «Знішчаныя вёскі Віцебскага раёна (1941—1944 гг.)». Да ЭБД павінны быць распрацаваны інтэрактыўныя карты з нанясеннем

назваў і месцаў спаленых вёсак. Пры наведзенні курсора ўсплывае акенца з кароткай інфармацыяй. Пры націску — адсылае да старонкі, на якой падрабязная інфармацыя па кожнай вёсцы:

- назва;
- месца знаходжання: адміністрацыйная інфармацыя (сельскі савет), геаграфічная (з указаннем на сучаснай карце раёна, даваеннай карце 1897, 1927, 1937, 1976 гг., каардынаты ў геалакацыі (GPS-каардынаты);
- інфармацыя пра вёску: колькасць двароў, колькасць жыхароў на 1906 г., 1941 г.;
- інфармацыя пра абставіны знішчэння: кароткія звесткі, а таксама дакументы Нацыянальнага архіва Рэспублікі Беларусі (НАРБ); Дзяржаўнага архіва Віцебскай вобласці (ДАВВ); «Збору помнікаў гісторыі і культуры Беларусі», «Спісу гісторыка-культурных каштоўнасцяў Рэспублікі Беларусь», кнігі «Памяць» Віцебскага раёна; інфармацыя з мемуараў, успамінаў, артыкулаў мясцовага перыядычнага друку і інш.;
- прозвішчы закатаваных жыхароў (змешчаных у кнізе «Памяць», з «Актаў», дакументаў);
- мемарыялізацыя: выява помніка, фотаздымкі вёскі ці яе месца, фота магілы і ўрны з «Могілках вёсак» у Хатыні, фота і інфармацыя пра пахаванні і іншая інфармацыя.

На асобнай старонцы — «Спіс спаленых і знішчаных вёсак раёна». Па магчымасці змяшчаць спісы загінуўшых з кнігі «Памяць» і з іншых крыніц (у тым ліку візуальнай праверкі на могілках).

Такім чынам, мемарыялізацыя памяці пра спаленыя вёскі праводзіцца ў Віцебскай вобласці на досыць высокім узроўні, але застаецца шэраг праблем, выйсцем з якіх можа стаць стварэнне раённых мемарыялаў, прысвечаных памяці спаленых населеных пунктаў і ЭБД «Спаленыя вёскі раёна».

Літаратура і крыніцы

1. ДАВВ. — Ф. 571. — Воп. 4. — Спр. 185. — Арк. 34—44. Постановление № 130-18 бюро Витебского райкома КПБ и исполкома райсовета депутатов от 15 июня 1966 г. «О предложениях районной комиссии по увековечению подвигов советских людей на территории района в годы Великой Отечественной войны».
2. ДАВВ. — Ф. 1966. — Воп. 15. — Спр. 374. Список ликвидированных, уничтоженных, сселенных, переименованных и других несуществующих населенных пунктов Витебской области.
3. Градюшко, Н. Двенадцать имен на высоком кресте / Н. Градюшко // Рэспубліка. — 2009. — 17 ліпеня. — С. 1.
4. Дзе вёска некалі была // Голас Сенненшчыны. — 2002. — 3 верасня. — С. 2.
5. Збор помнікаў гісторыі і культуры Беларусі. Віцебская вобласць. — Мінск : БСЭ, 1985. — С. 186—200.

6. Памяць: Віцебскі р-н: Гіст.-дак. Хронікі гарадоў і р-наў Беларусі / уклад. У. І. Мезенцаў; Маст. Э. Э. Жакевіч. — Мн.: Маст. Літ., 2004. — С. 227—228.
7. Князева, Е. Заживо сожженным / Е. Князева // Народнае слова. — 2009. — 9 красавіка. — С. 9.
8. Матвеева, Т. Памяти жертв карателей / Т. Матвеева // Витебский проспект. — 2009. — 25 июня. — С. 3.
9. Палачанін, Ф. А. Мемарыяльны комплекс «Ходараўка» // Докшыцкі край. — Мінск, 2009. — С. 165—169.
10. Понтус, В. Выживали, как могли... / В. Понтус // Рэспубліка. — 2009. — 30 чэрвеня. — С. 5.
11. Серада, А. Не забыць нам гэтага ніколі... / А. Серада // Наша Талачыншчына. — 2011. — 14 верасня. — С. 1.
12. Спаленыя вёскі Беларусі [Электронная база дадзеных] // Нацыянальны архіў Рэспублікі Беларусь. — Рэжым карыстання: db.narb.by/search/?title=&titles=old&region=&district=7&year=
13. Список ликвидированных, уничтоженных, сселенных, переименованных и других несуществующих населенных пунктов Витебской области // [Электронны рэсурс].
14. Шушкевіч, У. Стайчаўка / У. Шушкевіч // Лепельскі край. — 2002. — 7 мая. — С. 2.

M. V. Pivovar. MEMORIAL PERPETUATION OF THE MEMORY OF THE SETTLEMENTS DESTROYED DURING THE GREAT PATRIOTIC WAR IN THE VITEBSK REGION

During the Great Patriotic War, a policy of mass extermination of the population there was on the territory of Belarus, one of the elements of such a policy was the destruction of villages and settlements. Close to 10 thousand villages were burned in the country. The article discusses the state of perpetuating the memory of the burned settlements on example of the Vitebsk region. The author considered what was built in Soviet times, what prepared in modern Belarus. What problems interfere in the final memorialization of memory of the burned villages, what are the ways to overcome them.

Keywords: perpetuation of the memory of the burned villages, memorialization of the memory of the Great Patriotic War, memorial complex, obelisk, war victims.

Ф. Д. Подберёзкин

Можно ли подарить Полоцкую землю? Несколько заметок о княжеских пожалованиях в истории русско-ливонских отношений XIII века

Автор пытается рассмотреть русско-ливонские княжеские пожалования 1209, 1248 и 1263 годов в перспективе взаимодействия русской и латинской правовой культуры. Пожалование полоцким князем Константином Латгалии Немецкому ордену (не позднее 1263 года) следует рассматривать в контексте послания папы Александра IV 1260 года. Согласно посланию, Орден мог приобретать русские земли только с согласия их «владельцев», т. е. Рюриковичей. Передача Латгалии Ордену произошла с согласия полоцкого князя и поэтому приобретала легитимность в связи с посланием папы. В то же время Латгалия не являлась частью Полоцкой земли и в связи с этим «коллективное владение» Рюриковичей над Русской землёй не нарушалось. Существуют прямые свидетельства того, что «Константинов дар» являлся донацией в пользу Ордена. По предположению автора, княжеские пожалования 1209 и 1248 годов также являлись донациями. Институт ктитинства/доначества был свойственен Руси из византийской традиции, поэтому в рассматриваемых пожалованиях не было ничего феноменального.

Ключевые слова: «Константинов дар», Рюриковичи, Полоцкая земля, Русская земля, Немецкий орден, Ливония, Латгалия, донаторы.

Не случайно слово «княжество» не встречается в русских источниках вплоть до конца XIV века [2, с. 176]. В отличие от латинских аналогов, «отчие столы» не принадлежали суверену в полной мере, их нельзя было продать и завещать, отдать либо получить в качестве ленного пожалования [11, с. 153; 13, с. 176]. Этим обстоятельством и объясняется особая специфика русско-ливонских княжеских актов 1209, 1248, 1263 годов (ленная присяга князя Всеволода из Герцике с донацией; завещание Ярославом Владимировичем Псковской земли Дерптскому епископству; передача полоцким князем Константином латгальских земель Немецкому ордену). Названные кейсы русско-ливонского культурного фронта, на первый взгляд, «не вписываются» в доктрину «коллективной власти» Рюриковичей. Данная статья является попыткой рассмотреть их во взаимосвязи, как уникальный феномен взаимодействия русской и латинской правовых культур.

«Константинов дар»

Характерным примером конструирования новой правовой реальности является грамота литовского князя Герденя о его договоре с магистром Немецкого ордена в Ливонии и городами Ригой, Полоцком и Витебском 28 декабря 1263 года. Согласно договору, Полоцк *отступал от Лотыгольской земли*, дарованной Ордену полоцким князем Константином, а Немецкий орден отступал от территорий, относившихся к Полоцкой земле [9, с. 58; 10, с. 9]. Личность князя Константина, условия и обстоятельства грамоты породили историографическую дискуссию т. н. «Константинова дара», которая продолжается по сей день [12; 24; 4].

Братья дважды получили от Герденя подтверждение «Константинова дара»: в начале текста грамоты (*што есть Лотыгольская земля, какъ не въступатися на тую землю, што князь Костантинъ дал местерю съ своею братьею, съ своею грамотою и съ печатью, како боле того на ту землю не поискывати*) и в конце (*што поклепани на Резне и што словеть Лотыгольская земля, от того... отступили*) [9, с. 58]. Примечательно, что Полоцк отказывается именно от всей Латгалии, а не только замка Розиттен (*Резна*). При этом Руськая земля, которая *словеть Полочьская*, чётко отделяется от *Лотыгольской земли*. В конфирмации папы Урбана IV на «Константинов дар» Ордену, составленной в ответ на письменную просьбу братьев (*vestra petitio*), речь идёт о *светлейшем короле Константине*, который передал братьям земли и владения в своём королевстве Руси (*terras et possessiones in suo regno Rusciae...donavit*) [19, s. 485]. На лицо кажущееся противоречие: латинский экземпляр грамоты Герденя, составленный в Риге с ведома Ордена [25, р. 210], исключает Латгалию из «Полоцкой земли», а в петиции папе братья просят подтвердить Латгалию, находившуюся в составе «королевства Руси».

Послание папы Александра IV

В действительности у нас нет оснований утверждать, что в первой половине XIII века большая часть Латгалии подчинялась Полоцку [25, р. 92, 209]. Тем не менее, дарование незавоёванной земли, декларация владения или ленное пожалование оной была обычным делом для латинской крестоносной риторики и права. Так, в 1207 году немецкий король Филипп Швабский вручил всю Ливонию епископу Альберту на правах имперского лена [18, s. 47]. Незавоёванные эстонские земли могли «заочно» причисляться к территориям королевства Датского [18, s. 19]; в подобном смысле следует рассматривать включение Карелии, считавшейся наравне с Ингрией частью Новгородской земли, в Ливонскую архиепископию [25, р. 232]. Не позднее 1248 года князь Ярослав Владимирович, сын псковского кня-

зя Владимира Мстиславича, даровал епископу Дерпта всю Псковскую землю — причём сам он ей, по-видимому, никогда не владел [7, с. 43].

На наш взгляд, «Константинов дар» следует рассматривать в контексте позиции римской курии в отношении легитимации новоприобретённых земель Ордена и латинских епископств на Руси и смежных территориях. Эта позиция выражена в послании папы Александра IV 1260 года магистру и братьям Немецкого ордена непосредственно перед грамотой Герденя (1263). В этом послании папа *объявляет собственностью святого Петра* и жалует Ордену только те земли Руси, которые либо *будут пожалованы их владельцами или отойдут по закону*. Те русские земли, которые будут отняты братьями у татар, могут по праву принадлежать Ордену только *с согласия тех, к кому они относятся* [5, с. 449–450]. В последнем случае папа подтверждает необходимость учёта претензий русских князей как христианских государей даже в отношении тех земель, которыми они не владели к моменту оформления пожалования. Таким образом, главным условием для легитимации новоприобретённых земель являлось согласие Рюриковичей.

То обстоятельство, что в конфирмации папы Урбана IV речь идёт о передаче Латгалии в пределах «русского королевства», может объясняться тем, что братья Ордена следовали правилу, изложенному в вышеупомянутом руководстве Александра IV для оформления новых земель с согласия владельцев из Руси. Разумеется, такая легитимация «извне» укрепляла позиции Ордена по отношению к конкурентному архиепископству Рижскому. В данном контексте следует интерпретировать кажущееся противоречие текста конфирмации Урбана IV с грамотой Герденя. В конфирмации Урбана IV речь идёт о землях и владениях Константина на Руси. Латгалия прямо не указывается, однако пожалование не теряет своей легитимности. В грамоте Герденя «Полоцкая земля» сохраняет свою неприкосновенность согласно семейному праву Рюриковичей на «Русскую землю». Магистр и его братия не должны вступать в «Русскую землю», которая слыётся «Полоцкой». Латгалия (в отличие, например, от Ингрии в составе *Новгородского королевства* [18, s. 185]) не была частью «Полоцкой земли» как для Ордена, так и для самого князя Константина. Отсюда передача этой исторической области была принципиально возможна как с латинской, так и с княжеской точки зрения.

Русский донатор

Несмотря на то, что проблемы, связанные с донаторством/ктиторством (в древнерусском праве не было категорий различия жертвователей и донаторов [1, с. 41]) в последнее время активно изучаются как в немецкой [23; 17; 22], так и в российской медиевистике [1; 6], вопрос о функцио-

нировании данного института в рамках «культурной периферии» Руси и Ливонии ещё не обсуждался в историографии русско-ливонских отношений. По мнению Т. Ю. Фоминой, большинство монастырских организаций в домонгольской Руси были ктиторскими [14, с. 161—176]. При этом «князь-опекун» де-факто контролировал как опции расширения, так и внутреннюю жизнь монастырских и церковных владений — ведь каноническое право носило рекомендательный характер, а отношения ктиторства не фиксировались. Иными словами, на Руси институт ктиторства только увеличивал юрисдикцию княжеской власти во внутри-церковной жизни. Обратимся к русским donations Ливонской церкви.

Так, князь Всеволод из Герцике производит *вечную donatio* своих владений св. Деве Марии в 1209 году [19, s. 20; 18, s. 71]. Наследник псковского княжеского стола Ярослав Владимирович жалует Псковскую землю Дерптской церкви в 1248 году [20, s. 37]. Полоцкий князь Константин дарует Латгалию Ордену *полным правом* (не позднее 1263 года) [9, с. 58; 19, s. 485; 21, s. 217]. Во всех названных случаях употребляются термины *donatio* либо *collatio*, характерные для латинского канонического права. Примечательно, что адресатом donatio во всех названных случаях выступает либо церковная организация (*ecclesia virginis Mariae*, *ecclesia Tharbatensi* — ленное пожалование Всеволода из Герцике (1209), пожалование Ярослава Владимировича (1248), либо военно-монашеский орден (*fratres domus Theutonicae* — «Константинов дар», конфирмация 1264 года). Согласно византийской и русской традиции, Рюриковичи используют терминологию «отцовства» в отношении латинских прелатов [15, s. 146; 8, с. 15]. Например, князь Всеволод из Герцике называет рижского епископа *pater* [18, s. 71], полоцкий князь Владимир называет этого же епископа *pater spiritualis* [18, s. 104] — так же в княжеских актах назывались и русские епископы [3, с. 101—102]. Т. е., конфессиональные различия в XIII веке ещё не были препятствием для осуществления donatio, а латинские церковные власти могли быть адресатом пожалования так же, как и русский епископат.

Уникальный случай «русского донаторства» зафиксирован в литургической жизни Ордена. Полоцкий король Константин наряду с императором Фридрихом, Вальдемаром Датским, Карлом Шведским, епископом Бурхардом Курляндским, герцогом Рудольфом Саганским, а также *достопочтенными гражданами Любека и Бремена* в уставе Ордена прямо называется *stichter*, т. е. донатором (или, в русской традиции, «ктитором») Немецкого ордена. За то, что упомянутые благодетели оказали Ордену *милость и благо*, братья должны были регулярно просить Господа о ниспослании им *вечной награды* [16, s. 132].

Заключение

Если верно наше предположение о том, что пожалования Всеволода, Ярослава Владимировича и Константина являлись (в числе прочего) княжескими церковными донациями, то в соответствующих событиях 1209, 1248 и 1263 годов нет ничего необычного с точки зрения русской канонической практики. Согласно византийскому праву, донация оставляла ктитору верховные владельческие права в отношении адресата донации. На Руси отсутствовали фиксированные нормы, регулировавшие границы юрисдикции ктитора — чем и объясняются частые случаи злоупотреблений и вмешательств князей во внутренние дела церковных учреждений [1]. Аналогичной была ситуация ливонского «фронттира», с той лишь разницей, что здесь русские князья игнорировали как устные, так и письменные нормы донаций и ленных присяг. Так, князь Кукенойса Вячко в 1207 году по собственной инициативе отдал епископу Альберту половину своей земли и замка. В 1208 году Вячко организовал убийство *тевтонов*, считавших русского князя *своим господином* и находившихся на территории пожалованной земли [18, s. 57]. Князь Герцике Всеволод, подаривший свои земли *деве Марии*, получивший лен от епископа Альберта и обещавший не сношаться с литовцами, не исполнял своих вассальных обязанностей, в связи с чем рижане и организовали карательную экспедицию в 1214 году [18, s. 116—117]. Неслучайно, помимо оригинального пожалования Константина, Ордену потребовалась дополнительная грамота Герденя (1263), в которой подтверждался отказ Полоцка от Латгалии. Все вышесказанное позволяет предположить, что Рюриковичи, охотно или под давлением жалуюя свои владения латинской церкви, вступали в те правовые отношения, которые были для них уже известны на примерах отношений княжеской власти и Церкви на Руси.

Литература и источники

1. Гайденок, П. И. Несколько замечаний об институте ктиторов в домонгольской Руси (на примере Печёрского монастыря) / П. И. Гайденок // Вестник Екатеринбургской духовной семинарии. — 2016. — № 4 (16) — С 31—52.
2. Горский, А. А. Русское средневековое общество : историко-терминологический справочник / А. А. Горский. — Санкт-Петербург : Издательство Олега Абышко, 2019. — 410 с.
3. Каштанов, С. М. Из истории русского средневекового источника. Акты X—XVI вв. / С. М. Каштанов. — Москва : Наука, 1996. — 268 с.
4. Лицкевич, О. В. Область Восточной Латгалии, уступленная Тевтонскому ордену полоцким князем Константином в 50-х — начале 60-х гг. XIII века / О. В. Лицкевич //

Studia Historica Europae Orientalis = Исследования по истории Восточной Европы. Вып. 14 / под ред. А. В. Мартынюка. — Минск, 2021. — С. 15—28.

5. Матузова, В. И. Крестоносцы и Русь. Конец XII в. — 1270 г. Тексты, перевод, комментарии / В. И. Матузова, Е. Л. Назарова. — Москва : Пальмир, 2020. — 568 с.

6. Метальникова, Е. В. Благотворители Свято-Лаврентьева монастыря / Е. В. Метальникова // Богословско-исторический сборник. — 2021. — № 2 (21). — С. 155—163.

7. Назарова, Е. Л. Князь Ярослав Владимирович и его роль в ливонской политике Пскова : конец 20-х — начало 40-х гг. XIII в. / Е. Л. Назарова // Археология и история Пскова и Псковской земли : материалы науч. семинара, 1996—1999 / отв. ред. В. В. Седов. — Псков, 2000. — С. 38—45.

8. Подберёзкин, Ф. Д. «Земной ключ к Граду Небесному» : ливонская дань в русско-немецких взаимоотношениях XIII в. / Ф. Д. Подберёзкин // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. — 2018. — № 3 (73). — С. 12—18.

9. Полоцкие грамоты XIII — начала XVI века. Т. 1 / подготовили : А. Л. Хорошкевич (ответственный редактор) [и др.]. — Москва : Университет Дмитрия Пожарского, 2015. — 851 с.

10. Полоцкие грамоты XIII — начала XVI века. Т. 2 / подготовили : А. Л. Хорошкевич (ответственный редактор) [и др.]. — Москва : Университет Дмитрия Пожарского, 2015. — 520 с.

11. Пресняков, А. Е. Княжое право в Древней Руси. Очерки по истории X—XII столетий / А. Е. Пресняков. — Санкт-Петербург : Типография М. А. Александрова, 1909. — 316 с.

12. Сэларт, А. Полацкі князь Канстанцін і гісторыя Інфлянтаў у трэцяй чвэрці XIII ст. / А. Сэларт // Беларускі гістарычны агляд / гал. рэд. Г. Сагановіч. — 2004. — Т. 11. Сш. 1—2. — С. 3—26.

13. Толочко, А. П. Князь в Древней Руси : власть, собственность, идеология / А. П. Толочко. — Киев : Наукова думка, 1992. — 222 с.

14. Фомина, Т. Ю. Епископская власть в домонгольской Руси : истоки, становление, развитие / Т. Ю. Фомина. — Москва : Университетская книга, 2014. — 360 с.

15. Arbusow, L. Das entlehnte Sprachgut in Heinrichs «Chronicon Livoniae». Ein Beitrag zur Sprache mittelalterlicher Chronistik / L. Arbusow // Deutsches Archiv für die Erforschung des Mittelalters. — 1951. — Bd. 8. — S. 100—153.

16. Die Statuten des Deutschen Ordens nach den ältesten Handschriften / Hrsg. von M. Perlbach. — Halle : Max Niemeyer, 1890. — 566 s.

17. Gouguenheim, S. Die Fragilität der memoria. Der Prozess von 1422 und die Erinnerung der Schenkung des Kulmerlandes an den Deutschen Orden / S. Gouguenheim // Studies of the Military Orders, Prussia, and urban history: Essays in honour of Roman Czaja on the occasion of his sixtieth birthday / Beiträge zur Ritterordens-, Preußen- und Städteforschung. Festschrift für Roman Czaja zum 60. Geburtstag / Hrsg. von J. Sarnowsky, K. Kwiatkowski, H. Houben, L. Pósan, A. Bárány. — Debrecen, 2020. — S. 199—213.

18. Heinrichs Livländische Chronik / Hrsg. von L. Arbusow, Albert Bauer. — Hannover : Hahnsche Buchhandlung, 1955. — 255 s.

19. Liv-, est- und kurländisches Urkundenbuch nebst Regesten. Bd. 1 / Hrsg. von F.G. von Bunge. — Reval : Klügel und Ströhm, 1853. — 649 s.

20. Liv-, est- und kurländisches Urkundenbuch nebst Regesten. Bd. 3 / Hrsg. von F.G. von Bunge. — Reval : Klügel und Ströhm, 1857. — 656 s.

21. Liv-, est- und kurländisches Urkundenbuch nebst Regesten. Bd. 6. Nachträge zu den fünf ersten Bänden des Urkundenbuchs / Hrsg. von F.G. von Bunge. — Riga : Kymmell, 1873. — 796 s.

22. Miethke, J. Politische Scholastik — spätmittelalterliche Theorien der Politik : Probleme, Traditionen, Positionen — gesammelte Studien / J. Miethke. — Tübingen : Mohr Siebeck, 2021. — S. 275—316.

23. Scholz, S. «Pippinische Schenkung». Neue Lösungsansätze für ein altes Problem / S. Scholz // Historische Zeitschrift / Hrsg. von A. Fahrmeir, H. Leppin. — 2018. — Bd. 307. — S. 635—654.

24. Selart, A. Fürst Konstantin von Polock und die Geschichte Livlands im dritten Viertel des 13. Jahrhunderts / A. Selart // Forschungen zur Baltischen Geschichte. Bd. 1 / Hrsg. von M. Laur, K. Brüggemann. — Tartu, 2006. — S. 29—44.

25. Selart, A. Livonia, Rus' and the Baltic Crusades in the thirteenth century / A. Selart. — Leiden, Boston : Brill, 2015. — 385 p.

*Ph. D. Podberезkin. IS IT POSSIBLE TO DONATE
THE POLOTSK LAND? A FEW NOTES
ON PRINCELY DONATIONS IN THE HISTORY
OF THE RUSSIAN-LIVONIAN RELATIONS
IN THE 13TH CENTURY*

The author tries to consider the Russian-Livonian princely awards of 1209, 1248 and 1263 from the perspective of the interaction of Russian and Latin legal culture. The award of Lettgallia by the Prince of Polotsk Konstantin to the German Order (no later than 1263) should be considered in the context of the letter of Pope Alexander IV in 1260. According to the letter, the Order could acquire Russian lands only with the consent of their «owners», i.e., Rurik dynasty. The transfer of Lettgallia to the Order took place with the consent of the prince of Polotsk and therefore acquired legitimacy according to the letter of the pope. At the same time, Lettgallia was not part of the Polotsk land, and in this regard, the «collective possession» of the Rurik dynasty over the Russian land was not violated. There is direct evidence that the «Konstantin's gift» was a donation in favor of the Order. According to the author, the princely grants of 1209 and 1248 were also donations. The institution of charity/donation was characteristic of Rus' from the Byzantine tradition, so there was nothing phenomenal in the awards under consideration.

Keywords: «Konstantin's gift», Rurik dynasty, Polotsk land, Russian land, German Order, Livonia, Lettgallia, donators.

М. Н. Самонова

К проблеме о старшинстве Всеславичей

Статья посвящена рассмотрению проблемы о порядке старшинства сыновей полоцкого князя Всеслава Брячиславича (1044—1101), включая дискуссионные вопросы об их количестве и возможности отождествления Рогволода и Бориса. Автор приводит новые аргументы в пользу старшинства Давыда и существования Рогволода как одного из семи сыновей Всеслава. В исследовании проблемы применяется новый подход, основанный на учёте двух взаимосвязанных факторов. Первый — влияние культа Бориса и Глеба на династическую стратегию Всеслава Брячиславича. Второй — появление первых родовых христианских имён у Рюриковичей. Этими именами стали Роман и Давид, поскольку они были крестильными именами князей-страстотерпцев Бориса и Глеба. Результатом исследования стало обоснование следующей последовательности старшинства Всеславичей: Давыд, Роман, Рогволод, Глеб, Борис, Ростислав, Святослав.

Ключевые слова: Полоцкое княжество, Полоцк, Древняя Русь, Всеслав Брячиславич, Давыд Всеславич, Рогволод Всеславич, Глеб Всеславич, Борис Всеславич, Всеславичи, Рогволодовичи, Рюриковичи, культ святых Бориса и Глеба, династическая история, антропонимика, история Беларуси

В историографии существуют различные точки зрения о старших сыновьях полоцкого князя Всеслава Брячиславича, но большинство исследователей сходятся во мнении, что младшими являлись Ростислав и Святослав, на основании перечисления Всеславичей в Ипатьевской летописи в статье 6648 (1140) г. [1, с. 211]. Так, среди белорусских ученых (Загорульский Э. М., Левко О. Н.) преобладает мнение, что старшим был Борис, он же Рогволод Всеславич [2, с. 6—10; 3, с. 42; 4, с. 186]. Однако иной взгляд был у российского ученого Л. В. Алексеева, который, хотя и отождествлял Бориса с Рогволодом, но признавал его вторым по старшинству после Давыда [5, с. 252—253; 6, с. 10].

Э. М. Загорульский выстроил гипотезу о княжении в Полоцке Бориса (Рогволода) с 1101 по 1128 г. на основе сообщения В. Н. Татищева о походе полоцкого князя Бориса на ятвягов в 1102 г. и предположения о небрежности летописца в соблюдении последовательности событий. По версии Э. М. Загорульского в 1128 г. события происходили в следующем

порядке: в начале года умер Борис, полоцким князем стал Давыд Всеславич, киевский князь Мстислав организовал поход в Полоцкую землю, полочане изгнали Давыда и просили Мстислава утвердить полоцким князем Рогволода — сына Бориса (Рогволода) Всеславича. В 1129 г. Рогволод Борисович под именем Василий оказался среди сосланных в Византию полоцких князей [2, с. 8—11]. О. Н. Левко считала, что Бориса (Рогволода), унаследовавшего полоцкий стол в 1101 г., сменил Давыд Всеславич после провального похода 1106 г. объединённого войска полоцких князей на земгалов [4, с. 197].

Л. В. Левшун вслед за А. Ф. Литвиной и Ф. Б. Успенским полагает, что Рогволод и Борис — это разные сыновья Всеслава и выдвигает гипотезу о том, что старшим сыном Всеслава был Рогволод, но он умер раньше отца, поэтому в 1101 г. полоцкий стол достался второму по старшинству Всеславичу — Борису [7, с. 18—23; 8, с. 269—276]. В монографии, посвящённой Борису Всеславичу, взгляды Л. В. Левшун во многом совпали со взглядами Э. М. Загоруйского относительно характеристики личности и правления этого полоцкого князя [3; 7].

Трудно не согласиться с обстоятельной и логичной аргументацией А. Ф. Литвиной и Ф. Б. Успенского того предположения, что Борис Всеславич и Рогволод Всеславич — это не одно и то же лицо, а разные братья [8, с. 269—276]. Один из главных аргументов учёных заключается в том, что отождествление Бориса и Рогволода противоречит принципам династического имянаречения у Рюриковичей — у Рогволода-Бориса¹ не могло быть сына Рогволода-Василия², поскольку вплоть до XIII в. существовал строгий запрет на наречение сына родовым (мирским) именем отца³, если тот был ещё жив. Следует уточнить, что, начиная с Владимира Святославича⁴, при котором произошло крещение Руси, каждый представитель династии Рюриковичей наряду со своим родовым именем, языческим по происхождению, обладал христианским — крестильным именем. Однако до начала XIII в. мы лучше знаем родовые имена князей, такие как Владимир, Ярослав, Изяслав, Всеслав и др., поскольку они чаще всего фигурируют в летописях [8, с. 11].

¹ Учитывая тот факт, что Рогволод — это родовое имя, а Борис — в данном случае крестильное имя, то при именовании этого гипотетического сына Всеслава на первое место следует ставить имя Рогволод.

² Рогволод Борисович (в крещении Василий) — князь полоцкий, друцкий, умер после 1171 г. Ему атрибутируется надпись на Рогволодовом камне.

³ Рогволод — это исключительно родовое имя в полоцкой княжеской династии, Борис — изначально родовое имя у Рюриковичей, которое со временем стало также христианским (крестильным); Василий — изначально христианское (крестильное) имя, со временем ставшее также и родовым у Рюриковичей.

⁴ Владимир Святославич в крещении получил имя Василий [8, с. 501].

Самое раннее свидетельство, в котором перечислены имена сыновей Всеслава, содержится в Ипатьевской летописи в статье 6648 (1140) г. [1, с. 211]. Однако этот список включает не всех Всеславичей, а только тех, кто был выслан Мстиславом Владимировичем в Константинополь: «...и оупорозьнася Мъстиславъ ѿ рати и помануу первѣи посла по Кривитьстѣи кнѣзѣ по Дѣда по Ростислава и Стѣослава и Рогъволодича два и оусажа оу три лодѣи и поточи и Црѣюградоу за неслоушание ихъ а моужи свои посажа по городомъ ихъ». Итак, это были Давыд, Ростислав, Святослав и два Рогволодича. К моменту ссылки полоцких князей в Византию, по Лаврентьевской летописи это произошло в 6637 (1129) г., а по Ипатьевской — в 6638 (1130) г., уже не было в живых Романа, Глеба и Бориса [9, с. 208; 1, с. 204]. А вот о судьбе Рогволода летописцы молчат, но Ипатьевская летопись говорит о высылке в Царьград двух Рогволодичей — это, вероятно, были сыновья Рогволода. На наш взгляд, само их упоминание является аргументом в пользу существования Рогволода как одного из семи сыновей Всеслава наряду с Борисом и другими перечисленными выше. Выскажем осторожное предположение о том, что Рогволод Всеславич мог погибнуть во время захвата полоцких князей Мстиславом. Таким образом, у Всеслава Брячиславича, вероятно, было семь сыновей: Давыд, Глеб, Роман, Рогволод, Борис, Ростислав, Святослав⁵.

Основанием для утверждения о старшинстве Бориса является единственное летописное упоминание о нём. Это упоминание содержит информацию о смерти Бориса, названного «князем Полоцким», в Лаврентьевской летописи под 6636 (1128) г., а в Ипатьевской — под 6637 (1129) г. [9, с. 206; 1, с. 204]. Кроме того, важное значение придаётся известию из «Истории Российской» В. Н. Татищева⁶ об успешном походе Бориса Всеславича против ятвягов в 1102 г. и основании им города Борисова, упоминанию о нём в «Житии Евфросинии Полоцкой», надписям на Борисовых камнях.

А. Ф. Литвина и Ф. Б. Успенский полагают, что именование Бориса «князем Полоцким» могло означать как его единоличное княжение в Полоцке, так и указание на его принадлежность к роду полоцких князей. Так, в статьях 6637 (1129) г. Лаврентьевской летописи и 6638 (1130) г. Ипатьевской летописи, непосредственно следующих за статьями этих летописей о смерти «князя Полоцкого» Бориса, говорится об изгнании Мстиславом в Византию «князей Полоцких» с жёнами и детьми как некой совокупности

⁵ Имена названы в порядке их упоминания в летописях: Давыд впервые упомянут под 1103 г. в Лаврентьевской летописи, Глеб — 1104 г. в Лаврентьевской и Ипатьевской летописях, Роман — под 1116 г. в Ипатьевской летописи, Рогволод — 1127 г. в Лаврентьевской летописи, Борис — 1128 г. в Лаврентьевской летописи, Ростислав и Святослав — 1140 г. в Ипатьевской летописи.

⁶ Следует учитывать, что в современной историографии высказывается скептическое отношение к «татищевским известиям» [10; 11].

[8, с. 273]. Необходимо заметить, что А. Ф. Литвина и Ф. Б. Успенский не учли того факта, что в ряде списков Жития Евфросинии Полоцкой рассказывается о приглашении полоцким епископом Ильёй князя Бориса для выделения Евфросинии земли под женский монастырь Святого Спаса. Это упоминание Бориса ряд исследователей толковали как свидетельство того, что Борис Всеславич в какой-то период единолично княжил в Полоцке. Однако следует учитывать, что Житие Евфросинии — это литературный памятник, созданный, несомненно, в домонгольское время, но затем его текст неоднократно редактировался и сохранился в многочисленных списках XVI—XVIII вв., поэтому не может быть полной уверенности в том, что имя Бориса присутствовало в первоначальном тексте Жития. Кроме того, в Житии упомянут и князь Георгий — отец Евфросинии, который также был приглашён полоцким епископом: «Призвав же епископъ князя Бориса, отца сестры ея, и отца ея Георгия, и преподобную Еуфросинию, и сильнаго мужа и постави я сам на ся послухи, рек: «Се отдаваю Еуфросинии мѣсто Святаго Спаса при вас, да по жоем животѣ никтоже не посудит моего даяния». И се слышавши князи обои и боляре вси от епископа...» [12]. Очевидно, что в данном отрывке акцентируется внимание на два момента. Первый момент — Борис и Георгий князья, а второй — они отцы Евфросинии и её сестры. Из последующего текста Жития становится ясным, что Борис был отцом Евпраксии, в миру Звениславы, которая под влиянием Евфросинии приняла постриг и обе сестры стали в духовном плане очень близки друг другу: «И тако начаста пребывати в монастыри во едину мысль яже к Богу, и тако бяше видѣти, яко едина душа в дву теле-су» [12]. На наш взгляд, отмеченные выше особенности указывают на то, что в Житии говорится о призвании епископом князя Бориса, поскольку именно он являлся отцом Евпраксии — двоюродной сестры и ближайшей сподвижницы Евфросинии.

На летописные данные и список князей из «Хождения игумена Даниила», в котором князья, в том числе и Всеславичи — Давыд, Борис, Глеб, упомянуты в иерархическом порядке, опирается версия Л. В. Алексеева, согласно которой полоцким князем в 1101 г. стал старший сын Давыд Всеславич, которого полочане свергли в 1127 г., а вместо него посадили второго по старшинству — уже престарелого Рогволода-Бориса, умершего в следующем году [5, с. 252—253; 6, с. 10—11]. Однако, как и в случае с Житием Евфросинии Полоцкой, необходимо принять во внимание, что «Хождение игумена Даниила», датируемое началом XII в., сохранилось в нескольких редакциях и во множестве списков, древнейшие из которых восходят ко второй половине XV в. [13]. В различных редакциях «Хождения» Даниила приводятся отличающиеся друг от друга списки князей

и достоверно установить кого именно из Всеславичей помянул Даниил является проблематичным. Так, в тексте первой редакции из Всеславичей упомянут только Глеб Минский, а в тех списках, где назван Борис Всеславич, перед ним стоит имя Давыда Всеславича [14, с. 125].

В свою очередь, хочу отметить, что в целом, аргументация о старшинстве Давыда Всеславича, которую приводит Л. В. Алексеев, опираясь на летописные свидетельства, является вполне убедительной. По моему мнению, двумя старшими сыновьями Всеслава, которые участвовали вместе с ним в переговорах с Ярославичами под Оршей и оказались в порубе в Киеве вместе с отцом, были Давыд и Роман. Перейду к обоснованию моего предположения.

Такое сочетание имён старших братьев как Давыд и Роман составляло смысловую парность, поскольку соответствовало крестильным именам князей-мучеников братьев Бориса-Романа и Глеба-Давида. А. Поппэ обратил внимание на тот факт, что с середины XI в. Рюриковичи начали давать своим сыновьям имена святых братьев [15, с. 11—12]. Первоначально эти имена появились в семействе черниговского князя Святослава Ярославича, затем полоцкого князя Всеслава Брячиславича и у двух младших Ярославичей — Игоря и Вячеслава. Косвенные указания, в частности, групповой портрет семьи Святослава Ярославича на миниатюре Изборника 1073 г., на котором его сыновья Глеб, Олег, Давыд, Роман представлены в возрасте приблизительно 18—25 лет, позволяют определить даты их рождения в пределах 1045—1055 гг. [15, с. 11]. Очевидно, что уже в этот период развивается почитание Бориса и Глеба в княжеской среде на основе родового культа предков в сочетании с чертами религиозного культа.

Кажется вполне разумным, что князья, в том числе и Всеслав, должны были руководствоваться определённой логикой, когда нарекали своих сыновей в честь Бориса-Романа и Глеба-Давида. Например, они могли соблюдать очерёдность по старшинству: сначала назвать сына Борисом или Романом в честь старшего из святых братьев, а только затем дать имя Глеб или Давид. Однако анализ антропонимикона Ярославичей показал, что такая последовательность в имянаречении не была обязательной. Так, Святослав Ярославич назвал своего первенца Глебом, Игорь Ярославич — Давыдом, и только Вячеслав Ярославич нарёк своего единственного сына Борисом. Следовательно, Всеслав Брячиславич мог назвать своего старшего сына любым из четырёх имен князей-мучеников.

Ко времени сопровождения отца на переговоры два старших Всеславича должны были быть уже подростками лет 12—14, а значит, родились они около 1053—1055 гг. Как раз в этот период, а именно не позднее середины XI в., начинается церковное прославление князей-мучеников

[8, с. 112]. Первоначально братья Борис и Глеб, вероятно, почитались церковью под своими крестильными именами — Роман и Давид. В пользу этого предположения говорит то, что именно эти христианские имена стали первыми именами у Рюриковичей, которые совмещали функции родового и крестильного [8, с. 113—116]. Так, кроме Давыда и Романа Всеславичей приблизительно в это время родились и внуки Ярослава Мудрого — Давыд Святославич, Роман Святославич, Давыд Игоревич. Имена Давид и Роман стали единственными именами князей, т. е. и родовыми, и крестильными одновременно, именно потому они обладали двумя свойствами — родовой и христианской освящённости. С одной стороны, князья стали называть своих сыновей именами Давид и Роман в честь почитаемых в княжеской династии предков — братьев Глеба-Давида и Бориса-Романа. С другой стороны, этих братьев начала почитать церковь как страстотерпцев, что послужило толчком для начала использования их христианских имён в качестве родовых.

Интересно, что выбор имён для сыновей, который сделал именно Святослав Ярославич, оказался наиболее схожим с аналогичным выбором Всеслава Брячиславича. Черниговский князь троим из пяти сыновей дал имена святых братьев — Глеб, Давид, Роман. Однако только именослов сыновей Всеслава стал в своём роде уникальным среди всех остальных Рюриковичей. Всеслав был единственным, кто использовал всю комбинацию из четырёх имён святых братьев Бориса и Глеба — их родовые имена Борис и Глеб, их крестильные имена — соответственно Роман и Давид. Очевидно, что такое имянаречение в семьях Святослава и Всеслава было проявлением особого почитания этими князьями святых братьев, а Чернигов и Полоцк стали одними из первых центров после Вышгорода, где зарождался и утверждался культ Бориса и Глеба.

Вероятным свидетельством раннего почитания князя-мученика Глеба в тесной связи с его христианским именем Давид является каменная иконка с его изображением, найденная на Таманском полуострове. На иконке представлены два имени святого князя, причем на первом месте (слева от фигуры святого) написано «Давыд», а на втором (справа от фигуры святого) — «Глеб». Точная датировка данного артефакта вызывает споры, но не исключено, что это последняя треть XI в. [16]. Так, Б. А. Рыбаков связал время его создания и принадлежность с Глебом Святославичем в период второго тмутараканского княжения (1067—1068) [17, с. 18]. Высказывается также мнение, что изображение на иконке из Тамани является древнейшим сохранившимся изображением Глеба-Давида и может датироваться временем после 1072 г. [18, с. 82]. Вероятно, в 1072 г. произошла общерусская канонизация князей-мучеников Бориса и Глеба

[19, с. 80]. Это стало основанием для начала изготовления предметов культа с их изображением.

Глеб, князь тмутараканский и новгородский, был старшим сыном черниговского князя Святослава Ярославича и первым среди Ярославичей, кто был наречен в честь одного из братьев-мучеников. На наш взгляд, это наречение стало проявлением почитания Глеба в княжеской династии на основе родового культа предков. До 1072 г. Глеб-Давид являлся для Глеба Святославича скорее родовым покровителем, а после канонизации он официально становится и ещё одним святым патроном князя. Поскольку Глеб Святославич родился задолго до 1072 г., когда, вероятно, произошла общерусская канонизация Бориса и Глеба, то на момент его рождения родовое имя Глеб ещё не могло использоваться в качестве крестильного. Следовательно, у Глеба Святославича должно было быть крестильное имя и святой покровитель, в честь которого он и был крещён, но из нарративных источников это имя нам неизвестно. Однако на вислых печатях, которые атрибутируются Глебу Святославичу, изображён святой Николай Мирликийский [20, с. 105—106]. На наш взгляд, вполне возможно, что крестильным именем Глеба Святославича являлось имя Николай⁷.

Вероятно, что каменная иконка, обнаруженная на Тамани — в летописной Тмутаракани, которая входила во владения Святослава Ярославича, и в которой некоторое время княжил его сын Глеб, была непосредственно связана с особым почитанием святого Глеба-Давида черниговскими Святославичами. Позиция Святослава Ярославича, выразившаяся в первопочитании Глеба, была мотивирована тем, что муромские земли Глеба Владимировича вошли в состав Черниговского княжества, унаследованного Святославом. Поэтому Глеб стал покровителем черниговских князей, а именно Святославичей⁸ [21, с. 40; 22, с. 17—19].

Выбор имен — Давид, Роман, Глеб, Борис для своих сыновей, сделанный Всеславом Брючиславичем, отнюдь не был случайным. С одной стороны, он являлся следствием как родового, так и религиозного почитания

⁷ И. А. Жуков считает, что крестильным именем Глеба Святославича было имя Глеб. На этом основании он полагает, что изображение святого Николая на печатях Глеба Святославича означало его отчество. Патрональным святым Святослава Ярославича, судя по атрибутируемым ему печатям, был святой Николай. По мнению А. Ф. Литвиной и Ф. Б. Успенского, княжич не мог получить родовое — исконное, языческое по происхождению имя своего живого отца, а вот крестильное имя сына и отца могло совпадать [8, с. 268].

⁸ В историографии существует мнение, что во время киевского княжения Святослава Ярославича младший Глеб выступал как старший святой, а сам культ святых князей характеризуется как «Глебоборисовский» [23; 24]. В свою очередь, патроном Всеволода Ярославича и его сыновей стал Борис, поскольку Ростовское княжество, которым владел Борис Владимирович отошло к Всеволоду, вокняжившемуся в Переяславле. К концу XI в. и особенно в начале XII в., Борис, как старший брат, выдвигается на первое место, чему способствовал авторитет Владимира Мономаха. Культ становится «Борисоглебовским» [21, с. 40; 22, с. 17—19].

князей-мучеников Всеславом Полоцким. С другой стороны, использование всех четырёх имен святых братьев представляло собой важную часть хорошо продуманной династической стратегии Всеслава с целью обоснования права полоцких князей на проведение самостоятельной политики и гарантирования своим сыновьям наследственных прав на Полоцк. Борис-Роман и Глеб-Давид становились покровителями Всеславичей, что должно было обеспечить им защиту от Ярославичей, признание равноправия и сопричастности к власти во всех русских землях. По мнению А. Поппэ, Всеслав, принуждённый отстаивать свою независимость по отношению к Киеву и права своего рода на полоцкий стол, в культе Бориса и Глеба находил религиозно-нравственное обоснование права сопротивления несправедливости более сильных Ярославичей [15, с. 12]. Династическая стратегия полоцкого князя в идеологическом плане опиралась на культ князей-мучеников и церковную поддержку. Так, Всеславу, вероятно, удалось заслужить благосклонность основателя Киево-Печерского монастыря Антония, о чём свидетельствует летописная статья 6582 (1074) г. и щедрые пожертвования этой обители со стороны сына Всеслава — минского князя Глеба и его жены [25, с. 83; 26, с. 180—182]. Полоцкий князь уже в начале своего правления проявил себя как христианский властитель, воплотивший в реальность грандиозный замысел возведения величественного Софийского собора в Полоцке. Строительство храма, вероятно, пришлось на первую половину — середину 1050-х гг.⁹, тогда же на свет появились первенцы Всеслава Брячиславича, что могло послужить основанием для их наречения именно христианскими именами князей-мучеников — Давидом и Романом.

Показательно, что на сохранившихся печатях Давыда Святославича и Давыда Игоревича, родившихся приблизительно в это время, изображён не святой Глеб-Давид, а царь-пророк Давид¹⁰ [28; 29, с. 21—22, № 26-2]. Это можно объяснить тем, что в начальный период развития культа святых Бориса-Романа и Глеба-Давида, то есть до их общерусской канонизации в 1072 г., имя Давид подразумевало двух покровителей: в княжьем быту князя Глеба-Давида¹¹, а на небесах — царя-пророка Давида [30, с. 323—324]. То же самое касается и имени Роман. Видимо, в этот период имена Борис

⁹ К этому времени относит строительство Софийского собора в Полоцке В. А. Булкин [27, с. 15, 55—56].

¹⁰ Библейский царь Давид в те времена воспринимался как образец христианского властителя, ведь каждого византийского императора прославляли как «нового», «второго» Давида. Имя Давид олицетворяло одновременно и царскую власть и богоизбранность [30, с. 309].

¹¹ Свидетельством того, что Давыд Святославич считал своим святым покровителем не только царя Давида, чьим именем он был крещён, но и своего предка Глеба-Давида, признанного святым в 1072 г., стало возведение этим князем Борисоглебского собора в Чернигове.

и Глеб ещё не были внесены в святцы, а значит, эти имена не могли быть крестильными в первой половине 1050-х гг. и давались как родовые. Выходит, что если бы Борис и Глеб являлись старшими сыновьями Всеслава, то они должны были иметь крестильные имена. Это не допускает возможность отождествления Бориса Всеславича и Рогволода Всеславича в случае признания его старшинства, поскольку имя Рогволод было исключительно родовым именем, а имя Борис ещё не стало крестильным именем для первой половины 1050-х гг. Логично предположить, что имена Борис и Глеб, вероятно, были включены в святцы после их общерусской канонизации, произошедшей в 1072 г. Получается, что Рогволод Всеславич мог бы получить имя Борис при крещении, только если бы он родился не ранее 1072 г. Но на знаменитых Борисовых камнях, атрибутируемых Борису Всеславичу, выбито только одно его имя — Борис. А вот на Рогволодовом камне, надпись на котором была сделана по заказу Рогволода, сына Бориса, высечено два имени этого князя — родовое имя Рогволод и крестильное имя Василий. Логично предположить, что если бы родовым именем Бориса Всеславича было имя Рогволод, то это должно было быть зафиксировано в тексте надписей на Борисовых камнях, как это было сделано на Рогволодовом камне. В историографии также было отмечено, что в тех списках имён князей из «Хождения» игумена Даниила, в которых приводится имя Бориса Всеславича, оно является единственным его именем [8, с. 272]. В то время как в этих же списках другие князья в подавляющем большинстве случаев упомянуты как под крестильным именем, так и под родовым: Михаил-Святополк, Василий-Владимир, Михаил-Олег, Панкратий-Ярослав Святославич и др. Учитывая данные факты, скорее следует признать, что у Бориса Всеславича было одно имя.

Следует заметить, что Давыд Всеславич в начале своего самостоятельного княжения, как и ранее его отец Всеслав до нападения на Псков в 1065 г., предпочёл придерживаться мирных, партнёрских взаимоотношений с другими Рюриковичами и поэтому принял участие в защите общих интересов Руси. Так, в 1060 г. Всеслав Брячиславич присоединился к походу Ярославичей против торков, а в 1103 г. Давыд Всеславич участвовал в совместном походе древнерусских князей на половцев¹² [25, с. 71, 117—118]. С нашей точки зрения, такая лояльность Давыда по отношению к Киеву, проявляемая в первые годы княжения, что на первых порах было характерно и для Всеслава Брячиславича, это ещё один аргумент в пользу того, что именно Давыд Всеславич унаследовал полоцкий княжеский стол после своего отца.

¹² Имя Давыда Всеславича среди князей — участников похода 6611 (1103) г. упомянуто в Лаврентьевской летописи, но отсутствует в Ипатьевской. [9, с. 194; 1, с. 175—176].

Однако в белорусской историографии высказывается мнение, что Давыд сразу после смерти Всеслава оказался в положении князя-изгоя, не получив никакого удела в Полоцкой земле, и поэтому пытался добыть долю в отцовском наследстве при поддержке Киева и черниговских князей [31, с. 177; 4, с. 197]. Ранее эта позиция была представлена у В. Л. Янина [14, с. 130]. Однако в своих построениях В. Л. Янин допустил противоречие. Сперва он проанализировал список князей — участников похода на половцев в 1103 г. и сделал заключение, что в нём князья перечислены в порядке старшинства во главе с князем киевским Святополком, при этом Давыда Всеславича он называет полоцким князем и относит его к князьям с владениями [14, с. 121]. Затем В. Л. Янин пришёл к выводу, что в списке князей у игумена Даниила из полоцких князей были Борис Всеславич и Глеб Минский. Бориса Всеславича он отождествил с Романом Всеславичем, на основе связи имён Борис и Роман, и определил его старшим из Всеславичей и полоцким князем с 1101 г. Давыд Всеславич, по мнению В. Л. Янина, стал полоцким князем только после смерти Бориса-Романа Всеславича в 1114 г., а до этого момента он был князем-изгоем, который предлагал своё оружие более значительным князьям, поэтому он никоим образом не мог быть упомянут в «Хождении» Даниила [14, с. 130].

Очевидно, что в летописной статье об участниках похода на половцев в 1103 г. явно прослеживается определённая княжеская иерархия: Святополк Изяславич — князь киевский, Владимир Всеволодович — князь переяславский, Олег Святославич — князь новгород-северский — он отказался участвовать в походе, Давыд Святославич — князь черниговский, а далее — Давыд Всеславич. После Давыда Всеславича перечислены: Мстислав — Игорев внук, т. е. Мстислав Всеволодович¹³; Вячеслав Ярополчич — племянник Святополка Изяславича и его наместник на Волыни или в туровском уделе; Ярополк Владимирович — сын Владимира Мономаха, его наместник в ростовском уделе. Таким образом, на момент похода 1103 г. Давыд Всеславич занимал довольно высокое место в иерархии древнерусских князей, что является аргументом в пользу того, чтобы считать его старшим сыном и полоцким князем с 1101 г., а не причислять его к князьям-изгоям, не имевшим собственного стола.

Отождествление Романа Всеславича с Борисом Всеславичем, произведённое В. Л. Яниным, абсолютно неверно, поскольку в летописях сообщаются разные годы их смерти во время разных событий. Так, в Ипатьевской летописи сообщается о смерти Романа Всеславича в конце статьи 6624 (1116) г., которая начинается с сообщения о походе Владимира Мономаха

¹³ В. Л. Янин считает его смоленским князем [14, с. 121—122].

на Глеба Минского [1, с. 196—197]. В этой же летописи известие о смерти Бориса Всеславича приводится в начале статьи 6637 (1129) г. после рассказа о походе Мстислава Владимировича в Полоцкую землю, о котором сообщается под 6636 (1128) г. [1, с. 202—204].

Выдвинем предположение о том, что Роман Всеславич мог владеть Друцкой волостью и быть в союзе с Глебом Всеславичем. На эту мысль наталкивает анализ информации из той статьи Ипатьевской летописи, в которой сообщается о смерти Романа. В ней под 6624 (1116) г. рассказывается о походе Владимира Мономаха на Глеба Минского. Кроме Мономаха в нём участвовали его сыновья, а также Давыд Святославич и Ольгови-чи. Вячеслав Владимирович взял Оршу и Копысь, а Давыд и Ярополк Владимирович — Друцк, захватив в плен его жителей. Вскоре Ярополк Владимирович построил для пленных дручан город Желди. Это означает, что Друцк уже в то время был довольно крупным городом, центром отдельной волости, раз для его выведенных в плен жителей понадобилось строительство нового города. Сам Владимир Мономах осадил Минск и тем самым вынудил Глеба капитулировать и подчиниться ему. Глебу был возвращён Минск, но уже на следующий год Мономах вывел Глеба и в 1119 г. минский князь умер в Киеве [1, с. 198]. В этой связи не кажется просто совпадением то, что незадолго до Глеба умер ещё один Всеславич — Роман, который, вероятно, княжил в Друцке и был союзником минского князя, и как дручане попал в плен в результате похода Владимира Мономаха в 1116 г. Вероятно, что только после смерти Романа Всеславича Друцк перешёл к Борису Всеславичу, а затем его сыну Рогволоду.

Что касается Рогволода Всеславича, то представляется, что он был среди средних сыновей полоцкого князя, к которым следует отнести также Глеба и Бориса. Имя Рогволод, безусловно, является знаковым и особым именем не только для полоцкой княжеской династии, но и для остальных ветвей Рюриковичей. По вполне очевидным причинам оно стало характерным исключительно для полоцкой ветви Рюриковичей и превратилось в её идентифицирующее наименование и своеобразный бренд — «Роговоложи внуци», Рогволодовичи. Наречение князя именем Рогволод определённо было невозможно при жизни виновника его гибели Владимира Святославича, и, вероятно, в годы правления Ярослава Мудрого. Называя своего сына Рогволодом, Всеслав в политическом смысле бросал вызов Ярославичам, а значит, был готов к противостоянию с ними. Хорошо известно, что полоцкий князь сделал это в 1066 г., когда захватил и разграбил Новгород. На мой взгляд, 1065—1066 гг. являются подходящим временем для появления на свет Рогволода Всеславича. Также возможно, что Рогволод родился в конце 1070-х — начале 1080-х гг., когда обострились

отношения Всеслава с Всеволодом Владимировичем, занявшим киевский престол, и его сыном Владимиром Мономахом.

Глеб Всеславич должен был родиться примерно в одно время с его будущей женой — Ярополковной¹⁴. В Ипатьевской летописи сообщается, что она скончалась 3 января 1158 г. в 84 года [1, с. 338]. По подсчётам А. В. Назаренко, Ярополковна появилась на свет в 1073 г. или 1074 г. [32, с. 154]. Если бы Глеб был одним из старших сыновей Всеслава, которые, о чём писалось выше, родились в период 1053—1055 гг., то на момент рождения своей будущей жены ему должно было быть около 18 лет. А значит, Глебу пришлось бы ждать брака с ней как минимум 12—13 лет (на Руси замуж выдавали именно с этого возраста), что кажется совершенно невероятным. Кроме того, из источников неизвестно другое имя Глеба Всеславича¹⁵, а значит, имя Глеб на момент рождения будущего минского князя, вероятно, являлось уже бифункциональным, то есть совмещало в себе функции родового и крестильного. На печатях, которые атрибутируются Глебу Всеславичу, изображён его небесный покровитель — святой Глеб [33, с. 32—33]. Выходит, что Глеб Всеславич родился не ранее 20 мая 1072 г. Именно в этот день произошло перенесение мощей святых страстотерпцев Бориса и Глеба, что принято считать датой их общерусской канонизации. Вероятно, только тогда имена Борис и Глеб были внесены в святцы. Глеб Всеславич не мог появиться на свет позже своей будущей жены Ярополковны, которая родилась в 1073 г. или 1074 г. Выше уже было обосновано, что у Бориса Всеславича было единственное имя, которое являлось одновременно и родовым, и крестильным. Тогда Борис должен был родиться после своего брата Глеба, а значит, не ранее 1073 г.

Учитывая большую временную разбежку между появлением на свет старших сыновей Давыда и Романа около 1053—1055 гг. и рождением Глеба и Бориса в период, начиная с 1072 г., то представляется более вероятным, что Рогволод родился приблизительно в 1065 или 1066 гг.

Итак, итогом моего погружения в проблему определения порядка старшинства Всеславичей является следующая версия:

Давыд — около 1053 г.

Роман — около 1055 г.

Рогволод — около 1065/1066 г.

Глеб — не ранее 1072 г.

Борис — не ранее 1073 г.

¹⁴ Дочь Ярополка Изяславича, князя волынского и туровского.

¹⁵ В «Хождении» игумена Даниила Глеб Всеславич назван Глебом Минским, в то время как другие князья упомянуты как под крестильным именем, так и под родовым: Михаил-Святополк, Василий-Владимир, Михаил-Олег и т. д. [14, с. 123—125].

Ростислав

Святослав

Однако, необходимо констатировать, что окончательное разрешение данной проблемы является трудно выполнимой задачей. Её решению может содействовать новый археологический материал с территории Полоцка и Полоцкой земли, в частности, княжеские печати. Тем не менее исследователям, занимающимся изучением политической истории Полоцкого княжества, следует критически подходить к устоявшимся в историографии гипотезам, таким как, например, отождествление Бориса и Рогволода Всеславичей, которые по прошествии времени стали восприниматься как установленные факты и искать новые подходы на основе скрупулёзного анализа всего комплекса исторических источников и научной литературы.

Литература и источники

1. Полное собрание русских летописей : Т. 2 : Ипатьевская летопись. — СПб. : Типография М. А. Александрова, 1908. — 638 с.
2. Загорульский, Э. М. Генеалогия полоцких князей Изяславичей / Э. М. Загорульский. — Минск : ВУЗ-ЮНИТИ, 1994. — 31 с.
3. Загорульский, Э. М. Полоцкий князь Борис Всеславич / Э. М. Загорульский // Этнокультурные процессы на территории Беларуси в I — начале II тысячелетия нашей эры : материалы междунар. науч. конф., посвященной 90-летию профессора Э. М. Загорульского, Минск, 6—7 декабря 2018 г. / [редкол : А. А. Егорейченко (науч. ред.) и др.]. — Минск, 2018. — С. 42—47.
4. Левко, О. Н. Полоцкое княжество (земля) — исток белорусской государственности / О. Н. Левко // История белорусской государственности : в 5 т. / Нац. акад. наук Беларуси, Ин-т истории. — Минск : Беларуская навука, 2018—2020. — Т. 1 : Белорусская государственность : от истоков до конца XVIII в. / А. А. Коваленя [и др.]. — 2018. — С. 158—211.
5. Алексеев, Л. В. Полоцкая земля (очерки истории Северной Белоруссии) / Л. В. Алексеев. — М. : Наука, 1966. — 296 с.
6. Алексеев, Л. В. Западные земли домонгольской Руси : очерки истории, археологии, культуры : в 2 кн. / Л. В. Алексеев ; Ин-т археологии РАН. — М. : Наука, 2006. — Кн. 2. — 2006. — 167 с.
7. Левшун, Л. В. Полоцкий князь Борис Всеславич / Л. В. Левшун. — М. : Квадрига, 2020. — 160 с.
8. Литвина, А. Ф. Выбор имени у русских князей в X—XVI вв. : династическая история сквозь призму антропонимики / А. Ф. Литвина, Ф. Б. Успенский. — М. : Индрик, 2006. — 740 с.
9. Полное собрание русских летописей : Т. 1 : Лаврентьевская летопись. — Л. : Изд-во Академии наук СССР, 1926—1928. — 379 с.
10. Толочко, А. П. «История Российской» Василия Татищева : источники и известия / А. П. Толочко. — М. : Новое литературное обозрение ; Киев : Критика, 2005. — 544 с.

11. Стефанович, П. С. «История Российская» В. Н. Татищева : споры продолжаются / П. С. Стефанович // Отечественная история. — 2007. — № 3. — С. 88—96.
12. Житие... преподобной Евфросинии, игумении Спаса-Вседержителя в граде Полоцке [Электронный ресурс] // Электронные публикации Института русской литературы (Пушкинского Дома) РАН. — Режим доступа : http://lib.pushkinskijdom.ru/Default.aspx?tabid=10128#_ednref20. — Дата доступа : 19.09.2022.
13. Хождение Игумена Даниила [Электронный ресурс] // Электронные публикации Института русской литературы (Пушкинского Дома) РАН. — Режим доступа : <http://lib.pushkinskijdom.ru/Default.aspx?tabid=4934>. — Дата доступа : 19.09.2022.
14. Янин, В. Л. Междукняжеские отношения в эпоху Мономаха и «Хождение игумена Даниила» / В. Л. Янин // Труды отдела древнерусской литературы. — М. — Л. : Изд-во АН СССР, 1960. — Т. XVI. — С. 112—131.
15. Поппэ, А. О времени зарождения культа Бориса и Глеба / А. Поппэ // *Russia Mediaevalis*. — München : Wilhelm Fink Verlag, 1973. — Т. 1. — 1973. — Р. 6—29.
16. Архипова, Е. Каменная иконка с Тамани с изображением воина-мученика св. Глеба / Е. Архипова // Борисо-Глебский сборник. *Collectanea Borisoglebica*. — Paris, 2009. — Вып. I. — С. 157—182.
17. Рыбаков, Б. А. Русские датированные надписи XI—XIV веков / Б. А. Рыбаков. — М. : Наука, 1964. — 48 с., ил. — (Археология СССР. Свод археологических источников / Акад. наук СССР. Ин-т археологии ; вып. Е1-44).
18. Пуцко, В. Г. Бориса и Глеба культ. Иконография / В. Г. Пуцко // Древняя Русь в средневековом мире : энциклопедия / Институт всеобщей истории РАН ; под общ. ред. Е. А. Мельниковой, В. Я. Петрухина. — М. : Ладомир, 2017. — С. 81—82.
19. Назаренко, А. В. Бориса и Глеба культ / А. В. Назаренко // Древняя Русь в средневековом мире : энциклопедия / Институт всеобщей истории РАН ; под общ. ред. Е. А. Мельниковой, В. Я. Петрухина. — М. : Ладомир, 2017. — С. 79—81.
20. Жуков, И. А. Об атрибуции вислых печатей новгородского князя Глеба Святославича (1069—1078 гг.) / И. А. Жуков // Русь, Литва, Орда в памятниках нумизматики и сфрагистики. — М., 2019. — Вып. 7. — С. 105—108.
21. Ужанков, А. Н. Святые страстотерпцы Борис и Глеб : к истории канонизации и написания житий / А. Н. Ужанков // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. — 2000. — № 2. — С. 28—50.
22. Олейников, О. М. Отражение раннего этапа иконографии святых князей Бориса и Глеба на амулетах-змеевиках / О. М. Олейников // Археология Владимирско-Суздальской земли : материалы науч. семинара / ИА РАН. — М., 2016. — Вып. 6. — С. 17—32.
23. Алешковский, М. Х. Русские глебоборисовские энколпионы 1072—1150 годов / М. Х. Алешковский // Древнерусское искусство. Художественная культура домонгольской Руси. — М. : Наука. — С. 104—125.
24. Биленкин, В. А. «Чтение» преп. Нестора как памятник «глебоборисовского» культа / В. А. Биленкин // Труды отдела древнерусской литературы. — СПб. : Дмитрий Буланин, 1993. — Т. 47. — С. 54—64.
25. Повесть временных лет / Рос. акад. наук ; под ред. В. П. Адриановой-Перетц. — 2-е изд. — СПб. : Наука, 1996. — 667 с.
26. Артамонов, Ю. А. Князья полоцкие — «великии милосники великой лавры Печерской» / Ю. А. Артамонов // *Ad fontem* = У источника : сб. ст. в честь С. М. Каштанова. — М., 2005. — С. 176—182.

27. Булкин, В. А. О древнерусской архитектуре. Избранные труды / В. А. Булкин. — СПб. : Каламос, 2012. — 200 с.
28. Янин, В. Л. Прорись печати Давида Святославича (Рис. 9). № 38е (=33) [Электронный ресурс] / В. Л. Янин, П. Г. Гайдуков // Янин, В. Л. Древнерусские вислые печати, зарегистрированные в 2006 г. / В. Л. Янин, П. Г. Гайдуков. — Режим доступа : <http://www.siegel.ru/2006/s09.html>. — Дата доступа : 19.09.2022.
29. Янин, В. Л. Актовые печати Древней Руси X—XV вв. / В. Л. Янин, П. Г. Гайдуков. — М., Интрада, 1998. — Т. 3. Печати зарегистрированные в 1970—1996 гг. — 1269 с.
30. Поппе, А. В. Земная гибель и небесное торжество Бориса и Глеба / А. В. Поппе / Труды отдела древнерусской литературы. — СПб. : Дмитрий Буланин, 2003. — Т. 54. — С. 304—336.
31. Ляўко, В. Палітычная гісторыя Полацкай зямлі / В. Ляўко, Г. Штыхаў // Гісторыя Беларусі : у 6 т. / рэдкал. : М. Касцюк (гал. рэд.) [і інш.]. — Мінск : Экаперспектыва, 2000—2011. — Т. 1 : Старажытная Беларусь : ад першапачатковага засялення да сярэдзіны XIII ст. — Мінск : Экаперспектыва, 2000. — С. 175—183.
32. Назаренко, А. В. Древняя Русь и славяне : ист.-филол. исслед. / А. В. Назаренко // Древнейшие государства Восточной Европы : материалы и исслед. 2007 г. / Рос. акад. наук, Ин-т всеобщ. истории. — М., 2009. — 528 с.
33. Жуков, И. А. Об атрибуции вислых печатей Полоцкого княжества XI—XII вв. / И. А. Жуков // Русь, Литва, Орда в памятниках нумизматики и сфрагистики. — М., 2016. — Вып. 2. — С. 25—45.

M. N. Samonova. ON THE PROBLEM OF THE SENIORITY OF THE VSESLAVICHES

The paper considers the problem of the order of seniority of the sons of the Polotsk prince Vseslav Bryachislavich (1044—1101), including debatable questions about their number and the possibility of identifying Rogvolod and Boris. The author gives new arguments in favor of the seniority of Davyd and the existence of Rogvolod as one of the seven sons of Vseslav. In the study of the problem, a new approach is used, based on the consideration of two interrelated factors. The first one is the influence of the cult of Boris and Gleb on the dynastic strategy of Vseslav Bryachislavich. The second one is the appearance of the first kin Christian names among the Rurikids. These names were Roman and David as they were the baptismal names of the martyr princes Boris and Gleb. The result of the research is the substantiation of the following sequence of seniority of the Vseslaviches: Davyd, Roman, Rogvolod, Gleb, Boris, Rostislav, Svyatoslav.

Keywords: *Principality of Polotsk, Polotsk, Old Rus', Vseslav Bryachislavich, Davyd Vseslavich, Rogvolod Vseslavich, Gleb Vseslavich, Boris Vseslavich, Vseslaviches, Rogvolodoviches, Rurikids, cult of Saints Boris and Gleb, dynastic history, anthroponymy, history of Belarus.*

Г. В. Седова (сестра Евфросиния)

Мастер Э. Шульц из Динабурга: в поисках источников

Публикация посвящена изучению наследия органного мастера Э. Шульца из Динабурга. Для понимания проблематики автор особое внимание уделил различным аспектам взаимоотношений между Динабургом и Полоцком. Анализируя исторический контекст торговых отношений в Подвинье, немаловажным стало рассмотрение (изучение вопроса) развития железной дороги в Прибалтийском крае вдоль древнего торгового пути. В этой связи осмысливалась активизация миграционных потоков латышей и немцев лютеранского вероисповедания. На примере семьи Берчи история Риги-Орловской ж/д помогла выявить информацию о сложившихся связях между Динабургом и Полоцком. Для расширения поисковой базы предпринималась попытка изучить исторические материалы, связанные с деятельностью известных органных мастеров Курляндии и Лифляндии. В качестве источников привлекались статистические, этнографические, вероисповедальные сведения по Витебской губернии, в том числе Полоцка. Характеристика органов, изготовленных мастером Э. Шульцом из Динабурга, даёт представление о его квалификации и принадлежности к школе Фридриха Вейзенборна в Екабпилсе. Выявленные материалы помогут дальнейшему изучению истории бывшей Лютеранской кирхи святой Марии в Полоцке.

Ключевые слова: мастер Шульц из Динабурга, немцы и латыши в Полоцке, Лютеранская кирха святой Марии в Полоцке, архитектор Пауль Макс Берчи, церковные органы.

Город Полоцк с глубокой древности известен своей богатейшей историей. На протяжении веков в городе жили верующие разных христианских конфессий, среди них: православные, католики и лютеране. Подтверждение сказанному — величественное здание бывшей Евангелическо-лютеранской кирхи святой Марии, где сегодня размещается Краеведческий музей Полоцка. Но в XIX веке церковь была действующей, и здесь располагался активный лютеранский приход, который состоял из этнических латышей и немцев. Община построила не только величественную церковь, но и постаралась ее традиционно благоустроить. Известно, что прихожане лютеранской кирхи приобрели орган мастера Шульца из Динабурга. Но события начала XX столетия, а затем последовавшие войны, революция

и разруха изменили ход мирной приходской жизни. В двадцатых годах кирха была закрыта советской властью, а культовое здание большевики использовали уже по своему усмотрению. С тех пор дальнейшая судьба церковной утвари, а также и органа Мариинской кирхи неизвестна.

В данной статье предпринята попытка изучить наследие мастера Шульца из Динабурга, который специализировался на изготовлении музыкальных инструментов. Известно, что он сделал орган по заказу Евангелическо-лютеранского прихода для Мариинской церкви в Полоцке. Для исследования поставленной проблематики были определены следующие задачи:

- выявить источники Латвийского Национального архива и публикации в прессе об органных мастерах Прибалтийского края;
- изучить историографию, посвященную органным мастерам, также материалы о железнодорожных ветках Динабург — Полоцк и Полоцк — Витебск Риги-Орловской ж /д;
- ознакомиться со статистическими данными по вероисповедальным спискам лютеран Витебска и Полоцка;
- установить церковные органы, изготовленные мастером Шульцем, а также дать им характеристику. Обнаруженные сведения впервые вводятся в научный оборот для формирования материалов к биографической справке об органном мастере Шульце из Динабурга.

Определяющим фактором существования и развития Прибалтийского края стало нахождение его еще в эпоху Средневековья на важных торговых путях между Западом и Востоком. Со временем значение транзитной территории только возрастало. И в этом активно проявили себя люди, населяющие земли Подвинья. Тому свидетельство — торговые договоры с Полоцком и Витебском XIII—XV вв., начиная с 1229 года [3, с. 20]. Торговые отношения развивались на протяжении веков по-разному. Например, появление немцев в Витебской губернии относится к началу XIII в., а с 1406 г. немцы уже построили здесь свою церковь [9, с. 94]. В Полоцке же издавна присутствовало немецкое купечество и, соответственно, община. Как свидетельствуют источники, основным законом немецкой колонии в Полоцке был устав 1393 г., изданный Рижским магистратом по образцу постановлений о Новгородском дворе. Немцы приезжали из Риги в Полоцк и торговали при посредничестве русских купцов [11, с. 281]. Другая немецкая община находилась в Невгине (Динабурге). Но с XVI в. торговля между Полоцком и Ригой сокращается из-за войн, да и участки реки Западной Двины были разделены между противоборствующими сторонами: Россией, Польшей и Швецией.

Динамичные отношения в торговле между Российской империей с Европой вновь появились ко второй половине XIX в., чему способствовали реформы 1860-х годов. На увеличение числа немецкого населения в Витебской губернии влияли также и еще два фактора:

— проведение Риги-Витебской железной дороги, штат которой составляли исключительно немцы;

— события польского восстания 1863 г., которые подвигли немцев к переселению в Витебскую губернию в качестве покупателей имений. Правда, после переселения вновь прибывшие держались особняком от коренного населения [8, с. 96—97].

Вероисповедальную картину XIX в. на территории Витебской губернии иллюстрируют статистические сведения. До 1862 г. в данном регионе было около 12 000 лютеран, это в городах и уездах. Но в это число были включены и латышские лютеранские приходы Динабурга — 10 432, Режицы (совр. Резекне) — 129 и Люцина (совр. Лудза) — 86, всего 10 647 лютеран [7, с. 95]. К 1888 г. их количество возросло до 34 223 человек. Таким образом, общины росли, но большую часть составляли все же латыши-лютеране из вышеперечисленных приходов. Тем не менее, железная дорога способствовала миграции населения из Прибалтийского края в Витебскую губернию. Собственно, из 22,05% протестантов среди латышей насчитывалось 10,158%, а среди немцев — 2,262%. Исходя из этого, в процентном отношении в Витебской губернии протестантизм исповедовали 1,5% населения, что составляло 15,216 чел. (латыши — 13,504 и немцы — 1,703) [8, с. 125—126]. Но в статистических отчетах количество проживающих немцев указывалось и 2 076. В этой связи интересен комментарий российского чиновника, который, в частности, писал, что определить количество немцев приходилось «путем сообразительным» [8, с. 95; 13].

По сведениям статистического комитета за 1893 г., по вероисповеданию в Полоцком уезде проживало 543 лютеранина. А губернский Витебск насчитывал 1 661 лютеранина, к тому же верующие проживали и в уезде, их количество составляло порядка 1 000 человек. Соответственно, их обслуживали два лютеранских священника — проповедник и пастор Эрнест Иоганн Карролин (иногда правописание Карролинг), который окончил курс Дерпского университета, законоучитель Витебской женской гимназии [9, с. 31] и священник Феликс Макс Берчи (иногда правописание Берчий), он также окончил курс Дерпского университета и окормлял Мариинский приход в Полоцке, пастор проживал в городе по ул. Нижне-Покровской [2, с. 4].

Тема развития железных дорог в Прибалтийском крае в данном исследовании неожиданно дала дополнительную информацию об органном

мастере Шульце из Динабурга. В условиях динамичного роста товарно-денежных отношений во второй половине XIX — начале XX веков железнодорожный транспорт интенсивно развивался [21, с. 250]. Казенная Риги-Орловская железная дорога проходила по территориям Лифляндской, Витебской, Курляндской, Ковенской, Могилевской, Смоленской и Орловской губерний. А железная дорога Рига-Динабург (1861 г.), проложенная вдоль древнего торгового пути по р. Западной Двине или Даугаве, была не только удобной, но и дешевой дорогой к Рижскому порту. Она способствовала расцвету новых ремесленных и торговых центров, а также доставке сельхозпродукции, побуждая местное население осваивать навыки строительства и эксплуатации железной дороги [1, с. 9]. Безусловно, дальнейшее развитие железной дороги через Полоцк (Риги-Орловской ж/д) способствовало развитию местной инфраструктуры и увеличению торговых оборотов. Тем более, что первая железная дорога Рига-Динабург со временем была продлена до Витебска [21, с. 254].

Согласно информационной справке о Риги-Орловской железной дороге, начинался этот проект с железнодорожного направления Динабург — Витебск. Он был реализован в 1863 г. английскими инженерами. Данная железная дорога состояла из нескольких веток, первая — Динабург — Полоцк, протяженностью в 151 версты (совр. 154,4 км). Средства на строительство шли частные, а время перехода в казну отмечено 15 июня 1864 г. [14, с. 3]. А в 1865 г. была завершена и вторая часть проекта — строительство ветки из Полоцка до Витебска, примерно в 95 верст (совр. 101,34 км), которое было окончено в 1868 году [4, с. 31; 5, ЛГИА. Ф. 4589]. Завершение железнодорожного строительства в Подвинье увеличило перевозку грузов в направлении Динабург — Витебск [4, с. 56]. Для сравнения, если по р. Западной Двине отправляли грузы на судах и плотам в количестве 2961,912 пудов на сумму 510,872 руб., то по ветке Динабург — Витебск железной дороги перевезли 45 827,158 пудов [4, с. 8; 10, с. 343].

Быстрое развитие железной дороги развивало инфраструктуру городов Прибалтийского края и Подвинья. И к этому имел прямое отношение известный художник и архитектор Паул Макс Берчи (*Paul Max Bertschy*, 1840—1911). Согласно имеющимся документам, П. Берчи — архитектор Общества Динабурго-Витебской железной дороги (1869—1871), а также главный архитектор Либав (*Libau*, совр. Лиепай, 1871—1902). По долгу службы он часто бывал в Динабурге и существует большая вероятность того, что лично знал органного мастера Шульца.

История появления церковных органов в Ливонии уходит в глубь веков. Традиция сохранилась в Прибалтийском крае и была связана тесными узами с Германией. Этот музыкальный духовой инструмент

входил в церковный обиход приходов Риги, Голдингена (*Goldingen*, совр. Кулдига), Митава, Якобштадта и др. городов. Благодатное время для развития и распространения органа пришлось на правление Российской императрицы Анны Иоанновны. Этому активно содействовал фаворит императрицы, курляндский герцог Эрнст Иоганн Бирон (*Ernst Johann von Biron*, 1690 — 1772). В 1735 г. он заказал многоголосный орган для дворца в Рундале. Его изготовил известный мастер Иоганн Хенрик Иоахим (*Johann Heinrich Joachim*, 1696 — 1762) [9, с. 115].

Популярность органа росла. Этому во многом способствовало и развитие местного органного производства. Ввиду высокой конкуренции мастера из Германии стали уезжать в Прибалтийский край, где создавали свои органные школы. Согласно историческим источникам, такая школа была создана Фридрихом Вейзенборном (*Friedrich Weißenborn*, 1840 — 1902) в Крейцбурге (*Kreutzburg*, совр. Крустпилс) и в Якобштадте (*Jacobstadt*, совр. Екабпилс) [5, ЛГИА. Ф. 235. Оп. 14. Д. 112. Л. 562 — 563]. К ней принадлежал будущий мастер Э. Шульц.

Фамилия органных мастеров Шульц (*Schulze*) не часто, но встречается в исследованиях, посвященных истории органа в Прибалтийском крае. Но биографических данных мастера нет, как нет и сведений о его национальности — был ли он немец или латыш, в связи с чем возникают вопросы и к написанию его фамилии. В немецкой транскрипции фамилия писалась как *Schulze*, а на его именном клейме стоит подпись — *E. Schultz* — как вариант правописания в латышской традиции. Обратимся к монографии Илмы Грауздыни (*Ilma Grauzdīņa*, 1948 — 2016), в которой она приводит биографические сведения о мастерах Шульц. Например, Иоганн Фридрих Шульц (*Johann Friedrich Schulze*, 1793 — 1858) из Паулинцелла, Германия. Спустя время он продолжил свою работу уже в Прибалтийском крае, в Митаве (*Mitau*, совр. Елгава) и Риге. Как отмечается в источниках, И. Ф. Шульц принадлежал к высокому классу мастеров, 26-резонансный орган его работы приобрел приход Рижской реформаторской церкви. Также известна и другая работа И. Ф. Шульца — 86-резонансный орган (1854 г.) в Мариинской церкви Любека (*Lübeck*, север Германии) [17, с. 66, 70]. В XVIII в. были известны Александр и Кристиан Шульц (*Alexader und Christian Schulze*), отец и сын из Вольмара (*Wolmar*, совр. Валмиера). Однако и они принадлежали к другой органной школе [17, с. 35].

Интересен вопрос, а мастер Шульц из Динабурга был ли в родстве с уже перечисленными мастерами? Шульц работал в конце XIX в. в Динабурге, и в его инструментах, как считают специалисты, наблюдаются признаки школы органного мастера Ф. Вейзенборна родом из Гота (*Gotha*), что в Тюрингии (восточная Германия), который впоследствии работал

в Якобштадте и Крейцбурге [18, Gruener]. А вышеперечисленные мастера принадлежали к другим школам.

С первой половины XIX века центром создания органов была Рига (мастер Август Мартин), затем по рейтингу шла Либау (мастер Карл Херманн) и Якобштадт (мастер Фридрих Вейзенборн). Мастер Ф. Вейзенборн изготовил 85 органов с 1865 по 1894 год. Например, сохранились сведения о стоимости органа 1866 г. мастера Ф. Вейзенборна: 600 рублей. А 8-резонансный орган церкви Шлоки (*Schlock*, совр. Слока) в Курляндии, изготовленный рижским мастером Августом Мартином, стоил в 1863 г. 1050 рублей [17, с. 81, 84]. Стоимость музыкального инструмента во многом зависела от мастерства, престижа школы и звучания. Каждый орган отличался тембром, количеством мануалов (клавиатур для игры), регистров и духовыми трубами (звуковым диапазоном). Поэтому не каждый церковный приход мог себе позволить приобрести столь ценный инструмент. Покупали органы в основном богатые ктиторы и остзейские владельцы муйж, т. е. поместий, где находились церкви, а также состоятельные приходы, будь то лютеранские или католические.

Итак, об органном мастере Шульце известно только то, что он жил и трудился в Динабурге. А вот кто ему поручил заказ для изготовления органа для лютеранской Мариинской церкви в Полоцке? Архивные источники свидетельствуют, что лютеранская кирха была торжественно освящена в 1888 г. [11]. Даты, когда был построен для нее духовой орган, нет. При изучении документов Общества Динабург-Витебской железной дороги обнаружилась информация о деятельности Пауля Макса Берчи, который трудился в Динабурге с 1864 г. Архитектор был известен как автор проектов промышленных и общественных зданий, культовых построек и частных домов. Предпочтение он отдавал готическому и романскому стилю, здания по его проектам строились либо из красного кирпича, либо из смешанного материала. В историю Прибалтийского края он вошел как градостроитель и главный архитектор Либау (1871 — 1902), автор многочисленных городских строений [20, с. 303]. Проектировал ли Пауль Макс Берчи лютеранскую кирху в Полоцке? Неизвестно. Но в этой связи возникает вопрос, а лютеранский пастор Мариинской церкви в Полоцке священник Феликс Макс Берчи не является ли родственником известного архитектора?

При изучении биографии архитектора подтвердилось, что Пауль и Феликс были родными братьями, в семье было девять детей. Они родились в Германии, но в дальнейшем покинули малую родину и связали свою жизнь с Россией. Таким образом, прослеживается прямая связь городов Динабурга и Полоцка. Неслучайно заказ на изготовление органа для

Мариинской церкви выполнял мастер Шульц из Динабурга, который был знаком с братьями Берчи. Свои работы мастер Шульц выполнял также в стиле неоготики, которая была близка маститому архитектору П. Берчи. Орган Мариинской церкви в Полоцке не сохранился, но работы мастера Шульца есть в Латвии, в нескольких католических церквях — в Элерне и Свенте.

Орган в Элерне территориально находится в Таборской волости Аугшдаугавского края (*Elerne, Tabores pagasts, Augšdaugavas novads*) в Римско-католической церкви Рижской митрополии Елгавского диоцеза. Изначально церковь была построена в 1650 г. как лютеранская. Из истории Вознесенской церкви в Элерне известно, что здание храма возвёл Хейнрих Тинен в 1650 г. До 1761 г. храм принадлежал лютеранской общине, но позже лютеране обменялись с католиками на костёл в Муравках (Сикеле). Таким образом, архитектура данного костёла и в масштабе, и в деталях напоминает другие церкви, характерные для Курляндского герцогства [14, с. 590]. В 1892 г. приход установил в церкви духовой орган мастера Э. Шульца, о чем свидетельствовал именной знак мастера, сохранившийся до настоящего времени (*E. Schultz, Dünaburg, 1892, 6/I/P*). Расшифруем обозначение инструмента 6/I/P — 6-резонансный, один мануал (клавиатура) и одна педальная клавиатура. Это был одноручный инструмент, отличающийся небольшим диапазоном — только шестью регистрами. Данный инструмент — один из немногих, у которого до сих пор есть оригинальный «декоративный» регистр — работающий колокольчик гlockenspiel (*Glockenspiel*). Стил ь органа можно отнести к неоготике. Традиционно инструмент находится в центре западной части в деревянном ящике или корпусе. Корпус выполнен из клееной хвойной древесины и декорирован скромными барочными фрагментами из резной древесины, покрытой толстым слоем позолоты. Для труб органа был использован оцинкованный и окрашенный материал, по своему звучанию трубы нерезонансные. Игровой стол находится в южной стороне храма, его размеры соответственно равны 303×208×405 мм, а шаг поля составляет 439 Гц, при $t\ 17,5^{\circ}\text{C}$. Латвийские специалисты считают, что в органе Э. Шульца наблюдаются все признаки школы Ф. Вейзенборна [19, Elerņas].

Орган Свято-Троицкого костела находится в Свенте, Свентской волости, Аугшдаугавского края (*Sventes katoļu baznīcas ērģeles, Sventes pagast, Augšdaugavas novads*). По своему внешнему виду он не производит впечатление цельной конструкции. Точная дата изготовления органа не указана, но по своим характеристикам он идентичен духовому органу из католического костела в Элерне, датируемому 1892 г. работы мастера Э. Шульца (*E. Schultz, Dünaburg, 1892, 6/I/P*). Каменная церковь в честь

Святой Троицы была построена в 1800 г., инициатором выступил граф Казимир Плятер-Зибберг (1749—1807). В дальнейшем сооружение было освящено в честь св. Архангела Михаила. Большая вероятность того, что орган был установлен в конце XIX в. [15, с. 657—658]. Орган в Сvente также одноручный и принадлежит школе Ф. Вейзенборна, стиль — неоготика. Именное клеймо мастера отсутствует. Орган находится в западной части церкви в духовом ящике и его техническое состояние специалистами признано как удовлетворительное, инструмент в рабочем состоянии. Диапазон небольшой — всего шесть регистров. Материал — хвойная древесина, клееная, окрашенная в белый цвет. Мастер использовал для органных труб окрашенный оцинкованный материал. Игровой стол находится в южной части храма, его размеры — 273×208×370 мм, шаг поля составляет 404—445 Гц, при $t\ 15^{\circ}\text{C}$ [22, Sventes].

В изучении наследия органного мастера Э. Шульца из Динабурга важным аккордом стала встреча в Риге с органистом Айваром Калейсом из Евангелическо-лютеранской церкви св. Гертруды (Новой). Рижский органист предоставил сведения из своего личного архива о мастере из Латгалии. Данные обобщений таковы: Эдуард Шульц (*Edouard Schultz*) умер после 1905 г., к сожалению, дата рождения пока неизвестна. Следует указать, что к органам, построенным мастером, есть дополнительная информация. К работам Э. Шульца в Латгалии следует отнести инструмент в костеле св. Михаила Архангела (1896 г.) в Извалте (*Izvalta, Izvaltas pagasts, Krāslavas novads*). Правда, церковь сгорела в начале 1941 года в период Второй мировой войны, и орган не сохранился. Далее, Эдуард Шульц вместе с Янисом Гремзе ремонтировали музыкальные инструменты в церквях, среди них: в 1894 г. — орган католического храма св. Анны в Берзгале (*Bērzgale arī Bieržgaļs, Aglonas pagasts, Preiļas novads*) под Аглоной, а также орган в 1905 г. в Субате (*Subbath*). С 1903 по 1904 год мастер Э. Шульц устанавливал орган в католическом кафедральном соборе Сердца Иисуса в Резекне (15/II/P). Этот инструмент был построен в мастерской св. Луки в Санкт-Петербурге приходом св. Станислава в 1902 г. в дар для католической общины Резекне. В настоящее время орган находится в католическом храме в честь Вознесения Девы Марии города Лудзы, также в Латгалии. Касаясь точной даты установления органа в лютеранском Мариинском храме в городе Полоцке, то она неизвестна.

Суммируя все вышесказанное, можно сделать вывод, что задачи исследования, посвященные изучению наследия мастера Эдуарда Шульца из Динабурга, выявили:

— местонахождение сохранившихся церковных духовых органов, изготовленных мастером Э. Шульцем в Латвии, на одном из которых имеется

именной знак мастера на немецком языке — *Orgelbauer E. Schultz, Düinaburg*; — имя мастера Шульца — Эдуард, важное дополнение к биографическим сведениям;

— деятельность архитектора Пауля Макса и пастора Феликса Макса Берчи в обустройстве Евангелическо-лютеранской Мариинской церкви в Полоцке.

В перспективе продолжение изучения наследия мастера Эдуарда Шульца, деятельности пастора Феликса Макса Берчи, а также изучение церковной жизни лютеранского Мариинского прихода в Полоцке.

В настоящее время в Латвии находятся 300 исторических органов, самые старые инструменты находятся в церквях Курземе (Угале и Лиепаве). К раритетным относятся и церковные органы мастера Эдуарда Шульца из Динабурга. Если духовой инструмент в Евангелическо-лютеранской Мариинской церкви в Полоцке не сохранился, то работы мастера можно увидеть и услышать за богослужением в Римско-католических храмах Латгалии. От Полоцка до Вознесенского костела в Элерне — 166 км, а до Свято-Троицкого в Свенте — 183 км. Посещая эти старинные церкви, можно насладиться не только звучанием шедевров музыкальной классики, но и прикоснуться к уникальной истории создания древнейшего инструмента. Есть уверенность, что история церковного органа бывшей Мариинской кирхи в Полоцке будет изучена, и для этого есть все основания.

Комментарии

Динабург (*Dünaburg*) — крепость (замок, резиденция комтура) основана в 1275 г. магистром Ливонского ордена (1273—1279) бароном Эрнстом фон Ратцебургом или Рассбургом (*Ernst von Ratzeburg*). Магистр был убит 5 марта 1279 г. в сражении между Литвой и Тевтонским орденом при Айзкраукле. Возведенный каменный замок угрожал землям Полоцкого и Литовского княжества.

На протяжении столетий Динабург менял свое название с 1275 по 1656 год, затем с 1667 по 1893 год. Собственно, в 1656—1667 гг. город назывался Борисоглебов (Борисоглебск), в русских летописях — Невгин. С XIX в. Динабург — уездный город Витебской губ., со второй половины века — один из важных городов в западной части Российской империи. После 1893 г. название вновь изменилось уже на Двинск, а с 1920 г. город называется Даугавпилс (Латвия) [15].

Историческая справка

Орган (лат. *organum*, греч. *ὄργανον* — инструмент; нем. *Orgel*), клавишно-духовой музыкальный инструмент. Предшественниками органа являются волынка, древнекитайский *шэн*, европейская флейта Пана. В III в. до н. э. появился гидравлос (водяной орган) греческого изобретателя и математика Ктесибия из Александрии. В IV в. н. э. в Византии уже был известен позитив — пневматический орган. Римляне и византийцы применяли орган только в светской обстановке — на ипподромах, в цирках, театрах, во время дворцовых приёмов, а в Византийской церкви инструмент не использовали. В 660 г. папа Римский Виталиан, святитель, исповедник (*Vitalianus PP. ? — 672*) ввел орган специальным вердиктом в западную Литургическую традицию Римско-католической церкви.

Древнейший инструмент, датируемый X в., находится в соборе Уинчестера (*Winchester Cathedral*, Англия), храм посвящен Святой Троице и св. ап. Петру и Павлу, а до Реформации — св. Свитуну. Соборный орган имеет 400 труб и разделен на 2 мануала.

Духовой инструмент совершенствовался мастерами, так, группировка труб по регистрам органа относится к XII в. А изобретение педальной клавиатуры приписывают органисту Луи ван Вальбеке (? — 1318) из Брабанта. Интересно, что в XIII—XIV вв. размер клавиш на мануалах был очень велик (длиной 30—33 см, ширина 8—9 см), по ним приходилось бить кулаками или локтями, отсюда немецкое выражение *orgel schlagen* или на древнерусском — *органы бити*. Тем не менее, начиная с XIV в., «император инструментов» энергично шествовал по Европе. В XV веке органы различались: большой и главный — на хорах над входом (*Hauptwerk*), рюкпозитив (*Rückpositiv*) — небольшой шкаф с мягким звучанием и портатив (*Portativ*) — маленький переносной. Современный вид инструмент приобрел примерно с XVI в. Важно отметить, что в период расцвета органного искусства в Европе (1550—1750) стали определяться и национальные органные школы, а золотой век для древнего духового инструмента пришелся на эпоху барокко, т. е. XVII — XVIII вв.

Иная судьба органа сложилась в России. В IX в. инструменты попали из Византии в Киев благодаря тесным связям Киевской Руси с Константинополем. Орган был введен в княжескую придворную капеллу князя Святослава. Об этом свидетельствуют многочисленные летописные источники. Любопытно, но инструмент быстро прижился в среде скоморохов. Назывался этот орган — портатив, небольшое устройство, которое можно было носить через плечо и играть на нём, держа на коленях. Изображение органа с органистом и другими музыкантами встречается на фреске

собора св. Софии в Киеве, а также в новгородских и московских книжных миниатюрах. В Русскую православную церковь орган как музыкальный инструмент в обиход не вошел. Однако святитель Димитрий, митрополит Ростовский и Ярославский (Туптало, 1651—1709), оставил свое мнение об инструменте: «Богодухный орган — мусикии глава!» [9, Орган].

Литература и источники

1. Алтбергс, Т. Железные дороги Латвии / Т. Алтбергс, К. Аугустане, И. Петерсоне. — Rīga : Latvijas Dzelceļš, «Jumava», 2010.
2. Воднева, И. Полоцк. Кирха. Музей / И. П. Воднева. — Полоцк : Национальный Полоцкий историко-культурный музей-заповедник, 2021.
3. Енш, Г. А. Из истории архивного дела в Латвии / Г. А. Енш. — Рига : Авотс, 1981.
4. Краткий Исторический Очерк объединения и эксплуатации Риги-Орловской железной дороги ко дню пятидесятилетия постройки Риги-Двинского участка как самостоятельной в свое время Риги-Динабургской жел. д. — Рига : Тип-я Г. Гемпель и Ко. 1911.
5. Латвийский Государственный исторический архив (ЛГИА), подразделение Латвийского Национального архива (LNA LVVA). — Фонд. 235 («Latvijas Evaņģēliski luterisko draudžu baznīcu grāmatas»). — Оп. 14. — Д. 112 («Jēkabpils latviešu un vācu draudzes 1902. gada dzimušo un kristīto, laulāto un mirušo reģistrs»). — Л. 562—563. — Фонд. 4589. («Rīgas-Orlas Dzelzceļu Pārvaldes fonda»).
6. Орган. Большая российская энциклопедия [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <https://bigenc.ru/music/text/2683147>. — Дата доступа : 08.11.2022. 11:35.
7. Памятная книжка Витебской губернии на 1881 г. Изд-е Витебского Губернского Статистического Комитета. — Витебск : Тип. Губернского правления, 1881.
8. Памятная книжка Витебской губернии на 1886 г. Изд-е Витебского Губернского Статистического Комитета. — Витебск : Тип-я Губернского правления, 1886.
9. Памятная книжка Витебской губернии на 1898 г. Изд-е Витебского Губернского Статистического Комитета. — Витебск : Тип. Губернского правления, 1898.
10. Ройзман, Л. И. Орган в истории русской музыкальной культуры / Л. И. Ройзман. — Москва : Музыка, 1979.
11. Сапунов, А. П. Река Западная Двина. Историко-географический обзор. С картами, планами и рисунками / А. П. Сапунов. — Витебск : Типо-литография Г. А. Малкина, 1893.
12. Сведения о лютеранской кирхе. Краеведческий музей, Витебская обл., Полоцк [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://local.polotsk.museum.by/node/7813>. — Дата доступа : 07.09.2022. 19:33.
13. Сементовский, А. М. Этнографический обзор Витебской губернии / А. М. Сементовский. — Санкт-Петербург : Тип-я М. Хана, 1872.
14. В.XCVIII. Материалы по обследованию железных дорог. Риги-Орловская жел. дор. — Санкт-Петербург : Nevskaya tipografiya, 1913.
15. Bīskaps Cakuls, J. Latvijas Romu Katoļu Draudzes. Kūrijas arhīva materiālu apkopojums / Bīskaps J. Cakuls. — Rīga : Rīgas Metropolijas Kūrija, 1997.
16. Brežgo, B. Latgales pilsētu vēsture / B. Brežgo // Apinis K. Latvijas pilsētu vēsture. — Rīga : Izdevis Ā. Gulbis, 1931.

17. *Grauzdiņa, I.* Tūkstoš mēlēm ērģeles spēlē. [Jeb grāmata par Latvijas ērģeļu būvētājiem, spēlētājiem, instrumentiem un mūziku] / I. Grauzdiņa. — Rīga : Liesma, 1987.
18. *Gruener.* Rigasche Zeitung / 1866.14. (26.) Februar.
19. Eļerņas katoļu baznīcas ērģeles [E. Schultz, Dünaburg, 1892, 6/I/P] [Электронный ресурс]. — Режим доступа : http://www.music.lv/lek/elerna_apraksts.htm. — Дата доступа : 07.09.2022. 19:33.
20. *Lancmanis, I.* Bertschy / I. Lancmanis, A. Berči. — Rīga : Valters un Rapa, 2011.
21. *Malahovska, L.* Latvijas transporta vēsture 19. gs. otrā puse — 20. gs. sākums / L. Malahovska. — Rīga : «LV» fonds, 1998.
22. Sventes katoļu baznīcas ērģeles [E. Schultz, Dünaburg, 1892, 6/I/P] [Электронный ресурс]. — Режим доступа : http://www.music.lv/lek/svente_main.htm. — Дата доступа : 07.09.2022. 19:33.

G. V. Sedova. MASTER E. SCHULTZ FROM DINABURG: IN SEARCH OF SOURCES

The publication is devoted to the study of the heritage of the organ maker Edouard Schultz from Dinaburg. In order to understand the problems, the author paid special attention to various aspects of the relationship between Dinaburg and Polotsk. Analyzing the historical context of trade relations in the Dvina area, it was important to consider the development of the railway in the Baltic region along the ancient trade route. In this regard, the intensification of migration flows of Latvians and Germans of the Lutheran religion to the city of Polotsk was comprehended. On the example of the Bertschy family, the history of the Riga-Oryol railway helped to reveal information about the established links between Dinaburg and Polotsk. In order to expand the search base, an attempt was made to study historical materials related to the activities of famous organ makers of Courland and Livland (Livonia). Statistical, ethnographic, and religious data on the Vitebsk province, including Polotsk, were used as sources. The characteristics of the organs made by the organ builder Edouard Schultz from Dinaburg give an idea of his qualifications and belonging to the school of Friedrich Weissenborn in Jakobstadt. The revealed materials will help further study of the history of the former Lutheran church of St. Mary in Polotsk.

Keywords: Master Edouard Schultz of Dinaburg, Germans and Latvians in Polotsk, Lutheran church of St. Mary in Polotsk, Architect Paul Max Bertschy, church organs.

А. А. Соловьёв

О локализации гончарных мастерских конца XVI — XVIII вв. в г. Полоцке

В статье представлены результаты археологических исследований на территории полоцкого Великого посада и Заполотья, которые осуществлялись автором на протяжении 2000—2010 гг. с целью выявления и локализации следов производственных мастерских, относившихся к полоцкому цеховому объединению гончаров. На основе найденных артефактов очерчены предполагаемые границы городской территории, занимаемой гончарными мастерскими в конце XVI — XVIII вв. Анализ подъёмного материала и локализация мест его обнаружения позволяют сделать вывод о переносе объектов гончарного производства за линию посадских укреплений Полоцка во второй трети XVII в. Кроме того, массив выявленных и изученных автором археологических артефактов позволяет судить о технологических особенностях производства и ассортименте продукции, выпускаемой полоцкими гончарами на протяжении конца XVI — XVIII вв.

Ключевые слова: Полоцк, гончарные мастерские, Великий посад, Заполотье, Экимань, бракованные изразцы, гончарные формы.

Изделия гончаров — наиболее массовый подъёмный материал, находямый при археологических раскопках. При этом следы самого гончарного производства конца XVI — XVIII вв. на территории Полоцка выявляются крайне редко и обычно представлены единичными разрозненными артефактами.

Крупнейшим гончарным центром Полоцка была слободка (местечко) Якимань (Экимань), расположенная на левом берегу р. Западной Двины, которая с конца XVI в. являлась одной из наиболее крупных «юридик» полоцких иезуитов [9, с. 29, 31]. Значительные по объёму залежи гончарной глины на территории Экимани, а также близость лесных массивов (основного источника топлива и строительных материалов), позволили местным гончарам поставить производство отдельных видов керамической посуды и строительных материалов на поток. Объём производимой продукции удовлетворял не только нужды ордена, но и позволял продавать её часть горожанам, превратив гончарное дело в важную статью доходов полоцких иезуитов. Важно отметить, что посредством гончарной продукции осуществлялась трансляция ряда элементов новой для полочан

барочной традиции орнаментации керамических изделий, носителями которой были представители ордена. Мастерами, работавшими на иезуитов, созданы первые так называемые «ковровые» изразцы, получившие широкую популярность у жителей Полоцка [10, с. 30—31].

Основную нагрузку по удовлетворению возраставших потребностей города в строительных материалах и керамической посуде принимали на себя городские мастера. Рост числа ремесленников был бы невозможен без наличия в Полоцке и его окрестностях свободных территорий, пригодных для устройства новых мастерских. Однако, на сегодняшний день данных о местах их расположения, технологии и специфике производства не выявлено.

Самое раннее из известных письменных упоминаний гончаров в книгах Полоцкого магистрата относится к 1643 г., оно касается создания ими своего цеха и утверждения устава [4, с. 125—126]. Грамотой короля Владислава IV регламентировалось внутреннее устройство цеха и его структура, оговаривалось, что в качестве экзамена на получение звания мастера кандидат обязан был изготовить «гарнец шириною в три пяди, или в ладонь, жбан такой же величины, дойник в корец величиною, глиняную сковородку в четверть и миску в четверть шириною». Однако каких-либо сведений о местах расположения и устройстве полоцких гончарных мастерских в документе не содержится, данное решение, вероятно, принималось по усмотрению городских властей [2, с. 333].

Наиболее ранние сведения о деятельности полоцких гончарных мастерских связаны с производством кирпича. Косвенные данные могут указывать на то, что первоначально подобные мастерские появились у полоцких иезуитов в 1635 г., а к 1636 г. ими был возведён костёл на каменных крипах. О стремительном росте кирпичного производства ордена свидетельствует тот факт, что к 1643 г. у полоцких иезуитов уже была кирпичная сакристия и несколько комнат (при ней?) [11, с. 91].

В Актовых книгах Полоцкого магистрата за 1650 г. впервые была упомянута «цегельня» [1, с. 199] «за парканем меским», арендуемая представителями городского нобилитета [1, с. 199]. В это же время в середине XVII столетия возводится кирпичный сводчатый подвал дома, расположенного сегодня по ул. Нижне-Покровской, 33 (известен как Домик Петра I), а также нижняя часть кирпичного дома по ул. Батечковой (находился на северной стороне современного пр-та Ф. Скорины, в районе д. №№ 1—3) [12, с. 46, 199].

Полноценные кирпичные заводы впервые появляются у полоцких иезуитов к середине XVIII в. (что было обусловлено строительством крупного комплекса зданий коллегіума), располагались они в районе Экимани

и на территории фольварка Спас. На этих заводах предположительно изготавливали также черепицу и изразцы [9, с. 31, 33]. Поскольку кирпичное производство являлось крайне пожароопасным, заводы старались выносить за городскую черту.

После присоединения Полоцка к Российской империи новый губернский статус города предусматривал необходимость активного каменного капитального строительства, для которого требовалось налаживание массового производства строительных материалов — кирпича, изразцов, черепицы. Богатый опыт организации подобной деятельности имели полоцкие иезуиты, которые в 1735 г. развернули масштабные строительные работы по возведению ансамбля костёла св. Стефана и зданий коллегиума [12, с. 174].

Активизация массового изготовления основных строительных материалов привела к усилению конкуренции между мастерскими, принадлежавшими ордену, и мастерскими горожан. Продукции цеховых ремесленников было всё сложнее соперничать с качественными и уже стандартизированными гончарными изделиями мастеров, работавших на орден.

Судя по плану Полоцка 1786 г., «кирпичные заводы» располагались на территории, ограниченной зданием современного железнодорожного вокзала, строениями бывшего предприятия «Технолит» и ул. Янки Купалы. После первого раздела Речи Посполитой в 1772 г., упразднения ордена на всей территории Европы в 1773 г. (за исключением Российской империи) полоцкие иезуиты лишились части своих имений на левом берегу р. Западной Двины [12, с. 178], однако не исключено, что они могли некоторое время продолжать закупать или производить там кирпич для возведения построек на территории коллегиума. Подобная ситуация продолжалась до тех пор, пока братья не восстановили собственное производство.

Гораздо более сложной является задача по локализации мест размещения мастерских по производству посуды и изразцов, которые принадлежали цеху полоцких гончаров и не имели отношения к иезуитскому ордену. В отличие от изготовления кирпича, подобное производство не требовало значительных площадей, что позволяло располагать небольшие мастерские непосредственно в жилых кварталах на территории городских посадов. В большинстве своем они концентрировались на правобережной части Полоцка, однако достоверных сведений о местах их расположения и характере производства в доступных сегодня исторических источниках не выявлено.

При археологических исследованиях исторического центра Полоцка был обнаружен ряд разрозненных материальных свидетельств,

Рис. 1. Гончарные формы XVII в. для оттиска изразцовых пластин, найденные археологом С. В. Тарасовым на Великом посаде
 1 — для углового стенового изразца с «конхой»; 2 и 3 — для стеновых «орлёных» пластин;
 4 — для коронки с прорезным узором; 5 — для маскарона

указывавших на существование гончарных мастерских, — это створки керамических формочек для изготовления курительных трубок, обломки матриц для оттиска изразцов, а также гончарный брак [5, с. 61; 7, с. 22—23].

Среди артефактов, найденных археологом С. В. Тарасовым на Великом посаде, большой интерес представляют обломки керамических матриц для оттиска ряда изразцов первой половины XVII в. Два выявленных фрагмента предназначались для оттиска стеновых, так называемых «орлёных» пластин (рис. 1: 2, 3). Части изразцов, изготовленных с помощью подобных

матриц, обнаружены Н. И. Зданович в районе детской художественной школы (современное здание по пр-ту Ф. Скорины, 1). Один фрагмент предназначался для оттиска «конхи» — углового изразца с мотивами «кованого металла» (НПИКМЗ КП1-622/394; НПИКМЗ КП1 622/395; НПИКМЗ КП1 622/424) (*рис. 1: 1*). Оттиснутые по данной матрице изделия хорошо известны также по материалам раскопок на месте дома по пр-ту Ф. Скорины, 8а (восстановленный дом генерал-губернатора). Археологом Н. И. Зданович выявлялись подобные изразцы и в других частях Полоцка. Аналогии их имеются также в материалах, собранных при исследованиях полоцкого иезуитского коллегиума. Редкими образцами производственной керамики стали обломки форм для оттиска коронки и маскарона, найденные С. В. Тарасовым (НПИКМЗ КП 1-622/380; НПИКМЗ КП1-4345/42) (*рис. 1: 4, 5*).

В начале XVII в., когда иезуитами ещё не было в полной мере налажено собственное изразцовое производство в мастерских Экимани, орден мог закупать часть продукции у городских мастеров, что объясняет полное сходство ряда узоров на пластинах.

Ряд фрагментов, а также цельные бракованные пластинчатые и миско-вые изразцы первой половины XVII в. найдены на месте упомянутого дома генерал-губернатора (они, предположительно, были использованы печниками в качестве заполнения при создании оснований новых печей).

Бракованные изразцы XVIII в., найденные в ходе археологических раскопок на территории Полоцка (без учета материалов Полоцкого иезуитского коллегиума), представлены единичными фрагментами. Наиболее примечательна в этом отношении терракатовая пластина из завала изразцов, выявленная на территории дома генерал-губернатора. Она имела смещённый и дважды оттиснутый узор в виде четырёхлепестковой розетки. Подобные изразцы, если они не имели деформаций и трещин, мастера применяли для облицовки наименее доступных и видимых мест поверхности печи (НПИКМЗ КП18-22731; НПИКМЗ КП18-22826; НПИКМЗ КП18-22835) (*рис. 2: 1, 4, 5*).

Обломки матриц для оттиска пластин медальонных безрамочных изразцов были найдены у кромки левого берега р. Западной Двины на участке между мостом по ул. Юбилейной и р. Бельчанкой, а также в районе моста по ул. Богдановича и на территории Экимани. Тильные стороны выявленных фрагментов не имели следов румп и отличались характером обработки от пластин других изразцов. Эти формы были очень схожи между собой (НПИКМЗ КВФ5-7697; НПИКМЗ КВФ5-7698) (*рис. 2: 2, 3*).

Наиболее перспективным районом для выявления остатков мастерских, принадлежавших цеху гончаров, является Заполотье. Эта часть древнего Полоцка заслуживает особого внимания, поскольку она на-

Рис. 2. Бракованные изразцы, посуда и керамические формы XVII—XVIII вв. с территории полоцкого Великого посада и берегов р. Западной Двины
1 — изразец XVIII в. с двойным оттиском; 2 и 3 — керамические формы XVIII в. для оттиска медальонных безрамочных пластин; 4 — дно сосуда XVII в.; 5 — фрагмент изразца XVII в.

прямую сообщалась как с Верхним замком, так и с Великим посадом. Особенностью геологии материковых пород Заполотья являются залежи гончарной глины, подобной той, что фиксируется на территории Экимани. В районе Заполотья встречается и большинство изделий, имеющих следы производственного брака, — горшки с деформированным венчиком, свистульки с дефектами поливы (НПГКМЗ КП18-22178; НПИКМЗ КВФ5-7682). На Заполотье были найдены и две упомянутые выше гончарные формы для изготовления керамических люлек курительных трубок. Одна из них (обнаружена в 1994 г. в стенке обрыва берега р. Западной Двины по ул. Шенягина, д. 1) представлена целой долькой матрицы для оттиска изделия. Вторая — обнаружена Д. В. Дуком в 2010 г. и представляет собой фрагмент изделия. Оба артефакта, судя по качеству оттисков люлек, можно отнести к гончарному браку (НПГКМЗ КП18-22989; НПИКМЗ КП22-31443)[5, с. 61; 7, с. 22—23] (рис. 3).

Самые многочисленные находки, связанные с гончарными производством на территории современного Заполотья, были выявлены на участке, прилегающем к его западной границе. Данный участок ограничен с юга р. Западной Двиной, а с севера — ул. Краснова. На протяжении нескольких столетий здесь пролегла линия укреплений Заполотского посада.

Рис. 3. Формы XVIII в. для изготовления люлек курительных трубок (найлены на Заполотье)

В 50—60-х гг. XX в. по линии оборонительных сооружений был проложен участок современной ул. Гастелло, а завершавшаяся здесь трасса ул. Краснова переходила в дорогу по направлению к д. Чернещино (согласно планам Полоцка XVIII в. данная дорога упоминается как «старая дорога», «дорога на Дриссу»). В соответствии с проектными решениями по регулярной перепланировке Полоцка конца XVIII в. по северной обочине указанной дороги, у самой линии укреплений, предполагалось строительство корчмы, с обеих сторон к дороге примыкали поля и огороды горожан (в настоящее время данная территория так же занята сельхозугодиями) [13, с. 78; 14, с. 49: 2.1.16., 226: рис. 3.3.22., 229: рис. 3. 3. 26., 379: рис. 4.4.2., 381: рис. 4.4.6.] (рис. 4).

Первым и самым древним артефактом, указывавшим на существование на данном участке гончарного производства, стала находка детали гончарного круга (выявлена автором при распашке поля в начале 2000-х гг.). Деталь относилась к самой древней версии станка, позволявшего вести формовку сосуда при вращении изделия вручную. Круг подобной конструкции предусматривал наличие диска с малоподвижной осью, закреплённой в основании-подставке, которое могло вкапываться в землю (рис. 5). Подобные гончарные круги зафиксированы в сюжетах росписей на греческих вазах уже в V в. до н.э. [15, s. 98]. Нижняя деталь от аналогичного круга была нами обнаружена в начале 2000-х гг. в районе материковой ямы с выкладкой из бракованных изразцов (территория на юго-запад от перекрестка ул. Краснова и ул. Гастелло). Это изделие представляло собой глиняную подставку с отверстием для оси малоподвижного диска ручного круга. Нижний округло-конический конец изделия позволял вкапывать его в мягкую землю (НПИКМЗ КП21-30601). С помощью гончарного круга

Рис. 5. Деталь (подставка)
ручного гончарного круга XI—XII вв.

небольшом участке отвала траншеи было обнаружено значительное количество обломков изразцов и посуды XVII—XVIII вв., что позволило предположить наличие здесь следов гончарного производства и сосредоточить наши исследования.

Траншея, шириной около 0,3—0,5 м и глубиной около 1,0 м, началась от восьмигранной бетонной будки. Далее она шла в юго-западном направлении на несколько сотен метров. Толщина выявленного культурного слоя, без учёта материковых ям, колебалась в пределах 0,4—0,6 м (рис. 6: 1, 2). На глубину до 0,25—0,3 м он представлял собой тёмно-серую однородную землю, которая неоднократно подвергалась распахке. Далее до материка земля была серой, с мелкими обломками печной глины, изразцов,

посуды, граница между этими двумя пластами размыта. Материк представлен жёлтым песком.

Большинство находок было поднято плугом из материковых ям, дно которых находилось на глубине до 1,0 м от дневной поверхности. Очертаний большинства ям зафиксировать не удалось из-за сжатых сроков работ, за исключением одной из них, наиболее насыщенной артефактами. Среди находок большой интерес представляет практически целый зелёно-глазурованный геральдический изразец с датой (1)690 г. (рис. 7: 1), там же была найдена и часть (1/2) аналогичного терракотового изделия (НПИКМЗ КП22-30278, НПИКМЗ КП22-30671).

Изучение стратиграфии культурного слоя и сбор артефактов были сосредоточены на небольшом отрезке траншеи, где в отвалах, протяжённостью до 7,0 м, были сконцентрированы сотни обломков керамической глазурованной посуды и изразцов XVII—XVIII вв. (рис. 6: 2; 7—9).

В числе собранных изразцов самыми ранними образцами являются фрагменты сюжетов «ваза с цветами», бытовавшими в Полоцке с 20—30-х гг. XVII в. [8, с. 14], и полихромных изделий, украшенных растительно-геральдическим орнаментом. Полихромия пластин (цветной узор

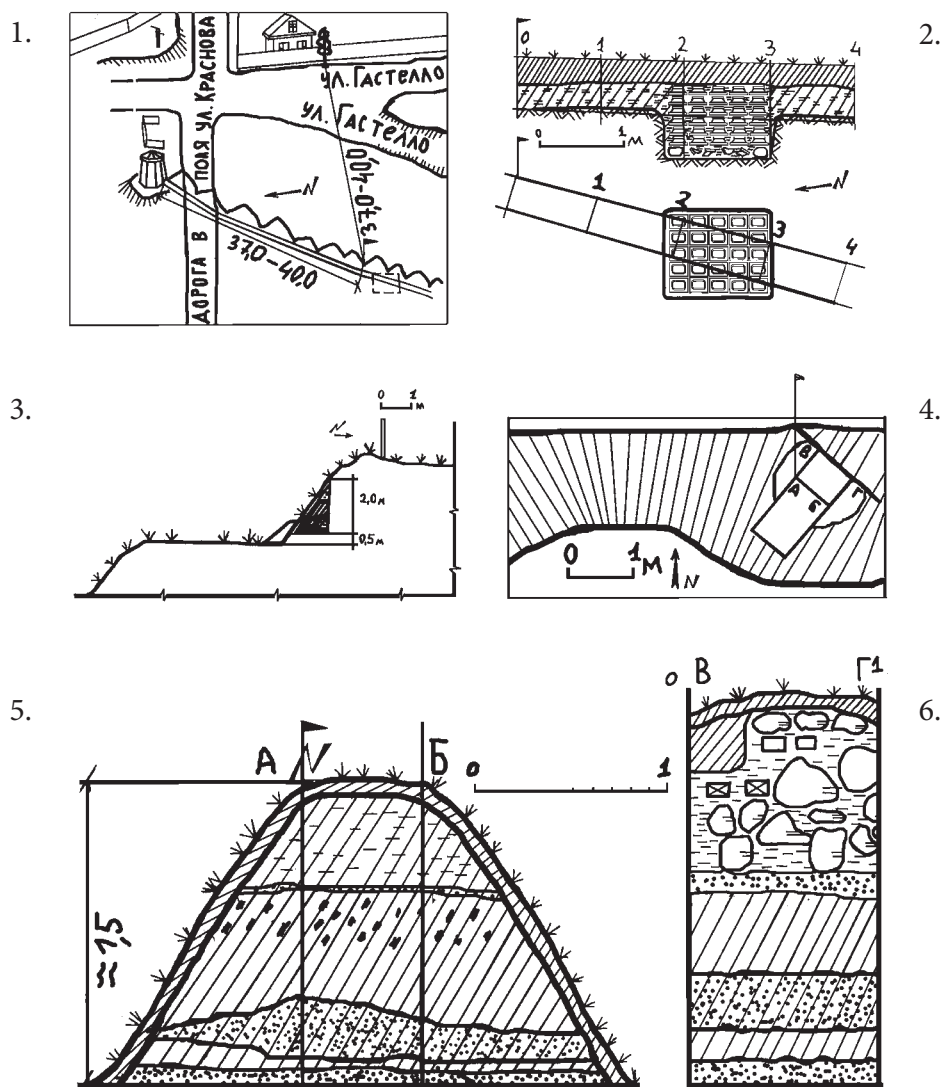

Рис. 6. Участки изученного культурного слоя и их привязка на местности

1, 2 — участок траншеи 2010 г. и кладка из бракованных изразцов

3—6 — врезка в склон берега реки и зачистка культурного слоя в ней

на белом фоне) известна по ряду аналогичных находок в Полоцке, датированных первой половиной XVII в. Изучение орнаментального мотива показало, что найденные нами фрагменты относятся к геральдическому изразцу с гербом Селявов. Практически цельная терракотовая пластина подобного типа была выявлена Н. И. Зданович на территории Великого посада, она имела дефекты орнамента, аналогичные находкам с Заполотья

(НПИКМЗ КП11-6462; НПИКМЗ КП22-37371; НПИКМЗ КП22-37372; НПИКМЗ КП22-37373) (рис. 6: 4—7).

Кроме поверхностного сбора на отвалах траншеи, нами был зачищен участок юго-восточной стенки траншеи длиной 4,0 м (приблизительное расстояние от данного участка до бетонной будки и жилых домов № 30 и № 32 по ул. Гастелло составляло около 37,5 м).

В ходе зачистки прослежены вертикальные стенки материковой ямы, шириной около 1,2 м на уровне дна, где были сконцентрированы потревоженные при разработке траншеи обломки керамической посуды и изразцов. Траншея прорезала материковую яму под углом не на всю глубину, поэтому часть её заполнения сохранилась в неповрежденном виде.

Ниже уровня дна траншеи и в профилях изучаемой нами ямы выявлены изразцы, уложенные лицевыми пластинами вниз на слой глины. Расчистка и выборка показала, что уложенные изразцы представляли собой площадку со сторонами около 1,1×0,9 м (в длину и ширину было уложено по пять изразцов). В ходе выборки заполнения материковой ямы удалось проследить 6 горизонтальных рядов выкладки, верхние из которых были сильно повреждены (рис. 6: 1, 2).

Найденные при разборке заполнения ямы изразцы, в большинстве своем представлены образцами, часть которых не была ранее выявлена в материалах археологических раскопок на территории Полоцка. Собранный ряд изделий с изображением топора/бердыша (?) на фигурном барочном щите, украшенном лаврами снизу и короной сверху. Выявленные параметры собранных цельных изразцов (21,0×17,5×8,5 см) и их предварительное изучение показали, что часть образцов представляла собой гончарный брак. Обломки пластин имели следы деформации и остекленения, из-за чего соединение фрагментов найденных образцов было неточным (НПИКМЗ КП22-36683; НПИКМЗ КП24-51316; НПИКМЗ КП24-51317; НПИКМЗ КП24-51318; НПИКМЗ КП24-51319; НПИКМЗ КП24-51320; НПИКМЗ КП24-51321; НПИКМЗ КВФ5-011431). Похожие пластины, датируемые концом XVII — началом XVIII вв., найдены нами в 2002 г. в районе домов № 3—5 по пр-ту Ф. Скорины [6, с. 168] (рис. 7: 3, 8, 14).

В числе самых ранних стеновых пластин XVII в. (при изучении выкладки в упомянутой выше материковой яме) выявлены фрагменты изразцов с популярным сюжетом «ваза с цветами», относящиеся к первой половине столетия (НПИКМЗ КП24-51322), некоторые из них имели затёки глазури на изломах (НПИКМЗ КВФ5-011419; НПИКМЗ КВФ5-011420; НПИКМЗ КВФ5-011421).

Дальнейшая выборка заполнения изученной нами материковой ямы показала, что под слоями выкладок изразцов имеется основание в виде

Рис. 7. Изразцы

1, 2 геральдические из отвала траншеи 2010 г.; 3, 8, 14 — бракованные изразцы из кладки в траншее 2010 г.; 4 — изразец с гербом Селява, найденный Н. И. Зданович; 5—7 — фрагменты аналогичных полихромных пластин из траншеи 2010 г.; 9—12 — фрагменты угловых стеновых пластин XVII—XVIII вв. из траншеи 2010 г.; 13 — изразец «ваза с цветами» из врезки 2003 г. на берегу р. Зап. Двины

камней диаметром 0,2—0,3 м, уложенных по периметру в виде прямоугольника (заполнение середины обрамления представлено обломками расписной глазурованной посуды). В частности, были собраны обломки деформированной при обжиге посуды, большинство изделий представлено фрагментами мисок и тарелок, расписанных белым ангобом. Особый интерес представляет обломок тарелки (?), оформленный фалдами,

Рис. 8. Керамическая посуда XVII в. из траншеи 2010 г.
1, 2—3 тарелки и 4—5 миски

подобно бабочнице (НПИКМЗ КП24-47782; НПИКМЗ КП24-47783; НПИКМЗ КП24-47784; НПИКМЗ КП24-47785; НПИКМЗ КП24-47786; НПИКМЗ КП24-47787; НПИКМЗ КП24-47788; НПИКМЗ КП24-47789; НПИКМЗ КП24-47790; НПИКМЗ КП24-47791; НПИКМЗ КП24-47792; НПИКМЗ КП24-47793; НПИКМЗ КП24-47794; НПИКМЗ КП24-47795; НПИКМЗ КВФ5-011430). Также найдены горлышки тарных сосудов (НПИКМЗ КВФ5-10869; НПИКМЗ КВФ5-10870), одно из которых имеет затёки глазури на изломах (рис. 8, 9).

В ходе исследований обнаружены также изделия индивидуальных форм, связанные с обжигом гончарной продукции. Некоторые из них относятся к керамическим заслонкам устьев печей, они представлены фрагментами толстых (1,5—2,0 см) глиняных пластин с округлыми

Рис. 9. Керамическая посуда и печные заслонки XVII в. из траншеи 2010 г.
1 — 6 — тарелки; 7, 8, 14, 15 — печные заслонки; 9 и 11 — глинки; 12, 13 — сосуды

очертаниями краёв и массивными ручками (рис. 6: 1, 2). Подобными заслонками могли закрывать отверстия загрузочных камер или топок горнов перед началом обжига (НПИКМЗ КП24-47797; НПИКМЗ КП24-47798; НПИКМЗ КП24-47799; НПИКМЗ КП24-47800).

Дальнейшая выборка заполнения и зачистка стенок материковой ямы показали, что найденная выкладка была прямоугольной формы (около $1,2 \times 1,0$ м) с плоским дном, она находилась на глубине около 1,1 м от дневной поверхности. Дальнейшие исследования позволяют предположить, что обнаруженная выкладка являлась частью конструкции и, вероятно, выполняла функцию основания небольшого наземного горна, предназначенного для обжига посуды или изразцов. Подобное устройство обычно было прямоугольным в плане и представляло собой двухъярусное кирпичное или глиняное сооружение с топкой внизу и загрузочной камерой сверху. Выявленный нами объект имел габариты $1,1 \times 0,9$ м, при его строительстве были использованы бракованные керамические изделия второй половины XVII — начала XVIII вв. Подобные сооружения, только больших размеров, возводились гончарами и на территории Экимани [7, с. 35—36].

Само расположение найденной нами конструкции за пределами жилого массива Заполотья и на значимом отдалении от оборонительных укреплений свидетельствует о том, что обнаруженный гончарный горн намеренно (в противопожарных целях) был вынесен в поле за город.

В ходе исследований на отвалах траншеи встречены также фрагменты угловых изделий XVII в. с витыми балясинами (рис. 7: 9, 12) (НПИКМЗ КП24-51323; НПИКМЗ КП24-51324). Кроме того, интересны выявленные здесь пластины с изображением «вазы с цветами» в арке

из растительно-геометрического орнамента (НПИКМЗ КВФ5-011412; НПИКМЗ КВФ5-011413; НПИКМЗ КВФ5-011414; НПИКМЗ КВФ5-011415; НПИКМЗ КВФ5-011416; НПИКМЗ КВФ5-011417; НПИКМЗ КВФ5-011418). Аналоги последних обнаружены при раскопках на территории дома по пр-ту Ф. Скорины, 8а (восстановленный дом генерал-губернатора), а также при археологическом изучении города Друи.

На исследованной нами территории среди найденных фрагментов изразцов крайне незначительно число карнизных изделий (НПИКМЗ КП24-51325; НПИКМЗ КВФ5-011423; НПИКМЗ КВФ5-011424; НПИКМЗ КВФ5-011425; НПИКМЗ КВФ5-011426), практически не встречались изразцы-перемычки (НПИКМЗ КВФ5-011429) и коронки. Это обстоятельство можно объяснить тем, что для создания изразцового убранства печи такие декоративные элементы не имели первостепенного значения (данное утверждение подтверждают материалы археологических раскопок и на территории Великого посада). При изучении остатков печей, находившихся в домах горожан, среди находок преобладают стеновые и карнизные изделия, без которых само строительство печи было бы невозможным. Ряд найденных нами в 2010 г. терракотовых изразцов орнаментов не имел, их пластины были гладкими (аналоги известны по материалам XVIII в. с территории Полоцкого иезуитского коллегиума) [8, с. 40—41]. Фрагменты изделий середины XVIII в. представлены единичными экземплярами, они также имеют аналогии в изразцовых материалах Полоцкого иезуитского коллегиума (НПИКМЗ КВФ5-011427; НПИКМЗ КВФ5-011428).

Следы, вероятно, ещё одного горна выявлены на берегу р. Западной Двины, он находился на расстоянии около 20—22 м от юго-западной границы усадьбы, расположенной на углу ул. Гастелло, д. 23. В 60—70-е гг. XX в. (по свидетельствам местных жителей) в западном направлении от поворота ул. Гастелло была проложена дорога к карьёру, первоначальный склон береговой линии реки был подрезан и отсыпан для устройства дорожного полотна [5, с. 62—63]. Весной 2003 г. в склоне под слоем дёрна выявился завал красной печной глины с обломками изразцов и керамики первой половины XVII в. Общая высота террасы (от дороги), на склоне которой велись исследования, составила от 2,5 до 3,0 м, дневная поверхность имела небольшой подъём в виде валика у кромки ската (рис. 4, б: 3—6).

С учётом плотности оголённого культурного слоя прорезка в склон велась в северо-восточном направлении на уровне между заброшенной дорогой к карьёру и террасой, на которой в начале 2000-х гг. располагался частный огород.

Параметры первоначальной прорезки составляли: ширина — 0,5 м, длина — 1,0 м и высота — 1,5 м. Выявленный завал располагался сразу

Рис. 10. Бракованные кирпичи (2, 3) и шип изразца перемычки XVII в. (1) из врезки на берегу р. Зап. Двины

под слоем дёрна толщиной 15—20 см, на данном участке его толщина составляла от 0,45—0,5 м, при выборке завала был собран подъёмный материал (рис. 4, 6: 3—5). Последний представлен практически цельным изразцом с изображением «ваза с цветами» (сюжет появился в Полоцке в 20—30-х гг. XVII в.) [8, с. 14], большим фрагментом тарелки, расписанной белым ангобом, и обломками кирпичей и плиток пола, одна из которых была с зелёной глазурью (с дефектом в виде налипшего производственного мусора). О наличии гончарных мастерских на данной территории говорит также найденная нами деталь изразца-коронки, представляющая собой крепёжный шип с пятнами зелёной глазури, часть которой была и на подошве, посредством которой он крепился к лицевой пластине изразца. Можно полагать, что данная деталь оказалась в обжиге случайно. Указанные артефакты датированы первой половиной XVII в. (НПИКМЗ КП24-51326; НПИКМЗ КП18-22737; НПИКМЗ КВФ5-4610; НПИКМЗ КВФ5-011422; НПИКМЗ КВФ5-011411) (рис. 10).

Дальнейшая разработка прорезки позволила оголить фундамент горна, представлявший собой каменно-кирпичную кладку на красной глине. Конструкция не разбиралась, к моменту её обнаружения глубина врезки достигала 1,5 м, ширина (у найденной стенки) — 1,0 м, высота — около 1,9 м (рис. 4, б: 3—6).

Высота раскрытой кладки составляла 0,8—0,9 м, она была зачищена на участке шириной 1,0 м. Конструкция опиралась на прослойку жёлтого песка. Первоначально во время расчистки её толщина составляла 2—3 см, под кладкой достигала 10 см. Ниже её начинался слой светло-серой земли, толщиной 0,6—0,8 м, в верхней части которого имелись редкие вкрапления угля. Далее под ним находился слой песка с землёй, толщиной от 35 до 5 см, под которым прослежен слой светло-серой земли, толщиной от 13 до 5 см, ниже следовал пласт жёлтого песка, прорезанный частично (судя по плотности — материковый). Таким образом, с учётом рельефа поверхности верхней террасы и глубины залегания материковой породы, общая толщина культурного слоя (с учетом материковых ям) достигала 2,5—3,0 м (рис. 4, б: 3—6).

Найденные фрагменты двух сооружений, которые могут являться основаниями гончарных горнов, как и сопровождавшая их россыпь обломков, бракованных при обжиге изразцов и керамики, может указывать на существование у западной границы Заполотья следов крупного производственного комплекса гончарных мастерских. Находимые артефакты указывают на то, что они действовали со второй трети XVII в. до последней четверти XVIII в., однако на планах Полоцка 1707 и 1720 гг. каких-либо строений на данной территории не зафиксировано. Возможно, картографы просто не учитывали небольшие деревянные постройки гончарных мастерских, поэтому на территории, окружавшей район Заполотья, отмечены лишь огороды и пашни. На более поздних фиксационных и проектных планах Полоцка 1778, 1793 гг. каких-либо строений в этом районе так же не отмечено, но с конца XVIII до середины XIX в. на углу современной ул. Гастелло (между обрывом берега р. Западной Двины и остатками линии укреплений Заполотья) уже имеются отметки двух построек. На плане Полоцка, составленном Д. М. Струковым, они указаны как фольварк Коптев [13, с. 78; 14, с. 49: 2.1.16., 226: рис. 3.3.22., 229: рис. 3.3.26., 379: рис. 4.4.2., 381: рис. 4.4.6.].

Таким образом, артефакты, находимые на территории полоцкого Великого посада и Заполотья, позволяют локализовать места расположения ряда гончарных мастерских. Если в первой трети XVII в. их размещение допускалось на территории посадов среди массива жилой застройки, то со второй трети столетия намечается тенденция их выноса за пределы

города. Это может быть связано с созданием цеха полоцких гончаров в 1643 г. на основе существовавших ранее братств. Реорганизация внутреннего устройства объединения мастеров способствовала расширению и укрупнению производства, и, как следствие, требовало новых обширных площадей. Кроме того, отдельные небольшие мастерские, окружённые плотной жилой застройкой, уже не могли удовлетворять постоянно возрастающую потребность города в керамических изделиях. Непосредственно на территории усадеб гончаров могли изготавливать и обжигать в обычных печах небольшие партии игрушек, рыболовных грузиков, мелкой посуды и пр.

Вынос со второй трети XVII в. большинства гончарных мастерских за пределы города позволял улучшить контроль за качеством продукции, сосредоточив его на одной производственной площадке. Последняя имела крайне выгодное расположение: с северной стороны от гончарных предприятий находилась ул. Великая, которая открывала прямой путь для вывоза изразцов и посуды на рынки Полоцка, а также в направлении Дрисы. Расположенная с южной стороны р. Западная Двина обеспечивала ещё один транспортный путь для вывоза готовой продукции в прибрежные поселения, расположенные преимущественно в нижнем течении реки.

В целом близость р. Западной Двины и рва, заполняемого водой, обеспечивали беспрепятственный путь для поставок топлива цеховым мастерским, одновременно защищая фортификацию и застройку Заполотья от опасности пожаров. Прилегающие с запада обширные свободные территории открывали перспективу дальнейшего увеличения числа гончарных мастерских и активного роста объёмов производства.

Литература и источники

1. Актавая кніга полацкага магістрата 1650 г. : зб. дак. / НАН Беларусі, Ін-т гісторыі; склаў і падрыхт. да друку М. Ю. Гардзееў. — Мінск : Беларус. навука, 2006. — 270 с. : іл.
2. Археографический сборник документов относящихся к истории Северо-Западной Руси. Т. 1. — Вильна, 1867. — С. 327—338.
3. Дук, Д. У. Полацк XVI—XVIII стагоддзяў : нарысы тапаграфіі, гісторыі матэрыяльнай культуры і арганізацыі жыццёвай прасторы насельніцтва беларускага горада / Д. У. Дук. — Наваполацк : ПДУ, 2007. — 268 с. : іл.
4. Дук, Д. В. Полацк і палачане (IX—XVIII стст.) / Д. У. Дук. — Наваполацк : ПДУ. — 2010. — 180 с. [22] арк. іл.
5. Дук, Д. У. Археалагічныя комплексы пасадаў Полацка IX—XVIII стст. (па выніках раскопак 2004—2012 гг.) / Д. У. Дук. — Наваполацк : ПДУ, 2014. — 248 с.
6. Салаўёў, А. А. Да вынікаў археалагічнага нагляду за будаўнічымі работамі на праспекце К. Маркса ў горадзе Полацку ў 2002 г. / А. А. Салаўёў // Матэрыялы міжнароднай навукова-практычнай канферэнцыі (па выніках навукова-даследчай работы су-

працоўнікаў Нацыянальнага Полацкага гісторыка-культурнага запаведніка ў 2015 г.) / уклад. Т. Явіч. — Мінск : Медысонт, 2018. — С. 166—172.

7. Соловьёв, А. А. Керамические люльки в Полоцке XVII—XVIII вв. / А. А. Соловьёв // Вестник Полоцкого гос. ун-та. Сер. А. Гуманитарные науки. № 1. — 2007. — С. 16—25.

8. Соловьёв, А. А. Изразцы и печи полоцкого коллегиума (конец XVI — первая треть XIX в.) : архитектурно-археологический очерк / А. А. Соловьёв. — Полоцк : Полоцк. кн. изд-во, 2013. — 95 с. : ил., VIII с. цв. ил.

9. Соловьёв, А. А. К вопросу о реконструкции исторической топографии Экимани / А. А. Соловьёв // Вестник Полоцкого гос. ун-та. Серия А. Гуманитарные науки. Прикладные науки. № 9. — 2013. — С. 29—39.

10. Соловьёв, А. А. Усадебный комплекс «Домик Петра I в городе Полоцке» : История. Владельцы. Легенды / А. А. Соловьёв. — Полоцк : Полоцк. кн. изд-во, 2015. — 123 с. : ил., XX с. цв. ил.

11. Соловьёв, А. А. Архитектура Полоцкого иезуитского коллегиума в конце XVI — XVIII вв. : культурные контакты и внешние влияния (на примере печных изразцов и строительных технологий) / А. А. Соловьёв // Веснік МДУ імя А. А. Куляшова. Серыя А. Гуманітарныя навукі (гісторыя, філасофія, філалогія). — 2018. — № 1 (51). — С. 86—98.

12. Соловьёв, А. А. Метки и следы на плитках пола и кирпичах полоцкого коллегиума XVII—XVIII вв. / А. А. Соловьёв // Вестник Полоцкого гос. ун-та. Серия А. Гуманитарные науки. Прикладные науки. № 1. — 2019. — С. 172—180.

13. Струков, Д. Альбом рисунков. 1864—1867 / Д. И. Струков ; редкол. : Т. В. Белова (гл. ред.) [и др.]. — Минск, 2011. — (Энциклопедия раритетов).

14. Чантурия, Ю. В. Белорусское градостроительное искусство : средневековое наследие, ренессанс, барокко, классицизм в контексте европейского зодчества / Ю. В. Чантурия. — Минск : Беларуская навука, 2017. — 503 с., ил.

15. Hołubowicz, W. Gancarstwo wiejskie zachodnich terenów Białorusi. — Toruń : Wyd. Towarzystwa naukowego w Toruniu, 1950. — 283 s.

С. В. Тарасаў

Афрасіння Полацкая і археалогія

Праца прысвечана духоўнай і матэрыяльнай спадчыне Св. Еўфрасінні. Аўтар, грунтуючыся на археалагічных знаходках, вяртаецца да пытання аб знешнім выглядзе Спасаўскага храма ў часы Еўфрасінні, распавядае пра забудову Верхняга замка і Вялікага пасада, аналізуе матэрыяльную культуру старажытных палачан. Значная частка працы прысвечана полацкім манастырам XI—XIII стст. (навод-ле археалагічных даследаванняў Г. Штыхава, М. Каргера, П. Раппапорта і інш.).

Ключавыя словы: Святая Еўфрасіння (Афрасіння), вісячая пячатка, археалагічная экспедыцыя, Спасаўская царква, Сафійскі сабор, княжацкія палаты, залаты скарб, манастыр, Спаса-Праабражэнскі сабор, фрэскі, Лазар Богша, крыж Еўфрасінні.

Увесну 2015 г. патэлефанавалі з Полацка: «У манастыры знайшлі віслую пячатку Еўфрасінні!». Пячаткі, якія належалі жанчынам у XII—XIII стагоддзях, — вялікая рэдкасць, а тым больш нашай Святой Еўфрасінні. У 1997 годзе ў час раскопак на тэрыторыі манастыра таксама была знойдзена свінцовая пячатка, якая належала жанчыне. Але імя там не адбілася, і была выказана гіпотэза, што гэтая пячатка сястры Еўфрасінні — Еўдакіі. Але пра гэта ніжэй. А ў тыя дні без аніякіх сумненняў — на машыну і ў Полацк.

На тэрыторыі манастыра працавала сумесная археалагічная экспедыцыя Полацкага дзяржаўнага ўніверсітэта і аддзела архітэктурнай археалогіі Дзяржаўнага Эрмітажа Расійскай Федэрацыі. Мэтай было даследаванне падмуркаў Спасаўскай царквы на прадмет яе рэстаўрацыі. Полацкая зямля штогод прыносіць археолагам сюрпрызы, да чаго за дзесяцігоддзі навукоўцам, здаецца, варта было прызвычаіцца. Толькі не ў гэтым выпадку!

Вакол сцен храма ў зямлі былі знойдзены падмуркі галерэй з крыптамі (пахавальныя склепы), агромністы экзанартэкс (цвінтар), фрагменты роспісаў. З гэтага вынікала, што ўсе нашы ўяўленні пра тое, як знешне выглядаў храм у часы Еўфрасінні, усе графічныя і мадэльныя яго рэканструкцыі, якія ўвайшлі ў энцыклапедыі і падручнікі, — не дакладныя. Апрача таго, на свінцовай круглай пячатцы, якая выдатна захавалася, напісана: «Госпадзі памазі рабе сваёй ОФРОСІНИИ». Так яна сама сябе называла. Яна была фундатарам храма, яна была аўтарам сюжэтаў фрэскавага роспісу,

натуральна, яна ж была заказчыкам пячаткі і аўтарам тэксту. І стала зразумела, як мала мы ведаем пра жыццё Прадслава — Святой Афрасінні (Офрасініі)! І прыадчыніць таямніцы яе жыцця можа толькі археалогія.

Яна нарадзілася і расла ў адмысловым асяроддзі. Калі Прадслава нарадзілася (каля 1104—1105 гг.), то, пэўна, першае, што яна асэнсавана пабачыла, быў Сафійскі сабор. І гэта ўжо была адметнасць. Археолагам і гісторыкам старажытнай архітэктуры даўно наспеў час адмовіцца ад закарэлых стэрыятыпаў, якія выраслі на глебе расійска-імперскай міфалагічнай еднасці ніколі не існаваўшай «Старажытнай Русі». Полацкі храм будавала самастойная арцель, следоў якой на тэрыторыі тагачаснай Кіеўскай Русі больш няма.

Доказаў багата, але прывядзём толькі адзін — самы просты і самы пераканаўчы. Усе храмы ў XI і XII стст. будаваліся з пляскатай цэглы плінфы. Цэгла гэтая, натуральна, выраблялася на месцы. І ў вырабе гэтай цэглы была свая тэхналогія: фармоўка, сушка, абпал. Дык вось, ці можна сабе ўявіць, каб адна і тая ж арцель (якая, натуральна, аб'ядноўвала не тутэйшых дойлідаў і плінфадзелаў, бо мясцовых не існавала па вызначэнні) будавала па чарзе тры Сафіі (Кіеўскую, Ноўгарадскую і потым Полацкую) і тры разы мяняла тэхналогію вырабу цэглы?! Нядробныя адрозненні хаваюцца ў рамках, у якія забівалі гліну. У Кіеве іх проста клалі на зямлю, і пад цяжарам глінянага цеста пясок ці зямля крыху прагіналіся. У выніку ніжняя (пасцелістая) частка плінфы становілася крыху выпуклай. У Ноўгарадзе рамка для плінфы была зроблена з драўляным паддонам. Пасля высыхання яго пераварочвалі і цагліны выпадалі. У Полацку ж было зусім іначай: рамка для фарміравання плінфы была цалкам разборнаю. Гэта, у адрозненне ад Кіева і Ноўгарада, дазваляла на розных баках плінф рабіць шматлікія клеймы і знакі. Дарэчы, іх агульны сэнс і прызначэнне мы да сёння дакладна не ведаем. Ці ведаем, але не ўсіх. Падобных клеймаў ані ў Кіеве, ані ў Ноўгарадзе няма. Але ўвага! Гэта тыповы будаўнічы прыём для балканскіх краін IX—X стст.

У якім бы месцы горада і нават за яго межамі палачанін ні жыў, ні ішоў і ні стаяў, ён адусюль бачыў Сафію. Ён бачыў месца, дзе, па ўяўленнях таго часу, жыў Бог! Ён бачыў гэта месца, а Бог бачыў яго! На той час, як нарадзілася Прадслава, сабор стаяў не менш за 50 гадоў. І гэта пераканаўчы адказ на пытанне: «Ці былі сярод палачан таго часу язычнікі?». Дарэчы, у прыблізны час яе нараджэння летапіс згадвае першага (афіцыйна-летапіснага) полацкага епіскапа — кіеўскага «назначэнца» Міну.

Жыла юная Прадслава, як і належала князеўне, на Верхнім замку. Гэта мусіў быць асобны двор, дастаткова вялікі, прыблізна каля 1000 м² і болей. Канешне, і ў гарадскіх наваколлях былі ў полацкіх князеў свае

сядзібы, дзе яны бавілі час летам. Але пражыванне на Верхнім замку мела для дзяўчынкі адну істотную нават не перавагу, а неабходнасць. Тут была Сафія. У Сафіі — бібліятэка, а кніга — гэта навука.

Археалагічна мы можам уявіць сабе жылло сям’і Афрасінні. Сядзіба, пэўна, уяўляла сабою цэлы комплекс жылых і гаспадарчых пабудоў. Найперш уласна княжацкі жылы дом. Бацька Прадславы — князь Святаслаў-Георгій — не стаў пераемнікам свайго бацькі Усяслава і не займаў сталоў у іншых гарадах Полацкай зямлі. Прынамсі, летапісы пра гэта маўчаць. Яго магчымае княжанне ў Віцебску, пра што пісалі некаторыя даследчыкі, гіпатэтычнае. Сям’я мусіла жыць у Полацку. Таму Святаслаў-Георгій, верагодней за ўсё, меў нейкую адказную пасаду альбо ў маштабах горада, альбо ў маштабах краіны.

Адпаведна свайму статусу князь меў і жыллё. Археалагічныя раскопкі ў Полацку сведчаць, што сядзібы нават шараговых палачанаў мелі даволі буйныя па памерах дамы і пабудовы, якія месціліся па перыметры двара альбо ўздоўж вуліцы, калі гэта былі пасадскія сядзібы. Правобраз этнаграфічнага «беларускага пагоннага двара». Памеры жылых пабудоў змяняліся ў сярэднім ад 4×4 м да 6×6 м. Самі ж дамы былі двухпавярховымі, на высокіх падклетах. У гэтых падклетах на першым паверсе ніхто не жыў. Тут трымалі прыпасы, маглі ўтрымліваць хатнюю жывёлу. Дарэчы, нават у еўрапейскіх замках на першых паверхах трымалі скаціну, асабліва зімою, а на другім паверсе жылі. Смуродзіла, затое цёпла! Хутчэй за ўсё, як паказалі археалагічныя даследы 1987—1988 гг. на Вялікім пасадзе, для птушак быў птушнік, для коней — стайня, для свінняў і кароў — хлявы. На падворку мог нават існаваць гарод і сад. Праўда, на Верхнім замку падобнага пакуль не знойдзена, а плошча самога замка абмежаваная. Разам з тым, у гараджан, якія жылі на Вялікім пасадзе, гароды і сады былі ўжо менавіта ў XII ст.

У жылым доме на другі паверх вяла драбіна з аднаго-двух бярвёнаў, у якіх былі высечаны прыступкі. Дзвярны касяк быў нізкім, так што, заходзячы ў памяшканне, трэба было прыгінацца ледзь не ў палову росту. Рабілася гэта для таго, каб утрымліваць у памяшканні цяпло. Як правіла, па правай руцэ за дзвярыма стаяла печка. У XII ст. яна рабілася з камення і гліны на адмысловым гліняным ці драўляным апечку. У яе была конусападобная форма з адкрытым вусцем у бок памяшкання. Столі не было. Княжацкія пакоі мусілі адрознівацца ад жылля звычайнага гараджаніна, але агульныя абрысы жылога памяшкання былі аднолькавыя: канёк і спальны памост, палаці, жэрдкі-грады для сушкі, стол, лавы, куфры для адзення, на якіх можна было сядзець і спаць, паліцы для сталовага начыння на сценах, ля печы — качарэжнік і карчага з вадою.

Існавала і покуць — чырвоны кут — самае шанаванае месца. Раней там ставілі хлебную дзяжу як сімвал дабрабыту. У хаце маладой Прадславы там ужо мог вісець абраз.

Чым адрозніваліся княжацкія палаты ад простых? Археалогія адказвае на гэта пытанне. Найперш якасцю побытавых прадметаў, якімі карысталіся штодня. Замест звычайнага глінянага начыння, якое пабітым у неверагоднай колькасці знаходзяць археолагі, князі, баяры, дружыннікі карысталіся ў тым ліку посудам шкляным, які прывозіўся з Заходняй Еўропы і Візантыі, і нават металічным. Дарэчы, шклянымі былі і вокны. Калі ў простых хатах вокны — гэта прарэзаныя ў вянцах прамавугольныя адтуліны, якія на ноч зачыняліся засланкай, то шкляныя вокны былі круглымі, у выглядзе бліна, устаўляліся ў прастакутную рамку. Праз іх нічога не было відаць, але святло яны прапускалі добра.

Наўрад ці ў княжацкіх памяшканнях гатавалі і трымалі прыпасы. Для гэтага меліся асобныя памяшканні, якія аддзяляліся ад княжацкіх пабудоў нават невялікімі ўнутранымі парканамі. Плеценыя з лазы парканы знойдзены археолагічна. Там жылі слугі. Сярод пабудоў мусіла быць стайня, вазоўня, свіран, лазня. Калі нехта з княжацкіх слуг займаўся рамяством, то павінны былі быць адпаведныя пабудовы для матэрыялаў, працы і вырабаў. Паміж пабудовамі, дзе жыла сям'я князя, рабіліся ходнікі-галерэі. Праўда, залежныя ад князя рамеснікі хутчэй за ўсё жылі ў «месцы», а не на замку.

Вялікі матэрыял дае археалогія для ўяўлення таго, што было ў чальцоў яе сям'і: адзенне, зброя, упрыгажэнні. Упрыгожвацца любілі ўсе: і жанчыны, і мужчыны. Для апошніх вышэйшаю адзнакаю прыналежнасці да сацыяльнай эліты былі шыйныя грыўні. Гэта былі абручы з незамкнёнымі канцамі, якія вырабляліся з бронзы, срэбра і золата. Яны маглі быць вітымі, плеченымі, з інкрустацыяй рознымі металамі, маглі быць з засцежкамі альбо з канцамі ў выглядзе змей і цмокаў. Як паказала знаходка ў Полацку ў 1984 г. залатога скарбу, залатой шыйнай грыўні не патрэбна было дадатковае ўпрыгожванне. І так было бачна, што гэта золата. Насілі мужчыны таксама пярсцёнкі. Адзін з іх — залаты, са шкляной устаўкаю злёнага колеру — таксама быў знойдзены археолагамі ў Полацку. Дапаўнялі мужчынскі княжацкі касцюм састаўныя бранзалеты, у вырабе якіх маглі выкарыстоўвацца нават перагародкавыя эмалі, засцежкі-фібулы на плашч і, канешне, пояс.

Жаночы касцюм, які трэба было захоўваць на жаночай палове княжацкага жылля, быў не менш вытанчаны. Па-першае, само адзенне, у адрозненне ад шараговых гараджанаў, апрача простага льянога, магло быць шаўковым і аксамітным. Канешне, улічваючы яго кошт і адлегласць, якую падобныя тканіны праходзілі па Шоўкавым шляху аж з Кітая, кожны дзень

іх не насілі. Тым не менш куфар, у якім падобнае адзенне захоўвалася асобна, мусіў у пакоі стаяць.

Жаночыя ўпрыгажэнні таксама патрабавалі месца. Самымі папулярнымі ў жанчын былі скроневыя кольцы і пацеркі. У XII ст. скроневыя кольцы не толькі лічыліся прыгожымі, але яшчэ мелі этнавызначальную ролю. Ніякага «старажытнарускага народа» ніколі не існавала. Людзмі асэнсоўвалася свая дзяржаўна-тэрытарыяльная прыналежнасць — палачане, ноўгарадцы, кіяўляне — і этнічная — крывічы, дрыгавічы, радзімічы і г. д. У Полацку часоў Прадславы-Еўфрасінні было намешана ўсяго. Нягледзячы на тое, што спачатку горад узнік у крывіцкім асяроддзі, у XII ст. у ягоным катле «варыўся» рознаэтнічны суп. І археалагічныя матэрыялы гэта пераканаўча і яскрава паказваюць. Падчас раскопак знойдзена было літаральна ўсё!

У полацкіх крывічанак, якіх у горадзе была большасць, яны былі ў выглядзе простых кольцаў з металічнага дроту з завязанымі канцамі. Праўда, гэты метал мог быць бронзаю, а мог быць і срэбрам. Залатых пакуль што не знаходзілі. І саміх кольцаў магло быць ад аднаго да дзясятка. У дрыгавічанак, якія таксама жылі ў горадзе, да скроняў прывешваліся кольцы ў выглядзе нанізаных на дрот металічных зярнёных пацерак. Звычайна такіх пацерак было тры. Але зроблены яны маглі быць па-рознаму. Самае простае — цалкам адлітыя з бронзы. Форма для адліўкі падобных пацерак, прычым зробленая з косці, была знойдзена ў Полацку падчас раскопак на Вялікім пасадзе. Больш складаная і дарагая тэхніка была такой: на гладкую круглую аснову пацеркі напайваўся асобна кожны дробненькі шарык. Гэта была надзвычай тонкая ювелірная праца. І падобнае залатое скроневае кольца было таксама знойдзена ў Полацку.

Угра-фінскія жанчыны, хутчэй за ўсё з племені важанаў (летапісная «водзь»), з якімі ў Полацка былі саюзныя адносіны і з якімі яшчэ Усяслаў Чарадзеі хадзіў паходамі на Ноўгарад і Пскоў, таксама насілі скроневыя кольцы ў выглядзе нанізаных на дрот пацерак. Але самі гэтыя пацеркі былі гладкія і пустацелыя, на дрот іх адразу маглі нанізаць каля дзясятка і больш. Таксама археалагічная знаходка ў Полацку.

Балцкія жанчыны прышывалі да налобных павязак прывескі ў выглядзе трапецый альбо насілі адмысловыя бронзавыя абручы — вайнагі — у выглядзе металічных спружынак ў некалькі радоў, замацаваных на тканіне ці металічных пласцінах. І тое, і другое таксама было знойдзена археолагамі ў Полацку ў напластаваннях XII—XIII стст.

Самымі папулярнымі ў жанчын былі ўпрыгажэнні са шкла: пацеркі, бранзалеты, пярсцёнкі. Формы, колер і памеры ўсіх пацерак нават і не пералічыць! Ад драбнюткага каляровага рэзанага бісеру да буйных,

з залатой і срэбранай фольгай ці распісных, з далёкага Егіпта. Ніякай паслядоўнасці ў тым, як пацеркі нанізваліся ў каралі, не існавала. Складана сказаць дакладна, але думаецца, што на пацеркі існавала мода. У тым сэнсе, што былі дарагія і былі танныя. Колькасць дарагіх у каралях мусіла падкрэсліваць сацыяльны статус гаспадыні. Тое ж тычылася бранзалетаў і пярсцёнкаў. Полацкія ювеліры выраблялі ўпрыгажэнні са шкла, але няшмат. У асноўным іх прывозілі з Кіева, але трапляліся нават з Тмутаракані (той самай, куды ў «Слове пра паход Ігравы» скакаў Усяслаў Чарадзея). Разнастайнасць шкляных бранзалетаў не саступала пацерам: усіх колераў і адценняў — ад глыбока-чорнага да нябесна-блакітнага. Яны былі гладкія, кручаныя, вітыя, плеченыя, распісаныя, нават са срэбранымі і залатымі ніткамі ўсярэдзіне. Дыяметр бранзалетаў рэдка перавышаў 10 см, што кажа пра невысокі рост і вытанчанасць палачанак.

Апрача таго, са шкла адлівалі прывескі, якія, як і крыжык, насілі на грудзях. Таксама знойдзены ў археалагічных раскопах Полацка.

Адметнай дэталлю жаночага касцюма былі скураныя чаравікі. Простыя, без абцасаў, шытыя вываратным швом і апраўленыя на драўлянай калюзе чаравікі насілі ўсе — ад малага да старога. Падчас археалагічных даследаванняў іх, а таксама фрагментаў, знаходзяць на парадак больш, чым ботаў. Дарэчы, плеченых з лазы лапцёй не знаходзяць зусім. Што тут зробіш, не хадзілі ніколі нашы гараджане ў лапцях! Дзівоснай «разынкаю» жаночых чаравікаў было тое, што многія з іх былі з вышыванкамі. Арнаменты і ўзоры самыя розныя: ад пальметы ў выглядзе сэрца ці аблокаў да геаметрычных фігур і хрысціянскай сімволікі. І ўсё гэта ў колеры! Самымі распаўсюджанымі колерамі былі чырвоны, зялёны і жоўты. У падобных чаравіках, без сумнення, хадзіла маладая Прадслава. Афрасіння, без сумнення, — не.

На момант, калі ў нейкі з полацкіх манастыроў прыйшла Прадслава, у ім павінна была быць свая гаспадарчая інфраструктура. Манаскае жыццё, хаця і адасаблялася ад свецкага жыцця, забяспечвала насельніц найперш ежаю. Простыя ахвяраванні гэтага не гарантавалі.

Археалагічныя раскопкі на полацкім Верхнім замку паказалі, што ў адносна невялікай адлегласці ад Сафіі (менш за 100 м) на гарадскіх сядзібах вялася актыўная гаспадарчая дзейнасць. Усё, што трэба было для паўсядзённага жыцця (садавіна, агародніна, птушка і свойская жывёла), мелася на кожным падворку. І гэта апрача рамеснай вытворчасці. У побытавым плане жыццё манастыра мала адрознівалася ад жыцця звычайных палачанаў. Звесткі з полацкіх грамат XIV—XVII стст. пра тое, што ў гараджан былі «нівы за Палатой», рэтраспектыўна дазваляюць меркаваць, што і ў XII ст. гараджане таксама мелі зямельныя надзелы па-за межамі ўласна горада. Маглі яны быць і ў манастыра.

Манастыр у горадзе павінен быў неяк пазначацца. Зыходзячы з таго, што у XII—XIII стст. гарадскія сядзібы Полацка мелі дакладна вызначаную тэрыторыю, можна не сумнявацца, што і манастырская зямля была абнесена плотам. Як правіла, гэта быў вастракол (унутраны сядзібны плот — пляцень). Месцамі ад гарадской вулічнай прасторы маглі аддзяляць вонкавыя сцены жылых і гаспадарчых пабудов. Паколькі манастыр — замкнёная тэрыторыя, то павінна была быць брама.

Само месца размяшчэння манастыра на Верхнім замку таксама можна прыблізна вызначыць. Ён не мог непасрэдна прымыкаць да Сафійскага сабора. Гэта замінала б святочным службам, хроснаму ходу ды ўвогуле наведванню храма палачанамі. Ён не мог быць на ўсход ад Сафіі, бо там знаходзіўся досыць вялікі па тэрыторыі і колькасці розных будынкаў епіскапскі падворак. Часткова археалагічна ён быў даследаваны падчас археалагічнай экспедыцыі пад кіраўніцтвам Васіля Булкіна ў 1979 г. За падворкам на ўсход пачыналася сядзібная забудова гараджан. На поўнач ад Сафіі на адлегласці менш за сто метраў у XII ст. стаяў храм, які стаў прататыпам храма Міхаіла Арханёла ў Смаленску. Па аналогіі ён мог так называцца і ў Полацку. На паўночны ўсход быў княжацкі двор з часткова мураваным палацам. На поўдзень і паўднёвы ўсход месца няшмат, а калі на гэтую тэрыторыю паставіць замкавыя сцены і вежы, якія рэальна тут існавалі і ў сваёй аснове ўяўлялі шчыльна пастаўленыя адзін да аднаго драўляныя зрубы, плошча вольных пляцаў моцна змяншаецца.

Такім чынам, пад манастыр застаюцца тэрыторыі на захад і паўночны захад ад Сабора бліжэй да берага Палаты. Унікальным з гэтага пункту гледжання тапаграфічным месцам з'яўляецца Машна. Гэты замкавы «закуток» мае дзве пляцоўкі — верхнюю і ніжнюю — і плошчу каля гектара. Абрысамі гэты «рог» сапраўды нагадвае кашалёк-машну. У «Справах Полацкага гродскага суда» 1533 г. згадваецца «Свіран Машоначны». А калі назва паходзіць не ад кашалька, а трансфармавана ад «манашанка — манаскі»? Археалагічны слой XII ст. тут знойдзены і часткова даследаваны.

Нагадаем, што ў канцы XI — XII стст. у Полацку было пабудавана 8 новых храмаў, княжы царам і значна дабудаваны Сафійскі сабор! І гэта толькі тыя, пра якія мы ведаем. А колькі мы яшчэ не ведаем? Напрыклад, храмы заснаванага Еўфрасінняй мужчынскага манастыра на месцы сённяшніх Ксавер'еўскіх могілак, той жа Іаана-Прадцечанскі манастыр на Востраве, Машоначны манастыр на Верхнім замку ды іншыя. У будучым пры правядзенні археалагічных вышукаў мы яшчэ многае даведаемся пра старажытную полацкую архітэктурную часоў Прадславы-Афрасінні.

Апрача пакуль гіпатэтычнага Машоначнага манастыра да часоў Афрасінні мела адносіны «Цэркаўка» Спаса, што стаяла на той момант

у Сяльцы, і куды, уласна кажучы, і прыйшла Афрасіння, фактычна выгнаная епіскапам Іллём з Сафіі. «Цэркаўка» тая мела досыць вялікія памеры: шырыня 14,85 м, даўжыня (без апсіды, якія не захаваліся) 17,2 м.

Найбольш поўна вынікі навуковых археалагічных даследаў гэтага храма апублікаваны ўсяго ў адным артыкуле М. Каргера ў часопісе «Савецкая археалогія» (№ 1 за 1977 г.) на наступны год пасля смерці аўтара і называецца «Храм-усыпальніца в Ефросиньевском монастыре в Полоцке».

Самае галоўнае даследчык вызначыў адразу і вынес ў заглавак артыкула — «храм-пахавальня». Гэтае вызначэнне потым пацвердзіў П. Рапапорт і ўсе астатнія археолагі і гісторыкі. Сапраўды, аспрэчыць функцыяванне храма як некропаля немагчыма. У сваёй публікацыі М. Каргер згадвае 29 склепаў рознай захаванасці і вялікую крыпту ў паўночнай галерэі. Памеры апошняй прыводзіць П. Рапапорт: 5,2 × 2,5 м, глыбіня 1,7. Аднак на малюнку плана храма ў таго ж М. Каргера мы налічылі 33 склепы і пахавальную камеру, чые памеры 4,5 × 2 м. Некаторыя з гэтых склепаў размяшчаюцца ў аркасоліях — адмысловых нішах, зробленых у сцяне храма. Можна, таму М. Каргер іх не палічыў. Але гэта таксама пахаванні.

Даследчык адзначыў, што разам з касцямі не было знойдзена аніводнай рэчы — ні вопраткі, ні ўпрыгажэнняў. На наш погляд, гэта доказна сведчыць пра тое, што там былі пахаваныя манахі. М. Каргер вызначае іх як старых мужчын, хаця часам у склепах трапляліся і жанчыны. З'яўленне апошніх ён звязвае з «больш познім перыядам гісторыі манастыра». У публікацыі П. Рапапорта жаночыя пахаванні «зніклі».

Сяльцо знаходзіцца на адлегласці 1,2 км напрасткі ад Сафійскага сабора на правым беразе ракі Палаты. Сёння гэта тэрыторыя жаночага манастыра, які называюць Спасаўскі, Спаса-Праабражэнскі, Спаса-Афрасіннеўскі ці проста Афрасіннеўскі. Плошча прыблізна 3 гектары.

На тэрыторыі манастыра праводзіліся археалагічныя даследаванні М. Каргерам у 1961, 1962 гг. і ў 1964 г. П. Рапапортам. У 2017 г. тут працавала сумесная экспедыцыя Полацкага дзяржаўнага ўніверсітэта (кіраўнік Д. Дук) і аддзела архітэктурнай археалогіі Дзяржаўнага Эрмітажа Расіі (кіраўнікі М. Зыкаў і Я. Торшын). Праводзіў археалагічныя даследаванні ў манастыры ў 1987 і 1998 гг. і аўтар гэтых радкоў.

Раскопкі 2017 г. далі незвычайную знаходку — фрагмент плінфы з чарцяжом паўночна-ўсходняга падмурка гэтага храма. Археолог, загадчык сектара архітэктурнай археалогіі Дзяржаўнага Эрмітажа (Санкт-Пецярбург) Яўген Торшын заўважыў, што гэта не быў адмыслова зроблены чарцёж, а толькі накід. Дойлід зрабіў яго на тым, што трапілася пад руку — яшчэ сырой плінфе, проста каб паказаць задумку і прынцып пабудовы. Потым гэтая плінфа, як і астатнія, пайшла ў мury храма.

У 1998 г. аўтару даводзілася праводзіць археалагічныя даследаванні на тэрыторыі манастыра і ў яго ваколіцах, назіраць за пракладкаю газа-правода ў наваколлі грамадзянскай забудовы гэтага раёна Полацка. Непасрэдна на тэрыторыі сённяшняга манастыра закладаліся асобныя шурфы, траншэі. Слой аказаўся моцна перамешаным. Па звестках рэстаўратара У. Ракіцкага, паўднёвая частка манастырскай плошчы была моцна забалочана. Таму на загод колішняга епіскапа Дзімітрыя была спроба яе асушэння, дзеля чаго быў зняты верхні «пладародны» слой, засыпаны пяском і зноў засыпаны знятым слоём. Таму ўсё тут было перамешана, фрагменты посуду XII ст. трапляліся адразу пад дзірваном, а пад імі глыбей — 1 калейка 1965 г. У траншэі на працягу 10 м трапіліся чатыры моцныя лінзы сырцовай гліны. Паколькі яны былі ў гушчы слоя, можна меркаваць, што гліна магла нарыхтоўвацца пад выраб цэгля-плінфы. «Жыццё Афрасінні» прама не кажа пра вытворчы працэс падчас будаўніцтва новага храма Спаса. Толькі пра выпадак, калі выявіўся недахоп цэгля і яна цудадзейным чынам з'явілася на наступны дзень. Можна меркаваць, што цэгла выраблялася недзе недалёка.

Абсалютнай выпадковасцю стала знаходка свінцовай віслай пячаткі з надпісам «госпадзі памазі рабе...». Было відавочна, што пячатка належала жанчыне. Але агульнапрызнаныя ў навуцы на той час пячаткі Еўфрасінні Полацкай выглядалі іначай. Нам падалося, што гэта пячатка яе сястры — Еўдакіі. Праз 23 гады, калі была знойдзена такая ж пячатка, але з поўным надпісам, стала зразумела: пячаткі належалі самой Афрасінні Полацкай.

Больш «багатым» на знаходкі стаў раскоп плошчаю 636 м² на месцы разбуранага паўднёвага сестрынскага корпуса. Гэта быў драўляны будынак на каменна-цагляных падмурках. Па тыпу кладкі і цэгле ўдалося ўстанавіць, што падмурак датуецца XVIII ст. Што з ім здарылася, цяжка сказаць, па некаторых звестках, яго разабралі. На пачатку 1990-х гг. гэта быў невялікі пагорак, зарослы кустоўем, пад якім праглядаўся абрыс падмурку. Трэба было яго адкапаць, каб архітэктары-рэстаўратары мелі ўзор ранейшага плана, памераў і архітэктурных дэталей колішняй пабудовы.

Апрача падмуркаў, з археалагічнага пункту гледжання вялікую цікавасць уяўлялі рэшткі нескранутага культурнага слоя. І яны знайшліся. Справа ў тым, што пад манастырскі корпус рабілі так званыя «стужачныя» падмуркі. У адрозненне ад больш позніх пабудов, гэта не катлаван, а траншэі пад сцены. Таму месцамі паміж гэтых траншэй захаваліся лапікі нескранутага слоя. Менавіта тут былі знойдзены аўтэнтычныя рэчы XII—XIII стст. У асноўным гэта быў посуд і не толькі побытавы. Былі знойдзены рэшткі манастырскай сцяны, выкладзенай з камянёў другой паловы

XVII — пачатку XVIII стст. У гэтым раскопе было знойдзена многа фрагментаў посуду XII—XIII стст.: вянцы, сценкі, накрыўкі, донцы з клеймамі ў выглядзе крыжа, упісанага ў кола, каменнае тачыла, шыфернае праселка, фрагменты плінфы (у тым ліку з клеймамі) і каля 20 фрагментаў амфар! Некаторыя з іх мелі памеры 14×17 см, некаторыя — нават гарлавіны і ручкі.

Пачалі ўжывацца амфары за многія стагоддзі да новай эры. Але для нас цікавей тое, калі іх не стала. І мы ведаем гэтую дату — 1240 г. У гэты год мангола-татарскія войскі на чале з ханам Батыем захапілі і знішчылі Кіеў, перарэзаўшы ўсе гандлёвыя сувязі паміж нашымі землямі і Візантыйскім светам. Знакаміты шлях «з вараг у грэкі» цалкам спыніў сваё існаванне. Ніводная амфара да нас больш не трапіла. У побыце яны працягвалі яшчэ выкарыстоўвацца нейкі час, пакуль не біліся, але новых ужо не было.

Наяўнасць амфар на раскопках у Спасаўскім манастыры пацвярджала не проста яго існаванне, але і тыя фрагменты з «Жыцця Афрасінні», дзе распавядаецца пра дары, што былі дасланы Прападобнай з Канстанцінопаля. Але раптам з'явілася інтрыга.

У тыя гады рэстаўрацыйнай фрэсак і вывучэннем Спаса-Праабражэнскага сабора займалася група беларускіх мастакоў-рэстаўратараў на чале з Уладзімірам Ракіцкім. Адноўчы Уладзімір Васільевіч накіраваўся да раскопу: «Мы тут зараз працуем на барабане. Знайшлі галаснікі. Але з чаго яны зроблены, ніяк не можам зразумець! Можа, злазім, паглядзіш?».

У барабане было не проста цёмна — чорна ад копаці і чорнага пылу, які, як сапраўднае павуцінне, вісеў пад авальным купалам. У цэле барабана былі бачныя адтуліны, якія месціліся прама на фрэсках. Зусім невялічкія — ледзьве пралазіла рука, таму падсвяціць ліхтарыкам не выпадала. Заставалася даследаваць навуковым «арганалептычным метадам», інакш кажучы, навобмацак. Нягледзячы на вузкае горла, тулава галасніка было досыць аб'ёмным. Безумоўна, гэта быў гліняны выраб. Засмучала толькі тое, што ў месцы, дзе рука мусіла намацаць гладкае донца, пальцы чапляліся за шурпатую цэглу і вапнавую рошчыну. Які ж гэта гаршчок?

А тое, што галаснікі рабіліся менавіта ў выглядзе гаршкоў, мы ведаем па многіх помніках сярэднявечнай архітэктуры: ад Сафіі Кіеўскай да гарадзенскай Каложы. Але калі пальцы пачалі рухацца па ўнутранай сценцы «гаршка» ад донца да горла, яны пачалі мякка чапляцца за выразныя гліняныя рэбры. А падобную структуру мелі толькі амфары.

Так, сапраўды, гэта былі амфары. Іх, натуральна, не даставалі з цела храма. Там яны і зараз. Апрача барабана, галаснікі ў 2015—2019 гг. знайшлі і ў іншых сценах храма. Высветлілася вельмі цікавае іх выкарыстанне. Па-першае, для замуроўкі ў тоўшчу сцяны браліся цэлыя пасудзіны. Гэта было магчымым толькі пасля таго, як усё іх змесціва (віно, алей і г. д.) было

выкарыстана (наўрад ці адмыслова пералівалі ў іншы посуд). Па-другое, каб паменшыць вышыню (у гарызантальным палажэнні — даўжыню), у амфар акуратна адцілоўвалі горлы і завостраныя донцы. Па-трэцяе, улічваючы невялікія вонкавыя адтуліны, полацкія галаснікі не прадугледжвалі функцыю рэзанатараў для паляпшэння акустычных якасцяў храмавай прасторы. Яны проста аблягчалі вагу высокага барабана, чыя канструкцыя ўпершыню з'явілася на абшарах Усходняй Еўропы. Па-чацвёртае, галаснікі з амфар знойдзены ў барабане, а значыць, напрыканцы будаўніцтва храма, што трэба ўлічваць пры яго датаванні. І тое, што амфары «ахвяравала» Афрасіння, няма сумнення.

Аб коле знаёмстваў Афрасінні можам здагадвацца. Адзінае і несумненнае — залатар Лазар Богша. Першым пра мясцовае паходжанне Лазара Богшы напісаў Г. Штыхаў. Падчас раскопак у 1963—1968 гг. на полацкім Верхнім замку ў Полацку быў знойдзены цэлы шэраг знаходак, якія сведчылі пра развіццё ювелірнага рамяства ў XII—XIII стст. Сярод іх шматлікія ліцейныя формачкі для пацерак, прывесак, крыжыкаў, пярсцёнкаў, бранзалетаў, гузікаў і г. д. Таксама былі знойдзены неапрацаваныя формы і больш за 50 штук ліцейных ювелірных тыгляў, якія пацвярджалі мясцовую вытворчасць упрыгажэнняў. У кнізе «Древний Полоцк» (1975 г.) аўтар не лакалізуе саму сядзібу ювеліра ў Верхнім горадзе, але гэта магла быць адна з пабудов, што загінула ў пажарышчы першай паловы XIII ст. Георгіем Васільевічам была зроблена выснова, што ювелірнае рамяство ў сярэднявечным Полацку было не толькі заказным (вырабы рабіліся на заказ), але і разлічаным на вольны рынак. Таксама быў знойдзены фрагмент упрыгажэння, зробленага ў тэхніцы перагародкавай эмалі, як і выявы святых на крыжы Богшы. Гэта дало падставу меркаваць пра мясцовае паходжанне знакамітага залатара.

Больш важкія доказы з'явіліся амаль праз 20 гадоў. Падчас археалагічных раскопак аўтара ў Полацку ў 1986 г. былі знойдзены сведчанні існавання дзвюх ювелірных майстэрняў на Ніжнім замку. Тапаграфічна дадзеная тэрыторыя да сярэдзіны XIII ст. з'яўлялася гарадскім пасадам. Старажытнае гарадзішча-замак у выгіне ракі Палаты прымыкала да яго з поўначы, утвараючы план нахштальт веера ў напрамку да галоўнай воднай артэрыі — Дзвіны. (Натуральны тапаграфічны абрыс горада быў парушаны пасля 1563 г., калі па загадзе маскоўскага цара Івана Жахлівага пасля захопу і спалення горада тут збудаваў замак для гарнізона рускіх стральцоў).

Падчас раскопак высветлілася, што ў адной залатарскай майстэрні выраблялі шлянныя ўпрыгажэнні — пацеркі і бранзалеты, у другой — рэчы з каляровых металаў. У апошняй быў знойдзены развал печы, дзе

знайшліся фрагменты тыгляў і ліцейная форма — імітацыя арабскай манеты — дырхема, якую выкарыстоўвалі ў якасці прывескі. Аднак нельга выключаць, зыходзячы з дыяметру адліўкі і спробы паўтарыць, хай сабе і нязграбна, арабскую вязь, што невядомы аўтар спрабаваў падрабіць манету. У тым, што падробкаю грошай у Полацку займаліся, сумненняў няма. Паводле пісьмовых крыніц, аднаго з полацкіх фальшываманетчыкаў у канцы XV ст. арыштавалі ў Рызе, а другога палачаніна злавілі ў Ноўгарадзе і зварылі ў катле з алеем. (Дзе яны ўзялі столькі алею, ці не прасцей было ў вадзе? — С.Т.).

У 1987—1988 гг. падчас выратавальных археалагічных раскопак на плошчы Свабоды (былая плошча Леніна) нам пашанцавала. Упершыню была даследавана сядзіба полацкіх ювеліраў XII—XIII стст. Унікальнасць комплексу была не толькі ў яго рамеснай прыналежнасці, але і ў тапаграфіі.

Раскопкі 1987—1988 гг. праводзіліся там, дзе на плане Полацка 1778 г. стаіць лічба «5». Крыху ў правы бок (на ўсход). Над лічбаю «5» — абрыс дамініканскага сабора. Яго толькі вызначылі, але не даследавалі. Падмуркі там захоўваюцца і зараз.

Месца, дзе праводзіліся раскопкі, знаходзіцца на тэрыторыі былога Вялікага пасада. Удалося прасачыць развіццё гэтай тэрыторыі ад канца X па XVII ст. Упершыню ў айчыннай археалогіі была знойдзена ўмацаваная пасадская сцяна XI ст., якая вызначала ўсходнюю мяжу горада гэтага часу.

Галоўная знаходка гэтых раскопак — сядзіба сям’і ювеліраў. Уражваюць памеры жылой і вытворчай часткі сядзібы, якая трапіла ў раскоп не цалкам. Памер раскопу быў 1100 м². Прыблізна чвэрць сядзібы засталася па-за межамі даследавання. Такім чынам, агульная плошча сядзібы (разам з садам-агародам) павінна перавышаць 1500 м². І гэта XII—XIII стст.! Для параўнання: тыповыя сядзібы ноўгарадскіх вольных рамеснікаў у XIV—XV стст. па плошчы не перавышалі 465 м², а баярскія двары там жа і ў той жа час — 1500 м².

Вывучэнне гэтай сядзібы дало агромністую колькасць ювелірных вырабаў, адмысловых прыладаў працы і адыходаў вытворчасці. Да асаблівых ювелірных прыладаў працы ў першую чаргу адносяцца вагі-плечыкі, гіркі. Апошнія звычайна датуюцца X—XI стст., але імі карысталіся і пазней. Быў знойдзены адмысловы ювелірны пінцэт з бронзы, маленькая круглая ювелірная накаваленка.

Полацкія раскопкі паказалі, што на сядзібе працаваў не адзін майстар, але цэлы род, залатарства было для іх сямейнай традыцыяй з адпаведным вопытам. Таму цалкам дапушчальным, на наш погляд, будзе сцвярджаць, што Богша XII ст. у Полацку — гэта накшталт Фабержэ XIX — пачатку XX

стст. у Санкт-Пецярбургу. Гэта была сям'я, рамесна-вытворчы дом, кажучы сённяшнімі словамі — брэнд. Таму майстра і падпісаў свой выраб. Як гэта значна пазней рабіў і Фабержэ, і іншыя ювеліры.

Адназначна можна казаць, што Крыж на заказ Афрасінні Полацкай быў зроблены Лазарам Богшам у Полацку. І раскопкі на старажытным Вялікім пасадзе горада ў 1987—1988 гг. паказалі, дзе і як гэта магло быць.

Нельга не згадаць, што на пачатку ХХІ ст. полацкім археолагам Д. Дукам, тады выкладчыкам і прарэктарам Полацкага дзяржаўнага ўніверсітэта, былі знойдзены археалагічна новыя ювелірныя майстэрні ХІІ—ХІІІ і ХVІ—ХVІІ стст. у горадзе. Атрыманыя матэрыялы выдатныя! Найбольш вырабаў з бронзы — булаўкі, засцежкі, бранзалеты, нарыхтоўкі металу. Былі знойдзены ювелірныя гіркі-разнавагі ды іншыя прылады працы. І ўсё гэта — побач з даследаванай намі сядзібаю. Усё кажа пра тое, што ў сённяшнім цэнтры горада ў старажытнасці была цэлая слабада (раён), дзе жылі выключна залатары. Д. Дукам у 2007 г. на тэрыторыі старажытнейшага полацкага гарадзішча (адкуль горад і пачаўся) у напластаваннях Х—ХІ стст. таксама былі знойдзены сведчанні ювелірнай вытворчасці: ліцейныя формачкі, нарыхтоўкі, вырабы.

Гэта дае падставу зрабіць выснову, што ў ХІ—ХІІІ стст. (а таксама ў ХVІ—ХVІІ стст.) ювелірнае рамяство было самым распаўсюджаным у Полацку. І гэта сярод 60 відаў старажытных рамёстваў, якія налічыў знакаміты акадэмік Б. Рыбакоў у сваёй не менш знакамітай манаграфіі «Рамяство Старажытнай Русі». Зразумела, што ў Полацку жылі і працавалі ганчары, кавалі, шаўцы і г. д. Але сведчанні іх працы, апрача адной скураной майстэрні на Верхнім замку (раскопкі Г. Штыхава), не выяўлены. А сведчанні таго, што гараджане ў гэты час займаліся сельскай гаспадаркаю, увогуле адзінаковыя.

У 1998 г. падчас археалагічных раскопак на тэрыторыі Полацкага Спаса-Ефрасіннеўскага манастыра была знойдзена віслая свінцовая пячатка з надпісам «+гнпомозира/б/есво..» на рэверсе і выяваю Спаса Хрыста на аверсе. Дыяметр 2,2 см.

Аўтар таксама «купіўся» на аўтарытэты, калі знойдзеную ў Полацку ў Спаса пячатку з надпісам «Госпадзі памазі рабе...» — жанчыне, не «рабу» — палічыў уласнасцю сястры Прападобнай — Еўдакіі, якая стала ігуменнай-заступніцай.

У 2015 і 2017 гг. намаганнямі сумеснай экспедыцыі Полацкага дзяржаўнага ўніверсітэта і аддзела архітэктурнай археалогіі Дзяржаўнага Эрмітажа РФ была знойдзена яшчэ адна пячатка. Стала відавочным, што гэтыя пячаткі паходзілі з адной формы.

А трэцяя — «Еўфрасіннеўская» — аналагічная пячаткам з Ноўгарада і Кокнэсэ — хутчэй за ўсё, належала Еўфрасінні Галіцкай. А вось на полацкіх археалагічных варта спыніцца.

Варта вярнуцца да допісу на адваротным баку Крыжа 1161 г: «Г(ос-под)и, помози рабоу своему Лазорю, нареченому Богыши, съдѣлававшему крсть сии црькви С (вя)таго Спаса и Офросиньи».

Не падаецца дзіўным, што сама Прападобная, якую мы (ад канца XIX ст. у традыцыі расійскай гістарыяграфіі) упарта называем Еўфрасіння, сама сябе ўпарта называе Офросінія? У надпісу на Крыжы — Тройчы! Яна што, памылілася ў напісанні ўласнага імя? Ці памыліўся Богша, а яна пагадзілася? Абсурднасць падобных дапушчэнняў відавочная! На дзвюх аднолькавых свіцовых віслых пячатках, знойдзеных археолагамі ў Полацку на тэрыторыі Спасаўскага манастыра, яна таксама піша сваё імя «Офросінія». Адзін факт — здарэнне, два факты — выпадковасць, тры — заканамернасць. А мы сёння маем ПЯЦЬ! І нават болей.

Таму мы сцвярджаем і настойваем, што сапраўднае імя полацкай Прападобнай — у царкоўным правапісе — ОФРОСІНІЯ, у сучасным беларускім правапісе — АФРАСІНІЯ (АФРАСІННЯ).

Яшчэ адно археалагічнае назіранне, якое тычыцца адукацыі і пісьменства як на Полаччыне, так і па ўсёй Беларусі часоў Афрасінні. Даследчыца беларускай эпіграфікі І. Калечыц, аналізуючы графіці, у тым ліку Спасаўскай царквы, часта адзначае, што надпісы і малюнкі нанесены на тынкоўку вострымі і цвёрдымі прадметамі, хутчэй за ўсё, пісаламі.

Сапраўды, пісалы — заостраныя металічныя (радзей касцяныя) стрыжні — добра вядомыя па археалагічных раскопках. Пісалы былі знойдзены ў Полацку (самая вялікая археалагічная калекцыя), Менску, Брэсце, Наваградку, Ваўкавыску, Браславе, Тураве, Пінску, Слуцку, Друцку, Копысі. Зусім шараговай гэтую прыладу не назавеш, але і рэдкай таксама. Асаблівасцю ўсіх пісалаў было тое, што яго наверша заўсёды мела пляска-ты бок: проста прыплюснуты, фігурнай формы, часам на «яблыку», часам перакручанае, часам у выглядзе жывёлаў і цмокаў. Прызначэннем пісалаў (яшчэ іх называлі «стыло») было, натуральна, пісаць. Пісалі на бяросце і васковых таблічках — цэрах. Усю гісторыю гэтых прыладаў пісьма можна знайсці ў кнізе Кастуся Шыдлоўскага «Васковыя таблічкі: погляд на мінулае і будучыню».

Ад пачатку буйных археалагічных раскопак ў Вялікім Ноўгарадзе ў 1932—1962 гг. А. Арціхоўскага, а потым з 1962 г. В. Яніна і Я. Носава на ўсю краіну і замежжа праславіліся берасцяныя граматы. Валянцін Лаўрэнцьевіч Янін напісаў кнігу «Я паслал тебе бересту», якая мела невярагодную папулярнасць ва ўсіх аматараў старажытнай гісторыі. Сапраўды,

берасцяныя граматы — з’ява ўнікальная! Сёння толькі ў Ноўгарадзе іх знойдзена больш за тысячу. Шмат грамат таксама знаходзілі ў Пскове, Ладазе, Смаленску і іншых гарадах.

У 1960—1980-х гг. сярод археолагаў еўрапейскай часткі СССР быў сапраўдны «бум»: знайскі грамату. Не абмінула «чаша сія» і беларускіх археолагаў.

Праз гэтую накіраванасць на берасцяныя граматы археолагі Беларусі, пэўна, не заўважылі мноства цэраў і іх фрагментаў, якія засталіся «нявызначанымі» артэфактамі. Выключэнне — цэра XIII ст., знойдзеная ў Берасці падчас раскопак П. Лысенкі. І ўсё! З другога боку, можна ўпэўнена сцвярджаць, што людзі, якія мелі пры сабе сціло-пісала, каб што-небудзь і дзе-небудзь напісаць ці нашкрабаць, мелі і цэру. І тое, і другое насілі паўсядзённа, прымацаваўшы да пояса. Выключэннем былі вялікія, шматскладныя, як гармонікі, цэры, якія проста захоўвалі ў хатах, храмах, княжацкіх палацах, на прыстанях ці ў гандлёвых крамах і майстэрнях. Вучыліся грамаце таксама на іх. І перш чым узяць у руку гусінае пяро і чарнілам «запэчкаць» каштоўны пергамент, трэба было ўпарта практыкавацца на воску. Няма сумненняў, што і Афрасіння вучылася пісаць сцілом на цэрах, перш чым перапісваць кнігі. Імі ж пісалі палачане-прыхаджане на сценах збудаванага Прападобнай храма.

Ёсць «археалагічныя» сюжэты і ў фрэсках гэтага Спасаўскага храма.

Напрыклад, на сцяне паўднёвага нефа на ўзроўні хораў быццам бы раскіданы ключы. Па царкоўных канонах — гэта ключы ад замкоў, якія разбурыў Хрыстос падчас свайго сыходжання ў пекла. Евангелісты прама не кажуць пра гэтую падзею, але лічыцца, што яна ўваходзіць у лік Страсцяў Хрыстовых і адбылася на другі дзень пасля ўкрыжавання. Хрыстос разбурыў вароты пекла і прынёс сваю евангельскую казань, вызваліў зняволеных там душы, у тым ліку Адама, Евы і старазапаветных праведнікаў.

На якія замкі былі зачынены вароты пекла, мастак XII ст. дакладна не ведаў. Але спрактыкаванае вока археолага адразу заўважыць, што гэта розныя ключы і не ўсе з іх ад брамы. Напрыклад, ключ, выгнуты дугою з зубцамі на канцы, сапраўды падыходзіў да металічнай альбо драўлянай засаўкі-клямкі. Ключы ў выглядзе лапатачкі ці стрыжня — ад навясных замкоў, плоскія — ад куфраў. Робіцца адчуванне, што мастак на ўсялякі выпадак намаляваў усе яму вядомыя віды ключоў. І мы іх бачым цэлымі, спраўнымі і нават у колеры, а не паламанымі ды ржавымі, якімі яны трапляюць у рукі археолагаў.

На полацкай фрэсцы пад нагамі Хрыста паабাপал разбуранай брамы пекла — дзіўныя трохкутнікі. Першае думка — гэта сімвал Тройцы. Калі паглядзець уважліва, то кампазіцыйна трохкутнікі маюць працяг, гэтакія

выцягнутыя піраміды. Што гэта? Адказ дае мазаіка з храма горада Хіраса — гэта вечкі трунаў, з якіх Збавіцель вывеў праведнікаў. У мазаічным грэчаскім варыянце труны добра бачны ў выглядзе досыць глыбокіх карабоў, а вечкі да іх прытулены па баках. У полацкім варыянце трунаў няма ўвогуле, пра іх нагадваюць толькі трохкутныя вечкі. Такую самую форму мае вечка труны, з якой паўстае Лазар на фрэсцы, што размешчана непасрэдна пад сюжэтам «Сашэсце ў пекла».

Але ў Полацку, як і ва ўсёй Полацкай зямлі, у падобных трунах не хавалі! Найяскравейшы доказ — каля трыццаці (па звестках Э. Загарульскага) трунаў XII—XIII стст., знойдзеных падчас раскопак на Мінскім замчышчы ўнутры і вакол недабудаванага храма XII ст. Усе мінскія труны былі зроблены ў форме паралелепіпеда з дошак, вечкі ў іх былі пляскатыя, з дошак альбо з бяросты, а мацаваліся яны «ў шулы» на драўляныя сцяжкі-замкі без аніводнага цвіка. З гэтага вынікае, што ў рэальным жыцці XII ст. мастакі падобныя труны бачыць не маглі (у адрозненне ад рэальных пабытовых хатніх ключоў і ланцугоў — правобразу «дзвярэй вечных»). Відавочна, што яны карысталіся або кніжнымі ўзорамі, якія ім магла паказаць Афрасіння, або жыцёвым вопытам свайго стагоддзя. Адзіны ацалелы ў нашым абшары падобны саркафаг — колішняе пахаванне Яраслава Мудрага ў Кіеўскай Сафіі XI ст. (Колішняе, бо парэшткаў князя там няма).

Цікавая з пункту гледжання археолага фрэска знаходзіцца ў келлі Афрасінні (паўднёвы прыдзел на хорах). Гэта вельмі распаўсюджаны і шырока вядомы дэісус — выява Хрыста, Багародзіцы справа ад яго і Іаана Хрысціцеля леваруч. Гэта адна з самых папулярных і тыражаваных фрэсак Спасаўскага храма, якую можна знайсці ў школьных падручніках, энцыклапедыях і сур'ёзных манаграфічных даследаваннях. У дэісусе ў аснове дагматычнай кампазіцыі палягае малітва, заступніцтва трох святых постацяў за чалавечы род перад абліччам Нябеснага Цара і Суддзі. У некаторых выпадках могуць дадавацца выявы апосталаў, святых айцоў, пакутнікаў і іншых.

З пункту гледжання мастацтвазнаўцы, быццам бы нічога асаблівага ў дадзенай іканаграфіі няма. Але нас зацікавіла выява самога Збавіцеля, дакладней, ягонай шыі. На вельмі многіх выявах Хрыста бачна складка на шыі (часам некалькі), якая з пункту гледжання антрапалогіі абумоўлена наяўнасцю кадыка. І на полацкай фрэсцы гэтую дэталю можна ўспрымаць аналагічна. Каб не адно «але».

Сярод фрэскавых роспісаў Спасаўскага храма ёсць выява Іаана Воіна (па вызначэнні У. Сараб'янава) — гэта постаць маладога чалавека, апранутага ў туніку на візантыйскі манер. У часы імператара Юліяна (361—363 гг.)

Іаан служыў у войску, але падчас ганенняў на хрысціян быў літасцiвым да іх, папярэджваў і ратаваў, за што трапіў у вязніцу. Пасля смерці мошчы святога былі пахаваны ў царкве Іаана Багаслова ў Канстанцінопалі.

Сярод шматлікіх выяваў Іаана Воіна, старажытных і сучасных, толькі полацкая фрэска ўтрымлівае вельмі цікавую з пункту гледжання археалогіі дэталю — змеявік. Ён вісіць на шыі святога, прычым прымацаваны да шыйнай грыўні. Грыўня не простая, а вітая, яе засцежкі знаходзяцца з боку патыліцы, а самая патоўшчаная частка менавіта са змеевіком.

Змеевікі часам называюць абразкамі, часам прывескамі-медальёнамі, абярэгамі, рабілі іх з каляровых металаў у выглядзе кола. З аднаго боку размяшчалася кананічная хрысціянская выява (Хрыстос, Багародзіца, арханёлы Міхаіл і Гаўрыіл, святыя і г. д.), а з другога — галава альбо фігура, акружаная змеямі, ці арнамент у выглядзе змей. Язычніцкая выява была альбо Гаргонаю, альбо Сцылаю, вядомай па «Адысеі» Гамера. У нашым выпадку на шыі Іаана Воіна вісіць змеявік, дзе на адным баку арханёл Міхаіл, на адваротным павінна быць Гаргона. Такой была абсалютная большасць ваярскіх змеевікоў у XII ст. Часцей за ўсё Гаргону ўяўлялі як крылатую пачвару з высунутым языком ды ікламі. На яе галаве былі змеі колькасцю ад 2 да 12.

Паходжанне «пачварных» выяваў звязваюць не толькі з антычнай міфалогіяй, падабенствам з гаргонамі на познеантычных даспехах. Напрыклад, у папулярнай у XII ст. кнізе «Александрыя», якую, мы перакананы, чытала Афрасіння, адзін з персанажаў — «дзявіца Гаргонія», у якой на галаве замест валасоў змеі. Магчыма, вытокі гэтай міфалогіі ў народнай культуры сярэднявечнай Візантыі і народаў, якія з ёй шчыльна кантактавалі, — германскіх і славянскіх плямёнаў.

Змеевікі — гэта найперш абярэгі. Іх задача — абараняць уладальніка ад хваробаў, злога чарадзеяства, небяспекі. Гаргона павінна была палохаць усё злое і нядобрае і тым самым ахоўваць уладальніка змеевіка. Усе даследчыкі гэтых цікавых артэфактаў выказваліся, што ў змеевіках адлюстроўваецца дваяверства — спалучэнне хрысціянства з язычніцтвам. Як язычніцкі абярэг змеявік дажыў нават да XX ст. Дарэчы, пачвары гаргоны-гаргуліі прысутнічаюць на знакамітых еўрапейскіх храмах XII—XIII стст. — Нотр-Дам-дэ-Пары, сабор у Бавэ, у Кёльне — і выконваюць тую ж задачу — палохаць нячыстую сілу.

Лічыцца, што змеевікі насілі паверх адзення. У нашым выпадку ў Іаана Воіна шыйная грыўня пазначае мяжу паміж шыйай святога і яго тунікай і фактычна вісіць на шыі. Але гэта не так прынцыпова. Цікава тое, што ад пачатку з'яўлення гэтых амулетаў на нашых землях (X—XI стст.) іх трывала звязваюць з княжацка-баярскім і ваярскім асяроддзем. Амулеты, як

сказана вышэй, адлівалі з каляровых металаў. На здзіўленне, было знойдзена больш залатых і сярэбраных амулетаў, чым бронзавых. Але апошнія таксама ёсць і нават ў Полацку. Падчас раскопак аўтара каля Сафійскага сабора на Верхнім замку ў 1995 г. быў знойдзены змеявік-складзень XIV ст. з выяваю св. Фёдара Цірана. Выява апошняга, дарэчы, таксама маецца сярод фрэсак Спаса. Такім чынам, змеевікі, апрача сакральнага сэнсу, мелі і сацыяльную функцыю — пазначалі прыналежнасць гаспадара да вышэйшых слаёў грамадства. Ці не падобная сацыяльна-знакавая рэч «вісіць» на шыі Хрыста ў дэісусе?

Полацкая археалогія XII ст. — суцэльны час Святой Афрасінні. Усе рэчы, рэшткі гарадской забудовы, фартыфікацыйныя ўмацаванні — яе час. Спасаўскі манастыр, храмы (нязнойдзены Багародзіцкі) — яе творчасць і праца. Як некалі казаў філосаф XIX ст. Мікалай Фёдаравіч Фёдараў: «Праз рэчы можна аднавіць і чалавека». Духоўная спадчына Афрасінні, заступніцы Беларусі, назаўжды застаецца з намі. Мы ж маем магчымасць яшчэ «ўбачыць» і Чалавека. І яе Крыж абавязкова вернецца ў Беларусь!

С. В. Тарасаў

Канферэнцыя «Гісторыя і археалогія Полацка і Полацкай зямлі». Узнікненне і яе роля

Канферэнцыя «Гісторыі і археалогія Полацка і Полацкай зямлі» праводзіцца на працягу 35 год. Аб вытоках гэтага навуковага форуму, асноўных задачах і значэнні ў айчынай навуцы распавядае аўтар.

Ключавыя словы: Канферэнцыя «Гісторыі і археалогія Полацка і Полацкай зямлі», 1125-годдзе Полацка, айчынная археалогія, археалагічныя экспедыцыі, Сафійскі сабор, Пскоў.

Канферэнцыя «Гісторыі і археалогія Полацка і Полацкай зямлі» адбываецца восьмы раз (ад 1986 г.), ужо цягам 35 гадоў. Першая была прысвечана 1125-годдзю Полацка, сённяшняя — ягонаму 1160-годдзю. Яна стала адметнай з’явай навуковага жыцця не толькі Беларусі і нашых суседзяў, але і для міжнароднай навуковай супольнасці.

Час няўмольна бяжыць. Нас, першых удзельнікаў першай полацкай канферэнцыі, застаецца ўсё менш. Таму, карыстаючыся нагодаю, у першую чаргу мушу распавесці, як усё пачыналася.

Ішоў 1986 г. У палітыцы для СССР гэта быў закат камуністычна-брэжнеўскай эпохі (апошні ўжо паспеў памерці ў 1982 г.), а для археалогіі СССР — самы росквіт. Гэта быў той самы цудоўны час, калі практычна ўсе археолагі Савецкага Саюза ведалі адзін аднаго ў твар, калі ведалі, дзе і як працуюць экспедыцыі, ведалі, што знаходзяць. Час, калі выдаваўся шматтомнік «Археалогія СССР» і кожны год — «Археалагічныя адкрыцці» з караценькімі нататкамі, але па ўсім Саюзе. Гэта той час, калі была закладзена традыцыя штогод 15 жніўня, дзе б археолаг ні быў, падняць келіх за нашу вялікую і праўдзівую навуку. Ва Украіне гэты дзень нават стаў дзяржаўным святам.

У айчынай археалогіі гэта быў час, калі пад кіраўніцтвам плеяды пасляваенных археолагаў: А. Р. Мітрафанава, Л. Д. Побала, Г. В. Штыхава, У. Ф. Ісаенкі, П. Ф. Лысенкі, Э. М. Загарульскага, М. А. Ткачова і іншых — гадавалася новая «маладая археалагічная парасль». У гэтай «клумбе» апынуўся і я. Упершыню прыняў удзел у раскопках старажытнага

Менска на Менцы ў 1975 г. пад кіраўніцтвам Г. Штыхава. І ў той жа год упершыню ў складзе археалагічнай экспедыцыі трапіў у Полацк. Ужо тады Георгій Васільевіч пачаў да мяне прыглядацца. Гістарычным у маім лёсе (і лёсе гэтай канферэнцыі) была яго прапанова паехаць самастойна ў Полацк у 1979 і 1980 гг., каб паўдзельнічаць у раскопках, якія праводзілі ў горадзе археолагі Ленінградскага ўніверсітэта. Тады гэта была звычайная практыка, межаў палітычных і навуковых не існавала. Г. Штыхаў сказаў проста: «Язджай, павучыся, за адным паглядзі матэрыялы XV—XVIII стст.» (якія «класічныя мэтры» лічылі познімі і не вартымі ўвагі).

Толькі цягам часу прыйшло асэнсаванне і падзяка лёсу, з якімі «слупамі» археалогіі пазнаёміў Полацк. У першую чаргу гэта браты Валянцін і Васіль Булкіны. Першы быў выдатнейшым архітэктурным археолагам. Менавіта ў гэты час, калі ў Сафійскім саборы ішла рэстаўрацыя па праекце цудоўнага беларускага майстра — Валерыя Слюнчанкі, Валянцін Булкін праводзіў раскопкі і ўнутры, і каля сцен сабора. А ягоны брат Васіль кіраваў класічнымі раскопкамі на ўсход ад сабора, дзе давялося працаваць і мне. У Полацк менавіта на раскопкі ўвесь час нехта прыязджаў. І таму не дзіва, што калі надышло свята 15 жніўня, у спартовую залу СШ № 10 імя У. М. Азіна (дзе была наша база) сабралася суквецце савецкай славянскай археалогіі. Прыехалі людзі, якіх я, тады ўжо студэнт, ведаў толькі па кніжных вокладках у Дзяржаўнай бібліятэцы імя У. І. Леніна: Д. Аўдусін, Я. Шмідт, В. Сядоў, Л. Аляксееў, Г. Лебедзеў, натуральна, абодва Булкіны. З беларускага боку, каго памятаю: Г. Штыхаў, В. Шадыра, В. Ляўко, Ю. Заяц, Ш. Бекцінееў і іншыя. Тады адбылося першае знаёмства з савецкім «гарадошна-славянскім» археалагічным бамондам.

А ў 1985 г. Георгій Васільевіч Штыхаў, прама на раскопе ў Мінску на Нямізе, сказаў літаральна наступнае: «Паязджайце ў Полацк. Горад застаўся без археалагічнага дагляду». Так я ў 1986 г. апынуўся з самастойнымі даследаваннямі нашага цудоўнага горада. Была вызначана тэма будучых даследаў — «Гісторыка тапаграфічная структура Полацка IX—XVII стст.» — і ўласна даследы, якія ўжо ў першы год далі неверагодна цікавыя матэрыялы. І, канешне, гэтым карцела падзяліцца з усімі. Так, у канцы таго ж 1986 г. разам з беларускімі калегамі я апынуўся ў Пскове.

Тут трэба зрабіць адну невялікую заўвагу. Археалагі Савецкага Саюза не толькі ведалі адзін аднаго ў твар, але ведалі аб усіх экспедыцыях. Некаторыя з іх былі пастаяннымі, г. зн., праходзілі штогадова ў адных і тых жа месцах. Самая знакамітая з іх — Ноўгарадская, заснаваная А. Арцыхоўскім, якою потым кіравалі штогод В. Янін і Я. Носаў. Падобныя экспедыцыі былі ў Кіеве, Крыме, Смаленску ці Маскве. І сярод іх — Пскоўская,

якою кіраваў Валянцін Васільевіч Сядоў, чыё імя яна зараз і носіць. І вось Валянцін Васільевіч у 1980 г. засноўвае ў Пскове навукова-практычны семінар (пазней канферэнцыю) «Археалогія і гісторыя Пскова і Пскоўскай зямлі». Месцам правядзення і, як бы сёння казалі — спонсарам, становіцца Пскоўскі дзяржаўны аб'яднаны гісторыка-архітэктурны і мастацкі музей-запаведнік. Гэтая канферэнцыя мела цэлы шэраг секцый, якія асвятлялі не толькі гісторыю ўласна Пскоўшчыны, але пытанні этнагенезу і сярэдневяковай гісторыі Усходняй Еўропы. Адна з секцый, «Пскоўская зямля і яе суседзі», як раз і дазволіла мне прыехаць з дакладам: «Гістарычная тапаграфія старажытнага Полацка (новыя дадзеныя)».

На ўсіх падобных форумах, апрача, безумоўна, цікавых новых дакладаў і не менш цікавых, часам гарачых, абмеркаванняў, не менш істотным з'яўляецца нефармальная камунікацыя. Менавіта падчас падобнай камунікацыі ў Полацку ў СШ №10 імя У. М. Азіна, археалагічны «слуп», прыхільнік скандынаўскай тэорыі Глеб Сяргеевіч Лебедзеў, пасля таго, як выканаў ісландскую сагу ў арыгінале, мог пакласці правую руку на левае плячо свайго суседа — археалагічнага «слупа» Данілы Антонавіча Аўдусіна, прыхільніка славяна-рускай тэорыі (кажу так, бо сядзеў па правае плячо Аўдусіна — С. Т.), свайго самага зацятага навуковага апанента, і шчыра, ледзь не са слязою, яму сказаць: «Даніла! Я тебя люблю, ты мой друг. Но ты — к...л!» І ніхто не крыўдаваў, бо, па-першае, гэта — шчырасць, а па-другое, гэта — археалагі.

У Пскове, безумоўна, нефармальныя сустрэчы і размовы-дыскусіі былі ці не істотнейшымі за самі канферэнцыйныя паседжанні. На час канферэнцыі нас рассялілі ў нейкім інтэрнаце. Па савецкіх часах — вельмі прыстойна: пакойчыкі на 2—4 чалавекі, з кухняю і «удобствамі» на калідоры. Але каго гэта ў той час турбавала! Гуртаваліся не толькі па колішняму знаёмству, але, што натуральна, і па навуковых накірунках. Такім чынам, вяспане, разам з беларускімі археолагамі Людмілай Дучыц і Вадзімам Шадырам апынуўся ў адмысловай кампаніі, з якіх раней ведаў Валянціна і Васіля Булкіных ды Глеба Лебедзева. З новых былі выбітнейшыя навукоўцы, археолагі і гісторыкі: Аляксандар Моця з Кіева, Юрый Лесман (Ленінград), Мілена Усеваладаўна Раждзественская (Ленінград) і яе сястра Тацяна Мікалаеўна Раждзественская (Масква), Тацяна Джаксан (Масква). Былі яшчэ калегі з Вільні і Рыгі, здаецца, але хлусіць не буду. І вось менавіта тут, падчас надзвычай цікавых і напоўненых навуковымі аргументамі дыскусій, Васіль Аляксандравіч Булкін прамовіў прыблізна наступнае: «Сяргей! Ты ж зараз «галоўны» па Полацку? А чаму б нам не сабрацца на канферэнцыю «Гісторыя і археалогія Полацка і Полацкай зямлі? Прыдумай што-небудзь!».

У тую ж хвіліну, васпане, выскачыў у свой «нумар» і заняўся «матэматыкаю». І вось цуд: наступны 1987 г. — мінус 862 г. (першая згадка Полацка ў летапісе) = 1125 гадоў. ЮБІЛЕЙ!

Калегі прынялі ідэю з вялікім энтузіязмам. І галоўнае — паабяцалі ўсе прыехаць і «падцягнуць» зацікаўленых асобаў. Што і здарылася. Падрыхтоўка заняла менш за год. Тут галоўную ролю адыграла тагачасная дырэктарка Полацкага гісторыка-археалагічнага музея-запаведніка Таццяна Давыдаўна Рудава — выдатнейшы чалавек, асоба, арганізатар і проста прыгожая жанчына. І, вядома ж, Георгій Васільевіч Штыхаў. Гэта былі два чалавекі, да якіх я звярнуўся з «шалёнай» ідэяй адразу пасля вяртання ў Мінск. І 35 гадоў таму здарылася тое, што мае і сёння выдатны працяг.

У першай канферэнцыі прымаў удзел 41 чалавек. Большасць паасобку, некаторыя з дакладамі ў суаўтарстве. Няма сэнсу пералічваць усіх і пераказваць іх тэзісы-даклады. Апошнія можна сёння лёгка знайсці на сайце Нацыянальнага Полацкага гісторыка-культурнага музея-запаведніка. Але нечакана для ўсіх (прынамсі з Беларусі) адбыліся тры моцныя «прарывы». Першы — аб Полацку ў скандынаўскіх сагах (Т. Джаксан), аб пеўчым цыкле Афрасінні Полацкай XII ст. (Н. Сярогіна) і аб сумесным праўленні ў Кіеве Брачыслава Полацкага і Яраслава Ноўгарадскага (будучага Мудрага) (В. Ставіскі).

Падобныя «прарывы» і далей адбываліся і, спадзяюся, будуць адбывацца на гэтай канферэнцыі. У яе ёсць адна неадменная якасць. Не тое, што яна міжнародная. Не тое, што яна збірае лепшых даследчыкаў Полацка і Полацкай зямлі. Нават не тое, што матэрыялы канферэнцыі выдаюцца ў найлепшай якасці і даступныя ўсім зацікаўленым навукоўцам і ўваходзяць (вельмі хутка і актыўна, зазначу) у навуковае абарачэнне. Найлепшая якасць тое, што канферэнцыя адбываецца адзін раз у пяць год! Гэта менавіта той час, які дае магчымасць даследчыку асэнсаваць і свае знаходкі, і свае ідэі. У нечым пераканацца, нешта адкінуць. І тады, праз пяць гадоў, мы бачым сапраўды навуковыя, абгрунтаваныя, абдуманія і ўзважаныя вынікі. На жаль, большасць айчынных канферэнцый-штогадовак гэтым пахваліцца не могуць.

Усім жадаю поспехаў і новых адкрыццяў!

А. А. Трусаў

Калі і хто будаваў Полацкую Сафію?

Артыкул прысвечаны аналізу існуючых археалагічных і пісьмовых крыніц, што тычацца часу ўзвядзення Полацкага Сафійскага сабора. Разглядаюцца меркаванні даследчыкаў наконт часу будаўніцтва храма, матэрыялаў і тэхнікі муроўкі, паходжання майстроў-дойлідаў.

Ключавыя словы: Полацкі Сафійскі сабор, Усяслаў Чарадзеі, мураванае дойлідства, плінфа, будаўнічая тэхніка.

Зараз існуе шмат розных меркаванняў наконт даты будаўніцтва Полацкага Сафійскага сабора, тым больш што ў пісьмовых крыніцах інфармацыі пра гэта няма. У свой час лепш за іншых на гэту тэму выказаўся Іван Хозераў. «В частности, в научной литературе как-то установилось соотношение времени постройки полоцкой Софии к периоду с 1044 по 1066 г. Следует обратить внимание на то, что дата начала строительства Софийского собора связывается с началом княжения Всеслава Брюхиславича (впрочем, без достаточного на то основания), а дата окончания постройки собора определяется 1066 годом — датой похода Всеслава на Новгород (также без достаточного на то основания).

Более вероятным все же будет относить сооружение полоцкой Софии к времени около середины XI в.» [1, с. 29].

Даволі дакладную дату будаўніцтва сабора называе Эдуард Загарульскі (каля 1055 года). Ён таксама піша, што сын князя Усяслава Барыс прыбудаваў да Сафійскага сабора комплекс пахавальных будынкаў, дзе і быў потым пахаваны [2, с. 45].

Доўгі час лічылася, што з 1045 па 1050 г. будуюцца Сафійскі сабор у Ноўгарадзе і амаль адначасова ў Полацку. Будуюць іх ужо кіеўскія майстры — вучні візантыйцаў. Усе цагляныя канструкцыі ў Наўгародскай і Полацкай Сафіі зробленыя ў тэхніцы муроўкі са схаваным шэрагам. П. Рапапорт адзначаў, што ў Полацкай Сафіі тэхніка муроўкі цалкам адпавядае кіеўскай, але не такая дакладная і прыгожая, як у Кіеве, што тлумачыцца недахопам прафесійных муляраў (іх ставілі ў першую чаргу рабіць муроўку знешніх фасадаў сабора).

Зараз даследчык з Расіі Яўген Торшын, зрабіўшы аналіз будаўнічых матэрыялаў Полацкай Сафіі XI ст., сцвярджае, што будаўнічая тэхніка

гэтага храма больш падобная не да храма Кіева сярэдзіны XI ст., а да больш позніх помнікаў Кіева і Пераяслаўля. Ён прапануе датаваць пабудову храма паміж 1071—1101 гг. [3, с. 350]. Гэтую думку Я. Торшына падтрымаў другі расейскі даследчык Алег Іаанісян, які спасылаецца на аналагі чарнігаўскага дойлідства другой паловы XI ст. і выказвае меркаванне, што Сафійскі сабор у Полацку пабудаваны крыху пазней, у 70—80-х гг. XI ст. [4, с. 120—144].

Цікава, што менавіта ў гэтыя часы Усяслаў Чарадзеі нядоўга займаў пасаду кіеўскага князя і, на наш погляд, мог захапіць з сабой у Полацк кіеўскіх і чарнігаўскіх майстроў. Гэтую версію ў свой час выказаў і даследчык Полацкай Сафіі Валянцін Булкін [5, с. 89—100].

У першую чаргу ў Полацк прыехалі майстры, якія павінны былі знайсці і закатаваць вапну, зрабіць печы для абпалу плінфы і наладзіць яе вытворчасць. Іншыя спецыялісты пад кіраўніцтвам дойліда выбіралі месца для будоўлі, разбівалі план будучага сабора і пачыналі капаць ямы для падмуркаў. У гэты час князь Усяслаў перанёс цэнтр горада са старога гарадзішча на Палаце на высокі бераг Дзвіны і збудаваў тут новы дзядзінец (пазней гэта Верхні Замак). Пад будаўніцтва каменнага сабора выдзелілі пустую незабудаваную раней пляцоўку. У 1958 г. археолагі заклалі раскоп на адлегласці 20 м на захад ад Сафійскага сабора. Ад паўночна-заходняга кута раскопа заклалі траншэю шырынёй 1 м да падмурка заходняга фасада сабора. Устаноўлена, што на месцы будучага будынка сабора культурны слой да пачатку будоўлі адсутнічаў [6, с. 36].

Да пачатку будоўлі трэба было паклапаціцца пра будаўнічыя матэрыялы: вапну, камень і цэглу. Вапну атрымлівалі шляхам абпалу вапняка ў спецыяльных печах. Такія печы знойдзены толькі ў Кіеве і Суздалі. Печка ў Кіеве знаходзілася прыкладна на адлегласці 150—200 м ад Сафійскага сабора. П. Рапарт датуе яе сярэдзінай і нават другой паловай XI ст. [7, с. 42]. Відаць, падобная печка была непадалёку і ад Полацкай Сафіі. Потым атрыманую вапну трэба было «загасіць» у спецыяльнай яме «тварыле». На Беларусі такія ямы знойдзены ў Мінску і Ваўкавыску непадалёк ад будаўнічай пляцоўкі. Значыць, і ў Полацку «тварыла» таксама было каля будучага храма.

«Гасілі» вапну год ці нават два, а потым рабілі з яе будаўнічую рошчыну. Цікава, што рошчына полацкіх помнікаў вельмі блізкая да кіеўскай рошчыны XI ст. Запаўняльнік тут таксама цямянка як у вялікіх, так і ў дробных фракцыях, таксама ёсць і пясок (да 10% запаўняльніка) [7, с. 46].

Адначасова прыехаўшыя цагельнікі пачалі вырабляць цэглу (плінфу), неабходную для будаўніцтва. Для вырабу плінфы таксама патрэбны спецыяльныя печы. Так, у 1974 г. у Кіеве амаль побач з Дзесяціннай царквою знайшлі рэшткі дзвюх печаў. Але калі лічыць, што цагельнікі ў Полацк

прыехалі з Чарнігава, звернемся да чарнігаўскіх печаў. У 1984 г. на беразе р. Стрыжань у Чарнігаве знайшлі комплекс з пяці печак, якія стваралі адну лінію, на адлегласці каля 2 м адна ад другой. Падрабязнае апісанне гэтых печаў дае П. Рапапорт [7, с. 18—19].

Даследчык падлічыў, што для пабудовы даволі вялікага храма патрэбна каля 1 мільёна цаглін. Адна печка давала прыкладна 1200 штук цаглін. Таму каб весці будаўніцтва храма сярэдніх памераў, трэба каб на працягу двух сезонаў адначасова працавала не менш, чым 10 печаў [7, с. 22]. Зыходзячы з гэтага, для вырабу плінфы для пабудовы Полацкай Сафіі патрэбна больш за 10 печаў, і працаваць яны павінны два гады (сезоны).

На жаль, ніводнай печы па вырабе плінфы ў Полацку не знойдзена. Магчыма, што першыя печы XI ст. маглі знаходзіцца на беразе Палаты ці Дзвіны.

Дарэчы, П. Рапапорт звярнуў увагу навукоўцаў, што ў «Жыцці» Еўфрасінні Полацкай даецца апісанне печы для абпальвання цэгля: «...обретется печь полна плинф жженных, и уже студеных, крепких зело...» Ён падкрэсліў, што аўтар «Жыцця» спецыяльна адзначыў, што цагліны ўжо халодныя, гэта значыць прыдатныя для будаўніцтва [8, с. 144—145].

Даследчыкі Полацкай Сафіі, пачынаючы з І. Хозерава, згадвалі знакі на плінфе храма. Так, Г. Штыхаў пісаў, што некаторыя цагліны з Полацкай Сафіі мелі рэльефныя знакі на гранях. Сярод іх ёсць выявы трызуба, пяціканцовай зоркі і іншыя [6, с. 118].

У 1967 г. Міхаіл Каргер пад падлогай XVIII ст. адкрыў фрагменты сцен з фрэскавымі роспісамі і падмуркі XI ст. У калекцыі старажытных будаўнічых матэрыялаў — плінфа са знакамі, клеймамі і малюнкамі, а таксама лякальная плінфа для тонкіх паўкалонак. Усе знаходкі Каргер трымаў у Ленінградскім аддзяленні Інстытута археалогіі АН СССР. Пасля яго смерці ў 1985 г. калекцыя трапіла ў Наўгародскі музей, дзе захоўваецца і цяпер.

У 2014 г. у Нацыянальным Полацкім гісторыка-культурным музеі-запаведніку з 4 па 7 чэрвеня дзейнічала выстава «Памятники каменного зодчества древнего Полоцка (по материалам раскопок М. Каргера из собрания Новгородского музея)». Супрацоўнікі музея выдалі да выставы буклет, дзе былі надрукаваныя полацкія знаходкі М. Каргера. Сярод іх ёсць унікальны кавалак плінфы з кляймою цагельніка, а таксама пліткі падлогі розных формаў і памераў.

Для будоўлі Полацкай Сафіі выкарыстоўвалі плінфу розных тыпаў і памераў. Акрамя звычайнай прамавугольнай, існавала і фасонная. Такую плінфу XI—XII стст. называюць лякальнай. Яна ішла на выкладку скругленых вуглоў вонкавых лапатак, парталаў, слупоў, паўкалонак ды інш.

Форма яе самая розная: трапецыя, прамакутная з паўкруглым канцом, з адным скругленым кутом (у чвэрць круга), у форме паловы васьмігранніка, праса і нават круглая, з адтулінай пасярэдзіне.

Сярэднія памеры звычайнай плінфы з муроў Сафійскага сабора роўныя 34,25×23,75×3,5 см. Даследчыкі лічаць, што з цягам часу яны мяняліся (асабліва таўшчыня). Так, І. Ганецкая адзначае, што Сафійскі сабор складзены з вельмі тонкай плінфы з максімальнымі (для ўсіх храмаў Полацка) памерамі пасцелі [9, с. 27].

Я. Торшын паведамляе, што плінфу для пабудовы Полацкай Сафіі выраблялі ў драўляных формах. Знізу на пасцелях цаглін бачныя сляды пясчанай падсыпкі, а зверху — тонкія лініі — сляды ад выдалення рэшткаў гліны з формы для вырабу цэглы. На тарцах полацкай плінфы сустракаюцца знакі, выразаныя на сценках раз’ёмнай формы. Ён адзначае, што пры вырабе плінфы для будаўніцтва Кіеўскага і Наўтародскага Сафійскіх сабораў раз’ёмныя драўляныя формы не ўжываліся і знакаў на тарцах цаглін там няма. Знакі на плінфе з’яўляюцца пры канцы XI ст. у Чарнігаве і ў Кіеве ў XII ст. Я. Торшын лічыць, што выкарыстанне раз’ёмнай драўлянай формы для вырабу плінфы ёсць характэрная рыса полацкай архітэктурнай школы [3, с. 342—343].

Акрамя Сафійскага сабора ў Полацку існаваў Вялікі сабор Бельчыцкага манастыра. На плінфе з гэтага храма знойдзены знак у выглядзе пяцікутнай зоркі, падобны да знакаў на цэгле Полацкай Сафіі.

Пліткі падлогі, якія знайшлі археолагі падчас раскопак Сафійскага сабора, што захоўваюцца ў фондах Полацкага гісторыка-культурнага запаведніка (каля 100 фрагментаў і цэлых экзэмпляраў), вывучала Ірына Ганецкая. Усе пліткі квадратныя (9,5×9,5 см альбо 11×11 см) жоўтага, карычневага і зялёнага колераў. Даследчыца лічыць, што ў дэкаратыўнай кампазіцыі падлогі храма быў выкарыстаны трохколеравы шахматны набор. Пліткі маюць розную таўшчыню: 2—2,3 см (24 фрагменты); 2,5—2,7 см (26 фрагментаў) і 1,3—1,5 см (2 фрагменты). Пліткі маюць рэшткі вапнавай рошчыны, былі ў выкарыстанні і пакрытыя каляровай эмаллю. На думку І. Ганецкай, іх выраблялі не болей чым два майстры [10, с. 7].

Зрабіўшы аналіз усіх звестак і сведчанняў пра час пабудовы Полацкай Сафіі, нам здаецца, што Усяслаў Чарадзеі мог запрасіць кіеўскіх майстроў у Полацк, калі 7 месяцаў быў кіеўскім князем. Прычым цагельнікі маглі быць з Чарнігава, дзе існавала звычайка рабіць на плінфе знакі.

Запрошаныя майстры не маглі адразу пачаць будаўніцтва: трэба было выбраць будаўнічую пляцоўку, загасіць вапну, наладзіць выраб плінфы, нарыхтаваць значную колькасць камянёў. На гэтыя справы патрабавалася некалькі гадоў, таму будаўніцтва храма трэба датаваць другой паловай

XI ст. Пасля таго, як быў зроблены асноўны аб'ём сабора, да яго сталі прыбудоўваць бакавыя галерэі і іншыя збудаванні нахштальт саркафагаў і капліц.

Такім чынам, мураванае будаўніцтва ў Полацку ўжо не спынялася і плаўна перайшло ў XII ст.

Літаратура

1. Хозеров, И. И. Белорусское и смоленское зодчество XI—XIII вв. / И. И. Хозеров. — Минск : Навука і тэхніка, 1994. — С. 29.
2. Загорульский, Э. М. Полоцкий князь Борис Всеславич / Э. М. Загорульский // Этнокультурные процессы на территории Беларуси в I — начале II тысячелетия нашей эры : материалы междунар. науч. конф., посвящ. 90-летию проф. Э. М. Загорульского, 6—7 декабря 2018 г. / Белорус. гос. ун-т. Минск : БДУ, 2018. — С. 45.
3. Торшин, Е. Н. О строительных материалах Софийского собора в Полоцке и проблеме датировки памятника / Е. Н. Торшин // Труды Гос. Эрмитажа. — СПб., 2012.
4. Иоаннисян, О. М. От Десятиной церкви до Софии Полоцкой (о становлении древнерусского зодчества) / О. М. Иоаннисян // Гісторыя і археалогія Полацка і Полацкай зямлі : матэрыялы VI Міжнар. навук. канф., 1—3 лістап. 2012 г. : у 2 ч. Ч. 1. — Полацк : НППКМЗ, 2013.
5. Булкин, В. А. Софийский собор и полоцкое зодчество домонгольского периода / В. А. Булкин // ΣΟΦΙΑ : сб. ст. по искусству Византии и Древней Руси в честь А. И. Комеча. — Москва : Север. Паломник, 2006.
6. Штыхов, Г. В. Древний Полоцк (IX—XIII вв.) / Г. В. Штыхов. — Минск : Навука і тэхніка, 1975.
7. Раппопорт, П. А. Строительное производство Древней Руси (X—XIII вв.) / П. А. Раппопорт. — СПб. : Наука, 1994.
8. Раппопорт, П. А. Кирпич Древней Руси / П. А. Раппопорт // Памятники науки и техники. 1987—1988. — Москва, 1989.
9. Ганецкая, I. Будаўнічыя матэрыялы і будаўнічая тэхніка ў культавым дойлідстве Полацкай зямлі XI—XIII стст. / I. Ганецкая // Матэрыялы па археалогіі Беларусі. — Мінск : Ін-т гісторыі НАН Беларусі, 2003. — № 6. — С. 26—29.
10. Ганецкая, I. Маёліка на Беларусі ў XI—XVIII стст. / I. У. Ганецкая. — Мінск : Навука і тэхніка, 1995.

В. В. Урублеўскі

**Генеалагічныя крыніцы
па тэрыторыі Полацка і Полаччыны
ў XIX — першай трэці XX ст.
(па матэрыялах Нацыянальнага архіўнага фонду)**

У артыкуле адзначаюцца асноўныя віды генеалагічных крыніц у межах Нацыянальнага архіўнага фонду Рэспублікі Беларусь, па якіх магчыма правядзенне генеалагічных, рэгіянальных, мікрагістарычных, антрапанімічных і іншых даследаванняў у дачыненні да тэрыторый Полацка і Полацкага раёна Віцебскай вобласці часоў іх знаходжання ў складзе Расійскай імперыі і першых гадоў БССР (XIX — першая трэць XX ст.). Аналізуецца ступень захаванасці метрычных кніг, шлюбных экзаменаў, спісаў парафіян, рэвізскіх сказаў, інвентароў, выкупных спраў, пасямейных і рэкруцкіх спісаў дарэвалюцыйнага часу, матэрыялаў савецкіх перапісаў 1920-х гг. Прыводзяцца прыклады генеалагічных даследаванняў у дачыненні да праваслаўных сялян Кімстачаў і Уліцкіх, сялян-каталікоў Ласёў, праваслаўных полацкіх мяшчан Станкевічаў, якія праведзены без задзейнічання метрычных кніг. Адзначаюцца перспектывы канструявання радаводу па Полацку і Полацкаму раёну ад першай трэці XX ст. да канца XVIII ст.

Ключавыя словы: метрычныя кнігі, рэвізскія сказкі, інвентары, перапісы.

Адной з важных сфер пазнання мінулага з'яўляецца гісторыя лакальных супольнасцяў, якая не можа аб'ектыўна даследавацца без разгляду яе пад рознымі плоскасцямі. Макраўзровень даследчыцкай увагі заключаецца ў ацэнцы ўплыву на жыццядзейнасць лакальнай групы палітычных, эканамічных, культурных цэнтраў. Мікраўзровень характарызуецца пошукам праяў узаемадзеяння або супраціўлення гэтым уплывам. Прысутнасць у лакальнай групе розных сацыяльных страт і канфесій вызначае шматграннасць і складанасць такіх працэсаў. Іх удзельнікамі ў абодвух выпадках з'яўляюцца людзі. Вызначэнне індывідуальнага месца чалавека ў межах роду і супольнасці, як аб'яднання родаў, — непасрэдная вотчына генеалогіі.

Генеалагічныя крыніцы, акрамя ўласна задавальнення запытаў сямейнай гісторыі і генеалогіі, дазваляюць персаналізаваць агульную гісторыю рэгіёна ці краіны, азнаёміць з моўнымі фармацыямі і мікрагістарычнымі сюжэтамі. У даследаванні прадстаўлены агляд найбольш вядомых і масавых дакументаў з генеалагічнымі звесткамі па Полацку і Полаччыне.

Полацкі раён — самы вялікі па плошчы раён Беларусі. На 01.01.2017 г. яго насельніцтва налічвала 10916 чал., з іх больш за 80 тысяч чалавек пражывала ў раённым цэнтры — горадзе Полацку. Паслярэвалюцыйная гісторыя раёна пачынаецца ў 1924 г., калі на яго тэрыторыі былі створаны асобна Полацкі, Дрэтунскі і Ветрынскі раёны. У 1925 г. Дрэтунскі раён быў перайменаваны ў Краснапольскі, а ў 1927 г. яго сельсаветы размеркаваны паміж Полацкім і Расонскім раёнамі. Ветрынскі з кароткім перапынкам праіснаваў да 1960 г., калі яго тэрыторыі былі размеркаваны паміж Полацкім і Ушацкім раёнамі.

Тэрыторыя раёна, дзякуючы гораду Полацку, з'яўляецца калыскай беларускай дзяржаўнасці — месцам знаходжання летапіснага Полацкага княства. Балотна-лясістыя паўночныя рэгіёны менш абжытыя, чым паўднёвыя, і з прычыны рэльефу больш пацярпелі падчас нямецкіх антыпартызанскіх карных аперацый 1941—1944 гг., уплываючы тым самым на дэмаграфічную карціну. Важна адзначыць, што на генеалагічную рэтраспекцыю рэгіёна падзеі Другой сусветнай вайны адмоўна паўплывалі ў цэлым. У выніку, знік вялікі комплекс канфесійных матэрыялаў Полаччыны дарэвалюцыйнага часу.

У 1802—1924 гг. тэрыторыя раёна ўваходзіла ў склад Полацкага павета Віцебскай губерні Расійскай імперыі і фарміравала яго цэнтральную і паўднёвую частку. Таксама Полацкі раён закраналі Дрысенскі павет (на захадзе), Гарадоцкі павет (на ўсходзе), Лепельскі павет (на поўдні) [36].

Захаванасць метрычных кніг

і іншых матэрыялаў сакраментальнага характару (па цэрквах) у Нацыянальным гістарычным архіве Беларусі (далей НГАБ)

У другой палове XIX — пачатку XX ст. праваслаўнае насельніцтва раёна належала да прыходаў Арцейкавіцкай Іаана-Прадцечанскай, Арэхаўнянскай Мікалаеўскай, Бабыніцкай Мікалаеўскай, Баноньскай Георгіеўскай, Бедрыцкай Мікалаеўскай, Бельскай Вазнясенскай, Вароніцкай Увядзенскай, Ветрынскай Мікалаеўскай, Дуброўскай Ганнінскай, Казіміраўскай Касьма-Даміянаўскай, Казьянскай Мікалаеўскай, Мала-Сітнянскай Мікалаеўскай, Махіроўскай Пятроўскай, Мяніцкай Мікалаеўскай, Начаўскай Троіцкай, Нова-Замшанскай Георгіеўскай, Полацкай Іаана-Багаслоўскай, Полацкай Мікалаеўскай, Полацкай Пакроўскай, Полацкай Сафійскай, Слабада-Дзісенскай Мікалаеўскай, Смалянскай, Сосніцкай Пакроўскай, Струнскай Крыжаўзвіжанскай, Тураўлянскай Дабравешчанскай, Турэцкай Пакроўскай, Шацілаўскай Мікалаеўскай, Экіманьскай Георгіеўскай, Юравіцкай Раства-Багародзіцкай цэркваў [37].

У шэрагу захаваных крыніц сакраментальнага характару вылучаюцца метрычныя кнігі (кнігі запісаў таямніц хросту і вячання, свяшчэннадзейства адпявання), кліравыя ведамасці (дакументы з гісторыяй царквы і прыходу, паслужнымі спісамі духавенства), шлюбныя экзамены (пратакты апытання перад шлюбам) і царкоўныя летапісы (гістарычныя святарскія нататкі, якія цэнтралізавана вяліся пры праваслаўных прыходах з сярэдзіны 1860-х гг.).

Бабыніцкая Мікалаеўская ў сяле Бабынічы

Метрычныя кнігі (хрост, шлюб, смерць): 1863, 1880 гг.

Баноньская Георгіеўская царква ў сяле Банонь

Метрычныя кнігі (хрост): 1824—1860 гг.

Метрычныя кнігі (смерць): 1824—1835, 1845 гг.

Бедрыцкая Мікалаеўская царква ў маёнтку Бедрыца

Метрычныя кнігі (хрост): 1827—1841, 1847—1859 гг.

Метрычныя кнігі (шлюб): 1827—1837 гг.

Метрычныя кнігі (смерць): 1827—1837, 1841, 1844, 1845 гг.

Вароніцкая Раства-Багародзіцкая царква ў мястэчку Варонеч

Метрычныя кнігі (хрост): 1846—1865, 1870—1875 гг.

Ветрынская Міхайлаўская царква ў мястэчку Ветрына

Метрычныя кнігі (хрост): 1854—1862, 1866—1871, 1878—1884 гг.

Дуброўская Ганнінская царква ў сяле Дуброва

Метрычныя кнігі (хрост): 1861—1865 гг.

Казіміроўская Касьма-Даміянаўская царква ў сяле Казімірова

Метрычныя кнігі (хрост): 1848—1860 гг.

Царкоўны летапіс: 1880—1899 гг.

Меніцкая Мікалаеўская царква ў сяле Меніца

Метрычныя кнігі (хрост): 1846—1861 гг.

Начаўская Троіцкая царква ў сяле Нача

Метрычныя кнігі (хрост): 1846—1853, 1857—1865 гг.

Нова-Замшанская Георгіеўская царква ў сяле Нова-Замшаны

Метрычныя кнігі (хрост): 1835—1841 гг.

Метрычныя кнігі (шлюб): 1850—1891 гг.

Метрычныя кнігі (смерць): 1850—1864 гг.

Кліравыя ведамасці: 1844—1912 гг.

Царкоўны летапіс: 1890—1908 гг.

Полацкая Іаана-Багаслоўская царква ў горадзе Полацк

Метрычныя кнігі (хрост): 1835—1841 гг.

Метрычныя кнігі (шлюб): 1839—1841 гг.

Метрычныя кнігі (смерць): 1835—1841 гг.

Шлюбныя экзамены: 1903—1907 гг.

Кліравыя ведамасці: 1862—1916 гг.

Царкоўны летапіс: 1867—1899 гг.

Полацкая Мікалаеўская царква ў горадзе Полацк

Спавядальныя ведамасці: 1889, 1896, 1902 гг.

Кліравыя ведамасці: 1849—1850 гг.

Полацкая Пакроўская царква ў горадзе Полацк

Метрычныя кнігі (хрост): 1801—1832 гг.

Метрычныя кнігі (шлюб): 1801—1853 гг.

Метрычныя кнігі (смерць): 1801—1832 гг.

Шлюбныя экзамены: 1883—1890 гг.

Кліравыя ведамасці: 1829, 1909 гг.

Царкоўны летапіс: 1868—1899 гг.

Полацкая Сафійская царква ў горадзе Полацк

Спавядальныя ведамасці: 1849, 1850 гг.

Кліравыя ведамасці: 1850, 1857 гг.

Слабада-Дзісенская Мікалаеўская царква ў слабадзе Дзісна

Метрычныя кнігі (хрост): 1828—1843 гг.

Метрычныя кнігі (шлюб): 1828—1848 гг.

Метрычныя кнігі (смерць): 1850—1864 гг.

Сосніцкая Пакроўская царква на пагосце Сосніца

Царкоўны летапіс: 1899 г.

Тураўлянская Дабравешчанская царква ў сяле Туроўля

Метрычныя кнігі (хрост): 1843—1864 гг.

Метрычныя кнігі (шлюб): 1843—1872 гг.

Метрычныя кнігі (смерць): 1843—1862 гг.

Турэцкая (Туржэцкая) Пакроўская царква ў сяле Турэц (Туржэц)

Метрычныя кнігі (хрост): 1855—1862, 1872—1885 гг.

Кліравыя ведамасці: 1869—1879 гг.

Шацілаўская Мікалаеўская царква ў вёсцы Шацілава

Царкоўны летапіс: 1865—1895 гг.

Экіманьская Георгіеўская царква ў мястэчку Экімань

Метрычныя кнігі (хрост): 1834—1842, 1856—1862 гг.

Метрычныя кнігі (шлюб): 1834—1866 гг.

Метрычныя кнігі (смерць): 1834—1873 гг.

Шлюбныя экзамены: 1834—1866 гг.

Паколькі не ўсе метрычныя кнігі аб шлюбе і шлюбныя экзамены маглі захавацца, то пэўнай альтэрнатывай можа лічыцца інфармацыя з кніг царкоўна-прыходскага справаводства, дзе нярэдка занатоўваліся факты выдачы святарамі сваім прыхаджанам дазваляў-пасведчанняў на шлюб у іншым прыходзе. Так, 5 лістапада 1888 г. В. Шыркевіч, святар царквы сяла

Бабынічы, выдаў дазвол свайму прыхаджаніну 25-гадоваму селяніну Ігнату Фёдараву з вёскі Паганікі (Паганькі) Бабыніцкай воласці Лепельскага павета на шлюб з Юліяй Мікалаевай з вёскі Матырына прыходу Ушацкай царквы [34, арк. 168—168 адв.]. У пасяленным спісе гаспадароў за 1926 г. па вёсцы Паганькі (цяпер Надазёрная) Ветрынскага р-на Полацкай акругі мы знаходзім як самога Ігната, так і яго сына Мікалая (двары № 13 і 14) [6, арк. 89]. Важна, што ў гэтай крыніцы прозвішча сям'і, у адрозненне ад пасведчання 1888 г., было пазначана — Кімстач.

Захаванасць метрычных кніг і іншых матэрыялаў сакраментальнага характару (па касцёлах) у НГАБ

Населенымі пунктамі, у межах якіх у розны час дзейнічалі каталіцкія храмы са справаводчымі функцыямі, былі Загацце, Заскаркі, Палюдавічы, Полацк, Улужыцы, Шацілава, Экімань [1].

Да ліку захаванай у НГАБ дакументацыі сакраментальнага кшталту адносяцца метрычныя кнігі, шлюбныя экзамены і спісы парафіян.

Загацце, маёнт.

Метрычныя кнігі (хрост, шлюб, смерць): 1783—1864, 1877 гг.

Спіс парафіян: 1852 г.

Заскаркі, маёнт.

Метрычныя кнігі (хрост, шлюб, смерць): 1800—1854 гг.

Шлюбныя экзамены: 1826—1827 гг.

Спіс парафіян: 1852 г.

Палюдавічы, маёнт.

Метрычныя кнігі (хрост, шлюб, смерць): 1802—1854 гг.

Спісы парафіян: 1843, 1852 г.

Полацк, горад (розныя касцёлы)

Метрычныя кнігі (хрост, шлюб, смерць): 1705—1867 гг.

Спісы парафіян: 1833, 1836, 1840, 1852, 1854, 1909—1911 гг.

Дакументы для шлюбных экзаменаў: 1847—1884 гг.

Улужыцы, фальв.

Метрычныя кнігі (хрост, шлюб, смерць): 1820—1822 гг.

Шацілава, фальв.

Метрычныя кнігі (хрост, шлюб, смерць): 1817—1818, 1825—1827 гг.

Экімань, мяст. (Экімана-Дручанская парафія)

Метрычныя кнігі (хрост, шлюб, смерць): 1773—1864 гг.

Спісы парафіян, як і спавядальныя ведамасці праваслаўных прыходаў, маюць перавагу перад метрычнымі кнігамі ў плане падачы генеалагічнай інфармацыі не ў разрэзе канкрэтнай сям'і, а ў форме пераліку яе членаў. Параўнанне такіх буйнамаштабных генеалагічных звестак з матэрыяламі

пазнейшых перапісаў можа прывесці да важных высноў. Напрыклад, параўнанне спіса парафіян фальварка Царова Заскарскай парафіі Лепельскага павета Віцебскай губерні за 1852 г. з пасяленным спісам гаспадароў з матэрыялаў I-га Усесаюзнага перапісу насельніцтва за 1926 г. па вёсцы Царова дазволіла адшукаць кроўна-роднасныя дачыненні паміж рознымі пакаленнямі тамтэйшай сям’і Лось. Менавіта ў 1852 г. у фальварку пражываў 30-гадовы Якуб Фёдараў Лось, які ў шлюбе з аднагодкай Ганнай Іосіфаўнай Пятроўскай меў на той час трох сыноў: Фартуната (4 гады), Марціна (2 гады) і Іосіфа (1 год) [17, арк. 6 адв.—7]. У спісе па Царову за 1926 г. знаходзім шэсць гаспадароў па прозвішчы Лось, з якіх чацвёрэ прыз свае імёны па бацьку нагадваюць аб прамым дачыненні да гэтай сям’і [7, арк. 176]. Так, Станіслаў і Васіль Марцінавічы (№ 12 і 14) з’яўляюцца сынамі Марціна, Антон Фартунатавіч (№ 17) — сын Фартуната, а Іосіф Якаўлевіч (№ 15) прэтэндуе на ролю мясцовага патрыярха, бо сам згадваецца ў дакуменце 1852 г. як аднагадовы (Якаў — аналагавая форма імя Якуб).

Захаванасць рэвізскіх сказак і інвентароў у НГАБ

У адміністрацыйным плане абшары Полацкага раёна на той час уваходзілі ў склад Арцейкавіцкай, Баноньскай, Замшанскай, Мікалаеўскай, Пятрапаўлаўскай, Струнскай, Тураўлянскай, Юр’евіцкай валасцей Полацкага павета, Каменскай воласці Дрысенскага павета, Уладзімірскай воласці Гарадоцкага павета, Бабыніцкай, Вароніцкай, Ветрынскай, Начаўскай валасцей Лепельскага павета.

Па тэрыторыях Полацкага раёна захаваліся матэрыялы дзвюх асноўных рэвізій за 1811 і 1834 гг., але прадстаўлены яны выключна па духавенству Полацкага і Лепельскага павета [25—30, 32—33].

У дачыненні да інвентароў памешчыцкіх маёнткаў Віцебскай губерні перспектыўным прадстаўляецца фонд 2635 (Віцебскі губернскі камітэт для разгляду і складання інвентароў памешчыцкіх маёнткаў), дзе ў тым ліку прадстаўлены тэрыторыі Полацкага раёна.

Па тэрыторыі Полацкага раёна сяляне згадваюцца ў матэрыялах фонда «Віцебскае аддзяленне Сялянскага пазямельнага банка» НГАБ № 2510. Справы заводзіліся па пытаннях атрымання пазыкі ў банку пры куплі зямлі. З 22 273 спраў у дачыненні да сялян рэгіёна прадстаўлены 724 індывідуальныя і групавыя справы. Як правіла, на сялян-пакупнікоў складаліся пасямейныя спісы. Аднак адсутнасць пасямейнага спіса на пакупніка можа і не быць перашкодай для вызначэння сямейна-роднасных повязяў. Так, Раман Кандратавіч Уліцкі, які ў снежні 1893 г. у складзе таварыства сялян вёскі Пуканаўка-1 хадайнічаў аб атрыманні банкаўскай пазыкі, вельмі

верагодна з'яўляецца бацькам Паўла і Пятра Раманавічаў Уліцкіх са спіса гаспадарак той жа вёскі за 1925 г. [4, арк. 94; 18].

Пасямейныя спісы полацкіх мяшчан у НГАБ

У сувязі з адсутнасцю ў НГАБ на захаванні асноўных рэвізскіх сказак па полацкіх мяшчанах за 1811—1858 гг., а таксама пазнейшых пасямейных спісаў праблемай робіцца даследаванне мяшчанскай генеалогіі жыхароў Полацка. Матэрыялы перапісаў 1925 і 1926 гг. таксама не ўключаюць насельніцтва гэтага буйнога горада. Аднак у фондзе «Полацкая гарадская управа» НГАБ № 2523 захаваліся спісы домаўладальнікаў па чатырох кварталах горада Полацка за 1863 г., дзе маюцца звесткі аб сямейна-роднасных сувязях, узросце, родзе заняткаў, гаспадарцы, адукацыі ўласнікаў гарадскіх дамоў [19—22]. Так, супастаўленне дадзеных падобнага спіса з дадатковай рэвізіяй полацкіх мяшчан за 1834 г. дазволіла вызначыць верагодную роднасную сувязь 44-гадовага Марціна Данілавіча Станкевіча, слесаркаваля, уласніка дома № 105 па Лепельскай вуліцы на 31.12.1863 г., з Данілам Гаўрылавым Станкевічам, магчымым выхадцам з сялян, які ў 1819 г. быў прыпісаны з братам Станіславам Гаўрылавым Станькевічам-Сцяпанавым да полацкіх мяшчан [20, арк. 207—207 адв.; 31, арк. 825 адв., 827].

Іншыя генеалагічныя матэрыялы па Полацкім раёне могуць быць адшуканы па наступных фондах НГАБ

а) «Віцебскі губернскі дваранскі дэпутацкі сход» (ф. 2512) змяшчае матэрыялы па дваранскіх і шляхецкіх родах (напрыклад, радаводныя кнігі і пасямейныя спісы), у тым ліку дадзенага рэгіёна;

б) «Полацкая гарадская управа» (ф. 2523) акрамя спісаў домаўладальнікаў па горадзе Полацку за 1863 г. змяшчае спісы мужчын-яўрэяў за 1874 г. [23];

в) «Полацкая павятовая земская ўправа» (ф. 2564) змяшчае спісы сялян [24], а таксама спісы настаўнікаў земскіх школ і асабовыя справы на ветэрынараў;

г) «Полацкая павятовая рэкруцкая прысутнасць» (ф. 2653) змяшчае фармулярныя спісы рэкрутаў 1836—1873 гг.;

д) «Упраўленне полацкага павятовага воінскага начальніка» (ф. 2676), акрамя матэрыялаў палітычнага вышуку, змяшчае алфавітныя спісы запасных ніжніх чыноў і ратнікаў апалчэння за 1914—1915 гг. [35];

е) «Полацкая павятовая па справах аб выбарах у 1-ю Дзяржаўную думу камісія» (ф. 2680) змяшчае справы аб унясенні або выключэнні з ліку выбаршчыкаў;

ж) «Пасярэднік па палюбоўным размежаванні зямель Полацкага павета» (ф. 2797) змяшчае матэрыялы па размежаванні сялянскіх валоданняў за 1842—1896 гг.;

з) «Полацкая ўчастковая па падаходным падатку прысутнасць» (ф. 2806) змяшчае справы аб спагнанні падаходных падаткаў за 1915—1918 гг. [16];

Перапісы 1925 і 1926 гг.

у Нацыянальным архіве Рэспублікі Беларусь (НАРБ)

Паколькі тэрыторыя Полацкага раёна ўваходзіла ў склад БССР у 1920-я гг., то па ёй у 1925—1926 гг. праводзіліся перапісы. У НАРБ на захаванні маюцца 14 спраў па трох раёнах, якія на той перыяд яе складалі [2—15].

Адносная захаванасць метрычных кніг, а таксама дадатковых крыніц ускоснага характару другой паловы XIX — пачатку XX ст. і перапісаў 1925 і 1926 гг., стварае некаторую перспектыву ў даследаванні радаводаў мясцовага жыхарства. Эксклюзіўнасць рэгіёну надае факт захаванасці шасці царкоўных летапісаў па асобных прыходах Полацкага павета, якія хаця і не з'яўляюцца генеалагічнымі крыніцамі, але паведамляюць пра этнаграфічна-гістарычны кантэкст жыцця продкаў. Працэнт верагоднасці пабудовы радаводу да канца XVIII ст., з улікам добрай захаванасці інвентароў памешчыцкіх маёнткаў за 1844—1846 гг. і радаводных кніг на зацверджаных дваран, прыпыняецца на лічбах ў 40—45% [36]. Найбольш праблематычна даследуецца па Полаччыне генеалогія іўдзеяў, старавераў і пратэстантаў з нагоды незахаванасці іх матэрыялаў сакраментальнага характару.

Крыніцы і літаратура

1. Костелы : межфондовый предметный указатель по метрическим книгам, брачным обыскам, исповедным ведомостям, спискам прихожан православных, униатских, старообрядческих церквей из фондов Национального исторического архива Беларуси (НИАБ). Версия от 22.06.2021.

2. НАРБ. — Ф. 30 (Цэнтральнае статыстычнае ўпраўленне). — Воп. 2. — Спр. 1530. Спісы гаспадарак Ветрынскага раёна. 1925 г.

3. НАРБ. — Ф. 30 (Цэнтральнае статыстычнае ўпраўленне). — Воп. 2. — Спр. 1532. Спісы гаспадарак Дрэтунскага раёна. 1925 г.

4. НАРБ. — Ф. 30 (Цэнтральнае статыстычнае ўпраўленне). — Воп. 2. — Спр. 1535. Спісы гаспадарак Полацкага раёна. 1925 г.

5. НАРБ. — Ф. 30 (Цэнтральнае статыстычнае ўпраўленне). — Воп. 2. — Спр. 6345. Спісы гаспадарак Ветрынскага раёна. 1926 г.

6. НАРБ. — Ф. 30 (Цэнтральнае статыстычнае ўпраўленне). — Воп. 2. — Спр. 6346. Спісы гаспадарак Ветрынскага раёна. 1926 г.

7. НАРБ. — Ф. 30 (Цэнтральнае статыстычнае ўпраўленне). — Воп. 2. — Спр. 6347. Спісы гаспадарак Ветрынскага раёна. 1926 г.
8. НАРБ. — Ф. 30 (Цэнтральнае статыстычнае ўпраўленне). — Воп. 2. — Спр. 6348. Спісы гаспадарак Ветрынскага раёна. 1926 г.
9. НАРБ. — Ф. 30 (Цэнтральнае статыстычнае ўпраўленне). — Воп. 2. — Спр. 6349. Спісы гаспадарак Ветрынскага раёна. 1926 г.
10. НАРБ. — Ф. 30 (Цэнтральнае статыстычнае ўпраўленне). — Воп. 2. — Спр. 6355. Спісы гаспадарак Краснапольскага (былога Дрэтунскага) раёна. 1926 г.
11. НАРБ. — Ф. 30 (Цэнтральнае статыстычнае ўпраўленне). — Воп. 2. — Спр. 6356. Спісы гаспадарак Краснапольскага (былога Дрэтунскага) раёна. 1926 г.
12. НАРБ. — Ф. 30 (Цэнтральнае статыстычнае ўпраўленне). — Воп. 2. — Спр. 6357. Спісы гаспадарак Полацкага раёна. 1926 г.
13. НАРБ. — Ф. 30 (Цэнтральнае статыстычнае ўпраўленне). — Воп. 2. — Спр. 6358. Спісы гаспадарак Полацкага раёна. 1926 г.
14. НАРБ. — Ф. 30 (Цэнтральнае статыстычнае ўпраўленне). — Воп. 2. — Спр. 6359. Спісы гаспадарак Полацкага раёна. 1926 г.
15. НАРБ. — Ф. 30 (Цэнтральнае статыстычнае ўпраўленне). — Воп. 2. — Спр. 6360. Спісы гаспадарак Полацкага раёна. 1926 г.
16. НГАБ. Афіцыйны сайт. — Рэжым доступа : <https://niab.by/newsite/by/navukovadavedachny-aparat>. — Дата доступа : 26.09.2022 г.
17. НГАБ. — Ф. 1781 (Магілёўская рымска-каталіцкая кансісторыя). — Воп. 26. — Спр. 876. Спісы парафіян Заскарскага касцёла за 1852 г.
18. НГАБ. — Ф. 2510 (Віцебскае аддзяленне Сялянскага пазямельнага банка). — Воп. 1. — Спр. 529. Справа аб выдачы Віцебскім аддзяленнем Сялянскага пазямельнага банка пазыкі таварыству сялян вёскі Пуканаўка-1 Тураўлянскай вол. Полацкага пав. Віцебскай губерні на куплю ў землеўласніка Паўла Іванавіча Дуніна зямлі ў маёнтку Туроўля ў колькасці 134 дзес. 1440 сажн. 1893—1896 гг.
19. НГАБ. — Ф. 2523 (Полацкая гарадская управа). — Воп. 1. — Спр. 2. Спісы домаўладальнікаў 2-га квартала гор. Полацк. 1863 г.
20. НГАБ. — Ф. 2523 (Полацкая гарадская управа). — Воп. 1. — Спр. 3. Спісы домаўладальнікаў 4-га квартала гор. Полацк. 1863 г.
21. НГАБ. — Ф. 2523 (Полацкая гарадская управа). — Воп. 1. — Спр. 4. Спісы домаўладальнікаў 2-га квартала гор. Полацк. 1863 г.
22. НГАБ. — Ф. 2523 (Полацкая гарадская управа). — Воп. 1. — Спр. 5. Спісы домаўладальнікаў 3-га квартала гор. Полацк. 1863 г.
23. НГАБ. — Ф. 2523 (Полацкая гарадская управа). — Воп. 1. — Спр. 12. Спіс яўрэяў мужчынскага пола, пражываючых у гор. Полацк. 1874 г.
24. НГАБ. — Ф. 2564 (Полацкая павятовая земская управа). — Воп. 1. — Спр. 40. Спісы сялян-нядоімшчыкаў па сямённай пазыцы Полацкага павета. 1913 г.
25. НГАБ. — Ф. 2640 (Віцебская губернская казённая палата). — Воп. 1. — Спр. 13. — Арк. 81—109. Рэвізская сказка духавенства Полацкага павета. 03.11.1811 г.
26. НГАБ. — Ф. 2640 (Віцебская губернская казённая палата). — Воп. 1. — Спр. 13. — Арк. 110—151. Рэвізская сказка духавенства Лепельскага павета. 03.11.1811 г.
27. НГАБ. — Ф. 2640 (Віцебская губернская казённая палата). — Воп. 1. — Спр. 14. — Арк. 24—25. Рэвізская сказка духавенства Лепельскага павета. 09.1811 г.
28. НГАБ. — Ф. 2640 (Віцебская губернская казённая палата). — Воп. 1. — Спр. 14. — Арк. 26—29 адв. Рэвізская сказка духавенства Полацкага павета. 07—10.1811 г.

29. НГАБ. — Ф. 2640 (Віцебская губернская казённая палата). — Воп. 1. — Спр. 56. — Арк. 44—65. Рэвізская сказка духавенства Лепельскага павета. 03—04.1834 г.
30. НГАБ. — Ф. 2640 (Віцебская губернская казённая палата). — Воп. 1. — Спр. 56. — Арк. 66—77. Рэвізская сказка духавенства Полацкага павета. 04—08.1834 г.
31. НГАБ. — Ф. 2640 (Віцебская губернская казённая палата). — Воп. 1. — Спр. 58. Дадатковыя рэвізскія сказкі мяшчан гор. Полацк. 1834 г.
32. НГАБ. — Ф. 2640 (Віцебская губернская казённая палата). — Воп. 1. — Спр. 65. — Арк. 65—130. Рэвізская сказка духавенства Полацкага павета. 1834 г.
33. НГАБ. — Ф. 2640 (Віцебская губернская казённая палата). — Воп. 1. — Спр. 65. — Арк. 131—240. Рэвізская сказка духавенства Лепельскага павета. 04.1834 г.
34. НГАБ. — Ф. 2666 (Ушацкая Успенская царква). — Воп. 1. — Спр. 13. Кніга справаводства Ушацкай Успенскай царквы. 1872—1889 гг.
35. НГАБ. — Ф. 2676 (Упраўленне Полацкага павятовага воінскага начальніка). — Воп. 1. — Спр. 1—6. Алфавітныя спісы звольненых са службы ці ў адпачынак, а таксама навабранцаў-прызыўнікоў. 1914—1917 гг.
36. Урублеўскі, В. Генеалагічныя крыніцы па раёнах: Полацкі раён (XIX — першая трэць XX ст.) / Вадзім Урублеўскі. — Рэжым доступу : <https://radawod.by/rubryka-hieniealohija/genealogichnyya-krynicy-pa-rayonax-polacki-rayon-xix-pershaya-trec-xx-st.html>. — Дата доступу : 26.09.2022.
37. Церкви : межфондовый предметный указатель по метрическим книгам, брачным обыскам, исповедным ведомостям, спискам прихожан православных, униатских, старообрядческих церквей из фондов Национального исторического архива Беларуси. Версия от 08.04.2021.

V. V. Vrublevsky. GENEALOGICAL SOURCES
ON THE TERRITORY OF POLOTSK AND POLOTCHINA
IN THE XIX — FIRST THIRD OF THE XX CENTURY
(BASED ON THE MATERIALS
OF THE NATIONAL ARCHIVAL FUND)

The article highlights the main types of genealogical sources within the National Archival Fund of the Republic of Belarus, according to which it is possible to conduct genealogical, regional, microhistoric, anthroponymic and other studies in relation to the territories of Polotsk and the Polotsk district of the Vitebsk region during their stay in the Russian Empire and the first years of the BSSR (XIX — the first third of the twentieth century). The degree of preservation of metric books, marriage examinations, lists of parishioners, audit censuses, inventory, cases of land purchase, family and recruitment lists of pre-revolutionary time, materials of the Soviet censuses of the 1920s. Examples of genealogical studies are given in relation to Orthodox peasants of Kimstach and Ulitsky, Catholic peasants of Los, Orthodox Polotsk burghers of Stankevich, which were conducted without the use of metric books. The prospects of constructing a pedigree for Polotsk and the Polotsk region from the first third of the twentieth century to the end of the XVIII century are noted.

Keywords: metric books, audit censuses, inventories, censuses.

М. Л. Цыбульскі

Сяргей Прывада: ад натурнага рэалізму да рамантычных метафар

Артыкул прысвечаны жыццю і творчасці вядомага беларускага мастака з Полацка Сяргея Прывады (1961—2020). Ён нарадзіўся ў вёсцы Валова Гара (Лепельскі раён). Вучыўся ў Мінску, у Рэспубліканскай школе-інтэрнаце па музыцы і выяўленчым мастацтве імя І. Ахрэмчыка. У 1984 годзе С. Прывада скончыў аддзяленне графікі Беларускага дзяржаўнага тэатральна-мастацкага інстытута. А пасля службы ў войску мастак жыў і працаваў на Полацкай зямлі.

Як сапраўдны беларус Сяргей Прывада шчыра падтрымаў Беларускае Адраджэнне ў другой палове 1980-х. Цікавасць да гісторыі Беларусі, спадчыны, мастацтва і культуры, сваіх каранёў накладалі адбітак і на творчасць мастака. Тэмы і вобразы злучаныя з беларушчынай сталі цэнтральнымі ў яго графічных кампазіцыях.

На пачатковым этапе свайго творчасці Прывада быў прыхільнікам літаграфскага друку. З сярэдзіны 1980-х мастак пачынае асабліва часта выкарыстоўваць у свайго творчай працы пастэль. А ў канцы 1980-х — пачатку 1990-х гадоў С. Прывада захапіўся тэхнікай акварэлі. Акрамя графічных твораў, ён выканаў шэраг манументальных работ, прымаў удзел у стварэнні фрэсак у храмах Віцебскай і Гродзенскай абласцей.

Ключавыя словы: беларускае мастацтва XX — пачатку XXI стагоддзя, мастацтва Полацкай зямлі, жываніс, графіка, літаграфія, пастэль, акварэль.

У свайго творчасці, як і ў жыцці, Сяргей Прывада быў адкрыты, шчыры і пазітыўны. У яго не было вялікіх мастацкіх амбіцый, але ён быў паспраўднаму ўлюбёны ў мастацтва. Творчасць не проста прыносіла яму задавальненне. Яна была неад'емнай часткай яго жыцця і светапогляду, каналам камунікацыі і вернага сяброўства, а часам і выратаваннем ад будзённых праблем...

Сяргей Прывада нарадзіўся 3 мая 1961 года ў вёсцы Валова Гара (Лепельскі раён). «З дзяцінства хадзіў па ягады і грыбы па дзівосна прыгожых мясцінах, дзе балоты, парослыя багуном і нізкарослымі хвоямі, чаргаваліся з густым высокім ельнікам, у якім селяцца рэдкія на Беларусі чорныя буслы, з пясчанымі астраўкамі, парослымі высокімі стройнымі хвоямі. Адпраўляўся на рыбалку на ціхія невялікія рэчкі, на азёры Альшыца,

Сяргей Прывада. Фота сяр. 1990-х гг.

Плаўна...» [1]. Прыгожая прырода гэтага краю, як бы гэта пафасна ні гучала, сапраўды ўплывала на эстэтычныя пачуцці юнака, пра што неаднойчы ўжо ў сталым узросце казаў і сам мастак.

У 11 гадоў Сяргею пашанцавала трапіць вучыцца у Мінск, у Рэспубліканскую школу-інтэрнат па музыцы і выяўленчым мастацтве імя І. В. Ахрэмыча. Менавіта там былі закладзены асновы яго ведаў і ўменняў у галіне мастацтва, пачала фарміравацца яго творчая індывідуальнасць. Па жывапісе ён займаўся ў класе вядомага беларускага мастака Пятра Шарыпы. Тыя, хто вучыўся і жыў разам з Сяргеем Прывадам у Парнаце (як называлі школу-інтэрнат самі навучэнцы) узгадваюць ціхага, але непаседлівага віхрастага хлопца і яго шматлікія вольныя «прыгоды»... І разам з тым кажуць пра Сяргея як пра юнака, што любіў маляваць і марыў стаць сапраўдным мастаком.

У 1978 годзе С. Прывада паступіў у Беларускае дзяржаўнае тэатральна-мастацкае інстытут на аддзяленне графікі. Вучыўся ў славутых майстроў — Васіля Шаранговіча, Уладзіміра Савіча. Сябры С. Прывады і яго

настаўнікі ў сваіх успамінах адзначалі яго высокую працаздольнасць і ўлюбёнасць у мастацтва [2].

Падчас навучання ў інстытуце ў краіне пачалася эпоха Перабудовы, узнялася новая хваля беларускага нацыянальнага адраджэння. Як сапраўдны беларус Сяргей Прывада шчыра падтрымаў гэтыя працэсы, выступіў за адраджэнне беларускай культуры, мовы, звычаяў і стварэнне беларускай дзяржаўнасці на нацыянальным падмурку. Цікаvasць да гісторыі Беларусі, спадчыны, мастацтва і культуры, сваіх каранёў наклалі адбітак і на творчасць мастака. Тэмы і вобразы злучаныя з беларушчынай паступова становяцца цэнтральнымі ў яго графічных кампазіцыях.

Яшчэ з'яўляючыся студэнтам малодшых курсаў, С. Прывада пачынае прымаць удзел у мастацкіх выставах. Прычым адразу ў рэспубліканскіх. Трапіць студэнту ў экспазіцыю падобнай выставы, дзе асноўную частку складалі сябры Саюза мастакоў, у той час было няпроста. Першай з выстаў, на якой С. Прывада прадставіў свае творы, стала Рэспубліканская мастацкая выстава «Мікола Гусоўскі і яго час» (1980). На ёй мастак экспанавалі аўталітаграфію «Партрэт Францыска Скарыны» і малюнак вуглём «Гарадзішча».

Партрэт беларускага першадрукара, асветніка і гуманіста Ф. Скарыны стаў першым у серыі партрэтаў слаўных дзеячаў культуры Беларусі, якія з'явіліся ў творчасці С. Прывады ў 1980-я гады. Практычна ўсе яны былі выкананы ў тэхніцы аўталітаграфіі. Аўталітаграфія («аўтарская літаграфія»), як вядома, уяўляе сабой адзін са спосабаў мастацкай літаграфіі, пры якім мастак выконвае малюнак непасрэдна на літаграфскім камені ці алюмініевай (сталёвай) пласціне. Абраная тэхніка не была выпадковай — Сяргей Прывада імкнуўся ўсё рабіць сам, ад шліфавання каменю да канчатковага этапу друку.

Увогуле на пачатковым этапе сваёй творчасці Прывада быў прыхільнікам літаграфскага друку. Ён упарта і карпатліва засвойваў тэхніку літаграфіі, не баяўся памылак і эксперыментаў у друку. Нягледзячы на тое, што літаграфія сама па сабе ўяўляе даволі складаную і працаёмкую разнавіднасць плоскага друку, Прывада з захапленнем засвойваў і спосабы стварэння шматколернай літаграфічнай выявы.

Ужо ў часы студэнцтва беларуская гістарычная і культурная спадчына становяцца ці не асноўнымі матывамі ў творчасці мастака. Побач у кампазіцыях і краявідах мастака гучыць тэма любові да роднага краю...

Графічныя работы гэтага перыяду ўражваюць не толькі маштабнасцю абраных сюжэтаў і глыбінёй распрацоўкі мастацкіх вобразаў, але і майстэрскім валоданнем рознымі тэхнікамі друкаванай графікі. Ужо ў ранніх творах мастака экспрэсіўная мова нярэдка спалучаецца з тонкасцю і даска-

С. Прывада. Партрэт Я. Коласа
Каляровая аўталітаграфія, 1982 г.

наласцю графічнага выканання. А кампазіцыйнасць і лаканізм у трактоўцы вобраза вызначаюць характэрныя рысы яго графічных аркушаў.

Да 90-годдзя з дня нараджэння Максіма Багдановіча С. Прывада стварыў кампазіцыю «Памяці М. Багдановіча», якую прадставіў на рэспубліканскай выставе ў снежні 1981 года. Намаляваны алоўкам на паперы партрэт вядомага паэта ў атачэнні сімвалічных рэчаў уражвае лёгкасцю выканання і выразнасцю мастацкага вобраза. Тэхніка работы алоўкам на працягу ўсяго жыцця будзе блізкая С. Прываду. У ёй пазней будуць намаляваны «Навальніца над Дзвіной» (1987), «Цёплы вечар» (1987), «Ноч» (1988), «Зіма ў горадзе» (1989), «Змярканне» (1998). Дакладная прапрацаванасць форм і пластычная выразнасць сталі характэрнымі рысамі большасці яго малюнкаў.

У тым жа 1981 годзе ў тэхніцы каляровай аўталітаграфіі былі выкананы «Партрэт Я. Коласа» і «Нацюрморт са скульптурай». У «Партрэце Якуба Коласа» выява славутага беларускага пісьменніка прадстаўлена франтальна на фоне ўмоўна адлюстраванай сцяны драўлянай хаты, аздобленай рознымі дэкаратыўнымі разеткамі і элементамі расліннага свету.

С. Прывада. Курган. Па матывах аднайменнай паэмы Я. Купалы
Каляровая аўталітаграфія, 1982 г.

Па матывах паэмы Янкі Купалы ў 1982 годзе С. Прывада стварыў даволі арыгінальны паводле вобразнага ладу твор «Курган». Каляровая аўталітаграфія ўяўляе сабой трохчасткавую кампазіцыю, у якой у левай і правай частках адпаведна прадстаўлены ў рост фігуры Я. Купалы і героя яго паэмы — старога гусляра. Постаці гэтых валадароў слова набываюць значэнне вобразаў-сімвалаў народных заступнікаў, іх бескампраміснасці, самаахвярнасці, магутнасці духу, сілы перакананняў і непадкупнасці таленту. У сярэдзіне кампазіцыі вельмі эмацыянальны па настроі панарамны краявід, дзе ў цэнтры «на гары на крутой» «дрэмле памятка дзён, што ў нябыт уцяклі, — // ўдзірванелы курган векавечны». Як і ў Я. Купалы, у С. Прывады курган — гэта не проста магіла старца-гусляра, а помнік чыстаму сумленню, годнасці і таленту. Выразны эмацыянальны настрой стварае экспрэсіўна намаляванае, цёмнае, пахмурнае, пераднавальнічнае неба.

Такім жа сімвалічным і эмацыянальным паўстае вобраз змагара за волю, лідара беларускага нацыянальнага вызваленчага руху, публіцыста і паэта ў кампазіцыі «Кастусь Каліноўскі» (1983, літаграфія). Гэта ён першы з беларускіх дзеячаў адкрыта заявіў: Беларусь павінна быць самастойнай. У знешне спакойнай статычнай постаці галоўнага героя ў кампазіцыі С. Прывады адчуваюцца гонар і годнасць, высакароднасць і надзвычайная сіла духу. Напружаны і дынамічны фон у партрэце яшчэ больш выразна

С. Прывада. Гуканне вясны. З серыі «Поры года»
Аўталітаграфія, 1984 г.

перадае рашучасць, прынцыповасць К. Каліноўскага, яго адданасць ідэі, для рэалізацыі якой ён не шкадаваў сябе.

Лагічным працягам працы над тэмай спадчыны стала серыя каляровых літаграфій «Помнікі архітэктуры Беларусі», у якую ўвайшлі чатыры аркушы (1983). Гэта серыя была адзначана крытыкай падчас яе экспанавання на рэспубліканскай мастацкай выставе «Маладосць краіны» (Мінск, 1983), а пазней стала адной з дамінантаў на абласной выставе, прысвечанай 800-годдзю стварэння «Слова о полку Игореве» ў Полацку (1986).

Пасля заканчэння Беларускага дзяржаўнага тэатральна-мастацкага інстытута (1984) і службы ў войску Сяргей Прывада жыве і працаваў на Полацкай зямлі. Спачатку ў Наваполацкім філіяле Віцебскіх мастацка-вытворчых майстэрняў, пазней у створаных у 1994 годзе ў Наваполацку творча-вытворчых майстэрнях «Мастацтва». Паралельна пэўны час выкладаў у мастацкай школе імя Івана Хруцкага [3].

Яшчэ ў 1984 годзе мастак выканаў серыю аўталітаграфій «Поры года», тры аркушы з якой экспанаваліся на рэспубліканскай выставе «Восень 86». Асабліва адметныя ў гэтай нізцы аўталітаграфій — «Восень», «Каляды», «Гуканне вясны», «Купальская ноч», «Дажынкі». Кожная з гарызантальна выцягнутых кампазіцый вылучаецца складанай пабудовай, своеасаблівай рытмічнай арганізацыяй, вобразнай «гульнёй» з прасторай. А ў 1987 годзе

С. Прывада. Дажынкі. З серыі «Поры года»
Аўталітаграфія, 1984 г.

мастак завяршыў новую серыю работ — «Беларускія народныя святы», якая складалася з шасці аркушаў. Як паказаў час, яна стала этапнай у творчасці мастака. Гэта серыя была прадстаўлена на выставе, прысвечанай 40-годдзю БДТМІ — «альма-матар» С. Прывады (Мінск, 1987).

Ужо першыя персанальныя выставы ў Полацку і Шчэцыне (Польшча) у 1987 годзе прадставілі беларускаму і польскаму гледачу творчы патэнцыял С. Прывады, прадэманстравалі высокі ўзровень яго графічнага майстэрства. У гэтым жа годзе маштабны рэспубліканскі выставачны праект «У краю блакітных азёр» быў арганізаваны на Віцебшчыне. На гэтай выставе С. Прывада паказаў аўталітаграфію «Зіма», на якой адлюстраваны куточак яго радзімы — Бярэзінскі запаведнік.

У 1988 годзе мастак прымаў удзел у міжнароднай выставе «Чалавек і экалогія» ў шведскім горадзе Кальмар. У экспазіцыі выставы былі дзве аўталітаграфіі С. Прывады з нізкі «Беларускі фальклор». Яшчэ дзве кампазіцыі мастака ў гэтым жа годзе трапілі на выставу ў горад Плоцк (Польшча) — акварэль «Мора» і малюнак сангінай «Партрэт дзяўчыны».

З сярэдзіны 1980-х Сяргей Прывада пачынае асабліва часта выкарыстоўваць у сваёй творчай працы пастэль. Гэтая графічная тэхніка прыцягвае яго свабодай пластычных інтэрпрэтацый, высакароднасцю, чысцінёй і свежасцю колеру, аксамітнай паверхняй фактуры, мяккасцю тону

С. Прывада. Каляды. 3 серыі «Поры года»
Аўталітаграфія, 40×61 см, 1984 г.

і, разам з тым, магчымасцю выкарыстання хвалючай вібрацыі штрыха. Вытанчанасць тэхнікі пастэлі, у нечым блізкая літаграфіі, у якую быў улюбёны С. Прывада, у спалучэнні з гучнасцю фарбаў і багаццем фактуры дае магчымасць мастаку ствараць надзвычай жывапісныя кампазіцыі.

У лепшых пастэлях С. Прывады мноства жывапісных пластоў, якія прасвечваюць адзін скрозь другі. Мастак то будзе кампазіцыю на чаргаваннях рознакаляровых штрыхоў, то звяртаецца да метаду растушоўкі. У апошнім варыянце мастак падкрэслена дэкаратыўны, ён працуе асобнымі штрыхамі, даволі экспрэсіўна запаўняючы прастору аркуша. Менавіта штрыху належыць галоўная роля ў стварэнні рытмічнай канструкцыі твора. Часам у пастэлях мастак выкарыстоўвае каляровую паперу, незамаляваны фон якой таксама становіцца часткай вобразнай прасторы.

У тэхніцы пастэлі мастаком створаны «Сафія Полацкая» (1986), «Спаса-Еўфрасіннеўская царква» (1986), «Восень» (1987), «Полацкае замчышча» (1988), «Дарога да возера» (1990), «Дрэвы» (1990), серыя «Браслаўшчына» (1991). Апошняя серыя, якая складалася з чатырох аркушаў, упершыню была прадстаўлена глядачу на рэспубліканскай выставе «Пад знакам Пагоні» (Мінск, 1991). Разам з пастэллю С. Прывада нярэдка выкарыстоўвае сангіну. Робіць ёю растушоўкі і нават манатыпічныя адбіткі, шукае фактурныя эфекты: «Восень» (1987), «Субота» (1995).

С. Прывада. Купальская ноч. 3 серыі «Поры года»
Аўталітаграфія. 1984 г.

У канцы 1980-х — пачатку 1990-х гадоў мастак таксама захапіўся тэхнікай акварэлі. Сярод ранніх акварэляў — «Птушкі» (1987), «Мора» (1988). Крыху пазней у гэтым жа матэрыяле былі напісаны нізкі работ «Полаччына — край азёрны» (1993) (10 аркушаў) і «Астравы на далёкіх азёрах» (1994) (10 аркушаў). Прыкметна, што часам у сваіх акварэлях С. Прывада нешта падкрэслівае ці дамалёўвае пастэллю.

У 1995 годзе Сяргей Прывада становіцца сябрам Беларускага саюза мастакоў. У рэкамендацыях да паступлення ў Саюз, якія далі С. Прываду класікі беларускай графікі К. Шаранговіч і Г. Шутаў, адзначаліся наяўнасць адметнай аўтарскай манеры, выдатнае валоданне рознымі графічнымі тэхнікамі [4].

У 1990-я — пачатку 2000-х гадоў С. Прывада прымае актыўны ўдзел у выставах віцебскай абласной арганізацыі Беларускага саюза мастакоў. У гэты час ён становіцца і актыўным удзельнікам пленэраў, прысвечаных яго знакамітым землякам — І. Хруцкаму, П. Машэраву, В. Быкаву, Р. Барадзіну. Менавіта пленэры садзейнічалі нараджэнню шэрагу кампазіцый, сярод якіх «Цішыня» (1998, папера, пастэль), «Возера Павульскае» (1998, папера, акварэль), «Дажды Ушаччыны» (1998, папера, аловак), «Адзінокі рыбак» (2000, папера, пастэль), серыя «Лясныя азёры» (2000, папера, пастэль), «Буслянка над возерам» (2000, папера, пастэль), «Урочышча чорнага

С. Прывада. Лета, воз. Плаўна. 3 серыі «Поры года»
Аўталітаграфія, 40×61 см, 1984 г.

буса» (2007, папера, пастэль), «Зімовы вечар» (2009, папера, пастэль) [5].

Пачынаючы з 2000-х акварэль і пастэль становяцца асноўнымі тэхнікамі, у якіх працуе Сяргей Прывада. Імкненне да экспрэсіі часта вядзе да выкарыстання ў творах змешаных тэхнік, ужывання манатыпічных фрагментаў: «Блуканне чорнага ката» (2017, пастэль), «Марозная раніца» (2017, пастэль). У 2009 годзе на выставе па выніках пленэру Хруцкага ў Верхнядзвінску мастак паказаў нават некалькі напісаных ім жывапісных палотнаў, сярод якіх: «Прыдзвінскія камяні» (2008), «Зімовы вечар» (2008), «Царства лясное» (2008).

Нягледзячы на наяўнасць натуральных, пленэрных матываў у пейзажах («Браслаўшчына», 2017, пастэль; нізка «Бярэзінскі запаведнік», 2017), мова мастака з цягам часу набывае ўсё больш складаны характар. Выразнай і метафарычнай становіцца вобразная тканіна яго графічных твораў. Вобраз амаль у кожным з іх звернуты да нейкага сімвала, да нейкай ідэі. Шматслойнасць сімвала, яго незамакнёная шматзначнасць абавіраюцца на шырокі спектр як падкрэслена філасофскіх, так і проста жыццёвых уяўленняў.

Сярод архетыпічных вобразаў — вобраз дрэва — адзін з самых папулярных у творах мастака: серыя аўталітаграфій «Поры года», «Павульскае возера» (2007, пастэль), «Сведкі стагоддзяў» (2017, пастэль), «Дрэвы»

С. Прывада. Развітанне з летам
Пастэль 70х60 см, 2003 г.

С. Прывада. Сон пад месяцам
З цыкла «Бярэзінскі запаведнік»
Пастэль, 2017 г.

(2018, змеш. тэхніка), «Подых навалыніцы» (2017, пастэль). Звычайна гэта нават не адно дрэва, а група, у якой успрыняцце дрэва як сімвала жыцця, абнаўлення, адраджэння толькі множыцца («Вясеннія паводкі», 2017, пастэль). І, разам з тым, у графічных аркушах С. Прывады дрэва зусім не прэтэндуюць на ролю нейкага татэма ці на вобраз «універсальнай канцэпцыі свету». Дрэва ў творах мастака ўсяго толькі элемент вобразнай прасторы. Але ж важны і неад'емны. Магія гэтага дынамічнага і эмацыянальнага вобраза дазваляе кожнаму глядачу ўбачыць сваё: адным — міфалагічныя карані ці таямнічасць мінуўшчыны, іншым — чароўны свет чарадзейных казак ці лірычныя інтанацыі беларускага фальклору... Невыпадкава беларускія дрэвы, лес з'яўляюцца аднымі з галоўных у нацыянальнай мадэлі свету, пацвярджэнне чаму — вельмі цёплыя і чулыя адносіны да дрэў у беларускай паэзіі.

Сяргей Прывада нібыта верыў у тое, што дрэвы маюць жывыя чулыя душы, адчуваў з імі духоўную роднасць. У яго кампазіцыях «дрэвы-людзі», асветленыя сонцам, паўстаюць як сімвалы жыцця, як сімвалы гісторыі і захавання традыцыі, як сімвалы вечнасці... З гэтым архетыпам мастак нібыта звязвае непарушнасць жыцця і свету. Магчыма, рытм ці нават «рухі галінак» увасабляюць сабой патокі боскай энергіі? А можа пераплеценныя кроны дрэў абазначаюць збліжэнне чалавечых душ?

С. Прывада. Лясное возера
Пастэль, 2018 г.

Прыкметна, што часам скрозь перапляценне галінак прасвечвае неба. А часам у кронах дрэў глядач бачыць прыгожыя аголеныя жаночыя торсы і твары з раскошнымі распушчанымі валасамі: «Таямніцы старога лесу» (2016, пастэль), «Сон пад месяцам» (2017, пастэль), «Вясна» (2018, пастэль). Падобныя амаль сюрэалістычныя палотны з жаночымі выявамі нібыта паглыбляюць гледача ў свет мараў і летуценняў, нагадваюць нам пра жанчыну, якая паўстае ў іх ва ўсіх аспектах яе сутнасці: ад сакральнага і ідэальнага да пачуццёвага і эратычнага.

Мастак уважлівы да дэталей, якія ён ператварае ў вобразныя дамінанты, даводзіць да значэння сімвала. Найбольш часта такім сімвалам становіцца птушка: «Жураўлі ў тумане» (1994, акварэль), «Шэры дзень» (2016, пастэль), «Цёплы вечар» (2017, пастэль), «Урочышча чорнага бусла» (2017, пастэль); рыба: «Рыба» (2008); конік: «У старым садзе» (2002, пастэль). Але гэта можа быць і сімвалічная выява полацкага Сафійскага сабора: «Від на Сафію з наваполацкага моста» (2001, акварэль), «Зіма» (2018, пастэль).

Акрамя графічных твораў, С. Прывада выканаў шэраг манументальных работ, сярод якіх «Лёс маёй зямлі» (энкаўстыка ў Полацкім дзяржаўным універсітэце, серыя работ у тэхніцы маркетры для бібліятэкі імя Я. Коласа ў Наваполацку). На працягу многіх гадоў ён прымаў удзел у стварэнні фрэсак у храмах Віцебскай і Гродзенскай абласцей. І нават далучыўся да

арганізацыі гравёрнай майстэрні ў Полацкай мастацкай галерэі, пагадзіўшыся стварыць шэраг лінагравюрных дошак з копіямі гравюр з кніг Францыска Скарыны. Апошняя прыжыццёвая персанальная выстава Сяргея Прывады «Сугучча» прайшла менавіта ў гэтай галерэі ў сакавіку 2019 года [6]. У тым жа годзе выстава графікі С. Прывады адкрылася ў Лепельскім музеі [7]. А 7 студзеня 2020 года ў дзень праваслаўнага Свята Нараджэння Хрыстова мастака не стала. Ён сышоў у іншы свет...

Але ж, як вядома, мастакі не паміраюць. Яны працягваюць жыць у сваіх творах, якія апавядаюць наступным пакаленням пра нязгасны талент іх стваральніка, пра яго думкі і пачуцці, пра час, у якім ён жыў. Сёння творы Сяргея Прывады можна пабачыць у зборах музеяў Беларусі (Полацк, Наваполацк, Лепель), Расіі, Польшчы, Швецыі (г. Кальмар) у прыватных калекцыях у Бразіліі, Германіі, ЗША, Ізраілі, Польшчы і шэрагу іншых краін.

Літаратура

1. Костюк, Ю. В живописи — поэт / Ю. Костюк // Химик. — 2002. — 31 мая. — С. 2.
2. Прывада Сяргей Пятровіч // Беларускі саюз мастакоў : 1938—1998 : энцыкл. даведнік / аўт.-склад. Б. А. Крэпак [і інш.]. — Мінск : Кавалер Паблішэрс, 1998. — С. 430.
3. Сяргей Прывада // Саюз творцаў [Выяўленчы матэрыял] = A Union of creators : фотаальбом / уклад. і аўт. тэксту М. Цыбульскі ; аўт. уступ. У. Андрэйчанка ; фат. В. Балоціна, М. Цыбульскага. — Мінск : Беларусь, 2005. — С. 107.
4. Цыбульскі, М. Л. Привадо Сергей Петрович / М. Л. Цыбульский // Регионы Беларуси : энцикл. : в 7 т. / редкол. : Т. В. Белова (гл. ред.) [и др.]. — Минск : Беларус. Энцыкл. імя П. Броўкі, 2011. — Т. 2 : Витебская область. Кн. 2. — С. 373—374.
5. Прывада Сяргей // Жывапіс, графіка, скульптура (Наваполацк, 1958—1998) : каталог / аўт. уступ. арт. В. Шушко. — Наваполацк : Беларус. саюз мастакоў, 1998. — С. 13.
6. Созвучие. Выставка графики Сергея Привадо // Национальный Полоцкий историко-культурный музей-заповедник. [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://polotsk.museum.by/node/46638>. — Дата доступа : 24.03.2021.
7. Выставка живописи «Созвучие» С. Привадо // Установа культуры «Лепельскі раённы краязнаўчы музей». [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://lepel.museum.by/be/node/47528>. — Дата доступа : 24.03.2021.

М. Л. Tsybulsky. SERGEY PRIVADA: FROM NATURAL REALISM TO ROMANTIC METAPHORS

The article is devoted to the life and work of the famous Belarusian artist from Polotsk, Syarhei Privada (1961—2020). He was born in the village of Valova Hora (Lepel District). He studied in Minsk, at the I. Akhremchyk Republican boarding school for music and visual arts. In 1984, S. Privada graduated from the graphics department

of the Belarusian State Theater and Art Institute. And after serving in the army, the artist lived and worked in Polotsk land.

As a true Belarusian, Siarhei Privada sincerely supported the Belarusian revival in the second half of the 1980s. Interest in the history of Belarus, heritage, art and culture, its roots left an impression on the artist's work. Themes and images connected with Belarus became central in his graphic compositions.

At the initial stage of his work, Privada was a fan of lithographic printing. Since the mid-1980s, the artist begins to use pastels in his creative work. And in the late 1980s and early 1990s, S. Privada became interested in watercolor techniques. In addition to graphic works, he performed a number of monumental works, took part in the creation of frescoes in the temples of Vitebsk and Grodno regions.

Keywords: Belarusian art of the 20th and early 21st centuries, art of Polotsk land, painting, graphics, lithography, pastel, watercolor.

В. У. Чараўко

**«Дзённік Полацкага Сафійскага манастыра»
як крыніца па практыцы пахавання
вышэйшага духавенства
ў XVII—XVIII стст.¹**

Артыкул прысвечаны аналізу звестак аб пахаваннях біскупаў уніяцкай царквы, выяўленых у Полацкім Сафійскім саборы. У XVII—XVIII стст. біскупаў хавалі ў нішах у сьценах храма. Пахавальны інвентар адпавядаў адзенню біскупа і адлюстроўваў статус пахаванага.

Ключавыя словы: пахавальная практыка; пахаванне біскупа; Полацкі Сафійскі сабор.

Уводзіны. Пахавальная практыка насельніцтва беларускіх земляў перыяду позняга сярэднявечаўя — ранняга новага часу параўнальна нядаўна стала прадметам мэтанакіраванага даследавання. Яе вывучэнне з’яўляецца перспектыўным напрамкам навуковага пошуку. Асноўны аб’ём інфармацыі па гэтай праблематыцы даюць археалагічныя крыніцы, якія дазваляюць прасачыць асаблівасці пахавальнага абраду (заканамернасці размяшчэння пахаванняў, наяўнасць трун, пахавальнага і памінальнага інвентару, надмагільных канструкцый) і яго развіццё. З пісьмовых крыніц найбольш шматлікімі з’яўляюцца тастаменты (завяшчанні). У іх можна сустрэць просьбы складальніка аб адказных за арганізацыю пахавання асобах, указанні на месца пахавання, пажаданні адносна цырымоніі і рэлігійных абрадаў [6, с. 192—194]. Найбольш плённым з’яўляецца комплекснае выкарыстанне даных археалагічных і пісьмовых крыніц.

Нашыя веды пераважна датычацца пахавальнай практыкі, пашыранай у асяроддзі сялянства, мяшчанства, шляхты. Асобныя крыніцы дазваляюць убачыць спецыфіку пахаванняў колькасна нешматлікіх, але ўплывовых сацыяльных груп насельніцтва Вялікага Княства Літоўскага.

---

¹ Работа выканана ў межах праекта Беларускага рэспубліканскага фонда фундаментальных даследаванняў «Пахавальныя помнікі Полацка XI—XVIII стст. у кантэксце развіцця сінхронных некропалей Беларускага Падзвіння: пахавальны абрад, інвентар, палеаантрапалагічная характарыстыка» (нумар дзяржаўнай рэгістрацыі 20221071 ад 06.07.2022).

Адной з такіх крыніц з'яўляецца «Дзённік Полацкага Сафійскага манастыра», які ўтрымлівае звесткі аб пахаваннях архірэяў уніяцкай царквы [2, с. 340—378]. Мэтай артыкула з'яўляецца аналіз звестак аб пахаваннях, што ўтрымліваюцца ў згаданай крыніцы, і вызначэнне спецыфікі пахавальнай практыкі вышэйшага ўніяцкага духавенства XVII—XVIII стст.

Асноўная частка. «Дзённік Полацкага Сафійскага манастыра, пачаты ў 1746 г.», — рэдактарская назва апавядальнай крыніцы «Acta monasterii Polocensis S. Sophiae...». Яе поўнае па-барочнаму пышнае найменне складаецца з пяцідзесяці слоў. Яна з'яўляецца не дзённікам, а манастырскай хронікай. Хроніка пачала весціся па даручэнні настояцеля Сафійскага манастыра, генеральнага вікарыя і афіцыяла полацкага ўніяцкага архіепіскапа Іраклія Лісянскага. Яна апісвае падзеі, якія адбываліся ў 1745—1767 гг. [2, с. 340; 5, с. 167]. «Дзённік...» надрукаваны ў дзясятым томе серыйнага выдання «Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси, издаваемый при управлении Виленского учебного округа» ў 1874 г. Ва ўводзінах да зборніка паведамляецца, што з дзённікаў базільянскіх манастыроў надрукавана толькі тое, што здалося выдаўцу «колькі-небудзь цікавым у гістарычных адносінах» [2, с. VIII].

Каштоўнымі для вывучэння пахавальных традыцый з'яўляюцца два фрагменты «Дзённіка...». Першы апісвае знаходку ў Сафійскім саборы пахавання ў архірэйскіх строях. Прывядзем яго ў перакладзе з лацінскай мовы.

1747 год. Сакавік месяц. На 20 дзень увечары царкоўныя рабочыя разбурылі сцяну царквы, што стаяла на беразе Дзвіны, і знайшлі ў ёй грабніцу, дзе былі адушуканы косці ў архіепіскапскім убранні: сакасе, амафоры і г. д. На нагах былі туфлі, як у каталіцкіх біскупаў, з крыжамі на насках, якіяносяць каталіцкія біскупы ў час набажэнстваў.

Схізматыкі дужа абураліся, кажучы, што каталіцкія біскупыносяць крыжы на туфлях, каб схіліць да папства.

Таксама знойдзены крыж-каравака з рэліквіямі. Таксама было епіскапскае ўбранне, што завецца параман, з выявамі Дзевы Марыі, св. пантыфіка Аляксандра, святых Антонія, Васіля і іншых;

Сталыя людзі казалі, што гэта былі парэшткі Антонія Сялявы, архіепіскапа Полацкага, які быў [епіскапам] адразу пасля блажэннага Іасафата [Куцэвіча], і таму навінен быў быць пахаваны ў сцяне капліцы блажэннага Іасафата. Аднак, больш верагодна, што гэта [парэшткі Гедэона] Бральніцкага [2, с. 343].

Год знаходкі пахавання епіскапа добра суадносіцца з гістарычным кантэкстам. У час Паўночнай вайны ў Сафійскім саборы знаходзіўся парахавы склад арміі Пятра I. Выбух пораху ў 1710 г. амаль знішчыў

старажытны храм. У 1738—1750 гг. на яго руінах на сродкі полацкага ўніяцкага архіепіскапа Фларыяна Грабніцкага была ўзведзена Сафія ў яе сучасным выглядзе [3, с. 450]. Адпаведна, знойдзеная ў 1747 г. архірэйская грабніца была выяўлена ў час адбудовы сабора пры разбурэнні рабочымі-будаўнікамі фрагмента старой сцяны (які ці з'яўляўся недастаткова надзейным для ўключэння ў новы будынак, ці не ўпісваўся ў яго).

Паводле аўтара «Дзённіка...», пахаванне адкрылася пры разбурэнні сцяны. Адпаведна, яно знаходзілася ў межах асноўнага аб'ёму храма. Гэта адрознівае яго ад іншых вядомых пахаванняў позняга сярэднявечкоў — ранняга новага часу ў храмах Паўночнай Беларусі, якія размяшчаліся ці непасрэдна пад падлогай, ці ў скляпах [1, с. 131; 3, с. 563—564, 576—577]. Адзінае вядомае ў Паўночнай Беларусі на сённяшні момант пахаванне, якое было размешчана аналагічна пахаванню Гедэона Бральніцкага, належыць епіскапу Фларыяну Грабніцкаму, было адкрыта ў нішы пры рамонце Сафійскага сабора ў 1912 г. і апісана А. П. Сапуновым [4, с. 352—353]. Можна выказаць меркаванне, што размяшчэнне пахаванняў у нішах, зробленых у сценах у межах асноўнага аб'ёму культавай пабудовы, магло быць адметнасцю практыкі пахавання архірэяў.

Што датычыцца пахавальнага інвентару, выяўленага ў адкрытым у 1747 г. пахаванні ўніяцкага епіскапа, то ён прадстаўлены адносна поўным камплектам вопраткі: сакасам, амафорам, параманам, туфлям, а таксама крыжам-рэлікварыем. Зыходзячы з пазнакі «і г. д.» (*etc.*), колькасць дэталей вопраткі была большай [2, с. 343]. Тэрмінам «каравака» (*caravaca*) абазначаны шасціканцовы крыж з двума перакладзінамі, верхняя з якіх карацейшая за ніжнюю. Сваю назву крыж такой формы атрымаў ад іспанскага горада Каравака-де-ла-Круз, дзе захоўваўся шасціканцовы крыж-рэлікварый. Ён набыў папулярнасць у час Трыдэнцкага сабора і ў свядомаці тагачасных людзей успрымаўся як надзейная абарона ад чумы. Крыж шасціканцовай формы (каравака) з сярэдзіны XVI ст. набыў пашырэнне і ў Рэчы Паспалітай [7]. Адзначым, аднак, што шасціканцовая форма не з'яўляецца асаблівасцю выключна крыжа-каравакі: аналагічную форму меў крыж Еўфрасінні Полацкай.

Крыж-рэлікварый з архірэйскага пахавання не з'яўляецца звычайным энкалпіёнам, а ўяўляе сабой элемент епіскапскага ўбрання. З названых прадметаў толькі туфлі «з выявамі крыжоў» адрозніваюцца ад убрання праваслаўнага архірэя. Гэта ўказвае на тое, што пры Гедэоне Бральніцкім строі ўніяцкіх епіскапаў яшчэ амаль нічым не адрозніваліся ад праваслаўнага архірэйскага ўбрання.

Другі фрагмент «Дзённіка...» згадвае смерць кіеўскага мітрапаліта і полацкага архіепіскапа Фларыяна Грабніцкага ў 1762 г. У адпаведнасці

з крыніцай, яго цела было перавезена з вёскі Струнне, дзе знаходзілася рэзідэнцыя мітрапаліта і дзе ён памёр, у капліцу Сафійскага сабора ў чаканні пахавання [2, с. 344]. На гэты тэкст сярод іншага абавіраўся А. П. Сапуноў пры ідэнтэфікацыі выяўленага ў 1912 г. пахавання Фларыяна Грабніцкага [4, с. 353—354]. Адпаведна, як і ў выпадку з Гедэонам Бральніцкім, Сафійскі сабор як кафедральны сабор Полацкай епархіі павінен быў стаць месцам апошняга спачыну Фларыяна Грабніцкага як полацкага архіепіскапа. Яго парэшткі былі змешчаны ў нішу злева ад алтара і замураваны. А. П. Сапуноў паведамляе аб наяўнасці адмысловай мемарыяльнай шыльды з інфармацыяй аб пахаванні Фларыяна Грабніцкага полацкім архіепіскапам Іракліем Смагаржэўскім у 1802 г. [4, с. 354]. Магчыма, трэба казаць аб перапахаванні парэшткаў архіепіскапа па нейкай прычыне праз сорок гадоў пасля смерці.

Заклучэнне. Такім чынам, манастырская хроніка, вядомая пад назвай «Дзённік Полацкага Сафійскага манастыра», утрымлівае звесткі аб пахаванні двух полацкіх уніяцкіх епіскапаў: Гедэона Бральніцкага (верагодна) і Фларыяна Грабніцкага. Пахаванне Гедэона Бральніцкага было знойдзена ў 1747 г. пры адбудове Сафійскага сабора. Яно размяшчалася не ў склепе, а ў межах асноўнага аб'ёму храмавага будынка ў капліцы блажэннага Іасафата. Грабніца (пахавальная камера) была замуравана цэглай. Нябожчык быў апануты ў адмысловую вопратку, якая адпавядала яго высокаму сацыяльнаму стану і статусу епіскапа: сакас, амафор, параман. Гэтыя дэталі ўбрання ўніяцкага епіскапа аналагічныя ўбранню праваслаўнага архірэя. Відавочна, што ў час дзейнасці Гедэона Бральніцкага ўбранне ўніяцкіх іерархаў амаль не адрознівалася ад убрання праваслаўных епіскапаў. Не характэрнай для праваслаўнага духавенства дэталлю вопраткі быў абутак у выглядзе туфляў з выявамі крыжоў. Такі абутак выклікаў абурэнне праваслаўных палачан, якія сталі сведкамі адкрыцця пахавання, бо яны ўбачылі ў гэтым знявагу крыжа. Дэталлю архірэйскага ўбрання быў таксама шасціканцовы крыж-рэлікварый, названы аўтарам «Дзённіка...» крыжам-каравака.

Цела другога архірэя, архіепіскапа Фларыяна Грабніцкага, пасля смерці было перавезена ў адбудаваны ім Сафійскі сабор і часова змешчана ў капліцы сабора. Гэта ўказвае на практыку пахавання ўніяцкіх епіскапаў у кафедральных саборах іх епархій. Адзначым, што парэшткі Фларыяна Грабніцкага былі таксама змешчаны ў замураванай нішы ў храме, што дазваляе выказаць меркаванне аб пахавальных нішах у межах асноўнага аб'ёму храма як аб адмысловай падкатэгорыі пахавальных помнікаў.

Літаратура

1. Археалогія Беларусі. У 4 т. Т. 4. Помнікі XIV—XVIII стст. / В. М. Ляўко [і інш.] ; пад рэд. В. М. Ляўко [і інш.]. — Мінск : Беларуская навука, 2011. — 597 с.
2. Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси. Т. 10. — Вильна : В типографии О. Блюмовича, 1874. — VIII с. + 392 с.
3. Полоцк : Полоцк и Полоцкое княжество (земля) в IX—XIII вв., летопись древних слоев, Полоцк и его округа в XIV—XVIII вв., ремесло, денежное обращение и торговые связи Полоцка в средневековье (по данным археологии, нумизматики и письменных источников), культура и просвещение в средневековом Полоцке / О. Н. Левко [и др.] ; редкол. : А. А. Коваленя (гл. ред.) ; науч. ред. О. Н. Левко. — Минск : Бел. навука, 2012. — 743 с. ; ил.
4. Сапунов, А. Чей прах покоится в нише полоцкого Софийского собора? (Доклад в ученой архивной комиссии) / А. Сапунов // Полоцко-Витебская старина. Издание Витебской ученой комиссии. Вып. II. — Витебск : Типолит. Насл. М. Б. Неймана, 1912. — С. 351—358.
5. Улащик, Н. Н. Очерки по археографии и источниковедению истории Белоруссии феодального периода / Н. Н. Улащик. — М. : Наука, 1973. — 303 с.
6. Чараўко, В. У. Тэстаменты як крыніца па пахавальных традыцыях шляхты і мяшчан Полацкага і Віцебскага ваяводстваў XVI—XVIII стст. / В. У. Чараўко // Актуальные проблемы источниковедения : материалы V Международной научно-практической конференции к 110-летию Витебской учёной архивной комиссии, Витебск, 25—27 апреля 2019 г. / редкол. : А. Н. Дулов, М. Ф. Румянцева (отв. ред.) [и др.]. — Витебск : ВГУ им. П. М. Машерова, 2019. — С. 192—194.
7. Karawaka // Zbiór artykułów związanych z małą architekturą sakralną i historią [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://kapliczki.org.pl/kapliczki/Karawaka>. — Дата доступа : 15.10.2022.
8. «Дневник Полоцкого Софийского монастыря» как источник по практике погребения высшего духовенства в XVII—XVIII вв.

U. V. Charauko. «DIARY OF THE POLOTSK SOPHIA MONASTERY» AS A SOURCE ON THE PRACTICE OF BURIAL OF THE HIGHEST CLERGY IN THE 17TH-18TH CENTURIES

The paper is devoted to the analysis of information about the burials of the bishops of the Uniate Church, found in the Polotsk St. Sophia Cathedral. In the 17th—18th centuries, bishops were buried in niches in the walls of the temple. The grave goods corresponded to the vestments of the bishop and reflected the status of the buried.

Keywords: funeral practice; burial of a bishop; Polotsk Sophia Cathedral.

В. І. Шадыра

Віцебскае Падзвінне як тэрыторыя памежных культур эпохі жалеза і ранняга сярэднявечча

Тэрыторыя Віцебскага Падзвіння з'яўлялася памежна-кантактнай зонай розных племянных этнагруп у эпоху жалезнага веку і ранняга сярэднявечча. Археалагічна гэта назіраецца спачатку ў рамках днепра-дзвінскай археалагічнай культуры эпохі жалеза. Як устаноўлена аўтарам, менавіта тут праходзіла мяжа паміж заходнім (беларускім) і ўсходнім (смаленскім) варыянтамі гэтай культуры. З другой паловы I тыс. н. э. гэты рэгіён працягвае з'яўляцца памежным паміж старажытнасцямі банцараўска-тушамлінскага аблічча. Пасля рассялення ў Падзвінні балта-славянскіх крывічоў і пачаткам славянізацыі краю тут праходзіла мяжа паміж полацкімі і смаленскімі крывічамі. Дзяржаватворчыя працэсы прывялі да ўтварэння Полацкай і Смаленскай дзяржаў-земляў, дзе рэгіён Віцебскага Падзвіння адыгрываў актыўную памежна-кантактную ролю. Памежныя фактары мелі пэўны ўплыў на этнакультурнае і сацыяльна-палітычнае жыццё насельніцтва Віцебскага Падзвіння.

Ключавыя словы: Віцебскае Падзвінне, памежна-кантактная зона, жалезны век, ранняе сярэднявечча, балты, крывічы, славяне, Полацкае і Смаленскае княствы.

Разглядаемая ў артыкуле тэрыторыя ахоплівае басейн Заходняй Дзвіны ад мяжы з Расіяй да вусця рэк Улы і Обалі. Па сучасным адміністрацыйным дзяленні — гэта Віцебскі, Гарадоцкі, Сенненскі, Лёзненскі, Бешанковіцкі, Шумілінскі, Чашніцкі і, часткова, Лепельскі р-ны.

У перыяд ранняга жалезнага веку (VII ст. да н.э. — IV ст. н.э.) тут пражывалі плямёны днепра-дзвінскай археалагічнай культуры. Вядома, што ўвесь абшар яе ўключаў тэрыторыю Беларускага і Смаленскага Падзвіння, Пскоўскага Паазер'я, а таксама Магілёўска-Аршанскага і Смаленскага Падняпроўя. Гэта культура мела свае характэрныя рысы, у адрозненне ад сумежных культур эпохі жалезнага веку і, акрамя таго, унутры яе выяўляюцца спецыфічныя рысы, характэрныя для асобных яе рэгіёнаў.

Зразумела, што аддаленасць розных мясцін, малая кантактнасць, нізкі ўзровень этнакультурных уплываў і шэраг іншых фактараў садзейнічалі з'яўленню лакальных асаблівасцяў. Што датычыць рэгіёна Віцебскага

Падзвіння, то лакальныя рысы, як і ў іншых мясцінах, тут пачынаюць рэльефна праяўляцца ў познім перыядзе існавання культуры, недзе ў II—IV стст. н. э. [21, с. 11—30].

Параўнаўчы аналіз археалагічных дадзеных з тэрыторыі Беларускага Падзвіння і Смаленска-Магілёўска-Аршанскага Падняпроўя дазволіў нам, у свой час, выдзеліць шэраг рыс у заходнедзвінскіх гарадзішчах, якія адрознівалі рэгіён ад аднакультурнай вобласці Верхняга Падняпроўя. Падсумаванне і аналіз іх далі падставы для выдзялення заходняга варыянта днепра-дзвінскай культуры і правесці яго мяжу ад Чашнікаў на поўдні да Езярышча на поўначы. У манаграфіі па раньняму жалезнаму веку Паўночнай Беларусі мы далі абгрунтаванне гэтаму размежаванню. Галоўнай падставай з’яўлялася асаблівасць керамічнага посуду Віцебскага Падзвіння, які меў шмат агульных рыс з сінхроннымі артэфактамі з помнікаў Аршанскага і Смаленскага Падняпроўя [16, с. 109—112; 21, с. 36—38]. Калі разглядаць тэрыторыю Беларускага Падзвіння ў цэлым, то менавіта ў рэгіёне Віцебскага Падзвіння днепра-дзвінская культура раней за ўсё пачынае змяняць сваё аблічча ўжо з канца II — пачатку III ст. н. э. Звязана гэта перш за ўсё з рухам постзарубінецкага насельніцтва у Верхняе Падняпроўе ў абшары былой мілаградскай, штрыхаванай керамікі і днепра-дзвінскай культур.

Рух насельніцтва на паўночны ўсход і моцныя культурныя імпульсы ў напрамку «поўдзень—поўнач» у першых стагоддзях н. э. зафіксаваны матэрыяламі раскопак апошніх дзесяцігоддзяў у Віцебскім Падзвінні. Даследаванні, праведзеныя ў гэтым рэгіёне В. М. Ляўко, Ю. У. Каласоўскім, П. М. Падгурскім, Т. С. Бубенька і аўтарам [4; 5; 9; 1; 20] яскрава сведчаць аб паўднёвым уплыве. Да прыкладу: фібулы паўднёвых тыпаў сярэднелатэнскай схемы, характэрныя ўсечена-біканічныя праселкі, удасканаленыя тыпы сярпоў з кручкамі і г. д. Больш таго, пад уплывам постзарубінецкіх старажытнасцей культуры кіеўскага тыпу матэрыяльная культура днепра-дзвінцаў у Віцебскім Падзвінні і Аршанскім Падняпроўі прыкметна трансфармуецца на месцы. У шэрагу выпадкаў новыя элементы пранікаюць нават у абшары Верхняга Падзвіння, дзе месцілася фіна-вугорскае насельніцтва дзякаўскай археалагічнай культуры. Дарэчы, на тэрыторыі Віцебскага Падзвіння ў жалезным веку назіраўся даволі моцны ўплыў фіна-вугорскіх старажытнасцей, на што мы неаднаразова ўказвалі [16, с. 80, 82; 21, с. 29].

У выніку сімбіёзу мясцовых і прыўнесеных элементаў, у тым ліку культуры штрыхаванай керамікі позняга перыяду і постзарубінецкіх старажытнасцей кіеўскага тыпу, у матэрыяльнай культуры Віцебскага Падзвіння з’яўляюцца новыя спецыфічныя рысы. Гэта вытворчасць

прафіляванага посуду са штрыхамі, расчосамі і з разнастайнымі зашчыпамі, насечкамі, ногцевымі адбіткамі і штампамі. У шэрагу выпадкаў мела месца распаўсюджанне бронзавых ажурных падвесак і блях, характэрных па стылю для старажытнасцей волжска-камскіх фінаў (гарадзішчы Буракова, Бароннікі, Кублічы).

Значны ўплыў у Віцебскім Падзвінні постзарубінецкіх старажытнасцей кіеўскага тыпу збліжае гэты рэгіён са смаленскім варыянтам днепра-дзвінскай культуры разам з усімі працэсамі, якія мелі месца ў другой чвэрці I тыс. н.э. на гэтай тэрыторыі. Але, гаворачы аб культурных узаемаўплывах, не трэба, на наш погляд, перабольшваць ролю новых (звязаных з культурай кіеўскага тыпу — В. III.) традыцый у жыцці насельніцтва Падзвіння і Верхняга Падняпроўя. Некаторыя расейскія даследчыкі надаюць носьбітам кіеўскай культуры ролю ледзь не культуртрэгерства ў разглядаемым рэгіёне, у сэнсе культурнай асіміляцыі мясцовага насельніцтва [7; 6]. На наш погляд, распаўсюджанне ўплываў і, магчыма, нязначны прыток носьбітаў постзарубінецкіх традыцый (кіеўскага тыпу), безумоўна, меў уплыў на з'яўленне лакальных асаблівасцяў у разглядаемым рэгіёне, але змены этнасацыяльнай структуры насельніцтва тут не адбылося. Тым не менш, фактар этнакультурных трансфармацый знайшоў сваё ўвасабленне і адбітак пры фарміраванні далейшых культурна-археалагічных навацый тыпу Банцараўшчыны-Тушамлі ў сярэдзіне і 3-й чвэрці I тыс. н.э.

Распаўсюджанне старажытнасцей банцараўска-тушамлінскага аблічча, характэрных для Цэнтральнай і Паўночнай Беларусі, а таксама Смаленскага Падняпроўя, безумоўна, закранула і насельніцтва Віцебскага Падзвіння. У выніку шматгадовых даследаванняў старажытнасцей 3-й чвэрці I тыс. н.э. на тэрыторыі Беларускага Падзвіння, былі вызначаны рэгіянальныя асаблівасці ў гэтым арэале і згрупаваны ў 3 лакальныя групы. Віцебскае Падзвінне аднесена намі да Усходняга рэгіёна ў адрозненне ад Цэнтральнага (Полацкае Падзвінне) і Заходняга (беларуска-літоўска-латышкае памежжа) [22, с. 120—122].

Усходні рэгіён басейна Заходняй Дзвіны ў межах Беларусі займае тэрыторыю на ўсход ад рэчышчаў Улы і Обалі да мяжы з Расіяй. Як узгадвалася вышэй, Віцебскае Падзвінне яшчэ з эпохі ранняга жалезнага веку мела шмат агульнага з сінхроннымі старажытнасцямі Смаленскага і Аршанска-Магілёўскага Падняпроўя. Назіраецца падабенства ў керамічным матэрыяле, асабліва на познім этапе днепра-дзвінскай культуры. У гэтым рэгіёне можна прасачыць культурныя традыцыі помнікаў тыпу сярэдняга пласта Тушамлі і Заазер'я (Смаленшчына). Красамоўна аб гэтым сведчыць і прысутнасць на шэрагу помнікаў керамічнага посуду з расчосамі. Гэтыя з'явы дакладна зафіксаваны на гарадзішчах Вышадкі, Казінова (Гарадоцкі

р-н), Старое Сяло, Бароннікі (Віцебскі р-н); Віцебск (ніжнія пласты); на селішчах Гарадок, Буракова (Гарадоцкі р-н), Лужасна, Старое Сяло (Віцебскі р-н). Тут мы бачым відавочнае падабенства са старажытнасцямі тушамлінскай (смаленскі рэгіён) культуры, пры наяўнасці, безумоўна, уплыву культуры тыпу Банцараўшчыны (паўночна-беларускі рэгіён). Трэба падкрэсліць, што банцараўская і тушамлінская культуры амаль нічым не адрозніваліся паміж сабой і належалі да адзінай этнакультурнай супольнасці ўсходніх балтаў [19, с. 97—99]. Нязначныя адрозненні залежалі ад субстратных элементаў і традыцый больш ранняга часу. Старажытнасці банцараўскай і тушамлінскай культур на тэрыторыі Беларускага Падзвіння можна ўмоўна размежаваць па рэкам Усвейка—Ула—Обаль. Гэта карэспандуецца з лініяй межавання заходняга і ўсходняга варыянтаў днепра-дзвінскай культуры эпохі ранняга жалеза [16].

Субстратныя асаблівасці папярэдняга насельніцтва адыгрывалі сваю ролю ў своеасаблівым развіцці рэгіёна Віцебскага Падзвіння і ў будучыя часы. Як мы бачылі, лінія размежавання днепра-дзвінскай культуры на заходні і ўсходні варыянты па тэрыторыі Віцебскага Падзвіння ў эпоху жалезнага веку мела свой працяг і ў пачатку ранняга сярэднявечча пры размежаванні старажытнасцей банцараўскай і тушамлінскай культур. Больш таго, прыкладна па той жа лініі працягваецца племянное дзяленне ў асяродку крывічоў. У летапісны перыяд тут, на думку гісторыкаў і лінгвістаў, праходзіла размежаванне полацкіх і смаленскіх крывічоў, а таксама тэрыторый Полацкай і Смаленскай зямель.

На мапе беларускіх дыялектаў і гаворак Беларускае Падзвінне адносіцца да паўночнай групы гаворак паўночна-ўсходняга Беларускага дыялекту. Тут таксама змешчана лінія, якая акрэслівае ў гэтым арэале віцебска-магілёўскую групу гаворак [13, с. 115]. Як бачна, і дадзеныя дыялекталогіі ўказваюць на размежаванне па згаданай вышэй лініі, якое і скрозь вякі праяўляе сябе. Такім чынам, рэгіён Віцебскага Падзвіння мае памежна-кантатную своеасаблівасць яшчэ з глыбіні стагоддзяў.

Спынімся на пытанні канкрэтнай этнічнай прывязкі насельніцтва, якое пражывала ў гэтых мясцінах у разглядаемы час. Вядома, што абарыгенным насельніцтвам у эпоху жалеза на тэрыторыі Беларускага Падзвіння былі ўсходнебалтыйскія плямёны (балты), хутчэй за ўсё продкі латгалаў [16, с. 113—115; 21, с. 110—112]. Яны займалі амаль усю беларускую частку вадзбору Заходняй Дзвіны і Верхняга Падняпроўя. Дадзеныя тапанімікі сведчаць аб тым, што на поўначы Беларусі шырока распаўсюджаны тапонімы з фармантам *лат* (*Латанішкі, Латоўшчына, Латушкі, Латыгава, Латыгаль, Латыгалічы, Латышкі, Латышова, Латышы, Латышонкі* і г. д.). Толькі на Віцебшчыне іх можна налічыць звыш 30 [12, с. 224—225]. Максімальная

іх кацэнтрацыя назіраецца менавіта ў Віцебскім Падзвінні. Асобна адзначым тапонім *латыголь* (вытворныя — *латыгаўка*, *латыгалічы* і г. д.), што, як вядома, тлумачыцца як «конец лоты» [14, с. 466]. Гэтыя назвы часцей за ўсё сустракаюцца ў Чашніцкім, Талачынскім, Сенненскім, Віцебскім і Гарадоцкім раёнах Віцебскай вобласці. Паходжанне тапонімаў, безумоўна, мела розны сацыяльна-гістарычны аспект, але дапушчальна, што ў шэрагу выпадкаў яны адлюстроўваюць назвы плямёнаў *лоты*, *лотвы*, *латыгалі* (летапіснай *летьголы*) часоў днепра-дзвінскай і банцараўска-тушамлінскай археалагічных культур [17, с. 86—88].

На сёняшні дзень трывала існуе думка, што латгалы як этнас сфармаваліся ў 3-й чвэрці I тыс. і ўзмацнілі гэты працэс міграцыі з паўночнага ўсходу галоўным чынам з тэрыторыі Усходняга Падзвіння і Верхняга Падняпроўя [2, с. 72—73; 11, с. 207—220]. Так, Я. Цыгліс адзначае, што ў VI—VII стст. н. э. на тэрыторыі Латгаліі з’яўляюцца жаночыя ўпрыгажэнні, больш раннія аналагі якіх вядомы ў Падняпроўі (падвескі трапецападобныя, фібулы падковападобныя са спіральнымі канцамі, бранзалеты з круглай дугой і патоўшчанымі канцамі, кіяпадобныя шпількі і інш.) [15, с. 87—88]. С. М. Прохарава, вывучаючы беларускія дыялекты Падзвіння і Падняпроўя, зрабіла выснову аб адносна шырокім распаўсюджанні ў гэтых рэгіёнах латышскіх ізаглас [10, 1993]. У адрозненне ад этноніма «крыві» этнонім «латыголь» не паспеў атрымаць славянскі суфікс *-іч*, бо значная частка гэтай этнічнай групы перасялілася на тэрыторыю сучаснай Усходняй Латвіі (выключэнне — тапонім *Латыгалічы* ў Чашніцкім раёне Віцебскай вобласці).

Паступовае адцясненне і асіміляцыя латгалаў, хутчэй за ўсё, пачаліся з пачатку другой паловы I тыс. н.э., і звязана гэта было з рассяленнем продкаў крывічоў — так званых *крываў*, *крэваў* — у абшары Падзвіння. Яны пачалі засвойваць тэрыторыю басейна Заходняй Дзвіны з пачатку другой паловы I тыс. н. э. [23]. Гэты заходнебалтыйскі народ (з венедскага этнамоўнага масіву) паходзіў з Балтыйскага Памор’я і яшчэ доўгі час заставаўся поўнаасцю не славяназаваным. Сведчаннем гэтаму з’яўляецца паведамленне Аповесці мінулых гадоў (XII ст. н. э. — *В. III*). Гаворачы аб крывічах, летапісец паведамляе, што гэты народ размаўляе не на славянскай мове, але і не на мовах *литвы*, *земголы*, *корси*, *норомы* і *либи* [8, с. 13]. Мова крывічоў стала паступова змяняцца з прычыны актыўнай дзяржаватворчай дзейнасці і звязанай з ёй хрысцінізацыяй і славянізацыяй краю. Крывічы яшчэ доўгі час захоўвалі асаблівасці сваёй мовы, і гэта дало падставу для летапісца не адносіць іх да славянскіх *полян*, *древлян*, *дреговичей*, *полочан* [25, с. 114—118]. На пытанне, якія адносіны былі ў крывічоў з тубыльцамі, цяжка адказаць. Тут, відаць, мела месца як мірнае

жыццё, так і «варожыя» адносіны, аб чым сведчаць сляды пажарышчаў на гарадзішчах і селішчах. Новае насельніцтва шырока выкарыстоўвала ў сваім побытавым жыцці традыцыі тутэйшых насельнікаў. Аб гэтым сведчаць старажытнасці полацка-смаленскіх доўгіх курганоў (VIII—X стст.) з трупаспаўненнем.

Актывізацыя славянскага рассялення, якое адбывалася з канца X ст., і звязанае з гэтым рассяленне на Падзвінні славян-палачан, прывялі да таго, што мясцовае (старакрывіцкае *Krieva* — В. III.) насельніцтва вымушана было рухацца на ўсход «...на верх Дняпра, Волги и Западной Двины...», а латгальскае (*летьгола*) — да захаду, на тэрыторыю сучаснага беларуска-латышскага памежжа, дзе і месцілася яшчэ доўгі час.

Што датычыць падзелу крывіцкага масіву на полацкіх і смаленскіх крывічоў, то ён быў выкліканы рознымі прычынамі этна-сацыяльнага, эканамічнага і палітычнага характару. Гэта адносіцца і да тэрытарыяльна-адміністрацыйнага дзялення ў перыяд Полацкай дзяржавы-княства. Гэта тэма асобага даследавання. Нам жа застаецца падкрэсліць, што Віцебскае Падзвінне ў дадзеным выпадку, як і ў мінулыя часы, з'яўлялася памежнай і кантактнай зонай на абшарах Падзвіння і Верхняга Падняпроўя.

Літаратура

1. Бубенько, Т. С. Витебское Подвинье в период провинциализма римских влияний и в эпоху Великого переселения народов / Т. С. Бубенько // Ученые записки УО «ВГУ имени П. М. Машерова». Т. 33. — Витебск, 2021. — С. 10—21.
2. Денисова, Р. Я. География антропологических типов балтских племен и этногенетические процессы в I — начале II тысячелетия н.э. на территории Литвы и Латвии / Р. Я. Денисова // Балты, славяне, прибалтийские финны. Этногенетические процессы. — Рига, 1990. — С. 28—81.
3. Короткевич, Б. С. Пять вариантов днепро-двинской культуры / Б. С. Короткевич, А. Н. Короткевич // Петербургский археологический вестник. — СПб., 1992. — № 2. — С. 63—82.
4. Левко, О. Н. Культурные трансформации в I тысячелетии н.э. на территории Витебского Подвинья и восточной части Днепро-Двинского междуречья / О. Н. Левко // Славяне на территории Беларуси в догосударственный период. Книга 2. — Минск : Беларуская навука, 2016. — С. 271—320.
5. Колосовский, Ю. В. Археологические исследования городища и селища Вежки Дубровенского района Витебской области в 1994—1998 гг. / Ю. В. Колосовский // Славяне на территории Беларуси в догосударственный период. Книга 2. — Минск : Беларуская навука, 2016. — С. 5—13.
6. Лопатин, Н. В. Культурные традиции населения Верхнего Поднепровья и Подвинья в III—V вв. н.э. : автореф. дис. ... канд. ист. наук / Н. В. Лопатин ; РАН, Институт археологии. — М., 2000. — 24 с.

7. *Лопатин, Н. В.* О роли памятников III—V вв. в формировании культур Псковских длинных курганов и Тушемли-Банцеровщины / Н. В. Лопатин, А. Г. Фурасьев // Петербургский археологический сборник. — СПб., 1994. — Вып. 9. — С. 136—142.

8. Повесть временных лет / под ред. В. П. Адриановой-Перетц. — М.—Л., 1950. — Ч. 1. Текст и перевод. — 407 с.

9. *Подгурский, П. Н.* Археологические исследования в Новом Селе (предварительные результаты) / П. Н. Подгурский // Славяне на территории Беларуси в догосударственный период. Книга 2. — Минск : Беларуская навука, 2016. — С. 263—270.

10. *Прохарава, С.* Славяна-балтыйскія сінтаксічныя ізаглысы / С. Прохарава. — Мінск, 1993.

11. *Радиньш, А.* К вопросу об этнической истории латгалов / А. Радиньш // Гістарычна-археалагічны зборнік. — № 12. — Мінск, 1999. — С. 207—220.

12. *Рапановіч, Я. Н.* Слоўнік назваў населеных пунктаў Віцебскай вобласці / Я. Н. Рапановіч. — Мінск : Навука і тэхніка, 1977. — 504 с.

13. *Титов, В. С.* Историко-этнографическое районирование материальной культуры белорусов XIX — начала XX вв. / В. С. Титов. — Минск : Наука и техника, 1983. — 152 с.

14. *Фасмер, М.* Этимологический словарь русского языка / М. Фасмер. — М., 1967. — Т. 2. — 526 с.

15. *Циглис, Я.* Роль юго-восточных связей в процессе формирования латгальских культур / Я. Циглис // Беларусь у сістэме трансэўрапейскіх сувязяў у I тыс. н.э. : тэзісы канферэнцыі. — Мінск, 1996. — С. 87—88.

16. *Шадыро, В. И.* Ранний железный век северной Белоруссии / В. И. Шадыро. — Минск : Наука и техника, 1985. — 128 с.

17. *Шадыра, В. І.* Фіна-угры, балты і славяне на поўначы Беларусі ў I тыс. н.э. / В. І. Шадыра // Весці АНБ. Серыя гуманітарных навук. — Мінск, 1993. — № 3. — С. 83—90.

18. *Шадыра, В. І.* Археалогія Беларусі. Жалезны век і раннія сярэднявечча. Раздзел 4. Дняпра-дзвінская культура; Раздзел 7. Банцараўская культура / В. І. Шадыра. — Мінск, 1999. — Т. 2. — С. 174—231, 359—376, 410—419.

19. *Шадыра, В. І.* Банцараўская і тушамлінская культуры : агульнае і рознае (да пастаноўкі праблемы) / В. І. Шадыра // Гістарычна-археалагічны зборнік. — Мінск, 2002. — № 17. — С. 96—101.

20. *Шадыра, В. І.* Гарадзішча Вышадкі Гарадоцкага раёна / В. І. Шадыра // Гістарычна-археалагічны зборнік. — Мінск, 2005. — № 20. — С. 73—81.

21. *Шадыра, В. І.* Беларускае Падзвінне (I тысячагоддзе н.э.) / В. І. Шадыра. — Мінск : Ін-т гісторыі НАНБ, 2006. — 150 с.

22. *Шадыро, В. И.* Культурно-локальные изменения в материальной культуре населения Белорусского Подвинья в эпоху Великого переселения народов / В. И. Шадыро // Древняя история Восточной Европы : сб. науч. статей, посвященных 80-летию проф. Э. М. Загорульского. — Минск, 2009. — С. 112—125.

23. *Шадыра, В. І.* «Крэвы», «крывічы» ў кантэксце балта-славянскіх узаемаадносін на рубяжы I—II тыс. н.э. / Вадзім Шадыра // Крэва : гісторыя, археалогія, культурная спадчына : зборнік навуковых артыкулаў. — Мінск : Беларуская навука, 2020. — С. 20—25.

24. *Шмидт, Е. А.* Верхнее Поднепровье и Подвинье в III—VII вв. н.э. Тушемлинская культура / Е. А. Шмидт. — Смоленск, 2003. — 296 с.

25. *Шмидт Е. А.* Кривичи Смоленского Поднепровья и Подвинья (в свете археологических данных) / Е. А. Шмидт. — Смоленск, 2012. — 168 с.

Д. В. Юрчак

Эвалюцыя дзяржаўнага ўліку аб'ектаў спадчыны г. Полацка ў другой палове XX — пачатку XXI ст.

Аўтарам артыкула прадстаўлены агляд працэсу эвалюцыі дзяржаўнага ўліку аб'ектаў гісторыка-культурнай спадчыны на тэрыторыі г. Полацка, што адбывалася на працягу амаль 80 гадоў (з 1950-х па пачатак 2020-х гг.). Прыведзены аналіз дакументаў, што рэгламентавалі дзейнасць па ахове помнікаў на тэрыторыі БССР, а таксама сучаснага заканадаўства, што рэгулюе ахову гісторыка-культурных каштоўнасцей на тэрыторыі Рэспублікі Беларусь.

Ключавыя словы: Полацк, дзяржаўны ўлік гісторыка-культурных каштоўнасцей, Дзяржаўны спіс гісторыка-культурных каштоўнасцей, ахова гісторыка-культурнай спадчыны, помнікі Полацка.

Полацк — калыска беларускай дзяржаўнасці і самы старажытны горад Беларусі. Гэтым абумоўлена вялікая колькасць аб'ектаў спадчыны, якія ахоўваюцца дзяржавай і на сённяшні дзень афіцыйна ўзяты на ўлік. Але, як паказвае практыка, афіцыйны ўлік гісторыка-культурных каштоўнасцей таксама прайшоў сваю далёка не простую і часам не паслядоўную эвалюцыю. Непасрэдна гэты працэс мы і паспрабуем прасачыць на прыкладзе старажытнага Полацка.

Першыя спробы стварэння дзяржаўнага ўліку культурных каштоўнасцей мелі месца яшчэ ў міжваенны перыяд. Але найбольш адметна гэты працэс пайшоў адразу пасля Вялікай Айчыннай вайны. Згодна з пастановай Савета Міністраў СССР ад 14 кастрычніка 1948 г. № 3898 «О мерах улучшения охраны памятников культуры» была прынята пастанова Савета Міністраў БССР ад 19 снежня 1950 г. № 1629, якой былі зацверджаны спісы археалагічных і гістарычных помнікаў агульнасаюзнага і рэспубліканскага значэння. У гэтым дакуменце значылася два аб'екты агульнасаюзнага значэння ў г. Полацку: Полацкі замак XI—XII стст. (маецца, на увазе Верхні замак), земленое ўмацаванне XV—XVI стст. (Ніжні замак). Там жа былі замацаваны і два аб'екты рэспубліканскага значэння: абеліск на месцы пахавання генералаў і афіцэраў 6-й гвардзейскай арміі (Полацк, пл. Свабоды) і домік Пятра I (які быў лакалізаваны ў дадзенай пастанове на вул. Сака і Ванцэці) [1, с. 121—160].

У далейшым дадзены спіс быў дапоўнены пастановай Савета Міністраў БССР ад 26 жніўня 1957 г. № 538. На гэты раз у рэспубліканскі спіс, што змяшчаўся ў дадатку да пастановы, было дадаткова ўключана 483 гістарычных і 131 археалагічны помнік. У Полацку статус аб'ектаў спадчыны набыло шэсць аб'ектаў: пяць брацкіх магіл (лакалізацыя: Фатынаўскія могілкі, «Спаслобода, Касаверовское кладбище», Грамоўскія могілкі, пл. Свабоды і Красныя могілкі) і «Вал» (маецца на ўвазе вал Івана Грознага) [1, с. 161—276].

Акрамя таго, статус аб'ектаў рэспубліканскага значэння быў нададзены, згодна з пастановай Савета Міністраў БССР ад 18 мая 1953 г. № 625, наступным помнікам архітэктуры: Сафійскі сабор, саборная царква Спасакага манастыра, Спаса-Еўфрасіннеўская царква, рэшткі невядомай царквы на тэрыторыі Спаса-Праабражэнскага манастыра. Пастановай Савета Міністраў БССР ад 26 жніўня 1956 г. № 538 гэты ж статус набылі руіны Барысаглебскага манастыра і Мікалаеўскі сабор (пазней ён быў знесены).

Асаблівацю пасляваеннага перыяду для савецкага заканадаўства ў галіне захавання культурнай спадчыны становіцца з'яўленне асобных законаў, якія рэгулявалі праваадносіны ў гэтай сферы. Закон БССР «Аб ахове помнікаў культуры» быў прыняты 26 снежня 1969 г.. Яшчэ адным важным крокам развіцця айчыннага заканадаўства стала прыняцце ў 1978 г. новага Закона БССР «Аб ахове і выкарыстанні помнікаў гісторыі і культуры». З'яўленне яго было выклікана зменай агульнасаюзнага заканадаўства. Менавіта гэты нарматыўна-прававы акт рэгуляваў пытанні захавання культурнай спадчыны да атрымання Рэспублікай Беларусь незалежнасці.

Новае заканадаўства стала падставай для стварэння абноўленага ўліковага спісу помнікаў рэспубліканскага значэння, які быў зацверджаны пастановай Савета Міністраў БССР ад 18 лютага 1988 г. № 32. Дадаткі да гэтай пастановы, у якіх змяшчаліся спісы помнікаў гісторыі і культуры, затым былі выдадзены ў двух тамах у 1990 г. [2, 3].

Згодна з гэтым дакументам у Полацку статус помнікаў рэспубліканскага значэння набылі восем помнікаў гісторыі: помнік Ф. Скарыну, помнік У. М. Азіну, брацкая магіла (пл. Леніна), брацкая магіла (Красныя могілкі), брацкая магіла (Фатынаўскія могілкі), брацкая магіла (Грамоўскія могілкі), брацкая магіла (г. Полацк), магіла З. М. Тусналобавай-Марчанка; дзевяць помнікаў архітэктуры: гістарычны цэнтр г. Полацка (з поўначы — вул. Скарыны, з поўдня — р. Заходняя Дзвіна, з захаду — р. Палата, з усходу — вул. Свярдлова), ансамбль Спаса-Еўфрасіннеўскага манастыра, корпус манастыра францысканцаў, ансамбль Богаяўленскага манастыра, ансамбль манастыра бернардзінцаў, Сафійскі сабор, жылы дом

(дом Пятра I), ансамбль плошчы Леніна, калегіум езуітаў; пяць помнікаў мастацтва: помнікі Ф. Скарыну і У. М. Азіну (улічваліся як помнікі гісторыі і мастацтва адначасова), роспісы ў інтэр'еры Спаскай царквы, роспісы і ляпны дэкор у інтэр'еры Сафійскага сабора, тры фрэскавыя роспісы ў інтэр'еры Богаяўленскай царквы; пяць помнікаў археалогіі: гарадзішча старажытнага горада (ранні жалезны век, ранні феадалізм (I—X стст.)), гарадзішча (ранні феадалізм (Верхні замак, IX—XIII стст.)), гарадзішча (ранні феадалізм (Ніжні замак)), Бельчыцкі Барысаглебскі манастыр (тры падмуркі цэркваў XII ст.), селішча (ранні феадалізм, феадалізм (X—XVIII стст.)).

Акрамя агульнарэспубліканскага, на месцах вёўся ўлік помнікаў рэгіянальнага значэння. У Віцебскай вобласці спіс помнікаў і копіі прынятых рашэнняў, якімі быў зацверджаны гэты спіс, захоўваецца і зараз у бягучым архіве ўпраўлення культуры аблвыканкама. Гэта крыніца карысная тым, што акрамя надрукаванага тэксту ў ёй маецца шмат рукапісных паправак і заўваг, якія дадаткова дазваляюць звярнуць увагу на існуючыя раней у тэкстах уліковых дакументаў памылкі, абдрукі і недакладнасці.

Першым дакументам, які зафіксаваў рэгіянальны спіс помнікаў у межах рэалізацыі норм Закон БССР «Аб ахове помнікаў культуры» ад 26 снежня 1969 г. трэба лічыць рашэнне аблвыканкама Віцебскага абласнога Савета дэпутатаў працоўных ад 13 чэрвеня 1973 г. № 215. Гэтым актам новы прававы статус быў замацаваны за 35 аб'ектамі, сярод якіх помнік Г. Скарыне (так у арыгінале), тры помнікі У. Леніну, дзевяць памятных месцаў (2 абеліскі і 7 мемарыяльных дошак), чатыры брацкія магілы, адзінаццаць мемарыяльных знакаў (4 стэлы і 7 мемарыяльных дошак), Курган Бессмяротнасці, пяць помнікаў героям Савецкага Саюза, індывідуальная магіла на Ксавер'еўскіх могілках (без канкрэтызацыі пахавання) [4].

У далейшым рэгіянальны спіс быў пашыраны. Згодна з рашэннем аблвыканкама Віцебскага абласнога Савета дэпутатаў працоўных ад 16 ліпеня 1976 г. № 297 адпаведны статус набылі помнік У. Леніну на Прывакзальнай плошчы, езуіцкі калегіум, дом Яна Фабрыцыуса (XVIII ст.), бернардзінскі кляштар, забудова вул. Леніна (дамы № 2, 6, 9, 18, 26, 30, 35), ансамбль былой Корпуснай плошчы, руіны Бельчыцкага манастыра. Рашэнне ад 27 сакавіка 1981 г. № 136 папоўніла гэта спіс помнікамі Т. Марыненка і У. Азіну, мемарыяльным знакам (так быў названы танк на «кальцы») і трыма памятнымі мясцінамі (стэла і 2 мемарыяльныя дошкі). А рашэнне ад 20 ліпеня 1987 г. № 317 — яшчэ дзевяццю аб'ектамі: магіламі З. Тусналобай-Марчанка і А. Пісарэнка, двума помнікамі У. Леніну, помнікам Л. Талстому, Барысавым каменем, помнікам ахвярам фашызму і дзвюма памятнымі мясцінамі [5].

Звяртае на сябе ўвагу тое, што ва ўліковых дакументах рэспубліканскага і рэгіянальнага значэння меліся яўныя дубляжы. Пры гэтым дакументаў пра пазбаўлення статусу рэгіянальнага значэння, калі аб'ект набываў рэспубліканскі статус, покуль не трапілася.

Не гледзячы на наяўнасць вышэйпералічаных уліковых дакументаў, найбольш аўтарытэтным выданнем, падрыхтаваным у 1980-я гг. Інстытутам мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору Акадэміі навук БССР, стала шматтомнае выданне Збору помнікаў гісторыі і культуры Беларусі. У кожны том уключаліся аб'екты спадчыны, якія ўзяты на ўлік і пад ахову, ці, на думку даследчыкаў, павінны набыць афіцыйны статус помнікаў. Асобны том, прысвечаны Віцебскай вобласці, быў выдадзены ў 1985 г. [6]. У гэтым выданні колькасць улічаных спецыялістамі аб'ектаў дасягнула свайго максімуму. Больш таго, уліковыя спісы былі недаступныя для шырокіх мас насельніцтва, а гэтае выданне мелася ў многіх бібліятэках. Але ў межах дадзенай публікацыі з мэтай эканоміі месца мы не будзем спыняцца на дадзеным выданні і яго аналізе.

У адпаведнасці з Пастановай Савета Міністраў Рэспублікі Беларусь ад 19 верасня 2001 г. № 1383 аблвыканкамам было рэкамендавана да 1 студзеня 2002 г. адмяніць усе рашэнні аб зацвярджэнні спісаў помнікаў гісторыі і культуры мясцовага значэння. Пастановай Савета Міністраў Рэспублікі Беларусь ад 1 верасня 2003 г. № 1141 быў адменены савецкі спіс помнікаў гісторыі і культуры рэспубліканскага значэння. Пры гэтым пастановай Міністэрства культуры Рэспублікі Беларусь ад 10 красавіка 2003 г. ствараўся новы Дзяржаўны спіс гісторыка-культурных каштоўнасцей Рэспублікі Беларусь, які пасля прыняцця новага закона быў зацверджаны Пастановай Савета Міністраў (упершыню ў 2007 г.) і дзейнічае да цяперашняга часу (актуальная версія размешчаная на адмысловым электронным рэсурсе <http://gosspisok.gov.by/>) [7].

У Дзяржаўным спісе па стане на пачатак 2021 г. значылася 44 аб'екты на тэрыторыі старажытнага Полацка, у тым ліку адзін помнік горадабудаўніцтва, дзевяць помнікаў археалогіі, 26 помнікаў архітэктуры (уключаючы шэсць забудову вуліц, якія аб'ядноўваюць розныя аб'екты спадчыны, а таксама комплексы і ансамблі), шэсць помнікаў гісторыі і два помнікі мастацтва. Абсалютная большасць аб'ектаў набылі адпаведны статус у 2007 г., некаторыя ў далейшым удакладняліся. Згодна з пастановай Савета Міністраў Рэспублікі Беларусь ад 12 верасня 2011 г. № 1214 статус гісторыка-культурнай каштоўнасці атрымала «Заходняя частка Запалоцкага пасада Старажытнага Полацка». У 2021 г. асобнымі шыфравымі аб'ектамі сталі яшчэ два аб'екты спадчыны ў складзе Спаса-Еўфрасіннеўскага манастыра. Тым самым колькасць

шыфравых аб'ектаў спадчыны ў Полацку па стане на пачатак 2022 г. дасягнула 46.

Пры гэтым многія аб'екты, напрыклад, «Гістарычны цэнтр г. Полацка» і шэраг іншых, патрабавалі ўдакладнення адносна назвы, складу, лакалізацыі, датавання. У выніку сіламі УП «БЕЛНІППГРАДАБУДАЎНІЦТВА», Нацыянальнага Полацкага гісторыка-культурнага музея-запаведніка, упраўлення культуры Віцебскага аблвыканкама, аддзела культуры Полацкага райвыканкама была праведзена інвентарызацыя дзеючага спісу. Былі праведзены архіўна-бібліяграфічныя і натурныя даследаванні, агляд аб'ектаў з выездам на месца прадстаўнікоў Міністэрства культуры, УП «БЕЛНІППГРАДАБУДАЎНІЦТВА», Віцебскага аблвыканкама і Полацкага райвыканкама. Вынікам усёй праведзенай на працягу амаль двух гадоў працы стала пастанова Міністэрства культуры ад 28 кастрычніка 2022 г. № 83, якая замацавала наступныя змены.

1) Былі вызначаны дакладныя межы гістарычнага цэнтра ў адпаведнасці з прапановамі УП «БЕЛНІППГРАДАБУДАЎНІЦТВА». Раней межы гістарычнага цэнтра ў паўднёвай і заходняй частцы не вызначаліся дакладна і іх няпроста было супаставіць з мясцовасцю на аснове апісання.

2) Удакладнена напісанне назваў некаторых вуліц, могілак і іншых геаграфічных аб'ектаў. Напрыклад, у Дзяржаўным спісе не адпавядалі напісанню, замацаванаму ў рашэнні Полацкага раённага Савета дэпутатаў ад 23 верасня 2015 г. № 70, назвы вуліц Шанягіна, Францыска Скарыны, завулка Фрунзэ і інш. Таксама былі прыведзены ў адпаведнасць з рашэннем мясцовых уладаў назвы полацкіх могілак. Найбольшую праблему пры гэтым уяўляла тое, што яны афіцыйна замацаваны толькі на рускай мове. Таму назву Красныя могілкі (якія паводле дадзеных краязнаўцаў названы ад «красы» мясцовасці) вельмі часта памылкова перакладаюць як Чырвоныя, хаця каляровая семантыка ў назве адсутнічае.

3) У новай рэдакцыі Дзяржаўнага спісу пералічана ўся гістарычная забудова без катэгорыі ў складзе гістарычнага цэнтра (згодна з прапановамі УП «БЕЛНІППГРАДАБУДАЎНІЦТВА», 47 аб'ектаў).

4) Важным новаўвядзеннем з'яўляецца тое, што ў склад гістарычнага цэнтра ўнесены ўсе асобныя матэрыяльныя гісторыка-культурныя каштоўнасці, якія размешчаны на яго тэрыторыі (пералічаны праз двукроп'е с сістэматызацыяй у храналагічнай паслядоўнасці і па відах помнікаў).

5) Усе помнікі архітэктуры, акрамя дакладнага адрасу, у новым варыянце Дзяржаўнага спісу суправаджаюцца інвентарнымі нумарамі і (пры неабходнасці) ліцерацыяй, якая дазваляе адасобіць гістарычную частку будынку ад пазнейшых прыбудов.

6) Удакладнены помнікі архітэктуры на Верхнім Замку, сярод якіх раней назіралася вялікая блытаніна ў адрасах, назвах і датаванні.

7) Нададзены катэгорыі асобным найбольш каштоўным аб'ектам, у тым ліку павышаны катэгорыі самых знакавых для горада і дзяржавы помнікаў археалогіі (гарадзішча, селішча, Верхняга замка і інш.).

8) Удакладнены склад помнікаў археалогіі гістарычнага цэнтра, культурны слой якіх ахоўваўся і раней.

9) На аснове навуковых дадзеных і крыніц удакладнены назвы, лакалізацыя і датаванне некаторых помнікаў, што дазволіла пазбегнуць многіх тыражаваных раней памылак.

Пры гэтым удакладненне Дзяржаўнага спісу можа працягвацца. Калі ў кагосьці са спецыялістаў ёсць заўвагі і прапановы, іх можна накіроўваць на электронную пошту ўпраўлення культуры аблвыканкама, прымацаваўшы пры гэтым дакументальныя пацверджанні прапаноў і аргументаў. Яны абавязкова будуць разгледжаны.

Такім чынам, за апошнія амаль восем дзесяцігоддзяў дзяржаўны ўлік матэрыяльных рухомых культурных каштоўнасцей перажыў даволі значную эвалюцыю. Колькасць улічаных аб'ектаў спадчыны паступова павялічваецца і ўдасканальваецца. І гэты працэс, як паказвае практыка, будзе працягвацца.

Крыніцы і літаратура

1. Советское законодательство о памятниках истории и культуры: сборник документов и материалов (1917—1972 гг.). — Минск : Полымя, 1972. — 430 с.

2. Список памятников истории и культуры республиканского значения Белорусской ССР. В 2-х кн. — Книга 1. — Минск : БелЭН, 1990. — 272 с.

3. Список памятников истории и культуры республиканского значения Белорусской ССР. В 2-х кн. — Книга 2. — Минск : БелЭН, 1990. — 279 с.

4. Списки исторических памятников местного значения, расположенных на территории Витебской области // Текущий архив управления культуры Витебского облисполкома. — 115 л.

5. Списки памятников // Текущий архив управления культуры Витебского облисполкома. — 276 л.

6. Збор помнікаў гісторыі і культуры Беларусі. Віцебская вобласць / АН БССР, Ін-т мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору; рэд. кал. : С. В. Марцэлеў (гал. рэд.) і інш. — Мінск : Беларус. Сав. Энцыклапедыя, 1985. — 496 с.

7. Дзяржаўны спіс гісторыка-культурных каштоўнасцей Рэспублікі Беларусь / Міністэрства культуры Рэспублікі Беларусь, 2020 [электрон. рэсурс]. — Рэжым доступу : gossписок.gov.by. — Дата доступу : 17.03.2021.

Звесткі аб аўтарах

Аўсейчык Уладзімір Яўгенавіч, кандыдат гістарычных навук, дацэнт кафедры гісторыі і турызму Полацкага дзяржаўнага ўніверсітэта (ПДУ) імя Еўфрасінні Полацкай, Полацк (Беларусь).

Баўтовіч Міхась Мікалаевіч, краязнаўца, Полацк (Беларусь).

Бортнік Ігар Аляксандравіч, кандыдат філасофскіх навук, дацэнт, старшы навуковы супрацоўнік (ст. н.с.) Нацыянальнага Полацкага гісторыка-культурнага музея-запаведніка (НПГКМЗ), Полацк (Беларусь).

Бубенька Таццяна Станіславаўна, кандыдат гістарычных навук, дацэнт кафедры гісторыі і турызму Віцебскага дзяржаўнага ўніверсітэта (ВДУ) імя П. М. Машэрава, Віцебск (Беларусь).

Вараб'ёў Павел Анатольевіч, аспірант Рэспубліканскага інстытута вышэйшай школы (РІВШ).

Воднева Ірына Пятроўна, загадчык Краязнаўчага музея – філіяла НПГКМЗ, Полацк (Беларусь).

Волкаў Мікалай Аляксандравіч, кандыдат гістарычных навук, навуковы супрацоўнік Еўрапейскага гуманітарнага ўніверсітэта, Мінск (Беларусь).

Галубовіч Віталь Уладзіміравіч, кандыдат гістарычных навук, дацэнт кафедры гуманітарных навук Гродзенскага дзяржаўнага аграрнага ўніверсітэта, Гродна (Беларусь).

Гліннік Вадзім Васільевіч, архітэктар, дырэктар Навукова-праектнага цэнтра «РЭСТАБІЛІС», г. Мінск (Беларусь).

Джумантаева Тамара Аляксандраўна, кандыдат культуралогіі, загадчык навукова-экспазіцыйнага аддзела НПГКМЗ, Полацк (Беларусь).

Дук Дзяніс Уладзіміравіч, доктар гістарычных навук, прафесар, рэктар Магілёўскага дзяржаўнага ўніверсітэта, Магілёў (Беларусь).

Зыкаў Пётр Леанідавіч, ст. н.с. сектара архітэктурнай археалогіі Дзяржаўнага Эрмітажа, Санкт-Пецярбург (Расійская Федэрацыя).

Калбека Любоў Рыгораўна, ст. н.с. НПГКМЗ, аспірант Інстытута гісторыі Нацыянальнай акадэміі навук (НАН) Беларусі, Полацк (Беларусь).

Калечыц Іна Леанідаўна, кандыдат гістарычных навук, дацэнт кафедры ўсеагульнай гісторыі і методыкі выкладання гісторыі Беларускага дзяржаўнага педагагічнага ўніверсітэта імя Максіма Танка, Мінск (Беларусь).

Кананлёва Галіна Філіпаўна, старшы выкладчык кафедры тэхналогій праграмавання ПДУ імя Еўфрасінні Полацкай, Полацк (Беларусь).

Каранеўскі Віктар Ільіч, лабарант-даследчык Санкт-Пецярбургскага дзяржаўнага ўніверсітэта, Санкт-Пецярбург (Расійская Федэрацыя).

Кежа Юрый Мікалаевіч, кандыдат гістарычных навук, дацэнт кафедры гісторыі і турызму ПДУ імя Еўфрасінні Полацкай, Полацк (Беларусь).

Клімаў Марат Васільевіч, кандыдат гістарычных навук, ст. н.с. аддзела археалогіі Полацкай зямлі і сумежных тэрыторый НАН Беларусі, Мінск (Беларусь).

Коц Аляксей Леанідавіч, магістр гістарычных навук, выкладчык кафедры гісторыі і турызму ПДУ імя Еўфрасінні Полацкай, Полацк (Беларусь).

Краўцэвіч Аляксандр Канстанцінавіч, доктар гістарычных навук, прафесар, Гродна (Беларусь).

Лісейчыкаў Дзяніс Васільевіч, кандыдат гістарычных навук, навуковы кіраўнік накірунку па вывучэнні гісторыі армян у ВКЛ Фонду развіцця і падтрымкі арменазнаўчых даследаванняў «АНІВ», Ерэван (Рэспубліка Арменія).

Ліцкевіч Алег Уладзіміравіч, аспірант РІВШ, Мінск (Беларусь).

Магалінскі Ігар Уладзіміравіч, кандыдат гістарычных навук, дацэнт ПДУ імя Еўфрасінні Полацкай, ст. н.с. НППКМЗ, Полацк (Беларусь).

Матвееў Васіль Мікалаевіч, малодшы навуковы супрацоўнік сектара архітэктурнай археалогіі Дзяржаўнага Эрмітажа, Санкт-Пецярбург (Расійская Федэрацыя).

Мацук Андрэй Уладзіміравіч, доктар гістарычных навук, асістэнт Інстытута гісторыі Польскай акадэміі навук, Варшава (Рэспубліка Польшча).

Няклюдава Таццяна Анатольеўна, навуковы супрацоўнік аддзела археалогіі Полацкай зямлі і сумежных тэрыторый НАН Беларусі, Мінск (Беларусь).

Оськін Аркадзь Філіпавіч, кандыдат тэхнічных навук, дацэнт кафедры тэхналогій праграмавання ПДУ імя Еўфрасінні Полацкай, Полацк (Беларусь).

Падбярозкін Філіп Дзмітрыевіч, кандыдат гістарычных навук, ст. н.с. Цэнтральнай навуковай бібліятэкі імя Я. Коласа НАН Беларусі, Мінск (Беларусь).

Падгурскі Пётр Мікалаевіч, начальнік упраўлення культуры Віцебскага абласнога выканаўчага камітэта.

Півавар Мікалай Васільевіч, кандыдат гістарычных навук, настаўнік Віцебскага кадэцкага вучылішча, Віцебск (Беларусь).

Самонава Марыя Мікалаеўна, кандыдат гістарычных навук, дацэнт Гомельскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя Ф. Скарыны, Гомель (Беларусь).

Сядова Галіна Вадзімаўна (інакня Еўфрасінія), доктар гісторыі (PhD in History), магістр тэалогіі (M.Th.), Рыга (Латвія).

Салаўёў Аляксандр Аляксандравіч, вядучы навуковы супрацоўнік НППКМЗ, Полацк (Беларусь).

Тарасаў Сяргей Васільевіч, кандыдат гістарычных навук, дацэнт Інстытута прадпрымальніцтва і парламентарызму, Мінск (Беларусь).

Торшын Яўген Мікалаевіч, загадчык сектара архітэктурнай археалогіі Дзяржаўнага Эрмітажа, Санкт-Пецярбург (Расійская Федэрацыя).

Трусаў Алег Анатольевіч, кандыдат гістарычных навук, дацэнт кафедры гісторыка-культурнай спадчыны Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта культуры і мастацтваў, Мінск (Беларусь).

Урублеўскі Вадзім Валер'евіч, кандыдат гістарычных навук, ст. н.с. Цэнтральнай навуковай бібліятэкі імя Я. Коласа НАН Беларусі, Мінск (Беларусь).

Цыбульскі Міхаіл Леанідавіч, кандыдат мастацтвазнаўства, дацэнт кафедры выяўленчага мастацтва ВДУ імя П. М. Машэрава, Віцебск (Беларусь).

Чараўко Віктар Уладзіміравіч, кандыдат гістарычных навук, дацэнт кафедры гісторыі і турызму ПДУ імя Еўфрасінні Полацкай, Полацк (Беларусь).

Шадыра Вадзім Іосіфавіч, кандыдат гістарычных навук, дацэнт, загадчык аддзела археалогіі Полацкай зямлі і сумежных тэрыторый Інстытута гісторыі НАН Беларусі, Мінск (Беларусь).

Юрчак Дзяніс Валер'евіч, кандыдат гістарычных навук, дацэнт, галоўны спецыяліст упраўлення культуры Віцебскага аблвыканкама, Віцебск (Беларусь).

Агульнае фота ўдзельнікаў канферэнцыі
Полацк, 2 лістапада 2022 г.

Асобныя даклады
можна паглядзець на нашых каналах:

YouTube

Rutube

Навукова-папулярнае выданне

Гісторыя і археалогія Полацка і Полацкай зямлі

Матэрыялы

VIII Міжнароднай навукова-практычнай канферэнцыі
(Полацк, 1—2 лістапада 2022 г.)

Укладальнік:

Явіч Таццяна Уладзіміраўна

Адказны за выпуск **А. І. Суднік**

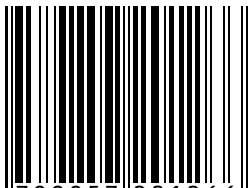
Асаблівае мовы і арфаграфія аўтараў захаваны

Падпісана да друку 12.12.2022. Фармат 70x100/16. Папера афсетная
Друк лічбавы. Ум.друк.л. 29,19. Улік.-выд.л. 23,03. Тыраж 50 экз. Заказ 190.
ТАА «Полацкае кніжнае выдавецтва». Пасведчанне ДРВВРДВ № 1/269 ад 03.04.2014.
Праезд Замкавы, 4, к. 16, 211400, Полацк. Тэл./факс: 8(0214) 46-16-86. E-mail: ooo.pki@mail.ru
Надрукавана на памнажальнай тэхніцы ТАА «Полацкае кніжнае выдавецтва»
Праезд Замкавы, 4, к. 16, 211400, Полацк.

A hand-drawn map on aged paper. A river flows from the top left towards the bottom center. To the right of the river is a large lake. In the upper right, there is a small red square on a hill. Below it, a yellow and orange structure, possibly a dam or bridge, spans a narrow part of the river. Faint handwritten text "Maiton 2nd" and "2nd Feb." is visible near this structure. In the center, a small red square is marked on the riverbank. At the bottom, a building with a red roof is partially visible. The map uses various line styles and colors to represent different features.

ISBN 978-985-7201-26-6

9 789857 201266